ВІТЧИЗНА

1987

вітчизна 1

СІЧЕНЬ 1987

ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНІЙ ТА ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ МІСЯЧНИК СПІЛКИ ПИСЬМЕННИКІВ УКРАЇНИ

• КИЇВ • ВИДАВНИЦТВО «РАДЯНСЬКИЙ ПИСЬМЕННИК» ВИДАЄТЬСЯ З 1933 РОКУ

В НОМЕРІ

БОРИС ОЛІЙНИК

Щоб ми лишились в пам'яті століть

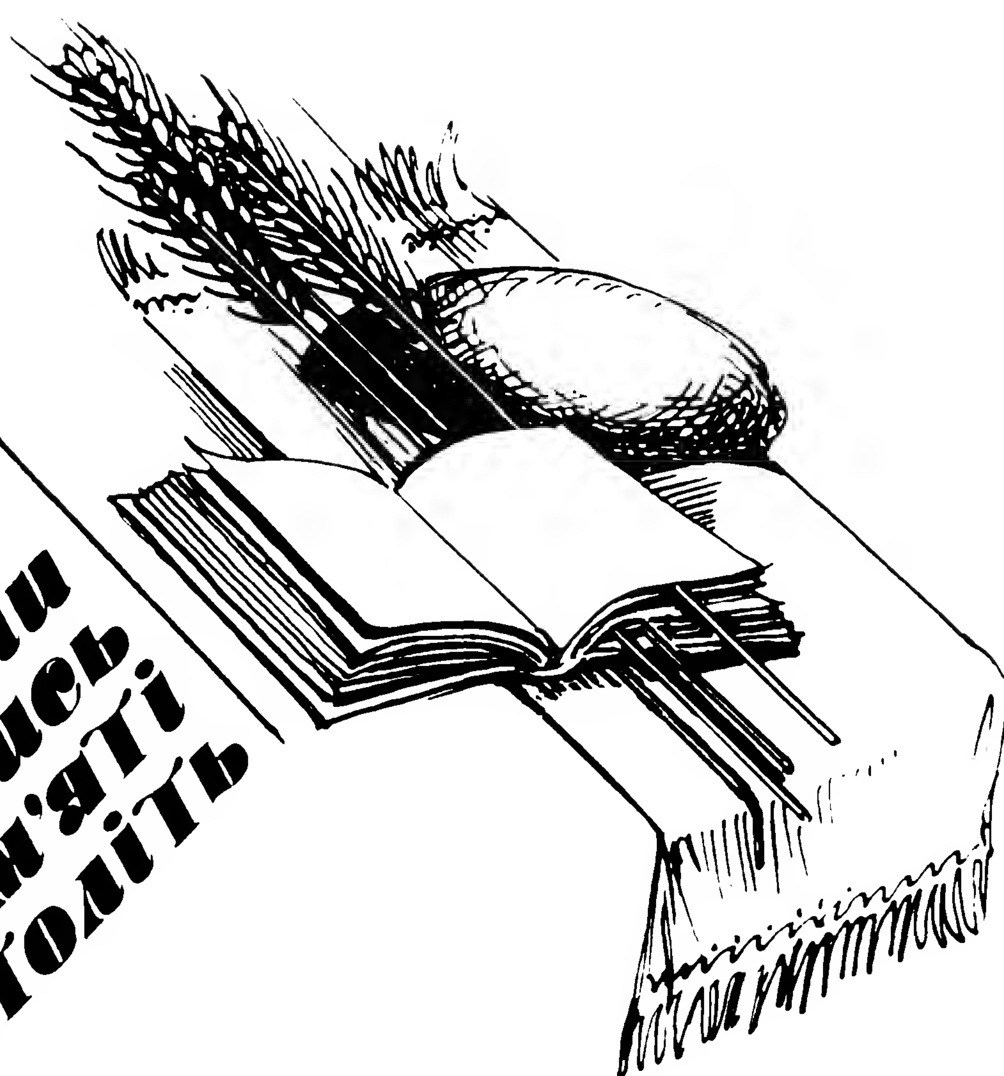

●

Землям,
державам,
краям і народам,
Травам,
деревам
і лагідним водам
Щедро даруємо
ярим колоссям,
Визрілім в нашім гербі
мироноснім.

Вихлюпнись, дощику, радісним святом
Нивам, горобчикам, тихим зайчатам,
Падай в долоні, мов квіт із акацій,
Дітям усіх небокраїв і націй.
Сходь врожаями земної любові
В ленінській мислі, в Шевченковім слові!

З доброї волі
при світлій годині
З поля
єдиної в думах родини
На рушникові
підносимо світу
Мирну хлібину
із вічного жита.

Двері відчинені нашого дому
Сущому всьому у світі живому:
Зайчикам, квітам, пташатам у леті,
Мамам і дітям всієї планети,—
Всім,
хто серцями прозорі і чисті,
Наче роса
на досвітньому листі!

Ми покоління пасинків війни,
Та не ждемо доплати від планети
За срібло молодої сивини:
Така вже нам судилася анкета.
Сини давно у силі і в порі.
Уже й онуки дріботять у гості...
Не вчити їх, учених, важусь,— просто
Скажу під знаком отчої зорі:
— Ми з вами однієї крони віть.
Хіба що нам
і найтихіший постріл
Гостріше, аніж вам, сини,
болить,
Бо ми від кулі заслоняли простір...
Так хай обірветься спадкова нить
Між війнами —
і розпадеться тліном,
Щоб ми лишились в пам'яті століть
Останньої війни
останнім поколінням!

ДОРОГА НА ЧОРНОБИЛЬ

I

Усім. У всьому чесна до крупини,
Дорога розгорта сувій доби:
І тим, що за ганьбу життя купили,
І тим...
які вже не імуть ганьби.

...Весна така — аж небувало! — добра:
Яріє рунь. Димує оболонь,—
А в пам'яті димлять на плечах роби
Найперших з перших,
що пішли в огонь.

Простіть весні цій, матері і жони,
Що понад болем вашої тужби
Вона вістує у зелені дзвони
Жагучий поклик юного: «Люби!»

Простіть щасливий скрик
новонароджень
І відболілий усміх породіль,—
Життя іде!
Його довічних сходжень
Не перепинять ні вогні, ні біль.

Ніщо не вгоїть вирваної втрати —
Нема таких на світі лікарів.
І тільки сміх наївний немовляти
Зове в життя страждених матерів.

Нам горе люте
миром перебути,
Нам поховати зло в бетон і бронь.
І — не забути! — доки світ і люди,
Синів землі, що відвели вогонь.

...Ти прихилися, Києве, до вишні
І пожурись, як батько, за синів.
А ти впади, мій безпритульний вірше,
Хоча б дощем із березневих днів

І вмий усі в Чорнобилі пороги
До чесної, як сповідь, чистоти.
І уступись
найпершим
із дороги.
І занімій.
Бо їм — у вічність йти.

II
Ти пам'ятай, дорого, їх сліди.
За ними — чистота,
така пресвітла,
Що можна бігти всій малечі світу
Босоніж,
не питаючи води.

Ти пам'ятай, дорого, їх сліди.
По них з окіл
на літописну Прип'ять
Чорнобильці у гнізда свої
прийдуть
І вернуться лелеки назавжди.
...Ти пам'ятай, дорого, їх сліди.

III
Але не сплутай їх, дорого, ти
З слідами тих, що, кинувши форпости,
Втікали так... невимушено просто,
Забувши про свої чини й пости.

Ти їх і на останнім рубежі
Впізнаєш без дозиметричних станцій,
По таврах особливих радіацій,
Що випали від розпаду душі.
...І на останній не прости межі.

IV
А тим, що, кинувши свої пости,
З глибинки і найвищої з інстанцій
Спішать в Чорнобиль під крило акацій,—
Безсмертником вкраїнським прорости

І збережи навіки їх сліди:
За ними — чистота,
така пресвітла,
Що можна бігти всій малечі світу
Босоніж,
не питаючи води.

...Ти поцілуй, дорого, їх сліди.

Дорога Київ—Чорнобиль
Травень, 1986

ОСКАРЖЕННЯ СВЯТОСЛАВА

«У тебе, мій князю, відкрита душа.
Ти воїн богів!
Та чи варто,
Коли твоє військо на прю вируша,
Об тім ворогів сповіщати?»

У волхва закляття кипить на губі:
«Гей, князю! Пожнеш таки бурю:
Ти йдеш на Царград,
за плечима собі
Лишаючи підлого Курю.

А Куря не стане тебе сповіщать:
Він зайде, як рись, поза спину —
І кине свою печенігівську тать
На зморену в січах дружину».

Та князь по-козацькому в піхви послав
Меча
і відрік гордовито:
«Затим і наречен вітцем — Святослав,—
Щоб чесно по славу ходити!»

...Ударили коні в стонадцять копит,
Хитнувши у Дельфах триногу!
І князь в цареградські ворота
свій щит
Прибив на списах перемоги.

І, знявши по січі спітнілий шолом,
У славі купався вселенській.
І гордо злітав, як бунчук, над чолом
Його вороний оселедець...

До рідних порогів один перегін
Лишався,
коли звечоріло.
І князь повелів лаштувати загін
На сон,
доки зійде Ярило.

Клубилася темінь.
На ложі із трав
Дружинники спали в безжур'ї,
І руки погані свої потирав,
Сховавшись за скелями, Куря.

Лиш волхву не спалось.
Він з темних приміт
Ще зáгідь провидів недолю
І тільки затим в цей непевний похід
Пішов проти власної волі,

Щоб в смертну годину,
коли печеніг
Проб'є Святославові лати,—
Обагривши кровію рідний поріг,
Далеким нащадкам сказати:

«Пощо твоя слава,
як не за святе
Ти гибнеш, хоча й величаво?
І хто, Святославе, простить нас
за те,
Що згибла дружина без слави?

Гординя звела тебе, княже, з путі,
Поганьбленим ратникам в очі
Регочуть і брешуть лисиці руді...
Бо мертві не імуть сраму
лиш тоді,
Коли умирають за отче».

ОДА НА ЧЕСТЬ КИЇВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Ти, що в порфирі
могутньо і владно піднявся
Світочем мудрості, храмом весни і кохання,—
Київський наш,
в маєстаті державному
Славсяǃ
Вічно оновлюйся чистим вогнем поривання!

Щедре гніздо на високому древі науки,—
В день патріаршого, сивого півторавіччя
Всі покоління спудеїв,
побравшись за руки,
Многая літа співають твоєму величчю.

Радуйтесь в мирі
своїм новобранцям, учені.
Сій поміж люди,
студентське нев'януче братство,
Правду червону, батьків заповіти священні —
Наше вовіки-віків неподільне багатство!

Слався, мій Київський,
Слався, державний
Іменем віщим
Шевченка Тараса,—
Слався!

ЄВА БУДНИЦЬКА

ДАЛЕКІ ЛУНИ

Іде сама,
Крутий долає шлях,
Здається, і не важко їй нітрохи...
Здивована
Скоряється земля
Цій мужній жінці нашої епохи.

Ну що той дощ і відгуки громів,
Вітри негод південні і північні...
Лежить рука уміла на кермі.
Робити жінці радісно і звично.

Тут власна воля, зведена в закон,
І врода без непевності гіркої,
І доля, що не знає перепон,
І серце, що не чує перебоїв.

Могутня й горда, ніжна і мала...
Чого їй треба, щоб злетіти птахом?
А може, просто щирості й тепла
І лицаря, щоб взяв її під захист.

Вже літа, вузлом пов'язані,
Риють зморшки на лиці,
І мені уже заказані
І шляхи, і манівці.

А літа, як гори, висяться,
І весняної пори
Не про мене ночі з місяцем,
Солов'їні вечори.

Ані брови наче райдуги,
Карі очі наче сни...
Ні кохати, ні пригадувать,
Ні дивитися на них.

За кремінними відрогами
Одстріляли гармаші...
Тільки луни, тільки спогади
Неспокійної душі.

Пролягли, бідою січені,
У рубцях колишніх ран,
І літа мої нелічені.
І сивини, як туман.

ТАНГО «НАПЕРЕДОДНІ»

Усе уперше — південь, море
І ця тривожна далина.
Чарівне танго зовсім поруч
З чужої палуби луна.

Чужі вогні до себе кличуть,
Впритул зійшлися кораблі,
І танго, і тонке обличчя,
І світле пасмо на чолі.

І море, море... Без адреси...
Тепло напівзнайомих віч
І ритми танго...
До Одеси
Лишились танго, море, ніч.

І хвилі й вітер — все в кружлянні,
В магічнім сяйві бистрини...
Ще так далеко до кохання
І зовсім близько до війни.

РОВЕСНИКИ

За літами сивими,
Між блакитних рік
Стріли чорнобривими
Сорок перший рік.

Скільки їх, оплаканих,
З тої далини
Облетіли маками
На полях війни.

А живі — галуззями
В зрідженім гаю,
Спершу — поруч з друзями,
Потім — на краю.

Вже за листопадами
Твій найближчий друг...
...А дерева падають,
Падають навкруг.

Так і переходимо,
Вірні до кінця,
Добре, якщо в спогади,
Більше — в небуття.

РАДІСТЬ ПУТІ

Весь свій вік прожила, мов на лезі, я...
В пориваннях, кипінні, в путі,
У роботі шукала поезію
І знаходила радість у тім.

У війну, на конвейєрі — правило
(Кожен день починався з азів):
Якщо вчасно деталь не поставила,
Як не встигла — зупиняться всі.

Та, ховаючи біль невтамований,
Враз відступиш од заданих віх,—
І снаряд тоді вийде бракований,
Ну, а це вже удар по своїх!

І відтоді, лиш очі примружу я,
Пригадаю, як відблиск пожеж:
Як не встигну або не подужаю —
Всі за мною зупиняться теж.

І коли будували на згарищах,
Пам'ятала: байдужість — то гріх!
Не доробиш — підводиш товариша,
Щось пропустиш — підводиш усіх.

І робила, й жила, як на лезі, вік,
І, щаслива,
Уже в сивині
З інженерів прийшла до поезії.
Може, пізно? Та вірю, що ні...

В той день, як ти прийшов з війни
(То був не день — холодний вечір),
Сніги летіли з далини
І важко падали на плечі.

Юрмились вулиці круті...
У цій чужій мені оселі,
Живий, спинився на путі
В своїй прокуреній шинелі.

Війна усім далась взнаки!
Високий, схудлий, сіроокий...
Ти і ввижавсь мені таким
Усі чотири довгих роки.

Сніг танув біля підошов,
І серце билося, шалене...
Ти вистояв. І ти прийшов
До іншої, а не до мене...

Той вітер серпневий розхитує віття,
Знайомі кущі обступили, як мур,
У мріях виношуєш озеро Світязь,
Пірнаєш в не бачений досі Амур.

І прагнеш екзотики —
Пилу дороги,
Холодних обіймів гірської ріки,
І думка шалена зринає, як огир,
Викрешує іскри, спішить навпрямки.

Заходиться серце од буйного лету,
Червоні вітрила напнули хмарки,
І листям осіннім зриваються в Лету
І давні образи,
І смуток гіркий.

Як легко летіти в незвіданий простір
Повз хащі
І гони безмежних полів...
...На вічнозелений нетонучий острів —
В пошерхлі долоні твоєї землі.

Маленьким човником-човном
Сплива із темряви
Привітне,
Оте немеркнуче вікно,
Що сяє в ніч незгасним світлом.

Над тим вікном не владний час,
Ті вікна як далекі луни
У домі, де чекають нас,
Таких, як є,— старих чи юних.

Нехай зітха од віку дах
За тим вікном, що й досі видно,
Щасливців стрінуть чи невдах
Так, як дітей стрічають рідні.

З усіх усюд, з усіх доріг —
З-за хмар, за півземлі од дому —
До себе кличе той поріг,
Де все близьке і все знайоме.

Хай сніг чи небо голубе,
Весна шумить чи плаче осінь,
Так хочеш вірити —
Тебе
У домі тім чекають досі.

ОНУКОВІ

Я берегла, як скнара мідний гріш,
Усі дива: ліси, зелені луки,
Легкі хмарки,
Щоб ці пошерхлі руки
Йому краси принесли повен кіш.

Не золотом багатий чоловік...
...Не оксамит, не перли, не червінці —
Несла йому любові, й знань по вінця,
І досвіду, набутого за вік.

Дзвінкі пісні — у смутку б не зачах,—
І чесність ту, де мужності начало,
І щедрість, що спалахує в очах,
І совість, щоб ніколи не мовчала.

Усі думки, що зріли спроквола,
Усе тепло, що мають серце й руки...
І совісно мені перед онуком,
Що я йому чогось недодала.

ГАПТАР

Майбутніх днів ще молодеча вість

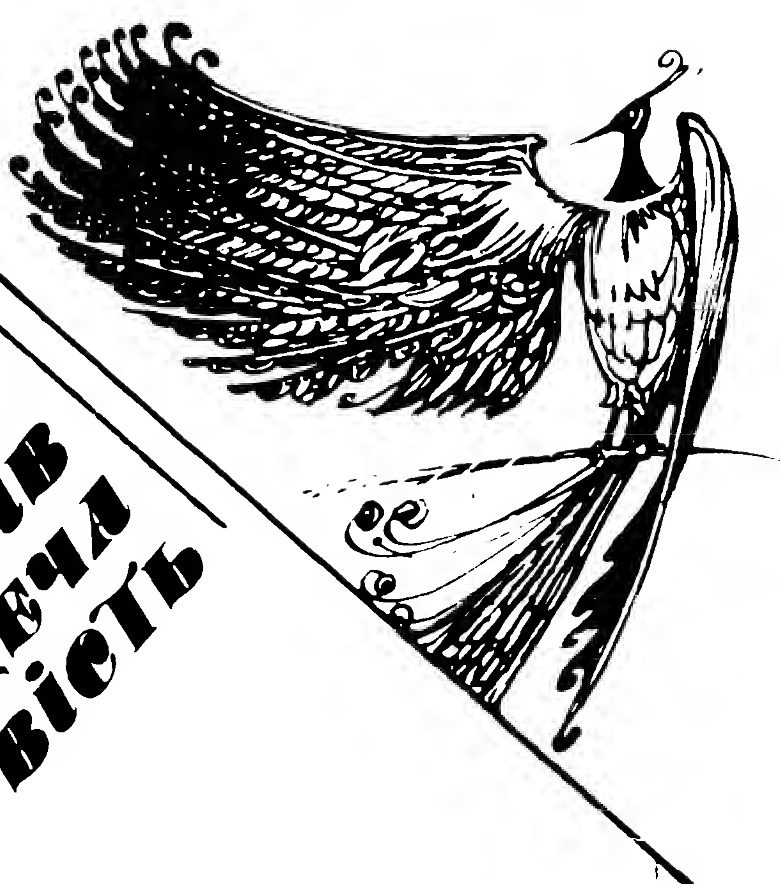

ДОСВІТНІЙ РАКУРС

Ще рано-рано. Ще Європа спала —
Телевізійний сон її тривав,
І на екрані звільна оживав
Минулої війни судомний спалах.

Котився дід, закутий у візок,
Тумани наскрізь вулицю гойдали.
— А що там далі? Боже мій, що далі?
І коліщаток скрижанілий зойк
Один-єдиний гасне вдалині,
І полігонний досвіток як рана.
Європа спала... Як ще рано-рано...

Чиєсь лице безсонне у вікні.

Навчи мене, поезіє, терпіння...
Л. Первомайський

Поезіє! Навчи мене терпіння,
Біду не переждать — перемогти,
Бо найдорожче в цьому світі ти,
Мов днина щедра в радощах осінніх.

Здається, вчора тільки поле сіяв —
Діждався урожаїв золотих,
Та все ж весняний проріст не затих,
І завтра вже возрадуюсь за сина.

Нас окриля надії благовіст,
Не зрадить віра у добро тривожне.
Поезія — ти дух непереможний,
Майбутніх днів ще молодеча вість,
Душа моя творить іще спроможна,
Й поезія любов'ю відповість.

■

Аеропорт у січні. Ліхтарі.
Зелене світло неживе тріпоче...
І тільки хрускіт сполохів сорочих
Гортає світло в нашому дворі.

І стежка неглибока. Дух землі
Здіймається деревами у простір,
І тіні довгі, і тривожно-гострі
В екранах вікон тихнуть на столі.

Їх батько мій вигойдує в долонях
І щось шепоче. Двері відчиню,
І тіні пролетять повз мої скроні,
Як темна різь холодного вогню.

— Стомився, сину. Це пройде. Нічого. —
І я засну. А батькова рука
Не пустить в хату з струмища нічного
Й найбезневиннішого літака.

ЧИТАЮЧИ ЛІТОПИС

Дочитаю сторінку і ліхтар погашу — вже запізно. І приглушена темінь оповиє мене, мов ріка. І повернуть слова, мов огнем перейmуться наскрізним,— я почую, як губи і очі мої обпіка... Невпізнанні рядки в тісноті дрібномакових літер, хай вам вільно настане, неначе в степу восени. Десь перейметься птах і холодний засвітиться вітер — і Дніпро попід ним, і безодня лунка попід ним.

Буки, аз. Звідкіля? Скрипне човен — прохромить вільшаник, осока засвистить, і закваплять відлуння гулкі. На Сулі обізвуться — окликнеться даль над Ташанню. Крізь мільйони співзвуч і упродовж гілкастих віків... Хтось окликне: «Пильнуй!» — і стріла засвистить, ніби вітер. Птиця-звір закричить у сухім, як огонь, бур'яні. Обернуся — і хтось у нічній далині непомітний рятувальне крило і щита простягає мені. «Хто ти, брате, єси?..» Доокруг тільки спокій і воля, і нікого довкола, все привиділось тільки мені. У відкритім вікні вже за північ, і — вітер із поля... І далекі, далекі, не погасні ніколи вогні.

■

Серпневе море. Вітер золотий
З тонюсінькою гранню голубою,
Так ніби світ розділений надвоє —
На гул небес й морської чорноти.

Примарних скель вигонисті кути,
Немовби стіни стомленої Трої,
І зірка, мов стріла опісля бою,
Намарне, як знетямлена, летить.

Чому ж це ніч блаженна і легка
У чебреці, у цвіркунах співучих,
Немов дитину темінню ляка,

Невже з камінням гострим нерозлучний
Легкої хвилі вишитий рукав
В червоно-чорних квіточках колючих?

■

Напружується слух — нічні круті яри
І мускули випорскують із тіла.
Душа спізнала прірв, злітала догори.
Я тільки йшов,
А ти — летіла...

Гойдались голоси. З усіх усюд. Творив
Єдиний світ єдиних нас.
Світили
То зблиски блискавиць, то спокої жарин.
Я тільки йшов. А ти летіла...

І всотувався ритм, вигонистий, стокрил,
Де в кожнім сплеску мить іскрилася зраділо.
Співала ти мені, я ж тільки говорив.
Я тільки йшов, а ти — летіла.

КИЇВСЬКИЙ ПЕЙЗАЖ УНОЧІ

Ніч. Андріївський спуск. Горловини затемнених вікон
Нагадають, що час найпізніший повільно настав,
Десь звучала мелодія, ніби стрічні зливалися ріки,
Крізь прошарки камінні стишений сплеск проростав.

Я вглядався у брук, у розщілинах пил кам'янистий,
Де-не-де споришеві іскринки густі, мідяні.
Не змовкала мелодія, вільна, лунка і пречиста,—
Я вглядався у ніч. Ні, оманилось тільки мені.

Ні. Запівніч суха, непорушна, остуджена темінь,
Хоч би вітру порив — то б дніпрові наблизив слова.
Та чутливішав простір, і дерева здіймались антенні,
Кожен камінь у колір мерехтливо і різко впливав.

Поверталиcь назад, так нічого і не прояснивши?
Все одно це омана, нереальні ці миті нічні...
Обернувся — на мене золоте і зелене узвишшя
Іспадало потоком. Прямовисні потоки гучні

Золоті і зелені. Помножені місячним світлом.
І лункішав в довкружжі чистотою огранений спів,
Все, що день приховав, до найменшої цятки помітний,
Кожен видівся звук там, де місячний просвіт наспів.

О, ця мить, не мини, високосте, не застуй імлою,
До камінного бруку, у мідяних гулких споришах...
Дай помітити все, що відкрилося миттю нічною,
Щоби руки змогли відтворить, що відчула душа.

■

Така вже злагода великої природи —
На ясен день і сонце в небі сходить,
На добрий день і ми йдемо у світ —
Добрішаєм, світліємо рід від роду,
І мати вічно на землі стоїть,
Як символ вічності мого народу.

Огненний серпню, хто, коли не ми,
Змахнем над морем сильними крильми,
Подобу птичу змінимо людською?
Людські лише залишим імена,
І сила нас підійме неземна
Над скелею і хвилею морською?

Огненний серпню, хто ж, коли не ми,
На суші знову станемо людьми,
Себе впізнаєм і згадаєм потім —
Давно-давно ми птицями були,
І як нестримно ми літать могли,
І як боліли крила у польоті?

ФАНТАЗІЯ

Кущі промоклі, стрижені учора
У кутім світлі сполоху нічного
На крилах ще не баченої птиці
Ніколи і ніким в моїй столиці.

О, звідки ж ти, предивна, прилетіла
Чорнющо-біла і золототіла?
Яка ж тебе уява ненаситна
Примусила у гіллі голосити?

В дощі столичнім, у нічнім огні
Скрізним крилом ти вчулась у мені,
У прихистку нестримного тепла
Твоя душа світяща ожила,
Струною молодою заструмила,
Наскрізна, огняна, невідділима...

...І що ж ти в темнім оці принесла —
Чи дальні дні без чорного числа,
Чи звістку про єдину і забуту,
Чи, може, зраду, чи пораду люту,—
Чом під крилом давно не чутен спокій?

Про що мовчить твоє горяще око?

■

Оркестри грудня. Легкість, хруст, падіння,
Кристали віття, мерехтіння тіней,
Огранені на зрізі світанковім.
Маестро! Музику! І видихає мідь
Палку спільноту — запах, звук та колір —
Живу й повік не гаснучу суцвіть.

Маестро, музику! Крізь скреготи сорочі
Струмить на шворці випрана сорочка.
Ми дитбудинок. А надворі сніг.
Гілля і вітер — духові оркестри...
І двері важко скрипнули. — Хто там?
— Нема нікого... Протяг проліта,
І тінь чиясь на дальнім перехресті.

— Це хто сказав, що нещасливі ми?
— Мій братику з пресвітлими крильми,
Це сонце наше, і сніги, і грудень.
І сурми дальні духових оркестрів...
— Веселої, найкращої, маестро...
Нікого ми ніколи не забудем.

Дими тумани вечорові
Дими тумани крізь яри
Немовби крапелина крові
Листочку зірваний гори
В повітрі в повіві легкому
І на вітровому крилі
На зрізі простору гулкого
І на остудженій землі
В глибокій копанці-криниці
У прихистку гранітних веж
В огні злорадниці-лисиці
Не вбережеш не здоженеш
В кларнетах музики стрімнини
Поміж басових голосів
Тремкі негаснучі бистрини
Одним поривом звідусіль
Крізь щучі сплески крізь каміння
Крізь риштувань слов'янських різь
Крізь охру й золото червінні
Крізь тлін і згин летить навскрізь
В дими осінні вечорові
Крізь захід сонця золотий
Маленька крапелина крові
Листочок зірваний летить

ДОСІ НА ФРОНТІ

З раптовим позіхом-кашлем відчинились хатні двері, й почувся сонний материн голос:

— Господи, й ти не спиш, Антоне... А батько ще не вгамувався?

Прихилившись плечем до одвірка веранди, зодягнений в труси та майку, Антон палив цигарку, що ледь жевріла в нічній темряві.

— Батько ще воює,— озвався.

З відчиненої веранди мати й син через подвір'я вглядались у м'який літній морок, де блимало світлом двоє віконець старої хатини, з якої два роки тому мати вибралась до цієї — нової, цегляної, під цинком, а в старій зостався жити батько, котрий чомусь нізащо не захотів виселятися зі старого житла.

— Де він?

— Ген іде, мов солдат, від воріт.

— Убий — не бачу,— підсліпувато вглядалась.

Нарешті в плямі розмитого світла, що падало з вікна в траву, майнула постать — поривчаста й наче перелякана, яка чи то тікала від когось, чи то квапилась до когось.

— Господи,— заквилила мати. — Й давно так стоїш?

— Не дуже давно,— сказав син, затягуючись цигаркою. — Спершу він кричав у своїй хатині, мовби по телефону... Якісь команди приймав од командування, либонь, бо тільки «єсть» і «слухаюсь», «так точно» і «наказ буде виконано»... Потім надвір вибіг, виструнчився, руку під козирок тримав...

— Навіщо? — не втямила мати.

— Може, з командиром розмовляв.

— Із яким командиром?

— Із військовим своїм командиром... Хіба в батька один командир був на фронті?..

Вмовкнувши, дивились, як ота ледь видима в темряві постать майнула на сінешньому порозі — й не стало. Згодом горбата тінь метушилась в освітлених вікнах старої хатини, мовби тінь воювала з якимось ворогом, а потім метушлива тінь розтанула в мороці, бо світло погасло. Мати з сином іще якийсь час із веранди вглядались перед собою, сподіваючись побачити або ж почути щось несподіване, проте присадкувата будівля навпроти німувала під літнім лагідним небом, усіяним зірками.

— Либонь, уклався спати,— мовила мати.

— Піти до нього? — вагаючись, поспитав син.

— Хай... хай уже завтра... Отак ниньки знову найшло на нього... Й ніколи не вгадаєш наперед, коли найде на нього... Ниньки ще добре. А то якось удосвіта на ясен дереться, біліє рядно на спині...

— Чого на ясен? — здивувався Антон. — Старий, куди йому дертись?

— Старий, а дереться... Захотів із парашутом спуститися, наче у німецький тил, о!

— Його колись закидали в ліс до партизанів на парашуті...

— Авжеж, закидали.

— Може, це як ревматизм... на негоду, ні?

— На негоду? Ні... Тиха ніч яка... Тут не вгадаєш.

Слухали ніч, що пахла віниччям і коноплями, цвітом духмяної матіоли. В темному садку шелепнула в листі пташка, й знову вляглась тиша.

— А що лікарі кажуть?

— Лікарі? Ми до лікарів не ходили.

— Мамо, як же ви про лікарів забули?!

— Уночі находить на батька, а на ранок минає. І хоч би я йому нагадала про таке, то не повірить.

— Як — пам'ять не тримає?

— Не тримає, провалля, й годі.

Він і не повірить, коли розказати, ще сваритиметься, що набалакую. І лікарям скаже, що набалакую. По совісті, я й не хочу, щоб у селі довідались про таке. Подумати: Йосип Мефодійович — і таке! Теж, скажуть, герой. У школу мало не щодня запрошують до дітей, розказує їм про війну.

— Як він у школі?

— Як усі ветерани, так і він... По ночах находить, і то не часто, не думай, Антоне. А так батько ще скаче, здоров'я нівроку.

Їм би до хати податись о цій глухій порі та вкластися спати, бо ж ранок не за горами, але ота стара хатина з погаслими вікнами наче тримала їх обох. Усе перед зором стояло, як, накритий мішком, батько повзе по-пластунськи, перевалюється тілом через сінешній поріг.

На душі чулось так, наче в хатині знову спалахне світло, знову горбата тінь кидатиметься по стінах... Та мало що можна чекати!

— І їсть добре, не скаржиться на апетит,— сотався глухуватий материн голос,— а таке приключилось... Гната Завірюху не забув?

— Дядька Гната? — перепитав.

— Еге. Воював, як і твій батько. З війни прийшов на обох ногах, а торік ногу в лікарні відрізали, аж коли рани далися знати. Виписали йому малолітражку, торохтить і чадить, а так веселий, чарку п'є, внуків бачить... Та що я кажу — з правнуком грається. — І раптом голос у неї зламався, журбою перевитий. — Слухай, так таки й не думаєте перебиратись назад у село? Це ж наша хата порожнісінька, а з надією на тебе ставилась.

— Ет, мамо! Легко сказати... Душа моя всяке думає, а діти? В дітей коріння не в цій землі, їх звідти не вирвеш, сюди не пересадиш. Що для них ця земля чи ця хата? А-а!.. От як їхав, то знову кликав, аби разом їхати. Ну, обіцяли, бо обіцяти легко, а як до діла — робота й не пустила, чи ще щось. То я внука підхопив — і гайда, вдвох нам добре тут, а ночами спить, не прокидається. Навідуємось до вас, хоч світ не близький.

— Це ж ніхто й могилки наші не догляне...

— Живі — про живе й думайте, а ви... Куди квапитеся? — Син

говорив із раптовою злістю, яку не міг подолати. — Нема куди квапитись.

— Ти квапишся чи не квапишся, а тебе не питають.

— А поки не питають — ви радійте.

Й, наче соромлячись нападу злості, обійняв матір, щокою припав до посічених її кіс, що пахли димом від печі: сьогодні мати пекла пиріжки, смажила курячу печеню, щоб завтра опołудні син із гостей додому повертався не з порожніми руками.

— Якби ж не оті болячки в нього... Два роки по війні валявся в госпіталях, та й потім не з медом...

Антон гладив материну голову, що кострицею потріскувала під долонею.

— Добре, що живий вернувся, мамо.

— Ой, добре, бо вся ж моя рідня не вернулась, а скільки сільських!

— Вони, мамо, відвоювались.

— Ой, відвоювались!

— Вони, мамо, відвоювались раз — і назавжди. Для них війна вже ніколи не повернеться. А наш батько й досі воює...

— Що ти кажеш, Антоне?..

— Кажу те, що є. Бо для нашого батька війна й досі не закінчилась, він і досі воює, о... Тим, що в землі, легше, ніж нашому батьку.

— Що ти кажеш, Антоне?..

— А як нашому батькові, га? І в голові не вкладається, як це й донині нашому батькові на душі, коли жити й жити треба, як усі живуть, а він от... Досі на фронті.

Голос обірвався, бо в горлі наче остюками дерло.

— То з парашутом, кажете...

Зціпив зуби, аж скреготнули.

— Хай господь милує таке бачити!.. Ось подамся додому, а душа там плакатиме за вами... Ідіть, мамо, спати, бо нині й так горбились цілий день на городі.

— І тобі пора...

Мати почовгала, хатні двері за нею зачинилися з позіхом-кашлем. Антон стрельнув недопалком у квітник, дістав цілу цигарку, знову закурив. Зійшов по приступцях веранди на подвір'я, що спало в затишку верб, які темніли високими копицями сіна. За ворітьми сіріла дорога, спочиваючи, аби прокинутись удосвіта. Й садок старий мовчав, заворожений якимись таємничими снами, в які не прозирнути. Примарними ввижались кущі бур'яну на межі, й чорною хвилею стояли вишні за городом.

Антон постояв на причілку старої хатчини, в якій народився, в якій для нього, малолітнього, минула війна. Запала в землю, обтріпана стріха звисає обтіпаними мичками, наче сиве волосся над чолом. Ось у це вікно заглядала груша — весною в цвіту, влітку в грушках, узимку в снігурах. Немає старої груші, навіть і пенька нема,— наче не було не тільки груші, а й прожитого дитинства, яке зовсім недавно скидалось на шматок глевкого житнього хліба.

І не вірилось, що не було. Невже не було?!

Ступив у чебреці за ворота й поглянув ліворуч, на той горбок, на який під вартою тополь слалась дорога. Дорога цієї зоряної ночі слалась так само, як того дня, коли на її білому від рясної куряви, горбкуватому верху вигулькнув, наче з літнього марева вродився, чоловік у солдатському обмундируванні. Ми, дітлахи, сиділи на воринах, мов обсмалені горщики на кілках, прикипівши очима до солдата, що, згинаючись під вагою речового мішка, помагав іти собі палицею. У мокрій від поту гімнастерці, у рудій пілотці, дивлячись веселими й синіми, як розквітлі будяки, очима, солдат зупинився перед очікувальною хлоп'ячою зграєю.

— Ба-а-атьку-у...

З ворин упав на землю — і вже за якусь мить дужі батьківські руки підхопили під пахви, і який же той політ із землі вгору солодкий, це був високий і щасливий політ — у небеса, поміж ластівок, що снували кругом

чорно-блакитні мережі помахами блискавичних крил, у пахучі кучері верби, яка начебто аж затримала політ іще в вищу й щасливішу вись!

Таки було все це, не могло не бути...

Зоряні води нічної темряви затопили світ, що так дивно беріг у собі минуле, сьогоднішнє й завтрашнє, зав'язуючи їх в один вузол у його пам'яті.

Зашелестіла трава, наче вітерцем притолочена, й щось м'яке притулилось до стегна.

— Дідуню!

— Ох ти! Проснувся-таки? — Серце тріпнулось у грудях, мов птаха в сильці. — Налякав мене, внучку! Чом не спиш?

— Страшно стало... Прокинувся, а тебе нема, й нікого нема, то я надвір ось, а ти надворі.

— Ох, внучку мій, внучку! І баби не знайшов? У сусідній кімнаті твоя баба...

— Страшно стало, наче я зовсім саменький.

— Та не саменький, всі тут, і я — дід твій, і прадід твій.

— Вже додому скучив, до мами.

— Їдемо, їдемо... Мама за тобою теж скучила... І тато твій скучив...

Підхопив дитину в білій сорочечці на руки, спершу до грудей притиснув, а потім легко так підкинув тепле зі сну дитяче тіло над головою — й здалось малому, що відірвався від землі, що летить у зоряні високості неба, й він наче задзвонив гамованим, неголосним сміхом...

ТРИ КОЗАКИ В ГОСТІ

Згадується, лице в Миколи Вівсяника — мов бджолині щільники, давненько витягнуті з вулика, давненько забуті на сонці, а тому-то щільники ці висохли, звітрились, а їхнє віспиння глибоке й порожнє. Це глибоке і порожнє віспиння лякає — й лякало б іще дужче, якби не в їхньому моторошному розсипищі навдивовижу добрі, каштаново-гніді очі, що зблискують живими медами ласки та любові до світу.

Скільки навідувався до села, завжди здибувався з Вівсяником, що зоддалеки, худющий та зодягнений у чорний одяг, скидався на городнє опудало, яке проворно біжить вулицею, маючи широкими рукавами й наструнюючи довгу шию з розхристаного коміра сорочки. Наблизившись ніс у ніс, Вівсяник уже не скидався на городнє опудало, а просто обертався на добродушного велетня, якому незатишно поміж усіх інших людей.

Микола Вівсяник був невіддільний від Тернівки, як Тернівка — від Миколи Вівсяника, бо село багате й цікаве не кимось одним, а всім гуртом.

Згадується, післявоєнна Тернівка ще ой як співала, хай і сумних пісень, а співала. Та з роками все менше й менше, аж поки зовсім заспівала не людськими голосами, а голосами радіо й телевізора. Тільки Микола Вівсяник не пригас голосом, як у дитинстві та юності ходив із піснями по селу, так і торік та позаторік. Особливо ж коли вип'є! Коли вип'є чоловік у гостях чи замогоричить у тернівчан яку свою столярку, тоді вже не мовчить і не під ніс мугикає, а видзвонює глухуватим, надщербленим голосом, що не одне зупиниться й здивовано обернеться, а все ж таки не без вдячності за той спів, бо чоловік не криється зі своєю радістю, хочте — й ви причастіться його пісень!

Співаючи, віспуватими щільниками смаглого, з вишневими вилицями обличчя Микола Вівсяник засвічувався так, наче сніпок соломи, а в тому вогненному сніпку соломи іскряться квітками каштаново-гніді очі, мовби побризкані краплинками роси... Часто, коли згадувалась Тернівка, на хвилях пам'яті зринав Микола Вівсяник, що городнім опудалом стрімко біжить весняним чи літнім селом, у споминах спалахував

глухувато-рипучий, наче аж із гіркотою любистку, голос його вільний, якому з віком нема переводу, й уявлялось мені, як десь у вишневій вечірній чи нічній вулиці б'є джерелом пісня з його душі...

Нещодавно я знову навідався до Тернівки, й хоча не побачив і не почув Миколи Вівсяника, та з побаченого й почутого постав перед моїм зором так, наче мені самому судилось бути свідком того, що сталося торік.

У Тернівці пили. І хіба не жаль розбитих у друзки родин, скалічених дитячих сердець і душ їхніх, учаділих від щоденного п'яного дурману в хаті? Найзлісніших алкоголіків сільрада разом із районною міліцією відправила на примусове лікування, щоб повернути здоров'я і зцілити сім'ю. Не тільки в Тернівці, а й по довколишніх селах твердим віником-драпаком підмели багато нетверезого сміття, що втратило людську подобу.

Кудись подався і Микола Вівсяник.

Його сусідка Степанида Легкоступ, хоч і звікувала вік без чоловіка, проте двох дітей надбала, обидві дочки тепер у Києві, приїжджають із дітьми як не літом, то восени, а в тих дітей свої діти, цілий день товчуться на обійсті, так що клопоту старій по вуха. Степанида як не біля онуків, то на городі, що просить її рук ще більше, ніж гості. Коли б очей не мала, то не побачила б, що в хаті Миколиній двері навстіж, що вікна темніють якимись невидющими більмами, а вечорами не світяться. Кількоро курок самі з сіней і самі в сіни, добре, що сусід не тримає свині, ото було б свинських сліз на весь куток!

Аж якось бачить Степанида з городу, що на горбі, ген унизу під вербами, сорочка Миколина майнула, значить, вертається з мандрів, тепер хата не стоятиме пусткою. Сп'явшись на горб, опинився під тополею-трепетою, димок цигарки біля лиця павутиниться, а волосся на голові то завихориться від вітру, то розсядеться стріхою над лобом.

Степанида по межі хутчій до сусіда.

— Де пропадаєш, хати не тримаєшся? — питає.

Він до неї:

— Гості ще не порозходились?

— Які гості? Не бачила нікого.

— Е-е, тітко! — засміявся. — Не хитруйте, бо не перехитруєте.

— Гості? — дивується сусідка. — В мене повна хата гостей, а в тебе й на пучку нема! Зайди й подивись, коли не віриш.

— Не темніть, сусідко, не темніть... Вони тільки й ждуть, щоб я зайшов!

— Та поклянусь і забожусь — хіба що вітер у хаті, бо двері навстіж.

Примружився на сусідку:

— Чи ви, тітко, не заодно з ними?

Степаниді й заціпило від почутого, а він:

— Тільки не на того наскочили, о! — Вівсяник плечем до верби тулився, наче ховався від чужих очей, і тітку острах узяв: про яких гостей балака, від кого ховається? — Хоч ви з ними й заодно, але дивіться, не продавайте! Запитають про мене, а ви нічичирк.

— Чи я тобі, Миколо, хоч на пучку зла заподіяла? Чи знаю, де вештаєшся? У хаті твоїй красти нема чого, а всяка всячина може статись.

— А ви, тітко, нічичирк! — І застережливо покивав пальцем-гачком. — Хай постережуть, раз така в них робота.

І, струснувши дошкуватими плечима, геть подався — в левади, там і потонув у хвилях верболозів. Степанида поволеньки посунула межею, а очима як прикипіла до сусідської хати з більмуватими вікнами. Пустка пусткою, тільки сизий голуб сидить біля рудого комина, тільки зелене віниччя від вітру колишеться на причілку. Підгортала сапою картоплю й мимохіть кидала замашне грудомаччя очей на сусідську хату: може, викажеться людська душа, бо нащо ото Вівсянику марно

язиком плескати? Й дедалі більше поймало повінню остраху, що там хтось має ховатись недобрий, раз не йде чоловік додому, а тікає.

Чи Степаниді Легкоступ своїх клопотів обмаль, що має забивати собі памороки ще й безпутним Вівсяником? Нащо їй збирати до голови всякі чутки про сусіда, коли голова й так гуде чавуном від дитиськ, що сараною шкабарчать у хаті, кубляться на подвір'ї, розбишакують у садку, хоч у садку ще рано розбишакувати, ще все на гілці зеленими зелепухами зеленіє! А таки пливуть до її вух балачки про Вівсяника — в того тернівчанина цеглу клав під хлівець, то напився, в тієї тернівчанки рив яму під стовп, бо електрику проводила, теж без пригощання не обійшлось, там іще якась приключка приключилась, то душа закропилась,— із ранку й до вечора чоловік у роботі по людях, із ранку й до вечора хмелем перевита весела голова...

Вже споночіло, як шибка дзенькнула у вікні від воріт, і Степанида вийшла надвір.

— Тітко! — блищали в Миколи Вівсяника зуби сипким снігом. — Діло маю до вас... Я тут женихатись надумав...

— Чи для тебе первина женихатись?... Яке діло до мене, раз женихаєшся не до мене?

— Первина чи не первина, а треба... Діло таке... Підіть у мою хату...

— В твою хату? А сам? Сам уже в свою хату боїшся зайти?

— Якби не гості оті!

— Знов ти за гостей! Та нікогісінько нема....

— Е-е, ховаються, мене ждуть. Тільки не перехитрують!.. Значить, женихаюсь, а в оцих лахманах, що на мені, соромно женихатись. Тітко Степанидо, що попрошу у вас? Там у мене в гардеробі висить костюм, а в скрині сорочка в кліточку, то принесіть... Ніхто вас не займе.

— Не займе?

Вівсяник хитро всміхнувся:

— Вас не займуть, бо на мене чатують.

«Допився до білої гарячки»,— подумала Степанида. За своє життя хіба що смаленого вовка не бачила, а то всяка хороба на жінку витріщалась, не звикати. А все ж таки Вівсяник перебовтав їй мізки, задрижала дрожем, чужий поріг переступивши. Де ж ті гості, по яких кутках поховались? Тихо, як у вусі. Ввімкнула електрику — обдерта зсередини хата наче аж скрикнула голими стінами, затоптаною підлогою. Прошнуркувала миша, гулькнувши під обдерту здухвину металевого ліжка. На столі мовби сліди давнього побоїська: перехарамаркані миски, пляшки, ложки, бляшані й скляні банки з-під консервів. Знявши в шафі з пластмасових плічок прим'ятий костюм, Степанида вимкнула світло й наче на світ народилась на подвір'ї, де стояли густі води нічних пахощів.

— Ну, тітко, й одчайдух ви! — засміявся Вівсяник, беручи костюм з її рук. — Тепер я кавалер хоч куди!

— Хоч куди, та не туди! — буркнула. — За розум пора братись, а то й хати відцурався.

— Бачте, я правду казав, що вас не зачеплять!

— Хто б мене чіпати мав, таку стару?

— Поховались! Ну, хай сидять хоч до судного дня, тільки я їм до рук не дамся!

Щулячи плечі, позирав на свою хату, що немов причаїлась у нічних сутінках, навіюючи глуху погрозу.

— Так-таки й не зайдеш? — не вірила Степанида.

— Е-е, тітко, не діждуться!

Та й геть подався з двору, повіявся по Тернівці, справді тікаючи від хати, від рідного дворища, від дідизни-материзни своєї.

— До кого ж Вівсяник надумав женихатись? — розпитував я в тітки Степаниди, коли виповідала про тернівські оказії, бо в селі ніколи не обходиться без оказій.

— Не до одної, а до двох відразу!

— А чого ж це він у таку охоту впав?

— Якби жінки не приймали, то ніяка охота не зарадила б. Вівсяник приймаком іде ниньки до Варочки, одного поля ягода з ним, а вже завтра до другої Варочки, тільки не в Тернівці, а в Куманівці.

— Хоч і гірша, аби інша?

— Вони обидві гірші, бо щось путнє хіба стало б роззявлятись на Вівсяника? Господи, я ж його з отакенького дрібного пуцьвірінка знала! Покійна його мати Катря ледь дочекалася сина, бо все дівки й дівки сіялись маком, а хлопця хотілось, Микола знайшовся аж сьомим у неї. Як буває! Дівки розлетілись по світах, усі замужем за чужими, а Микола зостався в гнізді батьківському, йому б коріння в землю пускати, а він без коріння, як сміття, віється... До двох Варочок женихається, до тернівської й куманівської, він так до скону буде женихатись. Добре, хоч безбатченків нема ніде, а то настраждалися б діти.

Смутним дощем із хмари спадали слова, мовлені тіткою Степанидою, й жура за чуже занапащене життя цідилася з прив'ялого синього рясту її очей...

На дні моєї пам'яті хата зимова, картопляною загатою обтушковано вікна, через шибки на засніжених бровах загати витанцьовують горобці, видніє яблуня в інеї, на сизому гіллі цвітуть снігурі. Долівку в хаті вистелено жовтою житньою соломою, так само жовта солома світиться на дерев'яному тапчані, й жовта житня солома горить у печі, обертаючись на бунтівливі води вогню. Миколка грає на дримбі, сидячи на тапчані, я також граю на дримбі, сидячи на тапчані поруч із Миколкою, співаємо пісню про те, як «приїхали до дівчини три козаки в гості», Миколині сестри, мов хурделиця, в'ються посеред хати по жовтій житній соломі, вони танцюють, і їхні босі ноги блискають і кружляють у шпаркому танці, як блискають і кружляють білі чайки влітку над нашою річкою, і коси їхні хлюпочуть, як густі трави хлюпочуть у дугах коло нашої річки, й очі їхні пашать такими гарячими кольорами, якими лиш пашать квіти в лугових травах над нашою річкою. Здавалось, хата цвіте музикою двох наших дримб, здавалось, хата співає дівчачим танцем-хурделицею, й не зів'янути ніколи музиці, як не зів'янути танцю-хурделиці в отій Миколчиній ласкавій хаті, по-материнськи затишній посеред зими в оту повоєнну пору, коли намітало таких високих снігів, яких потім ніколи більше не намітало, наче їхні запаси вичерпалися саме тоді...

— А гості? — питаю в тітки Степаниди. — Кого він так остерігався?

— Які гості? — Тонкими мітелочками вій тітка наче змітає печаль із прив'ялого рясту очей, тільки печаль не змітається. — Кого остерігався?

— Ну, Микола! Боявся хатній поріг переступити. Може, зв'язався з такою компанією, що своєї тіні боявся?

— А-а, гості, он що...

Степанида збирала падалішні яблука в садку, вітерназбивав не тільки для компоту, а й для свині, а як розігнулась у попереку — очам віри не йме. Привиділось чи не привиділось? Микола Вівсяник стоїть на зарослому бур'янами городі й кидає грудомаччя землі на свою хату. Розмахнувся — й пожбурив грудку на стріху, розмахнувся — й пожбурив на сніпки, що попрогнсідали, й розбиті грудки сірими мишами стікають по шпакуватій соломі на землю.

Як тримала однією рукою поділ спідниці з назбираними яблуками, так і впустила, яблука рум'яною зграєю розлетілись по шовку трави.

— Миколо! — озвалась, а голосу чомусь і не вирвала з грудей. То з садка через межу — до чудного сусіда свого. — Миколо, що з тобою?

У Вівсяника лице сизіло злістю:

— Ой, тітко, відчепіться!

— Миколо, нащо грудки жбурляєш на хату?

— Я їх таки прожену, своїх гостей, коли самі забратись не хочуть!

— Миколо, хата пусткою стоїть давно, які гості?

— А в засідці сидять!

— На кого чатують у засідці?
— На мене засіли! Хочуть забрати, як інших побрали!
— Миколо, нема в твоїй хаті нікого...
— Може, я хочу жінку привести в свою хату!
— Чи ти женився?
— А хіба женишся, коли вони в хаті сидять?
І гірко, й смішно, й плакати хочеться. Степанида Легкоступ почвалала до садка свого яблука збирати. Е-е, годі, ниньки ж понаписує листи сестрам про їхнього брата, що геть-чисто здурів, хай поприїжджають і навернуть чоловіка до тями, хай полікують, бо де ж це бачено таке дурисвітство!
О, вже не шмаляє грудомахами, либонь, ухоркався, вже двері на прогонич зачиняє. Хай зачинить, бо чого хаті розхристаній стояти.
Перегодя знову глипнула — Микола з задертою головою пританцьовував під вишнею, що гіллям прикривала стріху, а просто перед його носом курілося синім димом, із-поміж якого вихоплювався вогонь. Спершу здалось, що з доброго дива горить вишня, на хату й подумати не могла, бо з якої хороби в тихий літній день зайнятись хаті. А коли Вівсяник від вишні скочив до стіни, чиркнув сірником об коробку й підпалив стріху над темним більмом вікна, Степанида задрижала губами:
— Бож-ж-женьку ж мій!..
Крик їй застряв у горлі, мов кілок, так що ні дихнути, ні видихнути. Вгрузаючи ногами в землю, наче у в'язку смолу, гублячи назбирані яблука в траву, смикнулась глухим своїм тілом на чуже обійстя.
— Миколо, схаменись, усю Тернівку спалиш!
Вівсяник блищав вищиреним снігом зубів:
— Досиділись у засідці!.. Я їх там усіх живцем!
Степанида хапала його за тверде гадюччя рук:
— Тернівку спалиш!.. Де відра? Давай відра! Гасити!
— Чуєте, кричать? Хай посмажаться! Хай знають, як засідати на мене...
Степанида кинулась по відро, поки витягла воду з криниці,—сусідська хата горіла, як велетенський віхоть, і вогонь з тугим стугонінням рвався в небо, це стугоніння ставало дедалі погрозливіше, наче то сама нечиста сила рвалася з землі, тікала в високості. Позбігались люди, а що вдіють кількома відрами? Поки викликали пожежну команду, поки пожежна команда прикотила з ревиськом, то й гасити не було чого. Діти позалазили на дерева, й сорочки на них тріпотіли, наче пір'їсті. Диміло, корчилось у вогні кілька вишеньок, тліло зелене листя на гіллі яблунь, скручуючись і опадаючи долу. Вже більше чатували, щоб полум'я не перекинулось на хлівець, на погрібник, на сусідські хати. Й ніяк не могли взяти в толк: як за такої погоди сталась пожежа. Вірили й не вірили Степаниді, що Вівсяник сам запалив, але ж, мабуть, запалив, бо на всяке здатний.
А коли хата ще горіла, коли люд метушився на пожежі, Микола Вівсяник стояв у зворохобленому стовковиську, бджолині щільники його щік наче аж сочились густим кривим усміхом, а потім непомітно виламався з того настрашеного нурту. Подався через порослий чортополохом город, і ніхто не чув, що він співає стиха, що на губах його шерехатих кублиться пісня:
— Приїхали до дівчини три козаки в гості...

Стою на згарищі й чуюсь так, наче це згарище не тільки чужого життя й чужої долі, а також і згарище мого життя.
А також і згарище мого повоєнного дитинства, яке колись забігало до цієї хати і, сидячи на вистеленому жовтою житньою соломою тапчані, грало на дримбі, а в вікні барвистими снігурами цвіло сизе яблуневе гілля. Ні яблуні тієї вже нема, ні хати, лиш обвалені стіни, потрощені хижими пазурами вогню. Не зважуюся ступити в мертве нутро руїни, так

наче там чигає щось незбагненне, чому й імені нема, що здатне все суще понищити в мертвих водах небуття.

Дивлюсь на чорне згарище, наче сподіваюся споминами своїми вичарувати з цього згарища бодай оту дримбу, на якій колись грало далеке повоєнне дитинство, творячи нехитру музику, якої вже не витворити й на мудріших інструментах... Лиш чується чомусь:

— Приїхали до дівчини три козаки в гості...

ПІЧ

Трохимихою звуть її за покійним чоловіком Трохимом, добре знаним у селі й поза селом. Інвалід війни, він їздив на малолітражній чортопхайці по всіх весіллях, які тільки справлялись, по всіх випроводжаннях хлопців до армії та інших святкових оказіях, що траплялись чи в хаті чиїйсь, чи в клубі. Грав на гармошці так завзято, співав пісень із таким душевним щемом, що не тільки щира сльоза бриніла в голосі, а й у відповідь зацвітали сльозами очі в тих, що чи підспівували йому, чи танцювали під його музику. Здавалось, отак завжди їздитиме на чадній і гримкотливій чортопхайці, отак завжди гратиме й співатиме, переливаючись душею в пісню й музику, та... Стоїть тепер малолітражка у хлівці, який колись було обернено на гараж, іржавіє та припадає пилом. Лежить тепер гармошка, загорнута в стару полотняну скатертину, поміж краму та одягу в скрині. Й тоді, коли Трохимисі перед очі потрапляє машина чи гармошка, вмить постає в пам'яті веселий Трохим — усміхнений рот повний цілих, цукристих зубів, смаглі щоки мерехтять золотавим сяйвом, широкі брови шпарко злетіли над карим цвітом дикуватих, колючих очей...

Траплялись і покупці на малолітражку, але Трохимиха їм відмовляла:

— Вона в мене їсти не просить.

А за гармошку ніхто не допитувався. Якби ж допитувався, Трохимиха так само відмовила б, адже здавалось їй, що мовчить гармошка до пори, до часу, а коли наспіють пора та час, заговорить гармошка тією музикою, якої ще не вичерпано з її примовклих грудей...

Весна, Трохимиха вже не перший день товчеться на городі, садячи та сіючи, бо хто ж їй посадить чи посіє, коли сама не докладе рук. Живе самотиною, діти порозлітались по світах, лише зрідка навідуючись із онуками чи й правнуками, а то озиваючись листом чи вітальною листівкою. Отже, порається Трохимиха коло своєї земельки і все позирає на сусідське обійстя, на сусідський город.

Чому це Пантелеймона Шалати не видно, вже третій день не видно?

Цибатий і тьмавий, наче грак, завжди горблячись у плечах, він похмурим привидом нипає від хати до воріт, від хати до погреба, а тут хоч би поткнувся надвір. Сінешні двері відчинено, кури сокорять негодовані. Діла їй до сусіда мало, зовсім немає діла до Пантелеймона, але ж за город не береться зовсім, іще не ораний гуляє, невже не садитиме картоплі, не сіятиме буряків та квасолі? Либонь, зовсім охляв, що не проситься душа до землі, щоб освятити насінням її лоно.

Тривога все більше поймає Трохимиху.

— Може, поїхав до сина? Таж посварився з Данилом... Чи не посварився?..

Сапа в її руках то сама літає, спалахуючи блискучим залізним язиком, то завмирає — і сапа сяє на землі залізною гострою калюжкою.

— Але ж і двері відчинено...

І звідки той гіркий полин тривоги в душі Трохимихи, звідки?

— Не доведи господь, коли сталось...

Сонечко світить, птаство тьохкає, цвітуть вишні, хоч би тобі вітерець повіяв, живи — й радуйся! Негадано для самої себе Трохимиха полишає сапу на городі, сама дибцяє до своєї хатчини. В хатчині вмивається з милом, скидає з себе дрантя, а зодягається в святкове, причісується рого-

вим гребінцем, пов'язується темною хусткою. Навіть у дзеркало заглядає — з дзеркала дивляться на Трохимиху чисті й ясні очі, схожі на сріблясті водяні пухирці повітря, якими стріляє дно польової кринички...

От чудно: чужа хата навстіж, заходь усякий, а все-таки наче й не пускає до себе чужа хата, ну!

Сторожко в сіни вступила, з порога запитала, мовби до німої хати зверталась:

— Пантелеймоне, де ти тут?

Хата мала б відповісти німим голосом, а мовчала.

— Пантелеймоне...

Він сидів на ліжку коло печі, тримаючи костур поміж колін, і зір був наче засланий туманом, крізь який пробивається проміння далекого сонця.

— Заходь, Ганю...

Трохимиха дивилась так, наче вірила собі й не вірила, що бачить Пантелеймона.

— Слава богу...

— За що слава? — запитав. І хутенько додав: — А слава, слава.

— Я зайшла спитати... Може, півня мого червоного бачив? Бігає по сусідських курах, не тримається обійстя... Чи не до твоїх пристав?

— Не бачив твого півня, подивись поміж курей там...

— Уже дивилась, таки не видно... — Сіла Трохимиха на ослоні в проймі вікна. — Занедужав, Пантелеймоне, чи ні, бо чомусь надворі не видно. Й до городу не берешся.

— В Куманівку вчора їздив...

— У Куманівку? — не вірила. — Коли?

Дивився на неї очима — ну, дитячими!

— Ти ж бо знаєш, Ганю, я в Куманівці народився, а вже після війни перебрався до Хвощівки, коли з Марією побрались.

— Чи я не пам'ятаю... Хто на толоку до вас приходив?.. Ми з Трохимом. А як обідали, як випили по чарці, ти все поривався танцювати зі мною, а Трохим що? Зняв ременя — й прив'язав ременем ногу мою до своєї.

— А на автобусній, знаєш, кого бачив?

— Кого бачив?

— Андрія Силку здибав, побалакали.

Про що він говорить, думалось Трохимисі. Ноги не носять, з лежака не відірветься, а каже про Куманівку. Бач, здибався на автобусній з Андрієм Силкою. Коли, вчора? Так Андрій Силка, поштар їхній, ще позаторік віддав богу душу.

— Це вже ти так, як я про того півня,— вирвалось.

— Якого півня? — підхопив. — Твого півня не бачив ні вчора, ні сьогодні. Слухай, Ганю, дай води напитись, бо пересохло в горлі.

Взяла порожнє відро на лаві, й коли в дворі крутила корбу коловорота, різзю різало очі, бубнявіли слізьми. Бач, як то водиться: ще вчора людина царювала, цар над царями вона, а ниньки — як громом із неба. Таку пам'ять кріпку мав, а тут — забалакується. До Куманівки не їздив, бо вже костур прудкіший від нього. Гм, здибався вчора з Андрієм Силкою, наче вибрався той із міцної дубової сорочки та з-під камінного пам'ятника...

— Пий, Пантелеймоне,— припрошувала.

Зуби брязкали об кухоль, краплі скапували на сорочку.

— А Марія ниньки вдосвіта приходила,— озвався, напившись.

— Яка Марія?

— Чи ти вже не знаєш моєї Марії?

Лишенько, хотілося їй зойком зойкнути, переставилась твоя Марія три роки тому, сам і ховав, ридма ридаючи на кладовищі.

— Ага... приходила? — пошептом шелеснула.

— Я так лежу в ліжку, а Марія постояла в порозі, потім віником

підмела в хаті, скатеркою стіл застелила, наче перед святом. Лежу в ліжку, бачу її очима, а голосу нема, щоб озватись.

— У чому ж вона була... Марія?

— У чорній спідниці та в білій сорочці, а голову пов'язала такою косинкою в голубий горошок, цю косинку вдвох колись купили на ярмарку, ми тоді саме на гроші розжились, бо телицю продали... Отак замела в хаті, отак застелила скатертиною стіл, а далі — до скрині й давай шпортатись у скрині. Довго щось шукала, й не могла знайти. А як спитаєш, що їй треба, коли сів голос, наче після крижаної води в спеку... Потім глядь — уже нема її, подалася з хати... Що б це вона шукала, га?

— Чи я знаю...

— Так ти не здибалася з нею?

— Коли?

— Вдосвіта.

— Не здибалась, Пантелеймоне...

Опустив сиву голову на костур, і на зморшкуватому жовтому лиці його очі вицвілі здавались також посивілими.

— Отам під вазоном,— повів поглядом на розложистого калачика в полущеній макітрі,— листи лежать у конвертах, на конвертах адреси...

— Про що ти, Пантелеймоне? — втямити не могла.

— Адреси родичів,— сказав. Либонь, до нього вже вернулась пам'ять. — Навідуйся до мене, тут через межу. А коли що, вдар телеграми. Ґроші на столі під скатеркою, там і на похорон вистачить.

— Може, зараз написати синові?

— А що син? У сина робота, хай робить. Я ще сам себе обійду.

— Я тут сказати хотіла... — тупцялась Трохимиха в порозі, не зважуючись іти.

— Кажи, слухаю.

— Трохим казав про тебе...

— Де Трохим? — Випроставсь, наче за Трохимиху сягнути хотів поглядом, аби там угледіти Трохима. — Коли казав?

Горенько, та йому, видать, і невтямки, що й чоловіка мого нема, все йому змішалось у голові, всі йому живі — що мертві, що живущі.

— Сам хотів подякувати, але ж не балакали останні роки з тобою за межу... Чудно так народ наш устроєний, що між сусідами немає миру за межу.

— Яку межу? Не пам'ятаю.

Дивлячись у прозору млу його очей, Трохимиха втямила: справді не пам'ятає. Може, й не було сварки за межу? Але ж стільки років не балакали, відвертались. Була сварка, була межа, яку п'яний тракторист, орючи їм город, переорав. Що з того п'яного Несвата Ілька, запіненого сільського лобуря, тепер візьмеш?.. А гляди, наче й не було межі, не пам'ятає Пантелеймон.

Звівся, заточуючись на непевних ногах-туманах.

— Ти заходь частіше, Ганю, бо живемо двір у двір, а не бачимось.

— Трохим тобі переказував,— уже й не згадувала, що чоловік помер, а говорила, як про живого. — Не один раз казав за ту піч, яку ти нам виклав, коли стару порушили, бо не гріла й куріла... Все шкодував, що клята межа не дає сказати.

— Яку піч? — насупився Пантелеймон.

— Ще ж і пирогами пригостила вас обох, ви таких і не їли раніше — з рибою та з грибами, ото ви тоді наспівались.

— Ага, наспівалися,— справді таки згадав, і губи його спиті запавутинились усміхом. — І ти, Ганю, співала тоді з нами... В Цареграді на риночку там п'є Байда мед-горілочку... І про Каньовського-пана,— хотів дістати голос із грудей, та лиш зашарудів хрипом. — Отак-от...

Заплутуючись, ішов за нею в сіни, погойдував сивим димом посіченого волосся. Змружився на весняне сонце, на різку блакить неба.

«Як добре, що я зайшла, що я про піч сказала, що пом'янули Трохима отак. Бо й справді, хто ж нас мало не всеньке життя прогодував, як не

піч, яку виклав Пантелеймон? Вогонь із його печі, біля того вогню й самі вигрілись, і діти наші, й онуки ще гріються, коли нагрянуть».

— Дивися свого півня,— розглядаючи зелене обійстя в живому золоті розквітлої кульбаби, сказав Пантелеймон.

— Якого півня? — вже й забулось їй.

— Свого червоного.

— А-а... шукатиму. Хоч і пройдисвіт, а не міг пропасти.

— Треба й мені город орати й садити, правда?

— Зореш і посадиш, Пантелеймоне, люди поможуть.

Трохимиха йде мимо свого хлівця, з якого дивиться фарами, наче лобата телиця, малолітражна чортопхайка. Спинившись на хвильку, завертає до хлівця, обходить кругом машини, проводить долонею по холодному склу, що не нагрілось і в весняну днину. Машина якась несправжня, мов привид із минулого...

Зайшовши до хати, порпається в скрині поміж усякого одягу, пальці її намацують ребристе тіло гармошки, загорнутої в полотняну скатертину.

Господи, скільки музики чаїться в гармошці, принишкло, але є ж та музика, не пропала, є! Ось заплющитись — і бринить у пам'яті, ллється шумливою водою, наче всміхнена чиста вода в лотоках.

Розмальована квітками піч схожа на добру і всесильну душу цієї хати, й ця душа стільки ласки й добра виділила від щедрот своїх, а скільки ще виділить і завтра, й позавтра...

З сіней Трохимиха ступає до комірчини, відчиняє двері, кричить у зеленкуваті сутінки захаращеної всяким надібком комірчини:

— Агей, парубче, гайда надвір!

Чується якесь шеберхання, лопотіння, булькітляві горлові скрики в темному кутку.

— Акиш, гаспиде, кому сказано!

Червоний півень прожогом біжить мимо Трохимихи, наче порський віхоть веселого вогню, і, опинившись на подвір'ї, на зеленій вереті, тканій із споришу, кульбаби та лободи, раптом аж закипає сяйливим, переможним співом, що розливається, либонь, по всій молодій та неоглядній весняній землі.

НЕНАВИСТЬ

Неподалік од відчиненої навстіж сільської чайної, під запаленими літньою пожежею цвіту старими липами, стояв чоловічий гурт, регочучи, й зуби в усмішках на їхніх чорних лицях блищали, як щойно виловлена з води жива риба. Порфиру Кушаку пройти б мимо гурту й мимо сміху, та нечиста сила повела туди, наче в пастку. На пісному та гострому, як у крота, обличчі його сіріло павутиння зморщок, мовби наткане павуками, й очі в павутинні блищали краплями скаламученої води.

— Ходи ближче! — покликали чоловіки. — Без тебе ж вода не освятиться!

В чоловічому гурті стояв Кузьма Галас, тримаючи на плечах мішок із нажатою зеленою травою, з якої стриміла лискуча дерев'яна ручка серпа. Нарешті зняв мішок із плечей, дістав серпа, проводячи пальцем по зазубринах.

— Чуєш, Порфире,— озвався,— я вже розказував, ось іще ти послухай.

— Що слухати? — буркнув той, підозріливо поглипуючи.

— Значить, так... Ниньки під лісом буряки бризкав, а в обід пішов трави в лісі для кролів нажати, бо й мішок прихопив, і серпа. Значить, повний мішечок наричив та й лишив у кущах, у затінку, щоб не в'яло на сонці, а сам знову до кропильної машинерії своєї.

Кузьма Галас умовк, поглядаючи на компанію, а компанія мало не душилась від сміху.

— Ну, вжав трави, то й що? — запитав спантеличений Порфир. — Трава смішна, еге?

— Е-е, трава не смішна,— гадючились в усмішці губи в Кузьми. — Тут зміна моя прийшла, здав я агрегат своїй зміні, а сам у кущі по мішок, аби додому йти. Я в кущі, а мішка там немає, наче й не було. Кий біс забрав? Плюнув спересердя, подався лісом додому, аж на стежці в ліщині мішок суне кудись іден, ну! Тягне хтось мого мішка, приглядаюсь — наче щетина така на потилиці, як у тебе, Порфире...

Кушак провів долонею по голові, на якій урізнобіч стриміла сива щетина. Чоловіча компанія вдарила сміхом, наче затріщав хмиз під колесами запряженого воза.

— Ти в лісі ниньки був чи не був? — допитувався Кузьма Галас.

— У якому лісі? — зле супився. — Вертаюся з торф'яників, торф іще вогкий, не підсох, перевертав — із пустого в порожнє переливав...

— Значить, мішок по стежці тягнеться, й щетина в кущах світиться, немов твоя,— лукаво розказував Кузьма Галас. — То я й крикнув! Порфире, крикнув, оддай мішок із травою та сам нажни для своїх кролів!

— Кролів не тримаю,— сказав Порфир.

— А воно як на мене кинеться! — аж очі з удаваного переляку витріщив Кузьма Галас, немов і справді перестрашився від зустрічі зі щупленьким, непоказним Порфиром.

— Хто кинувся? — бризнув той голосом, наче залізом по шибці.

— Та вепри два!

— Які вепри? — й зовсім здурів на виду Порфир.

— Вепри! Це вони тягли мішок із травою, а не ти, Порфире. Тільки ж звірюки сиві обоє, як ти! Наче в них твоя шевелюра! То я й крикнув: Порфире, віддай мішок та вжни трави собі сам!

Чоловіча компанія регочеться, хапаючись за животи, а Кушакові засміятися б разом із усіма, та як ти засмієшся, коли зуби від люті зціплено?

— Такий дурний, Кузьмо, що вепра не впізнав? — спромігся на слово.

— Такі схожі ж бо вепри на тебе! — показував той серпом на сиву щетину Кушакову.

— Чом не назвав Андрієм чи Василем,— стріляв сухими очима по чоловічому гурту,— Дмитром чи Михайлом?

— Бо куди їм до вепрів!

— Ех!

І подався геть, гнаний сміхом у спину, й голова погуцькувала на плечах, мало не спаде, як гарбуз. «Бач, дику свиню називають Порфиром, бо я їм на всіх гріхах. А завтра кого назвуть Порфиром? А назвуть що завгодно, бо рота не заткаєш... Ох тестю, тестю, й доки мені розплачуватися за тебе?» Звернувши з вулиці на обійстя, побачив: тарганкуватий тесть із засохлим кізячком рудих вусів над верхньою губою копав заступом погріб, стоячи по груди в землі. На спориші наче аж сизів масний горошкуватий чорнозем, а по його густій вовні розсипано суглинок та глину.

— Батьку, це що ви копаєте? — запитав.

— А могилу собі копаю,— ошкірившись, витеребив зуби старий у запалому роті.

— Ох, ви й скажете! — тіпнуло зятем. — Викопають, як наспіє пора, куди квапитесь? Туди ще ніхто не забарився... Та й здоров'я у вас воляче.

— Воляче, еге... А ти чого скажений, наче з цепу зірвався?

— Не зірвався б із цепу, якби не ви,— проказав тихо, що тесть не почув, зігнувшись у ямі й виважуючи землю заступом.

Здавалося б, і забути можна про клятих лісових вепрів, пойменованих на посміховисько Порфиром, ось тільки ніяк ті вепри з голови не йшли йому, Порфирові. Бо неспроста в Кузьми Галаса зірвалося з язика, бо то язик жалький, мов кропива, бо не слова злітають, а шершні, і село їхнє ой як прислухається до язика-кропиви!

Й Кузьма Галас — пасічник, і Порфир Кушак — ізнедавна пасічник на

два вулики, ось тільки який тепер із нього, з Порфира, пасічник... Судіть самі. Після пригоди з вепрами тиждень минув, тут чутка по селу, щоб пасічники позачиняли бджіл у вуликах, бо, мовляв, із літака розсипатимуть отрутохімікати на поля. Хто бджіл тримав, одразу й послухались, бо як не послухаєшся! Ну, зачинити мали на три дні, як і велено, а на четвертий мали випустити, бо скільки ж їм, бідолахам, у неволі мучитись...

То саме на четвертий день і сипнули отрутохімікати на горох, наче навмисне цього дня й чекали!

І він, Порфир Кушак, закривав своїх бджіл у вуликах, а потім випустив... Випустив на свою голову, а тепер от кусай собі лікті. Може, було б легше й кусати лікті, якби всі пасічники кусали, а то ж не всі. А то, розказують, Кузьма Галас на день чи на два пізніше поховав свої рої, а потім і притримав у вуликах, коли слід було притримати, ось у нього хоч би одна сім'я загинула!

Як було з горя в пасію не впасти Порфиру Кушаку? А впавши в пасію, зі злості грикотів сучкуватими кулаками один об один, і язик зі злості в роті шкварчав, як в'юн на сковороді.

— Ну, тестю, тепер наїмось меду!

Батько, того дня сидячи на рядні під хатою й гріючись на липневому сонці, вже загодя латав биті валянки, щоб зимою не мерзнути.

— Горе є горе, від нього в дірку не замажешся,— мудро мовив старий.

— Та вам, бачу, хоч вовк траву їж!

— А як ти біді зарадиш, коли біда вже грянула?

— Грянула, та не всім на голови.

— Авжеж, дурніші зачепила, а хитріші обійшла.

— Біля вас хіба й хитра голова не подурнішає?.. Чом у Галаса цілі бджоли?

— Бо тримав у вуликах, о! Не випускав, як ти...

— Значить, щось знав! Значить, знав, що не труїтимуть ні в понеділок, ні у вівторок, ні в середу, а лиш у четвер! Хтось йому сказав.

— А чом тобі не сказали? Той самий Галас, га?

— Ви питаєте в мене? Краще в себе спитайте! Спитайте, чом той Галас не пожалів моїх бджіл! А знав, знав... Бо й дядькові Мині сказав, і Антону Палящому, й Кіндрату Бабію... Лиш Федір Кирпа не знав, бо до сестри в Хвощівку їздив, то в нього теж мор... Ну, я на роботі з ранку й до ночі, але ж ви вдома сиділи!

— Таки сидів.

— То питаю у вас, чом Галас до вас не прийшов, не застеріг вас?

— Якби знаття!..

— Ой, знаття у вас є, тільки признаватись не хочете.

— Слухай, ти! — Тесть із валянком у руках звівся з рядна, худі ноги ходили ходором. — Ти чого без ножа ріжеш мене? За бджіл? Чи я винен за бджоли? Літак насипав отрути, а я винен? Я тобі що — літак?

Темні губи в старого скипали словами, наче болото булькало пухирями.

— Ой винні, ще й як!

Добре, що жінка вийшла з хати, ото Явдошка й відборонила батька від чоловіка, а чоловіка від батька, бо спробуй утям, кому більше перепаде в сварці. Злостячись, старий озувся в валянки, накинув куфайчину на плечі й потягнув із хліва корову на налигачі за ворота, бо пас її до обіду й після обіду.

— Ото, Явдохо, як хочеш, а тільки сідай до столу й пиши письмо своїй сестрі в Липівку.

— З якої шурі-бурі письмо писати? Липівка не далекий світ — за горбами.

— Сама знаєш, із якої шурі-бурі!

— Ти знов за стару пісню?

— За стару! Бо як умовлялися з Ніною? Що батько твій житиме в нас, поки вона збудується. Бо гроші за батькову хату кому пішли? Ніні

пішли, на її нову хату. Вже має хороми, хай забирає батька до себе. Ото сідай і пиши письмо.

— Порфире, але ж тільки коробку звела, ще стіни голі, обстановки ніякої. Чого так в'ївся на батька, чого так ненавидиш?

— Через нього в мене халепа за халепою!

— Чи мій батько винен за ті бджоли?

— Е-е, нічого тобі голови не кладеться. Й не вкладеться... Все добре велось, поки жили без твого батька, а тепер ось — шкереберть. Що не день, то пригода.

— Через батька?

— А через кого, як не через батька?

Стояли одне проти одного — мов хвиля висока супроти високого берега, хоч Порфир дрібненького зросту, та й Явдошка не вища за горнятко на тину.

— Ти раніше такий не був! Ти раніше...

Й похлинулась, а чоловік у відповідь:

— От із батька й почалось! Тепер наїмось меду... Трупом бджоли лягли, трупом усе ляже...

Щупленький, він наче аж димів сірим димом ізсередини, та раптом дим із чоловіка висотався — й поник Порфир, спорожнів кощавим лицем і шорстким зором. Сів за столом на лавку, наче мокрий горобець на гілляку.

— Ти, Явдохо, не думай, бо народ і досі мстить. Мені мстить, ну, бо старий живе в нас, а йому що мстити, коли сьогодні ще є, а завтра вже нема. Раніше обходилось, а як перебрався до нас — і почалось, хоч із мосту та в воду. Раніше зі мною як? Усе Порфир Іванович і Порфир Іванович, а тепер ось!.. Що й казати... Ось із тими вепрами Кузьма Галас привселюдно вчепився, а народ — що, йому лиш би зуби погріти на сонці. Тепер ось бджоли, мої два вулики виздихали, а в Кузьми Галаса хоч би одна родина. А знав, знав, коли з літака кропитимуть отой горох, усім сказав, а до твого батька не прийшов. Тепер наїмося меду...

— Чого ти пристаєш із Кузьмою Галасом, наче з мокрим рядном?

— Забула? Тобі не нагадували? Ми раніше з Кузьмою душа в душу жили, а тут ось як відрізало!.. Якось питає мене в буфеті, пиво пили там. Тестя глядиш, питає. Ну, кажу, на старість знайшов притулок у нас, а потім у Липівку, мовляв, до молодшої дочки. А моя молодша сестра, каже, так і не вернулася. Звідки, питаю, не вернулась. А з Германії, каже, не вернулась. Як у війну підмели, то й досі. Твій тесть, каже, й спровадив її в ту далеку дорогу. Й не саму її спровадив, тільки одні вернулись, а сестра й досі, ні слуху ні духу від неї, хтозна, жива чи нежива. Таж не прожену старого з хати, кажу, та й одсидів за свої гріхи, помилуваний. По закону, каже, помилуваний, тільки от я, каже, не милував його й ніколи не помилую. Ото в тебе не питають і не радяться, кажу. Еге, каже, не питають і не радяться, тільки я б однаково не помилував, навіть якби спитали. Отак ми тоді пили пиво з Кузьмою Галасом... А ще сказав... Твій тесть, каже, в Липівку до молодшої сестри подасться, а мій батько нікуди не подасться, навіть до мене, а не тільки до сестри, що в Германії пропала. Бо, каже, мій батько в землі лежить, із війни не вернувся, а з якого фронту — піди вгадай. Що, питаю, й тут мій тесть провинився? А провинився, каже... Ось побалакали, напились пива.

Явдоха ввібрала ту річ, як пісок воду вбирає.

— То скажи,— попросив чоловік.

А вона лиш очима лупала, наче метелик крильцятами на вітрі.

— Бач, ти не суддя своєму батькові... А виходить, наче я підсудний в людей, еге? Вже не старого судять, а мене.

Явдосі мову одібрало, а як відбере — уже й слівця не видереш з неї, лиш наражаєшся на її гострі очі, мовби на колючки...

Ото він цілий день учора й дряпався об її тернові колючки, всю душу собі подряпав, що й уві сні саднило, а вдосвіта прокинувся, поснідав молоком та хлібом, вузлика з харчами зладнав — і будьте собі здорові,

а я в поле, а в мене робота в колгоспі. Нині мав косити жаткою ріпак, то й далеко не довелось ноги бити, лиш до артільного двору.

Хмари ранкові клубочились, молочна мряка аж парувала на обрії, по горбистих полях тремтячими, живими сплесками туман розливався. Комбайн гуркотів, навісна жатка клала ріпак, що лягав у жовті покоси, а ще не скошений ріпак розливався довкола світлом жовтого сонця, сміявся жовтим сміхом. Порфир Кушак за тим гуркотом комбайна спершу й не розчув жорнового погримування далекого грому над щіткою синього лісу, а коли розчув, то й дощ уперіщив у сотні шмальних батогів, і блискавки такі гіллясті розчахнулись у небесах, що серце затерпло полиновою терпкістю. Спинивши агрегат, нацупив на себе приношеного брезентовика, що мався завжди напохваті, й так сидів, наслухаючи грозу, аж зловив себе на чудній думці, начебто сидить на комбайні, як Ілля-пророк на небесній колісниці.

Глядь — біжить хтось по ріпачиську, шкопертається поміж покосів, чи не Явдоха квапиться? О, з вилами в руках, видно, з телятника біжить колгоспного, де біля молодняка порається. Скочив на землю, подався назустріч.

— Яка напасть... отак у грозу... погнала?

Вона лиш зіпає, а карі очі мало не пурхнуть із обличчя карими пташками. Струснув зозла жіночі плечі:

— Озвешся чи язика згубила дорогою?

— Батько... батько... — озвалась.

— Що з батьком? — закричав, лякаючись іще не знаної халепи.

— Батько... погнав корову пасти.

— Куди погнав?.. Як погнав? — дурів і він коло жінки.

— Й тітка Горпина пасла, й Данило Швед отам пас на рудці, за торф'яниками, то чужа худоба жива, а нашу грім убив.

І, нарешті, заплакала, й сльози потекли по щоках, мішаючись із дощем, зависаючи сяйливими краплинами на губах.

— Людських корів не вцілив, а нашу вцілив? — пробелькотав Порфир, тупішаючи зі свого гострого лиця. — А де ж батько був?

— Та пас батько, ну, з усіма...

— Отак пас? Отак доглянув? — Одняв у жінки вила, взяв наперевагі. — А він постарався грошей на корову, га, хазяїн отакий? На людську худобу немає грому, а на нашу впав грім? Чого це він упав?.. Ну, я покажу, я покажу!.. Побалакаємо зараз!

Полишивши комбайн із жаткою в жовтих ріпаках, що на вітрі хлюпали хвилями та бризкали дощем, подався покосами до дороги. Моторна Явдоха звинулася слідом за знетямленим чоловіком.

— Порфире, стій, чуєш!

Під його ногами хрущали рапсові штурпаки, гострим лицем націлився вперед, наче дишлом.

— Порфире, спинись.

Вибігла перед чоловіка, спиняла хрестом рознятих рук. Виривала в нього вила й кричала голосом, що гаснув у дощі й громі:

— Ти чого на батька з вилами, га? Ти спробуй з вилами проти нього!.. — Й показувала задертим лицем у небо, що кипіло чорносрібним пеклом грози. — На батька — з вилами!.. Ти спробуй із вилами проти грому!

— Е-е, ні, я з батька спитаю,— хрипом хрипнув.

— Не дам, не дам... Ти проти грому з вилами! — Зрештою таки вирвала вила з корінястих чоловічих рук. — Я з вилами на телятнику порядкую, а він виривати... Краще б ішов зоотехніка шукати.

— Зоотехніка? Нащо?

— Може, зарадить іще.

— Кому? Корові, вбитій громом? Тьху, шерепа, а не жінка!

Відсапуючись, стояли одне проти одного, й смагле жіноче обличчя блищало від сліз, наче розквітлий соняшник.

— Чи я тобі не торочу, що з батька твого всі напасті й почались.

— Таж бджоли від хімії!.. Таж корова — від грому!

— А раніше хімії не сипали на поле? Чи грім не гримів? А якось жили, правда. А тепер? Вся земля проти нього, й небо проти нього, не бачиш? Його небо й земля карають, а я страждай? Не хо-о-очу! Ненавиджу! Зараз у грудях стільки ненависті, що задихнусь від неї.

Явдоха витерла рукавом мокре лице, перехрестилась.

— Як гроза вляжеться, ввечері подамся до сестри в Липівку... Який не є, а батько. Хай сама просить перебиратись до неї... Хай навідається до нас і попросить батька... Де ж це бачено — виганяти?

Вибралися з ріпаків на польову стежку, що вела на рудку, на торф'яники, бо треба ж щось думати про корову, якій уже ніякий зоотехнік не зарадить. Ступаючи слідом за жінкою, бубонів тихцем під ніс:

— А в Липівці не така сама земля, як у нас? І там земля, як у нас, і там земля й небо не приймуть, ніде його не приймуть, окаянного...

СІДАВ МІСЯЦЬ

В осінніх сплесках вітру йшла Мотря через дубовий гай біля сільського клубу, верталася з ферми від телят. Сіріючи запечаленим обличчям, схожим на заволочене сірими хмарами небо (лишенько, та з тими колгоспними телятами клопоту й горя більше, ніж із дітьми рідними), знай дивилась під ноги, а тут, у дубовому вітряному гаю, що наче аж видзвонював бляшаним листям, візьми й зведи очі. Візьми зведи очі — й очам не повір!

Алея Слави передовиків сільського виробництва, де на дерев'яних щитах красувались побільшені фотопортрети шановних односельців, зяяла порожнісіньким щитом, бо один фотопортрет було здерто.

— Де ж Касян?.. І Мартоха є, і Кіндрат, і Микола... І всі-всі, а Касяна чомусь не видно.

А що мимо йшов завклубом, то поспитала в нього: — Де Касян?

— Збіг,— строго відповів завклубом, притримуючи зелений велюровий капелюх, що поривався з голови-диньки, наче перелітний птах.

— Куди збіг? — не втямила його жарту.

— Зі щита збіг, бо надокучило... на холоді... без усіх комунальних вигод.

— Може, зняли з передовиків?

— Може, зняли... Тепер одних висувають у передовики, других засувають. Нема так, щоб на щиті до скону, вартий чи не вартий. Тепер хто на щиті, а хто й під щитом.

Жартівливий завклубом, пісний із кощавого лиця, геть повіявся під вітром, а Мотря іще якийсь час капарила на колючому шелесткому протязі, наче Касян сховався за деревами й скоро повернеться на щит, бо порядок є порядок.

Шаруділо на вітрі сухе листя, проте Касян мов у воду канув.

Біля сільради їй стрівся голова сільради, на його щуплій постаті широкий білий плащ лопотів, як вітрило.

— Йосипе Васильовичу,— спинилась на дорозі. — Пропав Касян.

— Знаю,— мовив голова сільради, підозріливо поглядаючи на Мотрю, наче саме вона спричинилась до пропажі, й додав значущо: — Знайдемо!

Опинившись на подвір'ї, заглянула у хлів до підсвинка: відслóнила мату від погрібника, наче в погрібнику шукала, пошастала очима по скопаному городу та по спустошеному садку. А вже потім зайшла до хати і в хаті також понишпорила зором по кутках, мовби й тут сподівалася здибати Касяна, що збіг зі щита біля клубу в дубовому гаю.

Дала раду по господарству, зготувала вечерю, коли на ганку почулось човгання, що зашпорами чомусь відлунилось у душі.

— Касяне! — самé зірвалось.

Касян стояв, мов зі щита знятий.

Мотря в порозі обняла чоловіка, наче побоювалась, що студеним продувом того ось-ось злиже. Подивований жіночими обіймами, Касян сторопіло задирав довгобразе обличчя, наче кінь із води.

— Ти знайшовся?

— А я й не пропадав!..

Говорити чи не говорити Касяну про оту чудну оказію на їхній алеї Слави біля клубу? Мотря готувала вечерю на стіл, а чоловіка свого наче втримувала в обіймах зажуреного погляду росяно-барвінкових очей. Самé зірвалося з уст:

— Знаєш, пропав твій портрет... Усі передовики є на щитах, а тебе нема. Йду з ферми, глянула — й не повірила.

Касян як жував хліб, так і закашлявся, наче крихта йому не в те горло пішла.

— Як-то нема?

— Нема! Робота чиїхось недобрих рук! І кому ти насолив?

— Тут соли не соли, а всім не вгодиш.

— Не на кожного подумаєш, а все-таки... Поміж нашого народу й заздрісники трапляються, й бовдури без царя в животі... Всяке думається, коли тебе нема на щиті. Був — і нема... Голова сільради каже — шукатимуть!

— Чорти його батька зна, гм...

— Без тебе там наче й компанії нема, бо яка там без тебе компанія? — Мотря намагалася заглянути чоловікові в очі, а як ти заглянеш, коли сховалися за розсипчастим чубом, якого Касян чомусь не згорне з чола.

Сиділи за столом навпроти одне одного, й жінка дивилась на чоловіка, як на малу дитину, що вскочила в халепу. Касян жував із розважливістю людини, яка думками далеко від страв. Під вікнами шарудів вітер пухнастим лисячим хвостом, і суха мальва то нахилялася, то відхилялася від шибки.

— Чому ж не компанія? Саме без мене і компанія. Наче нема таких, що по блату, як трапляється в крамниці. Заслужені всі, за діло... Може, правильно, що мене вкрали, от... — Очі його все ховалися за розсипчастою хмариною чуба, вже битого сивою памороззю. — Значить, хтось знає мені справжню ціну.

— Касяне, і я знаю справжню твою ціну.

— А, жінко, що ти знаєш! Завжди піддобрюєшся.

— Хто ж тоді знає, як не жінка...

Зрештою, повечерявши, Касян долонею таки згорнув хмарину з чола — й раптом зійшли, як зорі в небі, його лукаві очі карі, зовсім не засмучені.

— Щось хороше не крадуть, бачиш! — усміхався.

— Лиш хороше й крадуть, Касяне,— заперечила.

— І хто б таку жінку не любив, що все ласкою з чоловіком!

— Я по справедливості... — І насторожилась, прислухаючись. — Наче півень у хліві кричить, кури кудкудакають. Поглянь, чи не ласка забралась часом, бо накоїть лиха...

Касян війнувся з хати, а перегодя й вона вигулькнула в ніч, у темні її води, над якими ген-ген у небесах цвіли зірки, наче латаття.

Касян вийшов з хліва, погасивши світло ліхтарика.

— Може, й справді ласку зачули чи тхора, тільки вже вгамувались... Поглянь, який місяць славний над селом!.. Як чудно сідає!..

Вітер, що віяв цілий день, вивіяв із небес попіл осінніх хмар, і тепер угорі лише подекуди бачилось чи то розгублене сизе пір'я, чи то застиглий у сизих покосах попіл із одлетілих хмар. Великий та жовтий місяць висів перевернутою козубенькою, вже порожньою, бо з неї все повивалювалось — на доли та на гори земні.

— Сідай,— мовив Касян, опускаючись на лавчині під хатою. — Та на місяць подивимось.

— На місяць? — здивувалась, проте сіла поруч із чоловіком, прихилившись спиною до стіни. — Це хто побачить нас отак-о.

— Як? Чи вже й посидіти вдвох не можна? Хай дивляться!

— Посеред ночі посідали... На лавці...

— А якщо й посеред ночі?

— Невдобно якось... Уже не молоді!

— Тю! — зажебонів сміхом Касян. — Кажеш, не молоді? А тільки молодим дозволено сидіти опівночі на лавці?

— Дивись, тобі видніше... Ти ще й пісню заспіваєш,— дорікнула Мотря. — Ходімо вже до хати.

Кашлянувши в кулак, він таки заспівав несподівано:

— Ой у полі три криниченьки,
любив козак три дівчиноньки...

Наче вода в піску, протряхла йому пісня в грудях, і Касян поспитав:

— От що таке людське життя, га? Де дівається людське життя? Як вітер... Начебто є, пальцями помацати можна — й нема... Бо де ж той вітер?

— Е-е, чоловіче, ти набалакаєш...

Касян запалив цигарку, звісив кучмату голову на груди, й вони повмовкали якимось чудним мовчанням, яким досі, здається, ніколи не мовчали. Тріпочучи душею, подумки Мотря горнулась до чоловіка, найсердечніші слова казала своєму чоловікові, наче ліки на рани клала, бо якісь рани саднять йому, бо як же не гоїти їх.

— Усе якесь таке — й не таке,— перегодя обізвався, затягуючись цигаркою.

— Бо ж не до молодості йдеться... Десь діти наші по світах...

— І діти по світах,— згодився сумно, вдивляючись у ніч. — Ото хіба що лиш місяць такий самий, як колись!

— Та й на тому дяка...

— Лиш місяць такий самий, о, поглянь лише, як пашить.

З перевернутої козубеньки місяця лилось густе, як молозиво, жовте світло, і в його примарному сяйві село видавалось витканим коли не з туману, то з волокон бабиного літа.

— Усе маємо, не те що колись... Так що гріх жалуватись, Касяне.

— Чи я жалуюсь, Мотре? І зовсім не жалуюсь.

— Бо й справді: хліб і до хліба, ситі-взуті, нема війни, діти своїм життям живуть.

— Ех, Мотре, та я справді не жалуюсь!.. Бачиш, заспівав опівночі...

— Чудакуєш...

— Та ні, серйозно! — Обійняв однією рукою її голову, що пахла буряковою гичкою та вівсяною соломою, бо ж прийшла жінка з ферми, де завжди робила й робить. — Справді, тіло сите-взуте, лиш душа якась... роздягнена й роззута, голодна. От не було так раніше, тепер лиш... Еге ж, не до молодості йдеться.

І загув густим, як у джмеля, бринінням:

— Ой у полі три криниченьки,
любив козак три дівчиноньки...

І допалив рипичку цигарки, наче спрагу гамував тютюновим димом.

— Що ж тепер буде? — озвалась Мотря. — Коли таке от проти тебе... Хтось же затіяв недобрий.

— А що буде? Нічого не буде... Добре буде, як і має бути... Як жив із своїх роботящих рук, то й далі житиму, бо роботящих рук ніхто не вкраде в мене, і в тебе не вкраде, так що добре все буде...

І засміявся рипливим смішком, наче то остуджене морозцем пізнє яблуко затріщало в нього на зубах.

— А хочеш знати правду?.. Послухай... Яка наша ферма? Вже стара, годилося б і нову звести. Кормоцеху в колгоспі нема. Скільки вже казав голові за ту підвісну лінію, щоб на фермі провести, але голова не кує і не

меле... Язиком лиш меле... Доярки набирають корм у кошики й розносять поміж худоби, як у старі часи. Але ж старі часи минулись, то чому в нас нові, як старі часи?.. Та й корми ж ті з траншей, а в траншеях яке зберігання? За раціонами годилося б годувати худобу так, як слід, але скупішають наші раціони, коли до діла доходить... А гаряча вода? Хай господь милує з тією гарячою водою... Позавчора що сталось? Фуражири наші Микола Дудник і Петро Сторч зовсім не завезли кормів на ферму, бо хтось там забув машину виділити! Не казатиму й хто забув, ну його к бісу, ти й сама знаєш. Їм припаяли штраф, а Дудник і Сторч в амбіцію: а де транспорт?.. А чого маємо в поле їхати на причепах, коли сльота, коли осінь. Шукайте винуватих!.. Де їх шукати, отих винуватих, коли всі винуваті... Ось тепер візьми й подумай: який із мене завідуючий фермою? Коли я, може, найбільше й винуватий у таких ділах?..

— Значить, Микола... Чи Петро Сторч? — подала голос зіщулена жінка, чиє обличчя чорніло грубими зморшками та стріхатими бровами. — Бо хто ж іще? Вони...

— Ти про що?

— Про твій портрет, що крадено.

— Ой, Мотре! — скрикнув досадливо. — Тобі портрет у голові! Нема — то й добре. Хіба діло в портретах?

— А в чому?

— В чому діло? Тільки не в портретах... А діло в ділі! Діло в кормах, у підвісній лінії, в молоці... А ще діло в совісті й честі.

— Так наче тебе честі позбавили... Хто б то, га?

— Хто б то, питаєш? — І Касян обійняв жінку, завуркотів сміхом у самісіньке вухо: — А може, то я сам?

— Ти? — сахнулась, та чоловік пригортав міцно. — Чи ти сам собі ворог?

— Ой, не ворог, жінко, не ворог, а друг сам собі найближчий.

— Тобі аби чудакувати!..

— Авжеж, чудакувати... Від чудес колись у нас діти народжувались!

— Може, й справді, признавайся, бо душа не на місці.

— Хіба не однаково? А тільки то не слава для мене, а сором...

Зажурений, сідав над селом круглий жовтий місяць, закутаний рожевою косинкою-облямівкою, і садки було затоплено місячними, якимись димними водами осінньої печалі. Від землі йшов студений пах, у якому ледь-ледь угадувалось недавнє літо, що непомітно сплинуло, як непомітно вже сплинуло не одне їхнє літо.

— Ось ти кажеш, начебто все не таке, як у молодості,— озвалась Мотря. — А моя душа така самісінька.

І вмовкла, наче сама себе засоромилась.

— Ха, душа! — перегодя відгукнувся Касян, тримаючи вогник цигарки поміж пальців.

І вже коли жінка перестала й сподіватись на слово чоловікове, озвався знову:

— Бо це тобі не садок і не городина, от...

— Ти про що? — не втямила.

— Про душу говориш? І я про душу. Душа не старіє, аж дивно, а тільки правда, що не старіє.

І щемливо забриніла її душа — відкрилась почутому, відкрилась Касянові, відкрилась оцій опівнічній пізній годині.

— А раз так — і ми з душами своїми не постаріємо... Та й світ разом із нашими душами не постаріє!

Знову на хатньому причілку із яблуневої гілки впало яблуко, зашурхотівши в кущах зів'ялих чорнобривців.

— О, співає хтось, аж не віриться...

З якоїсь дальньої осінньої далини, з тамтого сільського кутка, де вже сідав і ось-ось мав сісти місяць, сотався-жебонів струмком тихий спів, що спалахував ясніше, то примеркав, наче мав погаснути так само, як і місяць.

РАЇСА ІВАНЧЕНКО

ЗРАДА БОГІВ, або ЯК СТАТИ ВОЛОДАРЕМ

ІСТОРИЧНИЙ РОМАН

ПРЕДКОВІЧНОМУ КИЄВУ — З ЛЮБОВ'Ю

ПРОЛОГ

Усе почалося з бурі. Верховний бог небес і всього сущого на землі Рід важко возсів на білих оболоках і покликав до одвіту своїх синів і синовців, зухвалих молодих богів — Перуна, Світовида, Хорса, Стрибога, Дажбога-Ярила та іних кумирів людських. Зовсім забули вони, якого роду-племені і хто їхній батько. Скрізь пхали себе в кумири.

Особливо ж Перун, якому Рід вручив громову колісницю, вогненний меч і стріли блискавиці.

— Скаржаться на тебе брати твої, Перуне. Через твою самовпевненість і зухвалість. Пощо піднімаєш народ свій, що живе у Подніпров'ї?

— Час такий настав, отче...

— Час? А котрий нині час? — сполошився старий Рід.

— Дев'ятий вік відтоді, як почали рахувати від народження Христа.

— Не згадуй мені цього самозванця! А від сотворення світу?

— Від того часу, коли наш дід Сварог і його брат Саваоф розділили тьму й світло і сотворили земну твердь, вважай, уже шість тисяч триста із якимось там гаком.

— Охо-хо... І справді, пізній час... — зітхнув Рід.

— Перун заважає нам тихо жити!.. — виявив своє обурення Світовид.

— Авжеж! — підтримав його Хорс. — Своїм мечем народ свій полянський робить першим в усій слов'янщині.

— Нехай і так! Але я допомагаю всім. Хочу вознести слов'ян!

— Божевільний! Возносяться лише боги! — холодним тоном проказав Хорс, і довкола нього попливли мінливі хмари Північного сяйва.

— А в тому божевіллі, може, моє щастя! Ха-ха! — зареготав Перун і щосили рвонув віжки своїх білогривих коней.

ОГЛАВОК ПЕРШИЙ

РОЗМИР'Я

Хоробрі замисли ведуть ваш ум на подвиг.
Із «Слова о полку Ігоревім»

Князь Тур, волостель полянської землі, що розкинулась по берегах Данапера-Дніпра-ріки — від Десни і до Росі, діждався часу, про який мріяли його пращури. Слава і велич прийшли до нього несподівано. Хоч нічого несподіваного не буває на цьому світі, хоч він і його рід давно сподівалися на це. Давно готували білі сувої лляного полотна для стежок, по яких мали прийти ці звершення.

Перший день слави князевої зійшов на сході, як сонце. З того боку, де розкинула свої простори лукава Хозарія. І не тільки лукава, а й велика: вона підбила під копита своїх гарячих тонконогих коней двадцять п'ять великих племен і чимало малих народів. Уже більше двохсот літ вона прагнула накинути на шию вільнолюбних слов'ян смертельний зашморг із сириці... Захопив своїм кінцем він лише частково сіверян і радимичів, долетів і до полян. Поляни спочатку відкуплялись багатою даниною. Складали її на високому узвишші, що здіймалося між Почайною і гирлом бурхливої річки Киянки, яка збігала в Почайну. Давали хозарам пшеницю, хутра, меди, полотно, копчені окости, бочки сушеної риби. В останні дні літа від Дону, чи Бузану, як називали цю річку хозари, через Руське море вони прибували в гирло Дніпра й піднімалися до Києва. Ставали на Почайні, все те забирали й знову ішли Дніпром через Руське море в Дон-Бузан. Там пливли до переволоки й уже волоками чи на конях перевозили данину русів-полян до свого стольного града — Ітиля.

Та віднині князь Тур оголосив хозарам розмир'я. Велів називати себе каганом — імператором, як називали хозарського володаря. Велів не давати хозарам данини. Велів скликати віче. На вічі пригадав київським мужам, як змусили хозари платити їм данину. Тоді поляни воювали з деревлянами. Деревлянські князі із роду Нісканичів побудували на київських кручах свої градки і змушували полян давати їм данину. Але поляни піднялися на війну і вигнали деревлян.

Не встигло сонце зробити один обхід землі, як зі сторони полуденної річки, що під Києвом, від Стугни, налетіла хозарська орда. І побила полян. І набутки їхні побрала. І відтоді хозарські тархани приплнвали зі своїми воями на лодіях, і ставали на Почайні, і брали данину.

Та недавно біля Дніпра, на пониззі, з'явились хозарські втікачі. Князь Тур послав нарочитих мужів до них розпитати — чого тікають? І тепер знав, що каган хозарський Захарія, а найперше цар-бек Ханукка пішли супроти свого народу і супроти хозарського роду. Найперше — цар-бек Ханукка! Брат бека Обадія, який змусив каганів хозарських прийняти віру в іудейського бога й віддати в руки йому державне кермо. Старі значні роди хозарські збунтувались — їх не допускали до цієї віри і до влади. Тоді Ханукка прикликав із Заволжя орди диких гузів, печенігів і угрів. І погромив цю стару велеможну знать. Інших відтіснив на окраїни своєї держави. Довга й виснажлива війна іде всередині Хозарії.

Князь Тур сказав своїм мужам:

— Не дамо хозарам данини.

Кияни мовчали. Як не дати — прийдуть і погромлять гради й оселища. Полонять жон і чад. Так і сказали князеві.

— Не прийдуть нині. Готуйте по мечу від диму. Станемо усі на рать! Ото й буде наша данина. А над Почайною, на горі, поставте меч.

— Тоді ромеї пошлють на нас своїх воїв. Соузники хозарські,— мовили мужі.

— Пошлемо на них дружину свою! — Тур упевнено блискав очима. Тур гаразд розмислив над усим!

— Де взяти? Дружину свою треба тут тримати. У Києві.

— Попросимо дружину у новгородців. Хай ідуть у землю ромейську. Не буде у хозар тоді підмоги.

— Згода, княже!

— Велемудрий наш князь Тур!

— Готуймо данину! По мечу від диму!.. Велика рать збереться! Го-го-го! Увесь народ полянської землі...

— На хозар!..

— До Новгорода шлемо сольбу! Сольбу шлемо! — Князь Тур іще не довершив усіх справ на вічі. Мав дістати згоду й на сольбу. Так велів закон — у всьому мати згоду і раду віча. Але віче вирувало, як Даніпер у грозову годину. Не слухало. Обтяжлива се робота для князя Тура — радитись у всьому з вічем! Йому простіше все самому зробити!.. Ось воно, віче! Кричить, радіє... А з чого радіти, коли ще хозарський меч висить над його, Туровою, головою? І стереже той меч у його власному теремі на Києвій горі його молода жона. Дочка Ханукки Чечак. Тобто квітка... Мусив брати ту хозарку, коли з Хануккою брав ряд і мир востаннє. Запорука миру ніби.

Тур повернувся до своїх бояр. У соболях, у високих шапках вони ловили поглядами кожен його порух.

— Кого пошлемо в Новгород? — спитав князь.

— Воєвода Ольма дорогу відає добре. Хай іде! — сказав статечно боярин Радмир.

— Хай іде! — відгукнулись голоси.

Старий сивовусий кремезняк з високо підрізаним, як у простолюдина, волоссям твердо ступив крок уперед.

— Іди, Ольмо! — сказав йому князь. — Новгород уже два літа не шле Києву своїх лодій...

Наймолодша жона велеможного київського князя, який за меч дістав її із червоного мурованого палацу хозарського царя-бека Ханукки, чула себе обійденою і своїми, і слов'янськими богами. Коли Турові люди привели її з Ітиля до Києва, пообіцяла народити йому багато дітей — синів-нащадків. Та ось уже сім літ минуло відтоді, а боги не посилали їй дітей. Старші Турові жони тицяли на неї пальцями. Хоч і молодша від них, хоч і привабливіша чорноока степова квітка Чечак, а князеві не може подарувати навіть дочки!

Смагляве, в'юнке тіло молодої княгині не приймало в себе сім'я великого мужа. Бо була вельми підступною та лукавою. Чаїла в собі ненависть до них, і до града, і до всього народу, і до князя. Зухвалість її не знала меж. Надумала вознестись над ними й над усією землею і намовила князя Тура вигнати усіх його жон із терема. Вона, чарівна степова квітка Чечак, хотіла сама владарювати в землі київській. Бо вона дочка самого царя-бека, обранця божого у землі хозарській, і є також обраницею його. Знала, що допоки житиме тут, доти й буде існувати мир і ряд між Києвом і Хозарією. Тож безборонно владарювала Чечак у палатах княжих на Києвій горі. Князь Тур повелів поставити новий терем для своїх жон і своїх дочок, а Чечак повеліла дати всім їм роботу — прясти вовну, плести для князя теплі вдяганки. Згодом вони і для неї плели та мережили ошатні навершники й свити, гаптували золотою й срібною ниткою та перлами сорочки та убруси. Не сиділа і челядь у теремі — для всіх подбала за роботу мудра Чечак. За всіма доглядала сама, аби ніхто дарма не їв хліба у князевому дворі.

Навіть свою покоївку — отроковицю Славину, що тіуни взяли у двір з почайнівської оболоні, не забула приставити до діла. Двірська челядь зненавиділа загребущу Чечак і прозвала її Лупкинею. Була вона жадібною до чужого добра, заздрісною до чужої слави й краси і жорстоко карала тих, хто намагався якось відбутись від повсякденної виснажливої роботи.

Та скоро угледіла мудра хозаринка, що всі її старання у теремі, навіть її любощі уже не тішать могутнього князя Тура. Почав засиджуватись у своїх старших жон, у розмовах-бесідах з ними почав шукати собі розради й забуття. Був чимось пригноблений, якоюсь потаємною думою, якоюсь безвихіддю. Лупкиня-Чечак боялась допитуватись — боялась почути правду. Сама, либонь, здогадувалась: князь потерпав за нащадка. Було Турові уже чимало літ, хоча знали про те тільки ті, що виростали разом із ним, а сина не мав.

Собою Тур був доладний, дужий у раменах, як усі Києвичі, так що сорочка тріщала на його плечах. Ходив тихо, хоч і швидко, яко барс. На широких долонях не виводились круті мозолі від меча. Той двосічний руський меч осторожив його землю з усіх боків — від хозарського степу і від ромейського Подунав'я, від заздрісних слов'янських сусідів-сіверян, а найбільше від деревлян, які не хотіли коритися полянам.

Владно державив Тур у своїй землі. Звідусіль пливли і йшли до нього купецькі валки. Багаті торги шумували на подільських торговищах, біля почайнівських увозів. Та кому все те передасть? А вже перші сріблисті нитки переткали його довге — до пліч — русяве волосся. І дві глибоких борозенки не розгладжувались уже на переніссі. Тепер нові з'явилися, що підковою вимальовувалися довкола рота. Конечнебо створіння — людина. У володінні богів немає нічого вічного: що народжується, те має і померти. Він знає це. Але знає і те, що його земля не мусить померти! Мусить стояти вічно, як вічними є боги небесні, що благословили слово і рід слов'янський. Тож має передати цю землю, якою володіє, у надійні руки. А які ж руки надійніші, як не руки рідного сина?

Але сина у Тура не було. Тому, коли угледів перше срібло у своєму волоссі, сполохався... розгубився... кинувся за порадою до своїх жон...

Від того збентежилась і Лупкиня. Відчула, що перестала бути єдиною втіхою князя. Навіть... скоро перестала бути й жоною... Була ненависною челяді, жонам і навіть йому...

Лупкиня уміла дивитись правді в очі. Знала, що її ненавидять, що давно вже ніхто не називав справжнім іменем. Для всіх була здирцею, Лупкинею. Від того ще більше злостилась на челядь і на двораків. Її лють обходила тільки сумирну Славину. Але якось придивилась до отроковиці і в долоні сплеснула. Та вона уже й не отроковиця, красна дівиця! Он яка біла шкіра на довгій лебединій шиї і на грудях, а рум'янці на всі щоки! Ще й оті дві ямки на них, які виникали, коли осміх торкався її рожевих уст. А очі, що за очі! Довкола чорних зіниць золотились веселі медові цятки. І біле волосся до пліч...

Гаряча хвиля люті бугом скрутила горло Лупкині. І це у неї під носом розквітла така ніжна мальва! Тут же вирішила: треба відправити дівку назад. Авжеж, примітила, як Тур затримав свій погляд на дівчині. А Славина зашарілась, зачервонілась, аж сльози забриніли на довгих світлих віях. Серце Лупкині скинулось рибиною від ревнощів. Білотіла, повногруда Славина, певно, могла б народити Турові сина!

Якогось пізнього літнього вечора Лупкиня накинула на плечі темну мереживну хусту й подалась із гори. Спустилась Боричевим узвозом на Поділ, пішла у бік торговища. Ще коли вона прибула до Києва, хозарський цар-бек Ханукка послав з нею своїх довірених людей разом із беком Барджілем. Жив тепер він близько від подільського торговища; його челядини торгували тут бухарськими оловирами і китаянським балдахіном. Слов'янську ж мову знав іще змалечку, бо виріс на Дону-Бузані, де його рід володів землями давніх слов'янських осельців. Відтоді, як його вітець прихилився до слова й віри в іудейського бога, Барджіля навчили читати священні іудейські книги. У Києві він їх читав своїм людям, купцям, часом і Лупкині-Чечак, аби не забувала свого істинного бога, хоч мала прихилятись і до богів свого князя. До того ж вона повинна була викликати пошану до своєї єдино істинної віри і в Тура — тоді західні рубежі Хозарії стали б добрим заслоном від усяких напасників. Але життя затягувало Лупкиню в інші сіті. Про свого бога вона згадала тоді, коли відчула, що перестала владарювати у серці і в домі свого господина. Тож і побігла до Барджіля...

А повернулась сама не своя. Ночами не спала, никала безшелесною тінню по хоромах. Удень ховалася від чужих очей. Аж зсохла, зжухла, почорніла і без того чорна квітка хозарського степу. Інколи вибухала злістю. Лютувала серед двірні, придумувала жорстокі кари для ледачих і недбах. Славини ж не чіпала. Приглядалась якось по-новому до її тихого норову, до рівної м'якої ходи, до голосу... Який це був голос! Дослухалась до тихого співу Славини, коли та, упоравшись у її ложниці, сідала до вікна прясти. Прислухалась — і ніби душею відтавала.

Ой на річці-річечці човночок пливе.
А у тім човночку кудрець-молодець
Миє ясне личко студеной водичкою!..

Голос у Славини був ласкавий, теплий, ніби якийсь медовий. Як і очі. Добра душа була у дівчини. Покірна й сумирна. І собою вдатна челядниця її. Доброго сина народила б князеві!.. І вже тепер без люті згадувала слова бека Барджіля. Він нагадав їй покон і обичай хозарського роду...

Лупкиня наважилась. Довго й чіпливо оглядала себе в ромейські люстра. А тоді вже відчинила двері князевої палати. Увійшла до Тура, тиха й покірна, як лань. Тонка і гнучка у стані, як ромейська вино-

радна лоза. В її вузьких прекрасних очах іскрилась відчайдушність і... зреченість.

Тур аж піднявся з лавиці від подиву. Зухвала і горда Чечак-Лупкиня була якоюсь особливо... звабною... І якісь незвичні слова злітали з її пересохлих уст.

— Княже, будь милосердним до своєї Чечак. Послухай її слова. — Тремкий голос Лупкині ніби надломився.

Тур відсунув убік лук, до якого сам припасовував нову тятиву. Ох, ця Лупкиня, певно, з новими домаганнями прийшла! Порожні її гордощі йому вже надокучили.

— Що тобі? — неохоче обізвався.

— Є у мене добролика покоївка. Славина. Тиха й сумирна полянка з оболоні почайнівської. Худого роду вона. Але тілом дужа. Увійди до неї і візьми її. Нехай вона народить на мої коліна твого сина. Я стану йому матір'ю. Такий є обичай у моєму роді...

Тур підхопився на ноги. З несподіванки аж дух перехопило йому. На крутому широкому чолі висіялись дрібні росинки. Думки і здогади жужмом закрутилися у його голові. Вона хоче бути матір'ю чужої дитини?.. Ні, матір'ю його сина!.. Вона прагне його тим повернути до себе? Чи хоче іще чогось?.. Може, жадає тим знову себе вивищити в домі його і в його землі? А може... Може, дізналась уже за ту Славину і за нього... Які ж тенета розставляє йому велемудра дочка Ханукки?

Ледве отямився, щоб суворим голосом сказати:

— Іди у свою ложницю.

І тут подумав про те, що даремно пустив у Київ бека Барджіля і хозарських купчин. Щось потаємне плетуть вони довкола нього... виловлюють людські душі... Чорнобогові люди...

Лупкиня міцно стиснула вуста, аж зносковіли її гострі вилиці. Вона стільки перестраждала! Вона змусила себе зректись власної гордості, щоб наважитись сказати йому це! Щоб наважитись стати матір'ю його сина від челядниці. А він її проганяє. Як останню холопку! Не хоче взяти з її рук такої неймовірної жертви!..

Палючий вогонь ненависті обпалив її всю зсередини. Ошаліло вибігла із хоромини. Зачинилась у своїй ложниці. А навздогін їй нісся гучний регіт князя Тура. Дурна твоя голова, Лупкине! Великий Тур давно уже і без твоєї згоди гамував свою хіть зі Славиною! А народить дівка йому сина — віддасть найстаршій жоні — Бистрині своїй. Уже й домовився про це, бо Славина уже непразна.

Лупкиня заніміла, коли через певний час старша жона Турова прийняла від Славини сина. Прийняла і... віддала його матері. Славині тій. Щоб ростила сама княжича. Але все ж не вона, не Лупкиня його взяла, яка так хотіла мати цю князеву довіру.

Невідомо чому, але раптом померла Бистрина. Мовили, зсиніла від якоїсь отрути. І потаємний пошепт вихопився вітерцем із княжого терема: се мстива Лупкиня вдіяла! Се вона отруїла добру жону Турову...

Перелякана Славина на світанні вийшла за ворота княжого двору. Сторожа спала. Лише сухий слід лишився на росяній стежці від її босих ніг. Ішла на оболонь, до свого дому, до діда Соловія. Там її не дістануть ні руки Лупкині, ні її отрута, ні її недобре око. Пращури рідного вогнища оберігатимуть життя її і її дитини.

Берегом Киянки, лозняками спускалась вона до Почайни. Лугом і городами добралась до свого дому.

На розлогому березі Почайни, яка круто відходила від Дніпра й притискувалась до діброви, на сивому від роси оболонському лузі стояло кілька рублених домів. Були це доми оболонських рибарів. Високі, з ганками, деякі на підклітях. На підклітях же стояв і дім діда

Соловія, старійшини великого рибарського роду, що жив тут з прадавніх часів. Трохи оддалік, ближче до діброви, стояли рублені доми синів, онуків і правнуків Соловія, імен яких він часом уже й не пам'ятав. Усі жителі оболонського оселища уміли будувати човни й лодії, плести сіті, рибалити, ходити на звіра; кожна родина мала, звичайно, і свою ниву, коней та корів і все, що мусить мати чоловік для того, щоб жити: їсти, пити, одягатись, ростити дітей, хворіти, старіти й помирати, залишаючи після себе достойних нащадків.

Коли Славина об'явилась у домі Соловія з дитям на руках, дід спокійно звівся з лавиці (сидів під віконцем, латав постоли), зсунув на переніссі клапчасті сиві брови: мовляв, як же се? Що се? Ішла служити у князів двір одна, а повернулась удвох... Ішла з дому, то вже б і йшла. Хто міг заробити собі на хліб десь, той уже не мав розраховувати на поміч родини — був як відрізана скиба. Давно вже її місце заступили інші діти — його онуки й правнуки. Тепер мали про них дбати. І ось тобі: повернулася, та ще й не сама. Як тут не кинешся в обійми жури?

Але за звичаєм мав кликати на пораду увесь рід — мав п'ять синів, п'ять невісток та їхні діти і їхні дорослі онуки, а ще дві дочки з родинами, а ще два менших брата Соловія — старезні оболонські рибарі Сварун і Німаня — та їхні сини і дочки... Усі вони визнавали Соловія старійшим і мудрішим над собою. Бо хоч і молодший за братів своїх, та колись служив у дружині київського князя, ходив на Дунай, і на Дон ходив, на хозар. Побачив чимало людей і земель. Знав людські болі й радості, то й умів бути справедливим. Та коли вже виносив вирок, усі мали коритися.

Славина тому й прийшла спершу до діда, а не до матері. Знала-бо, як дід скаже, так і буде.

— На подвір'я ходімо. Там і подумаємо.

Сам усівся на колоді біля воріт, поруч із братами, що тут, на цій колоді, здається, днювали й ночували.

Славину обступили півколом. Ось пробралась до неї мати Гніва, витирає сльози, заглядає до дитини. Ось отець Бусл, притоптує постолами подалі від Соловія — хто зна, який суд учинить батько над його дочкою...

Усі поглядали на Соловія. Мати Славини аж обличчям мінилась.

Що готує їм дід Соловій? Яку кару? Певно ж яку. Вогнище пращурів, скаже, не може бути вкрите соромом. Хай іде собі геть, повія княжа!..

Як розтривожене гусяче стадо, гудів на подвір'ї гомін. Жіноцтво осудливо одверталось од Славки, плювало вбік. Молодші хотіли упіймати її погляд, а коли ловили — сміялися в очі. Статечні мужі намагались і не дивитись на збезчещену, чулися ніби якимись винними за свій рід мужеський...

Сварун, найстарший брат Соловія, нюхнув повітря і ні до кого кинув:

— Треба знайти для дівки хлопака-ізгоя, аби сором її покрив! — Поруч пирснув сміх.

— Ізгоя? То це годувати ще один рот? Відривати хліб від наших дітей? Від чесних матерів? — заверещала якась молодиця.

— І веретéю ниви одріжуть у когось із нас... — Це вже розсудливий господар обізвався.

— Ая!.. Без землі не сидітимуть. І без худобини...

— То нехай князь і дає. А то вигнав голу!..

— Мо, не його дитя? Мало хто!..

— Йой, люди-и-и! Пощо плещете на дівку?

— Га! Була дівкою!..

Славина щулилась від тих слів, як вербиця на морозі. Бігла до рідного дому, гадала знайти тут захист... Ой, як боляче, коли й родаки вривають честь твою! І отак безсоромно б'ють словами!.. Кидають її під ноги... Ой, матінко Гніво, як боляче-е!.. Вона кинулась до Гніви, і та

обійняла дочку з дитиною, ніби тілом своїм хотіла захистити їх від тих слів...

— Втворіть тишу! — раптом прогучав сильний голос діда Соловія. Хтось іще не міг спинити себе й докинув і своє колюче слівце. Та його перехопила Гніва:

— Мовчи, вороняче горло! І на твою голову біда знайдеться!

Соловій обіперся об сучкувату ковіньку, оглянув свій рід. Родаки вгамовувались.

— Вопіяла біда в нашому роді... Пощо радієте?

Гніва рвучко зняла рукою сльозу.

— Боги завжди спокушають серце людське блазном. Сьогодні одному випала спокута за гріх, завтра — іншому. І невідомо, у кого який гріх буде більший. Для човнів людських бажань немає єдиного путі. Кожен пливе своїм. І невідомо, яким скорбом виповниться душа кожного з нас завтра — усі-бо грішні єсть! Непостижимий шлях сокола в небі й дорога до серця людського!..

Родичі заніміли у мовчанні. Певно, зважували свої гріхи минулі чи наважувались на нові... То правда, кожного з них чекає своя спокута. Але... зайвий рот у такій великій родині, зайва веретея ораниці, відторгнута від твоїх дітей... Хто ж утримається тут?

Гніва витирала мовчки сльози. Бусл нарешті підвів голову — батько Соловій мовить правду!.. Дорога життя повна несподіванок...

У Славини відходило затерпле серце. Гаряча кров била в щоки. Руки щосили притискували дитину.

Соловій же здійняв над собою ковіньку і ткнув нею межи своїми нащадками:

— Хто з вас зараз може присягти, що завтра боги не скарають його ганьбою? Або смертю? Або лукавством? Хто може похвалитись, що усі дороги неба звідав? Що зібрав у свої долоні вітер? Що іде шляхом, який знає? Кожному боги вказують свою дорогу. І Славку боги вивели на цю стежину. Вона народила сина. Великому князеві єдиного нащадка. І слава їй!

Онімілі родичі тільки очима лупали. Отся шльондра, отсе сучисько, стидовисько має бути прославленим? А вони, чесні й вірні мужі й жони і їхні діти, ні?

— Так пощо ж тоді князь її вигнав?

— Тю на тебе! — скинулась Гніва. — Сама втекла!.. Бо Лупкиня хотіла відібрати наше княжа!

— Ба, уже й «наше»!..

— То нехай князь і бере її в жони,— обізвався нарешті Німаня. — По обичаю і покону.

— А як не візьме, не дамо княжати! — докінчив Соловій і твердо цюкнув ковінькою об землю.

— Атож, Лупкині не віддамо. Наше воно, дитя! — аж захлинулась од радості Гніва. — Наше! Он який рід у нас великий — виростимо княжа наше!

Загомоніли, зашуміли родаки. Справді-бо, дитя княже, єдиний нащадок — і віддати його злій Лупкині? Не бути сьому. Не хочуть вони холопити ні своїх душ, ні своєї плоті. А князь нехай бере Славину в жони. По обичаю. Отсе їхнє слово.

— А ви ходіть здорові, діти. Веснувати час! Зозулі давно одчинили небо ключами. — Дід Соловій підняв свою ковіньку й помахав нею на своїх нащадків, як на отару овець. — Гайда!.. Гайда!..

На душі у Славини було святочно й чисто. Як у небі, де сяяла висока чистота й прозора ясність. Увесь світ промінився осонцено, лагідно, гожо. Після всього пережитого Славина чула себе щасливою тим щастям, яке стає зрозумілим тільки тоді, коли душа перейде коло великої людської кривди. Тепер в її душу увійшло тихе сяяння супокою. Може, то було сяяння щастя. Тільки чула, ніби втома загусла важкістю в зіницях. Важкістю налились ноги. Мабуть, від перетлілого

горя. А може, від надбаної і привселюдно визнаної її материнської правди...

Лупкиня люто носилася по світлицях княжого терема. Її нечутна, стрімка, як політ стріли, хода полохала челядниць і покоївок. Вузькі чорні очі стали ще вужчими й чорнішими. І сама вона ніби обвуглилась від злостивості. Обвила свою голову і свій гнучкий стан чорною прозоро-серпанковою паволокою, кінці її чомусь метлялись за спиною, як чорні крила примари. Здавалося, що по терему не ходить, а літає якась лиховісна Мара, видивляється своїми блискучими очима якусь жертву, щоб вгризтися в неї своєю чорною лютістю, яка так і бризкає з тих очей, яка так визміюється на вузьких і твердих устах. Чоловіки гнули додолу нижче голови й швидко зникали з хоромин. Жінки тамували дихання й щулились, завмираючи на місці. Хозаринка з'являлась так несподівано то тут, то там, що полохались і здригались навіть стіни. А слідом за нею летів ледь чутний пошепт, як легіт весняного вітру:

— Бісиця... Струїла Бистрину... Важить на Славку...

— Дитя її хоче забрати. Князя намовля!

— А він? Чого мовчить?

— Ге, князь велів гридей туди послати.

— Супроти своїх?

Тверді кроки на ганку розполохали шептунів. Тур був сердитий. Сина він відбере! А Славини у жони брати не буде. У домі Києвичів жон не брали із простолюддя. На тому стоять і ромейські царі, і хозарські кагани, та всі інші володарі в сторонських землях.

Проте від Славини не відмовляється — люба йому. Поставить їй терем, дасть землі. А в жони не візьме. Знищіє рід княжий розмислом простим. Бо простягнуть руку до керма державного прості умом, а жадібні душею.

По двору прогупотіли комонники. То гриді його помчали на оболонь. Тур твердо стискував уста, аж випиналися круті жовна під шкірою. Нетерпляче міряв кроками гридницю. Нікого не кликав у свідки своєму бентежжю. Знічев'я натикався на лавиці, застелені яскраво-смугастими веретами, на довгий стіл із дубових дощок, які були до білого вишкрябані. Підійшов до стіни. На ній тьмаво зблискували у важких лагалищах мечі, шаблі й тонколезі ножі. Он скільки зібрав їх у своїй гридниці! То все від поверженим ним ворогів, що лізли на землю русів-полян — хозарських беків, булгарських та угорських ханів, ромейських та іних полководців...

Обережно зняв один меч з кривою голомінню. Махнув ним з усього плеча — свиснуло повітря, а тонке, як ніж, лезо пружно вигнулось. Добре оружжя! Се дарунок Ханукки. Либонь, робота хорезмійських ковачів! Поглянув у сутінкове вікно.

Вечоріло. Якраз його гриді і прихоплять усіх за вечерею. Чорні люди, хоч і оті рибарі, возгордилися духом своїм, хочуть стати врівень із ним, Туром-Диром, князем київським! Го-го! Він дасть їм відчути, де їхнє місце...

Нечутно відхилились двері. Війнули в чиїхось руках пломінці свічок. Чорна тінь за ними змахнула довгими крилами, блиснула іскрами в чорних блискучих очах. То Лупкиня. Її доладне, гнучке тіло визміїлось перед князем, аж обпекло гарячінню серце. Згадав щось?

— Княже, біда! Сина твого єдиного, спадкоємця твоєї держави, названо холопським ім'ям! Без нашої згоди!

Тур стрепенувся. Холопським ім'ям? Його сина? Біда — боги ж тоді не приймуть його у сонм волостелів, зіпхнуть униз, до смердів, до чорнолюддя, до худих холопів! Ім'я — то дух великих богів, які беруть під свій покров людину. Боги пильнують яко волостелів княжі пагони, коли вони княжим ім'ям наречені. А коли холопським?..

— Яким же?.. — голос у князя зробився ніби крихким.

— Оскол! — злетіло з потрісканих вуст Лупкині.

По́глум... по́глум! Осрама йому, великому полянському владиці: сина його, переємця єдиного, названо осколом, відірванцем, шматком, відкраяним куснем... Оскол — скалка, тріска, частка, дріб'язок для невеликого вжитку. Не те, що могутній Тур, для якого немає ні в чому перепони: силою своєю турячою столітнього дуба виверне... Мандрівники-сарацини, хозарські та арамійські купчини, яких нині повно у Києві, вимовляють його ім'я з повагою, дзвінко: Дир! Декотрі можні кияни, падучі на чужі слова, теж інколи так вимовляли його ім'я. Для простолюдинів-бо він Тур, володар, повелитель, захисник їхніх вогнищ од напасників.

І в землі слов'янській він всюди знаний як Тур, як той дикий, нездоланний володар київських пущ, золоторогий, ярий турище, що своїм трубним гуком оглашає придніпровські гори. Це в його тіло переселився бог могутньої сили і всіляких добр — Велес, добрий дядько й опікун Перуна, котрий носив роги тура на чолі... А що Оскол? Щоправда, від нього, від Тура великого, скалка, шмат. Його нащадок, його біль і єдина радість. Тож і має бути з ним разом — тоді не буде якимось слабосилим осколом, стане скелею!

Князь крутнувся на м'яких підошвах шкіряних ромейських ходаків із загнутими вгору носами, зірвав зі стіни хозарський меч, підвісив до паска. Вибіг із гридниці. Не знала Лупкиня, куди побіг Тур. Але знала, що перемогла...

Не відразу втямив князь, що коїлось на вулиці оболонського оселища. Мужі й жони, отроки й дівиці — хто з чим у руках: косами, серпами, вилами, веслами, поліняччям — оточили його двірських гридей й відтискували від домів. Коні під двірськими воями харапудились, задкували, збивались докупи й дибились. Гридей тіснили до лугу, до озера, де твань болотистого берега відразу присмоктала б їхніх коней.

Тур звівся в стременах.

— Хто огнищанин тут? — примруживши очі, вдивлявся в незнайомі обличчя, когось ніби шукав. — Чий рід тут старшинствує?

— Соловія, рибаря оболонського! — охоче відказали.

— Кличте діда! Лю-ю-доньки! — заверещала якась молодиця.

— Соловію!.. — метнулась до хати сіроока жона. На ганку затупав величезними постолами дід Соловій. Вдивлявся у верхівця, не поспішав озиватись.

— Пощо не твориш князеві пошанівок? — гукнув один із гридей. Тільки тоді оболонці побачили, що всі вої князеві, на мить покинуті їхньою увагою, уже вибрались з оточення й стали поруч зі своїм князем. Отакої!.. Великий подив розширив очі оболонців.

Дід Соловій статечно йшов до князя. Високий, кремезний, ступав широко й твердо, легко похитуючись тілом з боку на бік, немовби йшов по хисткому днищу човна. Сиве гривасте волосся, притиснуте до чола тонким пасочком через усю голову, ворушилось, мабуть, також від подиву. Довгі руки з важкими червонястими долонями обвисали уздовж тіла безвільно й незвично. Став. Схилив голову на груди. Примружив допитливо око під воруxкою сивою бровою; друга брова притислась до перенісся.

Оболонці вичікувально принишкли, міцно тримаючи своє оружжя напоготові.

— Хочу бачити твою честь,— сказав князь. Соловій ще раз схилив голову, аж біла бородища розметалась на грудях.

— Шана тобі, княже. Від усього мого роду і від моїх богів.

— Твій пошанівок нечестивий, Соловію. Тримаєш мого сина у своєму домі! — виклично кинув Тур.

— Твого сина у мене нема. Твоїх синів тобі народжують твої жони. Бояринї й царівни. Тут їх немає, княже. Тутка живуть худії

люди. Обійди все й подивись. — Соловій статечно провів рукою довкола себе.

— А Славина? Де вона? — скипів Тур і метнув поглядом до ганку, з якого щойно зійшов сей старець. Звідти спускалося ще двоє старезних дідів. То були Сварун і Німаня. Вони підійшли до Соловія й мовчки стали за його спиною.

— Славина простолюдинка. І не твоя жона.

— Віддай мого сина, Соловію, миром. За тим і прийшов.

— Нема її... нема... — прошепелявив Німаня. Сварун хитнув і собі головою: авжеж, де ж його взяти, як нема?

— Сина київського князя у своїх жон шукай! — стояв на своєму Соловій. Тур пересмикнувся. Зухвало говорять з ним ці простолюдини горді!

— Але... пощо ім'я дав йому холопське? Оскол!

— Не холопське, княже. Царське. Колись був у наших родах великий володар Осколот. Увесь люд його шанував тим іменем — осколотами звали. Ще інак — сколотами. Нині річка Ворскла є, там, на полудні, тече в Дніпер. То була межа землі царя Осколота і степу.

— Царя? Не відав того... Не чув...

— Авжеж, немає пам'яті про минуле... Волхви тільки требища стережуть!..

— Велю усім про те оповісти, Соловію. Осколот — царське ім'я! Хай буде так. Тож і віддайте мені його. Із Славиною. Дам їй землю і терем поставлю. За нащадка.

Соловій мовчав.

— Не піде вона челядницею до твого двору! — раптом гукнула сіроока молодиця, що кликала Соловія. Зухвало взялась у боки. — Сина, мовили тобі, шукай у твоїх княгинь. Від челядниці челядин народжується. Покон давній!

Тур хльоснув у повітрі батурою, аж у вухах ляснуло. Сивань його метнувся вбік.

— Діти челядниць від князя — княжі діти. Коли він того жадає!

— А коли його жадання нараз щезне? — відверто глузувала з нього сіроока жона. — Тоді що, в хозарську неволю віддаси? Чи на торзі у Царгороді поставиш? Коли хочеш мати сина — бери Славину в жони.

— Се не по обичаю! — Блиснув люто очиськами й завернув коня. За ним рушили й гриді. Він більше не хоче ламати своєї гордості перед цими худими простолюдинами. Ба, знайде на них іншу управу.

На дворищі старого Соловія влягався розтривожений гомін. Терем для Славини і земля! То велика щедрість! Ба, ні! Хай бере в жони. По обичаю!.. Буде княгинею Славина... А може... Гніва заламувала руки біля овина, ловила очима останні відсвіти вечірньої зорі. Слала молитви до сонця — Дажбога-Ярила, до отця безсмертного й негаснучого Вогню, якого вона благала висвітити ярим світлом темні закамарки людської душі... Бо й сама розгубилась тепер — чого хоче: терем і землю? Чи щоб Славина стала княгинею...

Славина не мала ні терема, ні землі. Не увійшла і в палати Турові княгинею... Тільки й радості, що Осколот зіперся на ніжки й виставляв в усмішці перші два зубчики.

Гніва зайшла до світлиці й вражено спинилась: посередині стояло троє дідів — Соловій, Сварун і Німаня. Славина прикривала обличчя рукою й глухо ридала. Якась біда холодком війнула по виталищу. У пальцях Гнівиних ворухнулась млість.

— Чого не палите вогню? — голос її чомусь здригнувся.

— Не треба, Гніво,— прогучав Соловій.

— Не треба... — підтвердив Німаня.

— Мамо... — Славина відірвала руку від обличчя.

— Ой... — Гніва завмерла.

— Не стогни, жоно,— обізвався знову дід Соловій. — Для добра дому нашого і всього роду треба тое...

— Хозарини нишпорили і вчора, і сьогодні по оселищу...

— Хозарини?..

— Славина мусить ховатися. Князь і Лупкиня щось зле умислили. Мовили, дружину свою на завтра кудись лаштує!.. Забере Славку силою. А там...

— Ой!.. З малим же дитям вона!

— Оце ж... — зітхнув Сварун. — Я й кажу: мусить ховатися дівка. Треба подалі. От ми й радимо їй.

— То куди ж?

— Найліпше до сусідів. До деревлян. Податися до Ірпеня, а там уже й деревлянські пущі.

— А князь деревлянський Ніскиня? Чи ж прийме?

— Люди приймуть.

Славина готувалась до подорожі.

Хозарський тархан Ієхуда міцно стискував вузькі щелепи. Його довгасте смагле чоло під низьким шовковим пов'язом, що двома кінцями звисав на спину, побіліло від напруги. Від цього різкіше чорніли високі дуги густих смолянистих брів, які ніби крилами зійшлися над переніссям тонкого, з ледь помітною горбинкою носа. Від якоїсь внутрішньої настороженості довшою здавалась борода, що видовжувала і без того довгасте лице тархана. Стрункий, міцний стан його, перехоплений нешироким паском із срібною пряжкою, знову хитнувся в сідлі. Тархан нахилився до землі, видивлявся щось і нарешті легко сплигнув додолу.

Здивовано присів навпочіпки. Перед ним стирчав у землі меч. Кілька таких же мечів лежало поруч. Таки його люди сказали правду: поляни-руси не дали данини; намість неї дали отсі мечі...

Тархан Ієхуда різко підвівся на ноги, на нього стривожено дивились його мовчазні вої — вони уважно пильнували за кожним його порухом темними блискучими очима з-під гостроносих шкіряних шоломів. Вони бачать його ганьбу. Чекають від нього слова. А що він може сказати? Одне лише: війна!

Війна з цим непокірним слов'янським племенем, що засіло на придніпровських кручах, що встановило своє владарювання над іншими своїми сородичами. Війна! Бо ватаги-дружини русів-полян знову безборонно пронизують хозарську землю до Ітиля і до Джурджанського моря. І вже не можуть їх спинити ні накази царя-бека і кагана, ні раті тарханів-полководців, ні орди кочових народів, що нині заполонили хозарську землю.

З-під ніг тархана зірвалось каміння. Посипалась земля. Сухий струмок її прошурхотів по урвистому скелястому прямовиссю, поміж кущами й покрученими низькорослими деревцями. Темні блискучі очі тархана з бентегою стежили за тим шурхотінням. Погляд його перескочив на кінці нижнього града — Подолу. Під кручею, під його ногами, в'юнилися вулиці рукомесників Києва: гончарів, кричників, кожухарів, рибарів, золотарів...

Біля валу на Почайні, який був добре видний звідси, шумувало велике торговище. Стояли довгі купецькі валки зі своїми осторожниками, горіли вогнища під казанами запашної юшки; поруч стояли і лежали вівці, телята, кози, коні, корови... Усе це жувало, ремигало, мекало, ревло, іржало, вплітало свої голоси в торгове багатоголосся. І все це тепер чаїло для нього, для тархана Ієхуди, небезпеку. Все це заявило, що воно не хоче коритися його кагану і царю-беку, не хоче віддавати свої набутки йому, тарханові Ієхуді.

І він, довірений муж царя-бека Ханукки, має тепер прийти до своєї

столиці з порожніми руками. Бо отсі мечі — то не хліб, і не хутра, і не меди, і не сувої лляного полотна. Мечі — то війна. Тархан Ієхуда має зараз же сказати про це своїм людям: війна! За непослух — війна! За поглум над каганом і усім каганатом — війна! За безчестя його, тархана Ієхуди, і його воїнів — війна!

Але... але Ієхуда зараз нічого не скаже. Він ще раз огледівся на своїх верхівців-осторожників, що вже збагнули його сум'яття. Війна? Скільки ж їх тут? Небагато. Кияни піднімуться усім скопом і вмить усіх переб'ють, лиш тільки вони здіймуть свій меч.

— Заберіть цю данину. Ми... візьмемо мечі!

Кілька верхівців спішилися, повкидали мечі киян у шкіряні міхи. Рушили до почайнівського увозу. Вони не будуть битися із велеможним київським князем Диром у його граді. Вони прийдуть сюди більшою силою пізніше. І своїми ордами знесуть усі оселища оратаїв слов'янських від Дону до Дніпра! Хай-но виберуться звідси живими...

Та коли почали наближатись до того місця, де вони залишили свої лодії, побачили, що тих лодій уже нема. Намість них на березі стояв натовп озброєних киян — у кольчугах, шоломах, зі списами в руках, луками за плечима. При боці у кожного на опояссі висів меч.

Ієхуда спинив свій загін. Що се? Кияни хочуть понищити їх? Чи вкинути у воду? Але ж хозари не зачепили нікого ані пальцем. Ієхуда здійняв догори руку:

— Я тархан Ієхуда, присланий сюди моїм каганом і царем-беком. Я прийшов за даниною до полян. Хочу говорити з коназом Диром. Коназ! Я жду твого слова. Я жду! — оглядався на всі боки, бо кияни мовчки тіснили хозар до центру кола, яким вони обступили приходнів. Тут вони враз підняли списи й спрямували на них.

— Не годен говорити з нашим князем! — мовив басовито один сивовусий, червонолиций, як рак, ратник. — Говори з нами.

— Хто єси? — скинув на нього очима тархан. А сам кидав позирки в усі боки — не видати ніде хозарських лодій! Немає ніде і веслярів. Хто ж порятує їх у цю скрутну мить?

— Єсм Радим-воєвода. Говори!

— Князь Дир має ряд із каганом і його людьми про данину. Ряд є, данини нема.

— Данину забрали.

— То ж мечі!

— Така наша данина віднині...

— Києвичі присягали хозарським каганам... — почав було тархан.

— Князь Тур нікому не присягав.

— Але Дир — Києвич! — обурився тархан.

— Він великий волостель у слов'янських племенах! — заперечив Радим.

— Князь Дир є родичем царя-бека хозарського Ханукки. Тримає в жонах його дочку — найкращу квітку Хозарії Чечак!

— Лупкиню? То забирайте оте добро назад! — гукнув хтось.

— Га-га-га! — Регіт вибухнув над головами й гучно покотився понад берегом.

— Забирай оту колючку!.. Бісицю!.. Отруйницю!

— Не велено,— лагідно осміхається тархан. Відчував, що натовп уже починає розгарячувати себе, дратуватись на кожне його слово. Але й мовчати не можна. — Наш бог хозарський покарає Чечак за порушення заповідей: жона убоїться мужа свого.

— Ваш бог? Так ви ж продали свої душі і своїх кумирів чужому богу! То він за плату все простить вам!

Тархан Ієхуда лише посміхався згідливо — ось-ось підійме його на списи цей поганський натовп жорстоких нечестивців!

— Маю говорити з Чечак!.. Каган просив... Цар-бек наказав їй... — Тархан боровся за кожну мить життя. — Хочу говорити з хозарським купчиною беком Барджілем!

Радим опустив свій спис. За ним те саме зробили його вої.

— Ходи! — коротко мовив боярин Радим. — Сам іди. А сих залиш! — очима показав на невеличкий загін тарханових осторожників.

Кияни відразу ж обступили розгублений гурт хозар.

Бек Барджіль, великий хозарський купчина, що мав на почайнівському торжищі кілька десятків ларів, жив неподалік від увозу. Він уже знав про пригоду тархана й очікував на нього. Стояв на порозі свого високого дому, що вікнами дивився на Щекавицю, у довгому, з темної вовняної тканини подірі, який на грудях був перев'язаний золотим паском; сиве кучеряве волосся прикривала округла мілка шапчина з темної повсті. Його випнуті вилиці були темні від глибокого старечого рум'янцю, що ховався у смаглій, видубленій вітрами і сонцем шкірі обличчя. Живі, блискучі, вузькі очиці під навислими широкими бровами дивилися на гостя нетерпляче й стривожено.

Які новини оповість? Яку волю царя-бека оголосить цей високорідний тархан, улюбленець Ханукки і двору?

— Біда! — швидко кинув тархан, ледве відкланявшись по обичаю. Хапливо обвів поглядом обійстя Барджіля, ніби зважував, чи вдатне воно ще й для схову. — Кияни забрали моїх воїв... Вони згубили усіх моїх веслярів. — Аж тепер у його голосі затремтів розпач.

Барджіль мовчав. Пощо спішити язиком своїм? Можливо, що не трапиться того, що має трапитись!.. Можливо, коназ Дир лише полякає хозар. Але вже напевно — поляни-руси данини не даватимуть.

— Руси возгордилися своєю силою. Зламали покору! — обурювався чи жахався тархан Ієхуда. У нього спітніли долоні, метушливо бігали очі.

— Спіши назад, тархане,— спокійно порадив Барджіль.

— Не встигну вже!.. А Чечак? — раптом знову пригадав Ієхуда й допитливо подивився на бека.

Обличчя Барджіля враз стало нерухоме. Його постійна широка усмішка, що надавала всьому вигляду хозарина приязні й привабі, ніби згасла. Затвердли блищики в маленьких чорних очах. І тільки тоді тархан Ієхуда зауважив, як постарів цей поважний бек Барджіль, сидячи отут, над Почайною. Ніби розчинився в минулих літах. А він пам'ятав його ще повним надій і сили, коли відправляли його сюди разом із Чечак і її челяддю. Стільки років Барджіль був вухами й очима хозарського царя в Києві! Тепер він не поспішав говорити.

— На неї остання надія,— нарешті тихо відказав.

Вони так і стояли на порозі високого дому. Барджіль не запрошував тархана на гостину, не пропонував ложа для відпочинку, не присилав рабинь, щоб гостеві помили ноги.

— Мої люди доправлять тебе потай до Неситця. А там візьми челядь від орд. Ось золото. І кістень. Всередині його залізний стрижень. Б'є добре...

Долоні у тархана спітніли. Йому доведеться ще й убивати?!

Барджіль сумно хитав головою, немовби підтверджував полохливі здогади свого земляка.

Коли тархан Ієхуда тінню шаснув із двору разом із бековими людьми, Барджіль узяв сучкуватий ціпок і попрошкував на княжу гору. На нього там чекала одинадцята жона київського князя, найкраща квітка Хозарії Чечак, яку тут зневажливо прозвали Лупкинею.

Всі ці роки пробутку в Києві для бека Барджіля були невеселі. Мав усе винюшкувати, викручувати, пускати намови і поголос, мав усе зважити наперед і знайти вірних людей, щоб допомогти отій Чечак стати повноправною господинею в домі і в серці Тура-Дира. А відтак і в усіх слов'янських землях. Не для самої Чечак старався Барджіль. Сам лютував на неї і зневажав за горобиний розум і велику, як тіло верблюда, пиху. Уболівав Барджіль, як чесний і відданий хозарин, за свого царя і свого кагана. Та й за себе. Вознесеться цар-бек і каган, вознесеться Хозарія, коли приєднає до себе Подніпров'я, і йому, і його

роду слава впишеться на віки. І землі нові, і шана. Скажуть: це тихий та мудрий бек Барджіль так зробив — намовив жону київського коназа Дира, що вона полонила серце мужа свого і навернула його в свою віру; прилучила до свого роду, і він сам з охотою приєднав свої землі до Хозарії... От і стала Хозарія великою, переступила межу Дону і стала міцною ногою біля Дніпра!..

Старався Барджіль від щирого серця. Але Чечак не в усьому слухала його. А коли досягла чогось, забула за Барджіля, зовсім зневажила його раду. Отоді й почалося все...

Тепер Хозарія втратила данину від полян-русів. А ще більше втратила слави й честі. Хто скаже нині: могутній хозарський каган! — того вмить засміють, і не тільки поляни. Добра велич хозарська, коли кияни пошанували високорідного тархана Ієхуду мечами, а його лодійщиків потопили в Дніпрі!.. Розкотиться сія недобра слава по окольних землях, і володарі їхні будуть лише пальцями тицяти в них! А найбільше ромеї.

Вознесливі й пихаті гречини тепер неодмінно придумають для хозарських торговців нові мита, побори, заборони і обмеження в Цареграді, Сугдеї, Херсонесі та в усіх таврідських городах. Вони із задоволенням принизять їх до рівня поганських другосортних народів. Не захочуть пускати на великі торжища... І за все це буде в одвіті він, бек Барджіль!

Він має неодмінно щось придумати. Недаремно ж його рід прилучився до віри обраного народу, який має панувати над усіма іншими народами. Як сказано: «Хай послужать тобі всі народи і поклоняться тобі всі племена. Проклинаючі тебе будуть прокляті; благословляючі — будуть благословенні...»

І він, мудрий купчина-хозарин із давнього роду білих хозар, молитовно склав руки на животі...

Рукатий і цибатий Бусл і справді нагадував довгоногого крилатого птаха, якому в глибокі правіки кланялись в роді Соловія. Три діди, три старійшини роду — Соловій, Німаня і Сварун — одностайно стверджували, що таким от був і їхній пращур, князь слов'янський Бусл, якого облудою прихопили разом із сімдесятьма старійшинами кляті готи й розіп'яли ондечки, там! — на тій горі, що відтоді називається Бусловою. Це там, де річка Либідь вливається у Дніпер. Поруч же ті готи, на полі, вбили і полонених старійшин. Відтоді і назва того поля — Буслове поле.

Давно все те було. З тих пір у їхньому роді, в кожному коліні, старшого сина називали Буслом. Був і в коліні Соловія найстарший брат Бусл, та ще молодим упав під мечем хозарина. Тож свого старшого сина Соловій нарік Буслом. Пам'ять про великого пращура мала лишатись не тільки в назві гори, а й в іменах нащадків. Коли Славина принесла княжа додому, то Соловій був уперся, щоб дати немовляті ім'я Бусла. Але то було княже дитя, паросток київського волостеля. Чи доведеться йому сидіти на київському столі, чи ні, але рід зажадав, аби в імені дитини зберегти найважливішу прикмету його народження. Найпаче ж клопотались про це баба Красичка та Гніва. Зрештою, діди поступились. У їхніх дітей ще будуть сини, ще когось назовуть Буслом. А от чи будуть княжата — того вже, родаки мої далекі й близькі, боги не скажуть.

Та й те — подивитися на Бусла, мужа Гнівиного, невелике щастя принесло ім'я людині. Цибатий, рукатий, ніс тонкий і довгий над невеличкими світлими вусами, чуб, як віхоть пшеничної соломи, стирчить над вузьким чолом. Справді тобі лелека, бусл, бусько, чорногуз, гайстер і ще як там називають цього довгоногого, довгошийого птаха. А що з того?

Собою, усі ж бачать, невдатний, норовом мовчкуватий. Що на

умі — не второпаєш. А нині життя таке пішло, що як не вирвеш зубіями собі шмат ораниці чи пари волів, то ніхто не згадає, що той Бусл нащадив купу дітей і що всі вони просять їсти. За все своє життя Гніва так уже нагарувалась-набідувалась на тій ниві і в тих оборах, що й ночами кістки гудуть в тілі. То й злість у неї від тих болістей. І від безсоння. І від того Бусла.

Хто ж не відає того тихомира? Ніби й не красен на облич, а до молодиць оком скидає. Сам же мав аж три жони. Від першої сам пішов. До другої, щоправда, сам не з'явився на весілля. Бо це вона, Гніва, наврочила так: на світанні посипала січеною сон-травою поріг і стежку, якою мав іти до тієї, другої. Гніві, бач, присягався-клявся, на сіні з нею світанкував, а брати в жони іншу хотів — молодшу. Ну, то вона й побігла до старої відунки-знахарки. Та начарувала відворот-трави, дала Гніві, то й відвернуло його від тої любаски. Не пішов Бусл на своє весілля...

А вона ж, Гніва, як тоді колотилася! Іде повз ниву, що під горою, бо знає, що там Бусл косить. Тремтить уся, аж коралі на довгій смаглявій виї видзвонюють. А з грудей пісня їй рветься на волю. На всю оболонську сторону кращої співухи не було. Співає, аж у небі дзвенить її голос. Бусл ніби й не чує — і голови не поверне. Тільки бачить Гніва: здригається коса в його міцних руках, врізається в землю. А люди сміються до неї. Пальцем показують. А їй що? Аби його хоч побачити, хоч почути. Не питала ні в кого броду — пливла по хвилях своєї любові сліпо, як тая лебедиця...

Отак і стала йому жоною. Не злюбив його рід Гніву. Мовили: звабила піснями. І нині про те не забувають. Зачарувала, кажуть. А що з того? Коби відала, що ніякого щастя не принесе їй той Бусл, не співала б тоді. Не бігала б тією горою. То лишень в казках буслилелеки приносять людям щастя. У житті не так. Інакше у житті.

Ти, калина, ти, малина, над водою схилилась.
Над водою схилилась, я, молода, зажурилась.
Я, молода, зажурилась, що од роду свого одбилась.
Ой піду я, гукаючи, свою долю шукаючи.
Одгукнулась моя доля коло синього моря... Гей!..

Плакали потім Гнівині пісні за незнайденим щастям. А тепер над доччиною долею проливає вона сльози. Що не робить, де не ходить, а в голові сумні думки снуються, як оцей човник в її руках бігає... бігає... то в один бік, то в другий, а все навколо одної основи.

Тче Гніва полотно. Тепер надбати його треба і для Славини, і для княжати, для Осколота їхнього. Потай переправили вони з Красичкою їх у землю деревлянську. Біля піщаного горба, який навпіл розрізає широке плесо ріки Ірпінь, мужі оболонські зробили добру хижку. Неподалік й оселище деревлян, яке називалось так, як і річка, що відділяла межу полянської землі від деревлянської,— Ірпінь. Без людей не проживеш самотиною, та ще коли мале дитя на руках. У осельців добули козу, курей. Знайшлася і баба-знахарка; коли-не-коли нагляне, зіллям хворість яку з дитяти вижене.

Гніва перекидала човник з одної руки в другу; змахувала з пекучих повік сльозу. І знову стукотіла ляда ткацького верстата, а в очах мигтіли стрімко натягнуті нитки основи...

Взимку не встигла доткати полотна. Гадала, вистачить. Та не вгадала. Тепер от весна на вулиці, а її догнала недороблена робота. Та ще купчина якийсь об'явився в їхньому оселищі — скуповує полотно і суху рибу, навзамін пропонує сіль або хусту ромейську. Яка жона відмовиться від тієї ошатної вдяганки? То й поспішає Гніва. Швидко і впевнено злітають її мозолясті руки над основою. Туди-сюди ширяє човник. Ляда стук та стук... притискує й вирівнює нитки...

Добре, що в поле вже сини ходять. Браві у неї отроки — Ізток та

Гордослав. Нині з Буслом поратоть поле. Ходять уже і біля корів. Легше їй на руки стало.

Крізь снування ниток і думок прорвалося хряпання хвіртки. Хтось чалапає по двору, тупцює по ганку. Пригинаючись у дверях, до світлиці заходить Бусл. Що так рано? Гнівині руки млісно завмирають на ляді. Бусл прийшов, либонь, просто з поля — ногавиці завернуті вище щиколоток. На босих ногах пилюга чорнозему. Сердито кинув повстяну шапчину на лаву, сів край стола. Мовчкує. Знову підводиться, іде в сіни, набирає в цеберці кухлем воду. П'є. Заходить у виталище і вже не сідає — метеляється перед очима туди, сюди... туди, сюди... Гніва вичікує. Бо зірветься в крик її мовчун, спалахне, як соснова скіпка, ще й турсоне під бік. Отакий цей Бусл. Нарешті він зупиняється перед її верстатом. Відкашлюється, готується до розмови.

— Мовили... Кхе-кхе... Князь на деревлян іде.

Гніва сіпнулась тілом. На деревлян!

— Як?

— На брань, мовили, іде.

— На бр-а-нь... Пощо ж... так? — Не йме віри молодиця, розкрила свої великі сірі очі. Ловить кожен порух вузького Буслового обличчя. А воно, обвіяне весняною смагою, тверде, рішуче, чимось для неї завжди тривожно-вабливе, тепер не обіцяє нічого втішного. Суворо блискають його великі, округлі, темно-сині, аж чорні, очі.

— Мовлять, не шанують Києва деревляни. Не прислали данини князеві нашому.

— Не шанують... — повторює Гніва. І раптом їй спадає в голову думка. — А як же наша Славка?

— Мовлю ж: князь збирає рать. Треба й мені.

— Що буде із Славкою? — зітхає Гніва й гнеться до ляди.

— Позавтра, мовлять, уже й виступати.

Мліло тіло, тремтіли руки. Гніва збирала Бусла в похід. Хто знає, чим обернеться ця війна для них. Добре було б, коли б поляни і деревляни не ворогували. Але тоді київський князь простягне свою руку і за Ірпінь, дістане Славку! Забере її на згубу у свій двір! А той Нісканя... Мабуть, не може забути, що колись його пращури сиділи на київських горах і побудували на них ще до Кия свої порубіжні городки. Відтоді загонисті деревлянські волостелі вважали ці кручі й довколишні землі своїми. Києвичів не хотіли визнавати. Тож київські князі час від часу мусили нагадувати мечем возносливцям про свою перевагу і про першість полянської землі серед інших племен подніпровських слов'ян. Авжеж, черлений руський щит боронить і їх, деревлян лукавих, від дикого поля. І деревляни, і волиняни, і дреговичі, і кривичі за їхнім, полянським черленим щитом! Тож і мусять давати данину Києву. За кров полянських мужів.

Та коли ординські копита не стукають у їхні ворота, те все забувається. Не тільки воїв, а й данину на дружину не посилають. Із них, подільських та оболонських худих людей, тягне княжий двір і його тіуни потяги, й правежі, й данину... і людей... Скільки вже голів полянського племені висіялось білими черепами в степах Задніпров'я і Подоння, коли Тур гамував жадібність хозарську!.. Тепер ідуть на деревлян. І не знати, чи їм, полянам-русам, оратаям і рукомесникам, радіти чи плакати за той похід. Що він принесе в дім простолюдина: згоду сусідів справно брати й на свої плечі частку кривавої данини на війну чи великий жаль і великий плач за пролиту братню кров...

Гніва збирала Бусла в похід, а в серці не влягалась тривога. Треба б навідати Славку й попередити, аби тихо сиділа. Та одвезти брашна, та сиру, та копченини якої. Попросить вона Красичку — вдвох безпечніше та й швидше доправують човном до того піщаного ірпінського горба. На тому й порішили.

Нарешті вибралися на берег. Витягли з човна свої клунки, ледь видимою стежиною попростували до бору. Тут, під старими соснами,

біля ручая, стоїть хижа Славини. Он і коза крутиться навколо кілка, і кури сполохано підняли на них голови.

Двері хатини були розчинені навстіж. У сінцях перекинуто цебро з водою, на долівці дерев'яний кухоль. У світличці все було перевернуте. Зім'ята верета на лавиці. Зі сволока зірвано гак, на якому висіла вербова колиска. На підлозі череп'я розбитої миси й горшків... Якісь таті... грабіжники все тут потрощили. Але нічого й не забрали!

— Славко-о!.. Славко! — задихався Гнівин голос й глухо завертався від стовбурів віковічних сосен.

Красичка завела козу з козенятами в сіни. Гніва сіла на поріг, важко дихала. Очі її сльозавились. Славки не було.

Довгі руки Лупкині таки настигли Славчину долю.

Комонники і піша рать князя Тура підійшли до межі полянської землі — до широкої тихої річки Ірпінь. Цього літа повноводдя її затопило всі переправи й піщані береги. Луки перетворились на суцільні болота. Над ними розкошували хмари комарів і мошкари; граяли зграї білогрудих чайок, диких качок, гусей, лебедів, журавлів.

Добратися до деревлян, що сиділи в своїх лісових гніздищах по той бік ірпінської заплави, пішій раті було нелегко. Через те вої князя Тура спинилися на підвищеному правому березі й стали табором. Ніхто не знав, скільки їм тут стояти і чим закінчиться цей похід, тому й почали подекуди викопувати шанці й насипати вал.

Князь із воєводами ходив уздовж берега й розмислював, як добратись до того лукавця Ніскині, що, певно ж, бачив! Бачив його рать! — і не висовував носа. Знав, що за болотами й лісовими річками не дістати його. Хіба що водою.

Раптом князь побачив Бусла. Той прилаштувався на великому снопі з очерету, звісив ноги у воду й списом цілив у хвилю — полював на рибу. Князь відразу ж упізнав батька Славини. В серце йому кинулась гарячінь. Образа, гнів, мстиве жадання сколихнуло його. Це він ховав у себе його нащадка! Це він і його рід завдав стільки прикростей йому. За що? За його щедрість?.. Та ба, їм усім мало землі і честі, які Тур обіцяв дати. Жадають більшого!

— Я... судачків он... на юху набрав... — Бусл винувато кинув поглядом на берег. Там у траві били міцними хвостами кілька добрячих судаків.

— На юху?.. А-а... — промимрив князь і знову розгубився — такою щирістю віяло від обличчя цього Бусла, що не мав сили й охоти його в чомусь винити.

— Славина даремно боїться мене... — несподівано для себе поскаржився Буслу князь.

— Не тебе, княже. Твоєї Лупкині боїться! — пошепки довірив свою таїну Бусл. — Мовили ж: струїти її хоче.

— Струїти? — скинувся Тур. І знову гарячінь ударила йому в серце. Клята хозаринка тихцем урядує в його домі!

— Мовлять же: Бистрину згубила. На Славку важить. От вона і сховалась.

— А син?

— З нею ж, мовлю тобі. — Бусл подивився на ріку, про щось подумав і доказав: — О-он-дечки там... у тій хижі вона.

Тур остовпів. Уперся очима в той берег, в ту самотню хижу.

— Човна маєш? Ну да, де тут його взяти! Рубай пліт! Зараз переберемось туди! — крикнув Буслу...

Князь Тур ішов з Буслом стежиною до хижі. На порозі його раптом зустріла... Гніва! І баба Красичка!..

— Се ти?

— Учора... хозарські купчини забрали їх... нас обігнали...

— Кого забрали?

— Славку й Оскольта. На лодіях з вітрилами йшли. Швидко!

— Як?

— Отой хозарин, що на торжищі багато ларів має, обігнав нас,— прошепелявила Красичка. — Я його впізнала.

— Бек Барджіль? — скрикнув Тур.

— Мабуть, він, княже...

— О-ох, донечко моя! Онучку мій! — тихо й уже безслізно голосила Гніва. — Доженіть же їх! Заберіть же їх!

Тур мовчав. Коли се були хозари, та ще й сам бек Барджіль, то не до Києва повезли вони Славку й Оскольта. То вже вони погнали лодії вниз по Дніпру, до моря, а там через Дон і до Ітиля їм шлях проліг. У чорну хозарську неволю. Що там їх чекає? Авжеж, не царські палати. І не для їхнього щастя й слави подбав бек Барджіль.

— Бусле, добрий муже. Візьми десь коней і людей з собою візьми — воїв моїх. Скачи до Сугдеї... Перехопіть Барджіля.

— Але ж... деревляни коней не дадуть. Хіба що князь їхній Ніскиня дасть.

— Ніскиня? Далебі, чекає, аби пустити мені стрілу в груди.

— Хозари ж, мовлю, вороги й для деревлян! — стояв на своєму Бусл.

Тур сів на поріг хижі.

Важкі думи сповивали його голову, стискували тугим бугом скроні. Що вчинить цар-бек з його нащадком? Славку продадуть у рабство — до Єгипту чи до арамеїв. А сина — єдиного спадкоємця київського столу? Можуть також і його продати в рабство. Або простіше — вбити. Щоб залишити київський стіл без законного переємця. Тоді тут почнуться чвари, міжусобиці. Ослабне полянська земля — хто хоче, той і пригорне її під свою руку. О, тоді тархан Ієхуда першим приведе свою орду до Києва шукати потоплених своїх воїв і поганьблену честь. Але... Коли б хотіли позбутися княжати, учора вбили б. Навіщо для цього везти до Хозарії? А то погнали його під охороною.

Тур замислився ще глибше: якась тут велика таїна... щось інше умислили хозари... Недарма ж Лупкиня так настійно жадала дістати в свої руки спадкоємця. Може, хозарином хотіла зробити — прилучити до своєї віри, до свого роду і його іменем панувати у слов'ян. Може, для того й Барджіль викрав дитя... Хто зна. Але не для добра полянрусів. Не для добра Києва...

До Ніскині! Швидше до нього! Кожен згаяний час збільшує відстані між ним, Туром, і його сином Оскольтом.

— Пішли! — гукнув сердито до Бусла. Напевне ж, князь деревлян давно вже стежить за раттю полянською.

Справді, Ніскиня з дружиною сидів у селищі. Вої його уважно стежили за протилежним берегом. Дивилися, як переправлялися на цей бік двоє мужів, як пішли до хижі.

Тільки-но Тур із Буслом віддалилися від неї, як їх умить взяли в списи. Поштовхали до оселища.

Ніскиня, деревлянський князь, тільки-но зачув голоси, вийшов назустріч. Невисокий, крутоплечий, трохи вайлуватий юнак весело блиснув білими зубіями.

— Ти і єсть князь Тур? — Тур мовчав. — Пощо прийшов з раттю на мою землю? — Очі Ніскині, великі, круглі, прозоро-голубі, некліпно дивилися на Тура, чекаючи на відповідь.

Тур і Бусл також відверто розглядали Ніскиню. Дивина з усіх див земних! Округле, безброве, червоношкіре, немовби у звареного рака, обличчя деревлянського князя з великими ясними очима в безволосих повіках нагадувало... Не вірилось! Лик Дажбога. Бусл крутнув чубатою головою на довгій шиї, кахикнув у кулак:

— Мовили ж тобі...

— Тебе не питаю! — зупинив його Ніскиня й строго дивився на Тура.

— До тебе ми йшли, княже. Якщо ти і єсть Ніскиня.

— Я і єсть Ніскиня. Але чому з раттю?

— Рать на тому боці. А ми ось... удвох з Буслом... воєводою моїм... самі до тебе. Не з війною — з миром. І з просьбою. — Просто почав Тур. — Хозари нас тиснуть з поля — маємо велику дружину тримати. І мечів багато. Деревляни ж не дали своєї частки.

— Не даємо,— погодився Ніскиня. — До нас хозари не йдуть. Ідуть до вас — то ви й бийтеся з ними.

— До вас не йдуть, бо ми їх не пропускаємо, Ніскине. А пропустимо — прийдуть і до вас.

Ніскиня враз голосно зареготав.

— Так ви ж не пропустите через свої черлені щити!

— Уже пропустили... — сумно нахилив сивіючу голову Тур. — Учора... Ось там... — рукою показав туди, звідки щойно його привели,—учора там побував бек Барджіль зі своїми людьми. Два вітрильники було! Вони викрали ось його дочку — Славину... з дитям... З моїм сином...

— Хозари тут були? — недовірливо потягнув Ніскиня. — Ні-і-і...

— Княженьку мій, були вони, були! — зойкнув поруч жіночий голос. У дверях стояла стара жінка, дослухалась до розмови мужів.

— Се і є зелениця, мовлю ж! Вона знає! — кинувся до жінки Бусл.

— Вони так кричали! Славину тягли силою.

Ніскиня широко розплющив й без того великі круглі очі. Коли вже хозари розвідали сюди дорогу, неодмінно прийдуть сюди у великій силі. Князь Тур миром просить помочі. Рече правду — його дружина перегородила поле своїми щитами. І їх захищає, деревлян.

— Дамо тобі данину, княже. Восени присилай дружину на полюддя. Дамо по обичаю.

— Мудро вчиниш, Ніскине. Яко державець, — похвалив Тур молодого сусіднього волостеля. — А тепер дай добрих коней. В погоню за хозарами. Забрати сина мушу!

— Бери коней. Коли вже у нас рядниця, то по всьому. — Обличчя Ніскині заусміхалось, затепліло, стало зовсім червоним.

— Молодий, княже, а розмислом дужий. — Тур поклав свою руку на плече Ніскині. Деревлянський володар мить подумав і собі поклав руку на плече Тура. Рядниця між князями була несподівано швидко полагоджена.

Тур повернув до плота й сам перебрався до свого стану.

ОГЛАВОК ДРУГИЙ

ВТОМЛЕНІ СНІГИ

Люблю тебя,
Отечество Вадима!

К.Рилєєв

У славному городі Новгороді, на берегах Волхов-ріки вирувала весна. Озивалась весільними гуками, хороводами, щасливим сміхом, що линули зі Славенського кінця, з подвір'я лодійщика Величара.

Та враз весільний гомін урвався. На порозі Величарової горниці постав посадник — боярин Гостромисл. У білій широкополій єпанчі на соболях, туго підперезаний кованим золотим пасом. Уперся руками в одвірок і своїм широким тілом загородив вихід із виталища.

— Не даю своєї згоди! — гримнув Гостромисл. — Не гоже нашому знатному роду падати так низько! — У боярина тремтіла велика чорна борода. По обличчю стікав холодний піт. — Вісно, чуєш? Не для жебрака тебе ростив!.. Не буду порушувати покону давнього! А ви чого дивитесь? — гримнув до гридей, що визирали з-за його спини. — Хапайте його! До Волхова тягніть!..

Люди схоплювались із довгих лавиць, мовчки притискувались до

стін. Гриді ж підбирались до невисокого гнучкостанного молодика, який разом із заквітчаною молодою сидів на покуті під мисником.

Але юнак миттю зірвався на ноги й вискочив на стіл.

Вихопив невідь-звідки меч і щосили крутонув ним довкола себе так, що аж засвистіло повітря. Здивований зойк переріс у гомін.

— Диви! А на вигляд такий ніготний! Ото крутонув!

— А, поріддя Пекове! На боярина руку піднімаєш? Ану тягніть його за ноги! — Гостромисл першим кинувся до столу, ухопив молодика за ногу, але тої ж миті той вирвав її з його чіпких рук. Як тільки боярин знову нахилився над столом, щоб поцупити молодого на діл, той підняв ногу й з усієї сили наступив на широку боярську бороду.

— А-а! — заволав боярин. — Відпусти!

— А-а! — стоголоссям подиву обізвалося в горниці.

— Вадиме! — задзвенів високий стривожений голос заквітчаної білокосої молодої. — Вітець же просить!..

Кілька гридів підбігло до боярина, але Вадим розмахнувся мечем.

— А геть звідси! — басовито заволав, і ті відскочили. — Уб'ю всіх! Усіх!.. — Знову махнув у повітрі мечем, аж у вухах захурчало.

Довкола стін стало затісно — люди мовби хотіли злитися з тесовими дошками, якими були обшиті стіни горниці.

— Вадиме... — заламувала молода руки над головою. — Вадимоньку-у... не треба! Відпусти його!..

— Геть усі! — Вадим не звертав на неї уваги. Несамовито блискав очима. Його хвилясте русяве волосся розсипалося на плечах, вибилося на чолі з-під тонкого пасочка, що притискував чуб. Високо занесений меч готовий був упасти на будь-чию голову.

Німа тиша запала у виталищі. Чути було тільки сопіння боярина, який так і стояв зігнутий, обернений сідницею до людей. Тільки очима люто крутив вусібіч. Обличчя його наливалось важкою червінню.

І раптом Вадим зареготався.

— То де ж поділася твоя сила, бояринe? Чи вона вся в бороді залишилась? Га? І челядини твої не порятують тебе? Го-го-го! Га-га-га!.. Мене бояться більше, аніж тебе? Хо-хо-хо!..

Гості у світлиці заусміхались, загомоніли й собі. Правду рече їхній Вадимко. У боярина, певно-таки, вся сила в бороді!..

— Ха-ха-ха!.. Га-га-га!.. У бороді!...

Гриді відводили очі вбік — кому ж охота підставляти свою голову під меч отого несамовитого зухвальця? Відітне той горщик — і оком не моргне! Не приліпиш тоді!..

Гомін і сміх наростали. Осміліді гості тицяли пальцями у сідницю боярина, якою він крутив, як пес у капкані. Знущальний регіт ставав дедалі дошкульніший.

Славне було весілля! Такого ще й не пам'ятають новгородці! Отож! Одружувався добрий молодець із Славенського кінця, син знаменитого лодійщика Величара, з боярською донькою Вісною. Та й сам знаменитий не менше! Що вже собою вдатний, а ще як ударить по гуслях, та як заспіває, серце від солодощів мліє.

А як во славніїм в Нові-граді
А і як був Садко да гусельщик-от,
А і як було багато незліченної золотої казни...

Де вже там утриматись на ногах! Звеселяться і небо, і зорі, і сонце, і сосни навіть підуть шпарко навприсядки, похитуючи своїми важкими шапками-кронами.

Щедро обдарував знадами сина свого великий новгородський рукомесник-лодійщик Величар. Бо й сам колись, мовили свідущі, мав їх удосталь. Тож недарма ім'я таке носить, певно, боги не поскупились на великі чари для доблесного новгородського мужа. Навіть волхви нічого супроти нього не вдіють, хоч як кленуть його по своїх капищах.

Віднині разом із волхвами озлобились на рід Величарів ліпшії

мужі і Славенського, і Неревського, і Людинова кінця великого града Новгорода. Бо люблять його худії смерди-ратаї, і кожум'яки, і теслярі, і кричники, і здателі. Хай-но лише гукне Величар чи син його славний — Вадимко отсей. Ураз сполчиться весь чорний люд — і на цьому, правому боці Волхова, і на лівому. І піднімуть на списи й ратища усіх володарів трьохсот золотих поясів! Усіх знатних мужів! Здеруть із них оті паси, а самих кинуть з вічового мосту, що Волхов-ріку перетинає.

А нині яка пригода! Яка дивина! Вадимко Величарів умкнув дочку новгородського посадника Гостромисла й бере із нею шлюб!.. Боярина ж свого до столу ногою за бороду притис!.. Ну й пригода! Ну й дивина!

— Ого-го-го! Га-га-га! Хо-хо-хо! — вже тряслися тесові стіни горниці. Той регіт перекинувся за поріг на подвір'я, далі на всю вулицю, забиту людом. Здається, регоче, аж здригається, увесь Славенський кінець, який прийшов на весілля Вадимка-гусляра, сина лодійщика Величара. Давно ж усі відали, яку велику любов подарувала їм мати Лада.

— А візьміть-но секир та відсічіть йому оту бородищу! — почувся гучний голос Величара-лодійщика. — Нумо, молодці! Хто зуміє одним ударом відсікти оту бороду? Га? А нехай боярин позбудеться пихи й лукавства! А тільки щоб голова ціла була! Бо вже ж таки родичі...

— Атож. Хто вічуватиме тоді на Буєвищі? [1]

— Га-га-га! Охочих є чимало!..

— Вадиме, утни бороду тую!

— Мечем би... Воно звичніше.

— Далебі, секир дали йому! — чулися звідусіль поради.

Вадим мовчки й зосереджено уперся кінцем меча в стіл, примружив, приміряючись, око. Величар відступив, поклав на край столу сокиру. У горниці вщухав гомін. Ото весілля, так весілля! Одвіку такого не бачили!..

Раптом Вадим відставив одну ногу назад, другою ж притискував бороду, зігнувся, вивільняючи простір для розмаху, і вивернув руку з мечем угору. Ж-ж-их!

О-о-о-х-х-х... — зітхнули стіни.

Тої ж миті боярин Гостромисл важко гупнув на діл.

Величар підійшов до столу, зібрав у жменю відтяте волосся бородищі і підняв його над головою:

— Ось вона!

— А-га-га!.. Ха-ха-ха!..

— А боярин помер!..

— З переляку!..

— Отець! — зойкнула від кутка Вісна й звалилась на руки дружкам.

Вадим пружно зіскочив зі столу, поставив Гостромисла на ноги. Бліде обличчя бояринове смикалось. По щоках текли мокрі ручаї. Він плакав. Від чорної образи. Від ненависті до цих чорних людей, до зчорнілого сонця, під яким вони разом жили і яке зараз реготало з нього. Чорнобоже, скарай їх найстрашнішими карами! Всемогутній Світовиде-триглаве! Пожери їх усіх черевом своїм! Нашли найлютіші напасті на дітей їхніх!..

— Не сумуй, боярине,— весело басив Величар. — Пожартував ти з нами, то й ми в боргу не лишились. Ну, давай свою руку — сваття ж бо єсть! — Лодійщик тернув своєю шорсткою широкою долонею об поли довгої, змережаної внизу сорочки (на весілля синове прибрався!), рішуче простяг її Гостромислу. Але боярин відступив як ужалений

[1] Буєвище — у Новгороді частина дитинця-дідинця, кладовища, місця, де в старовину збиралось віче біля капища, правився суд, відбувались язичницькі ритуальні ігрища та адміністративні відправи.

вбік, вмить схопив сокиру, що все ще лежала на краю стола, і з усього плеча рубонув нею в обличчя лодійщика. Величар хитнувся, прикрив лице руками — крізь його пальці пирснула кров...

— Кров... кров... Кров проллється за кров!..

— Зуб за зуб! Око за око!.. За поконом давнім!..

— І встане рід на рід!..

Відчуття біди повисло у повітрі. Дихалось важко, щось давило в грудях, щось сковувало душу. Усі чули наближення якоїсь небезпеки. Невблаганної... Всюдисущої...

А вона ж, Вісна, так чекала щастя!

Безвільно ступила крок за батьком, коли він смикнув її за руку. Безвільно подивилась поверх голів гостей, що валили юрмиськом із сіней на двір. І тут вона враз побачила, що на подвір'ї коїться щось незвичне. Смикнулась назад і закричала. Тої ж миті оступився назад і Гостромисл. На подвір'ї точилось величезне побоїсько. Лемент, гвалт, крик, вереск. Гості Вадимового весілля розгублено збилися докупи, як отара овець, зацькована вовчою зграєю. Їх притискували до стін дому, до огорожі і обнару якісь невідомі воїни. Заховані в кольчуги, над шоломами буйволячі й коров'ячі роги. Варяги!

Незвані нападники мовчки, зосереджено, безупинно робили свою роботу. Захмелілих мужів в'язали і складали на землю, як снопи. Жінок не брали — відштовхували пріч.

Гостромисл розгублено тупцював поза спинами. Когось ніби відшукував чи видивлявся у натовпі. І раптом він кинувся до варягів:

— Хапай-те його! В'яжіть! Це тать! Розбійник! Зарізяка! Беріть його — ондечки він, у горниці. — Боярин підбіг до рогатого воя, потягнув його за руку до горниці. За ним ввалились у дім інші вої. Хтось відштовхнув Вісну, яка вбігла слідом за ними. Хтось уже в'язав руки і Гостромислу. А він кричав:

— Це посланець Чорнобога! Беріть його!

Та варяги й без того вже валили додолу Вадима, нишпорили по скринях, перекидали на столі миси з їжею і питвом. Усіх поволочили на подвір'я.

І тоді Вісна схопила вибитий із рук Вадима меч. Підбігла до переляканих гридей, що вилазили з комори й інших закамарків.

— Би-и-й!.. — Її високий дзвінкий зойк пройняв серце. — Би-и-й!..

— Би-и-й! — лунало на подвір'ї услід варязьким грабіжникам, що поспіхом тягли пов'язаних мужів до Волхов-ріки. Там стояли їхні лодії. Довгоший змії з роззявленими пащами, які прикрашали корму тих довжелезних лодій, вигойдувались на хвилях.

— Би-и-й! — неслося услід залізним воям, які вскакували в лодії й хапались за весла. За ними біг натовп людей, ламав дорогою вориння навколо дому, ошаліло гнав морських находників. Частина залізних воїв збилась докупи, перекинула зі спин на груди невеличкі щити мідного блиску й довгими списами наїжачилась до людей, що напосідали на них.

Крок за кроком варяги злагоджено відступали до річки. Там уже лодії були під вітрилами. Гребці ударили по веслах. Рештки залізних воїв, що стримували товпище людей, вмить розсипались по лодіях. Вони ковзнули на чорні хвилі річки й вітром прошуміли повз берег. За ними здійнялась біла піна.

Вісна і люди, що бігли слідом, вскочили по коліна у воду. Та пiниста хвиля пружно вдарила об їхні коліна, мало не збила з ніг... Варязькі лодії забрали кількох новгородських мужів. Серед них був і боярин Гостромисл, і Вадим-гусляр...

У горниці Величара панувала тиша. Величар з пов'язаною головою лежав на полатях, знеможено розплющив очі й раптом тихо скрикнув. Перед ним стояв чужинець-воїн, у рогатому шоломі, в кольчузі. Терпляче очікував, доки той розклепить важкі повіки. За його спиною стояла Людана, жона Величарова, й ще якісь жінки.

— Ти хто? — нарешті обізвався до нього лодійщик.

— Слов'янин єсть. Бодрич Местивой. Не хочу йти з варягом Буєм. Хочу бути тут! — поспіхом говорив, давився словами, немов боявся, що його не дослухають.

— Він бодрич... Слов'янин... — шепотіли жінки.

— Людано... Одведи його на горище,— сказав Величар.

— Ходи за мною! — махнула до сіней Величарова жона.

— А завтра... Одведіть його до Велесового капища. Наш добрий бог захистить йому життя,— пояснив лодійщик жіноцтву.

Здавна новгородці були вдатними лодійщиками, рибарями, ковачами, теслярами, щитниками, сідельниками, лучниками, гончарями. Але на обох берегах Волхова люди не забували ростити жито, ячмінь, просо, льон. І всі ті добра стікалися річками й струмочками у двори старійшин. Їхні двори тріщали вже од збіжжя. Тому вони тепер радіше брали потяги зі своїх вулиць срібними гривнами або золотими ромейськими грошима чи дорогими виробами із срібла, золота, брали чаші, тарелі, перли... Можніли боярські роди. Можніли старійшини рукомесних братчин, які також тяглися начепити на свої чересла золоті боярські пояси.

Тож коли Гостромисла раптово полонили находники-варяги, його рідний братець Будята відразу ж пригорнув до себе братові двори, вигнав стару челядь, поставив свою і вже порядкував у них яко господар. Але віддавна той загребущий Будята мріяв порядкувати і на новгородському вічі. Отож коли зібралась на Буєвищі уся проста чадь — новгородський чорний люд, і всі бояри, Будята не став очікувати, коли його хтось попросить, а першим зняв свою високу шапку і ступив у коло яко керманич віча. Бояри розступились перед ним — адже Будята був рідним братом новгородського посадника Гостромисла!

Тої ж миті Будята відчув, що він мовчазною згодою бояр вознесений над усім цим людом і може ним кермувати.

— Браття! — гукнув на повні дужі груди й повернувся в інший кінець. — Браття!..

На доладному його тілі сяйнув широкий золотий пасок. Вітер пригладив тонкий ворс на соболиних опушках його білої вовняної опанчі. Доладний собою боярин Будята! Вічові мужі шанобливо зняли шапки. Зняв шапку і Величар. Тільки тоді Будята і всі інші бояри впізнали свавільного лодійщика, бо голова його була замотана рушником, крізь який сочилась кров.

— Відколи наші пращури сіли на берегах Волхова, відтоді й маємо боронити себе. Люті сусіди наші, жадібні до наших добр. Неволять нас і дітей наших. Учора, знаєте, на Славенському кінці варяги побрали в полон мужів новгородських. Повели з собою і нашого посадника Гостромисла!.. Що маємо робити? — Будята повертався довкола себе й запитував громовим голосом віче: — Що маємо чинити?

— Стати на супроть!

— Заступити землю свою!

— На нас напускає варягів лютий німецький король Людовік.

— Откуль відаєш?

— Прибув вістовий від бодрицького князя Добромисла, друга нашого. По всіх своїх землях, мовить, король стріли розіслав — кличе на рать багатого й бідного. Триста лодій уже налаштовано для воїв, які він хоче кинути на бодричів. А потім і на нас!

— Іти на поміч браттям!.. Визволимо бранців!..

— Споряджай лодії! — гукало віче.

І раптом наперед вийшов волхв, імені якого ніхто не міг знати, бо він був Великим волхвом, закрутився біля требища, закричав у шаленстві:

— Не яріться, боги! При сьогоднішньому сонці вам, спасителям

нашим, буде віддана жертва. А ви, діти новгородські, чи готові присягти богам?

— Готові... Идемо!..

— Тоді йдіть оружно до місця, яке обрали собі боги. Ось він, огонь горящий! Освітлює шлях перемоги позаду і шлях, що веде до побіди попереду! Оружжям своїм ударимо в ноги Велесу!..

Мужі шикувалися у довгу вервечку. Дехто з бояр став на чолі її. Будята ж лишився осторонь. І вже на Велесовому требищі, висланому пласким кам'яними плитами, шугонуло вгору вогнище. Новгородці почали повільно проходити повз цей вогонь. Стукали мечами чи сокирами об кам'яні плити і знову повертали в коло. Високе полум'я звивалось жовтавим димом над усім Буєвищем. Ніби якийсь дивний звір нетерпляче мотав хвостищем. І раптом двоє челядинів волхва підвели під руки вчорашнього воя-варяга, який утік від своєї ватаги. Руки його були прив'язані до тулуба мотузкою, він був простоволосий. Піт котився по його зсірілому обличчю. В очах паленів жах. Жертва богам!.. Отсей нещасний, що шукав тут захисту й порятунку...

— Варяг... — ніби вітер дмухнув над головами.

— Сину неба і Рода, Світовиде! Дай силу вистояти!.. — поспішно заговорив бранець.

Вічовики, що проходили повз нього, уповільнили хід. Слов'янська мова варяга, ім'я слов'янських богів спинили й Величара з синами. Якась гаряча хвиля штовхнула його в серце — він вийшов з кола.

— Великий волхве, сей бранець сам лишився у нас. Він єсть слов'янин, бодрич, мовив! — На Величара дивились відчайні очі чужого воя. В розширених жахом очах блимали відблиски жертовного вогню, який мав зараз спалити його. По обличчю стікав лискучий піт. Губи ще безвусі, як у його синів. Як у Вадимка! Вони по-дитячому тремтіли й вигинались від марного зусилля спинити в собі дріж. — Скажи своє ім'я, сину. — Звернувся лодійщик до бранця.

— Світовиде... дай сили... Мати Живо!.. — хлопак був ніби безтямний.

— Він слов'янин! — обернувся Величар до волхва. — Не вели кидати у вогонь. Він молиться нашим богам!.. Він ніч провів тут, біля требища нашого господина Велеса. Закон пращурів за нього. — Величар уже звертався до новгородських мужів. — Не вели, Великий волхве, губити його! Боги наші покарають нас за братню кров.

Великий волхв насупив брови. Йому, хранителю поконів старожитніх, нагадують, що він порушує їх? Якесь замішання чи сумнів миттєво змигнув на темному зморшкуватому обличчі віщуна. І Величар упіймав цю мить.

— Гріх упаде і на тебе, волхве! Не вели!

— Не вели! — гукнув хтось із протилежного кінця требища. — Не вели! — прогучало поруч ще кілька голосів. Волхв підняв над собою руки. Іти проти волі народу — упасти в мерзоту буття.

На волхва дивилися в очікуванні сотні обнадіяних очей. На ньому спинився божевільний погляд приреченого. І волхв знову здійняв над собою руки. Він милував. Дарував життя жертві.

— Іди! — сказав до бранця і першим торкнувся його рукою. — Да буде так.

— Слава тобі, отче! — крикнув хтось. — Слав-а-а!.. — Здійнялись догори мечі й списи, сокири й ратища. Це була, може, найщасливіша мить у житті волхва, мить щирої вдячності народу, мить великого, не вимушеного страхом визнання.

— І тобі слава, муже! — кинув хтось до Величара. — Не дав погубити слов'янську душу.

— Хто єси, вою? — розпитували новгородці помилуваного бранця.

— З Помор'я єсть, з бодричів-рарогів[1]. Местивой.

---

[1] Рарог — інша самоназва слов'янського племені бодричів. Означає «сокіл».

— О, рароги-соколи! Соколине плем'я бодричів!..

А полум'я шугало ввись. І сонце вже сідало до обрію. Жертва мала освятити майбутню перемогу над ворогами.

Будята переступав з ноги на ногу. Підійшов до волхва.

— Вустами Величара-лодійщика боги порятували твого обранця. Але у Величара тут двоє синів. Боги можуть обрати когось із них.

Великий волхв немовби прокинувся, стрепенувся, уперся поглядом в огонь. Він повернувся до Величара, який поставив бодрича Местивоя між своїми синами — Бравлином і Дальком, щось йому пояснював.

— Ти! — підстрибнув до них волхв і цупко вчепився кістлявими пальцями в худеньке плече отрока Далька. — Ти єсть угодний богам! Ти чистий душею!

Величар і Бравлин заніміли. Боги хочуть крові їхнього Далька? Богам того замало, що забрали у них Вадимка? Але богам не можна суперечити. Їм треба лише коритися. На їхню милість і благість можна тільки сподіватись. Але ж Далько... Найменший син його... Кров його...

Величар упав на коліна...

Людино, пощо шукаєш захисту в сильніших, злостивіших, зухваліших? У собі шукай захисту! У собі!.. Але той зойк душі не почув довірливий Величар. Ніхто не підняв слова супроти володаря потаємної волі богів.

Великий волхв підвів переляканого хлопчину до вогнища. Челядники Велесові вмить скрутили йому руки вервечками. Отрок запручався, забився в риданні. І через хвилю захлинувся вогнем...

Ніби крізь сон, Величар чув гомін віча.

— Собраття мої і совоїтелі! — гукнув до віча Будята. — Оголошую волю богів наших: князю бодрицькому Добромислу дати дружину в поміч негайно ж.

— Да буде! — полетіли вгору шапки.

— Отче! Отче! Сольба прибула! З Києва, мовлять! — підбігло до волхва два отроки.

— Сольба! — Волхв, і Будята, і бояри, і все віче повернулось обличчям до Волховського мосту. Коли сольба з Києва — то неодмінно на лодіях.

Звідти й справді піднімався до Буєвища гурт людей. Попереду йшов воєвода Ольма. Невеличкий, сухорлявий, з коротко підрізаним волоссям. Сиві вуса до пліч. При боці в нього висів важкий меч.

Уважно оглянув вічовий люд, підійшов до требища. Кинув у вогонь жменю землі.

— Від київського князя — слава і шана людям новгородським! — статечно вклонився ліпшим мужам.

— І князеві, і його людям шана! — загомоніли бояри.

— З яким словом прийшов, воєводо? — шанобливо схилявся перед Ольмою Будята. — Повідай.

— Маю повідати, боярове. — Ольма ще раз оглянув настороженних бояр:

— Київський князь велів передати: Новгород мнозі смисленими боярами чесний єсть і славен явися по чужих землях. Пощо ж нині хоче із Києвом брань брати? Два літа лодії новгородські не спускалися до Дніпера-Славутича. А нині князь Тур передає: треба йти на ромеїв. Кияни дружину збирають. А як дані не дасте — не бути новгородцям у дружині князя. Ваше слово, а князя меч.

Віче загомоніло. Воно зовсім не хотіло брати від русів-полян меча. Мужі хоробрі згадували давній похід на ромейські гради в Тавріді. Згадували золото, й паволоки ошатні, і челядь, яку взяли тоді.

З відстані часу забулися рани, і кров, і загиблі долі. З відстані часу золото блищало осяйніше й вабливіше!..

Будята-посадник мав дати відповідь київській сольбі. Але він розгублено поглядав на своїх бояр смислених, не міг угадати, чи вони

того жадають. І коли Ольма, не дочекавшись слова вічевого керманича, уже рушив до своїх лодій, з місця зірвався молодий боярський син — Ольг. Збентежено завертівся біля київського воєводи:

— Наша згода!.. Передай князю нашу згоду!

— Звідки воно вискочило, отаке курча? — кинув хтось за спиною у Величара. — Гляди-но!..

— Се плесковського посадника син!.. Хоче в похід — хай іде!

— Наші роди слов'янські одвіку, мовлять свідущі, жили у дружбі. Не втикали між собою меч. Пощо князь Тур погрожує мечем? Ми даємо згоду! — кричав Ольг.

— Діло мовить, хоч і молодий. Даємо згоду! — заворушились бояри.

— Київ — опора наших земель і отчина наших пращурів. Князеві Туру наш уклін і наша дружина! — вклонився вже й Будята до Ольми.

— Молодець, Вольг! Першим завернув сольбу. Біда з тим Будятою! — вирувало серед вічових мужів.

— Авжеж, повалуші й онбари наші оскуділи від золота. Забули добрі мужі, коли на торгах чага[1] була по ногаті, а кощей[2] по різані. Час ополонитися челяддю й худобою... Дати Києву дружину!.. — кричали уже й бояри.

— А кому вести? Будяті?

Новий посадник від несподіванки спіткнувся на місці. Що се — його хочуть випхати із Новгорода?

— Геть Будяту! Нехай Величар веде!.. Нехай син його — Бравлин.. Хочемо Бравлина! — волали мужі.

— Бравлин! — радо вигукнув Будята. — Поведе усіх молодий муж Бравлин! Син Величарів!.. Добрий молодець новгородський!..

— Да буде!..

— Згода! Бери дружину! — волали вічові мужі. Може, цією довірою своєю до останнього сина Величара хотіли залагодити свою вину перед ним. За смерть отрока його — Далька, за полон Вадима...

Бояри мовчали. І тоді Великий волхв сказав:

— Боги благословляють рід Величара-лодійщика! Да буде воєводою Бравлин!..

По морю, морю синьому,
По синьому, варязькому
Ходив-гуляв Сокол-корабель
Не багато, не мало — дванадцять літ.
На якорях Сокол-корабель не стоював,
До крутих берегів не привалював,
Золотих пісків не придавлював...

А корабель той був небачений: ніс і корма здіймались зубастими пастками дивних зміїв, боки хвилясті, ніби в'юнке тіло гадини. А замість очей у передньої голови вставлено два прозорих синіх яхонти, а намість брів припасовано два чорних соболі мамурські, а намість волосся куниці золотисті без ліку...

І летів той корабель-лодія по високих гребенях хвиль легко й борзо, а за ним менші лодії під вітрилами. «А чиї то кораблі-лодії? — питали чайки одна в одної. — Нехай-но скаже про те море холоднеє, море варязькеє...»

Так виспівував на першому кораблі славенський гусляр Вадим, Величарів син. А суворі, насуплені, вітрами видублені обличчя гребців-весельників дослухалися до лоскітливих слів гусляра-співця, що величали їх, що розносили про них добру славу по землях. За багато часу вже знали його, Вадимову, мову. Бо голос того гусляра, як срібний дзвіночок, ніготив їхні загрубілі серця, напоював їх хоч невеличкою відрадою...

---

[1] Чага — рабиня.
[2] Кощей — раб.

А Вадим співав. Нагадував їм про твердь прибережної землі, про ніжні руки дівиць, які вічно чекали їх із вічного походу, про теплі вогнища хиж, які чаїли в собі надію на зустріч, на багатство, на щастя...

Витязь Буй, що сидів на кормі, уже вкотре подумки дякував своєму богу Водану-Одину, від якого виходив увесь світ і вміння співців, за прозріння, коли він побачив на своїй лодії цього бранця.

Це було після походу на Ільмень-озеро, коли вони наскочили на великий слов'янський городок. Тепер витязь Буй увірував, що всі їхні походи по слов'янському побережжю дають їм усім добрі надбанки тому, що цей слов'янин Вадим, це сонгаре-співець, своїм срібним голосом ублажає й грізного варязького бога, господина усього світу й усіх морів-океанів Одина, й величавого слов'янського бога Світовида. На його лодіях чимало гребців, котрі кланяються Світовиду, бо набрав їх урманський крігаре-воїн із слов'янських земель.

Ще жодного разу не наскочили вони на засаду, гуляли по морю і по берегах вільно, безкарно, як вітри, палили й грабували оселища й градки слов'янських племен побережжя — вагрів, рарогів-бодричів, лютичів, поселення на островах. То заходили по ріках Лабі й Одрі в глибину слов'янських земель, то знову ішли у відкрите море.

Тільки ж чому сонгаре-співець говорить, що дванадцять літ плаває їхній диво-корабель, бот по-урманськи? Далебі, для красного слівця говорить. З ними він пробув недовго. Щоправда, гребці-родаре Буя-витязя перегрібають веслами море уже років із п'ять. Та поки що щастя й багатства не дуже їм посміхаються. Що заберуть у селищах — поїдять, поносять, подеруть на собі.

Народ цей слов'янський, що подекуди називає себе іще русами, не любить збирати золото й срібло, як це водиться, кажуть, в полудневих багатих краях. Вдовольняється більше тим, що дає земля і ратайський труд. Навіть домівки свої ставлять із хмизу, плетуть довкола загнаних у землю паль стіни, замазують глиною, дах накривають очеретом чи соломою. Аби дощі й вітри не пронизували їх. І ніскілечки не шкодують, коли ті хижі згорають у полум'ї. Зійдуться всі — і швидко поставлять нові такі ж самі хижі...

Зате відважні й горді ці слов'яни! Смерті не бояться, і коли нападають на гнізда урманів чи датчан, з якими воюють постійно, пощади нікому не дають. Бранців не беруть — усіх вбивають на місці. Тож мудрий витязь Буй у свою дружину охоче набрав тих слов'ян-варягів, що на своїх лодіях нишпорили по всьому Велетському, чи Варязькому, морю. Бо коли такі звитяжні серця пристануть до Одина-бога і дадуть присягу на вірність, ніщо не зможе завернути їх з того шляху. Одне важко: прихилити їх до себе. А коли дістав згоду — можна йти і в землі полунощні, і в полуденні, і до ромеїв найнятися на службу.

Часто замислюється крігаре-витязь над своєю долею. Не дуже вона звеличила його тут, на берегах холодного моря. Хоч, правда, воїв добрих назбирав. І найкращі ж слов'яни. Вадим новгородський — бард, співець, Забой із велетського градка Волинь; Крут — із вагрів; Управда — від поморян, з Русіграда... Та всіх і не згадаєш в одночассі!

Витязь Буй добре знає їм ціну, бо ще змалку, від матері-слов'янки, звик поважати їх за відвагу. Матір називали Доброславою. І звуки голосу її, і її пісні нагадують йому нині співи Вадима-гусляра. Може, то мати і випросила його у суворого Одина і у відважних дів-воїнниць Торгерди та Ірпи, що сприяли воям у перемогах. Про це витязь сказав Вадиму. Просив, щоб той частіше співав. Тоді руки гребців твердіше натискали на весла, плечі давали їм більше сили, і лодії-кораблі неслися по хвилях, як на крилах. Всемогутній батько океану давав їм снагу!

Вадим виконував просьбу витязя Буя. Але на другу весну, коли після зимівлі у домі Буя вони знову вийшли в море, попросив прийти в його землю й покарати зажерного новгородського велеможця старійшину Гостромисла. Того самого Гостромисла, якого вони взяли були

в полон, а потім відпустили додому. Гребти на кораблях був нездатний, старий уже, хай іде в землю свою і готує щорічну данину витязю Бую і його варягам. Тоді ще Буй не знав, що той старець скривдив рід Вадима. І Вадим лишень оживав од ран, яких йому завдали нападники. Та коли ожив, посадили за кермо. Добрий був із нього керманич! Тоді й почули його пісні, що сумною білогрудою чайкою летіли до рідного берега:

Під славним та великим Новим-городом,
По славному озеру по Ільменю
Плаває-пропливає сірий селезень,
Ніби ярий гоголь занурюється,
То плаває-пропливає да черлен-корабель
Новгородського молодця Славка-Буслаєвича!..

Витязь Буй з охотою пообіцяв відомстити Гостромислу за Вадимові кривди. Він сам колись пішов у варяги, щоб відомстити багатичу за поганьблення своєї сестри Астриди. О-о! Як він відомстив! І за кривди свого барда також зуміє покарати велику бороду. О, він це зуміє зробити добре, справедливий, гнівний, жорстокий, мстивий, відважний і жадібний морський тать. Багато літ уже борознить хвилі холодного моря Одина, багато чого навчився витязь Буй.

А ти лишень співай, Вадиме-барде! Співай! Скоро і твій час настане. Он бачиш, весняне біле сонце вже підбилось над сизими глибинами Одинового царства. Великі густі зграї крикливих перелітних птахів уже понеслися з вирію на рідні острови. Будуть вони мостити свої гнізда, виводити своїх дітей.

А чи доведеться тобі, витязю-воїне, мостити своє гніздо? Чи отак звікуєш свої літа, ганяючись навперейми з вітрами, за примарною долею своєю?..

Важку думу думає витязь Буй. Дослухається до слів Вадима-барда:

А добрий молодець по тій лодії походжає,
такії слова промовляє:
«Світ, моя дружино хоробрая,
Тридцять удалих добрих молодців!
Ставте корабель поперек Ільменя,
Приставайте, молодці, ко Нову-городу...»

Жура-печаль кипить у душі барда-співця. Жде не діждеться, коли стане на свою землю... І гребці сильніше натискують на весла...

— Добрий витязю! — урвав пісню Вадим. — Сонце вже високо по небу ходить. Час до Нового града навідатись. Гуслі свої срібнострунні забрати хочу!

— А ми і йдемо туди, барде. Як місяць пройде по небу одне коло, будемо там.

Вадим примружив очі. Морські вітри й солоний піт ніби знебарвили їх за довгі місяці блукань. Вицвіли брови. З-під жовтуватих їхніх острішків ті очі позирали на світ страдницьки й водночас спрагло, твердо. Ніби щойно відкуті навершя списів. Обличчя теж змужніло. Невеличка світла борода прикривала своїми кільцями уперто випнуте підборіддя й круті жовна під щоками. Гай-гай! Чи й упізнала б Вісна в цьому широкоплечому, твердолицьому воїні колишнього ніжноголосого й тонкостанного гусляра Славенського кінця!

Гей, боги роду слов'янського! Дажбоже-Хорсе! І ти, всемаючий Велесе! Дайте йому віри в себе, дайте чар невідворотних, щоб швидше побачити отчий поріг... І тебе, Вісно-жоно... А може, залюбилася з кимось іншим? Може, боярин Гостромисл пошлюбив за сей час із якимось багатичем?..

Немовби шумелиння здійнялося йому в голові від цих думок. Боярин Гостромисл! Він уже давно кермує в Новгороді.

Вадим кинув на днище лодії старі, розсохлі гуслі, аж струни

ображено задзвеніли, й пересів із корми на лавицю, відштовхнувши од весла Управду із Русіграда. Щосили гребонув важку холодну воду моря... Швидше до Новгорода!

Витязь Буй тільки очима змигнув на мить. Добрі вої у нього! Добра дружина! Як дістане від Гостромисла обіцяну данину — щедро вділить усім. Але ж... Вадим-бард рветься чогось додому. Чи не задумав утекти від нього, як утік у Новгороді бодрич Местивой?.. Не втече. Він йому вділить найбільшу частку данини. Потім знову повезе у свою Фіонію. Там оженить на одній із сестер. У нього чотири сестри — хай вибере собі найкращу Вадим-бард! Аби тільки боярин Гостромисл приготував усе, що пообіцяв.

Боярин Гостромисл...

Відколи слов'яни-венети оселились на побережжі Холодного моря, відтоді й пам'ятають їхні роди і їхні волхви, що вони боролись за цю свою отчину з готськими дружинами, потім з германськими і датськими напасниками. За тисячоліття цієї боротьби зітерлося в пам'яті багато назв славетних битв, уславлених імен вождів і відважних воїв, котрі виборювали всьому венетському Помор'ю незалежність. Бо мусили і далі боротись.

Венетська земля, її багатства приваблювали до себе щораз нових войовників. Датські, норманські вікінги, морські королі й пірати, німецькі графи й герцоги, а пізніше єпископи й королі різного чину і сили безконечно воювали землі сусідів-слов'ян. Латинські хроністи не втомлювались перераховувати багатства своїх сусідів, до яких невпинно тяглися жадібні руки завойовників. «У морі, в ріках і озерах неймовірно багато риби,— писав один із них,— цілий віз оселедців можна купити за пфеніг; всі землі населені дичиною, буйволами, оленями, дикими і домашніми свинями, ведмедями і великою кількістю диких звірів усякої породи; великий повсюди достаток коров'ячого масла, овечого молока, баранячого жиру, огром меду, пшениці, проса, маку, нарешті, овочів різного роду. Робочих коней — многота. По достатку всяких плодів можна було б вважати цю землю обітованою, немає тільки вина, оливкового масла та фініків...»

Слов'яни постійно відбивалися тут від загарбників і самі скоро звикли до морських походів, наскоків, битв і розбоїв. Та найбільше вони торгували. Торговці з венетського побережжя були відомі у Візантії, у прикаспійських землях, на Волзі-Ітилі, на Дніпрі; а найперше в Данії, Швеції — в усій Скандінавії, у франків, англів, по всьому південно-західному побережжю Венетського моря, на островах, на південних узбережжях Скандінавського острова. Венетські купці ходили по морях з великими дружинами, море було для них рідним домом, а морська війна звичайним ремеслом. Слов'янські дружини вагрів, бодричів, лютичів наганяли жах на інші народи. Німецький хроніст писав: «Усе це народ відданий служінню ідолів, завжди буйний і неспокійний, що шукає здобичі в морському розбої, вічний ворог датчан і саксів...»

В пізніші часи, коли посилився натиск німецьких феодалів і католицького духовенства, що жорстоко насаджувало свого латинського бога і церкву, слов'яни кинулись відчайдушно захищати свою віру пращурів і нічим не поступалися у жорстокості своїм ворогам. Хроніст Гельмгольд записав: «Якими різноманітними видами смерті слов'яни губили християн, розповісти важко; одним вони витягували кишки, намотували їх на кіл; інших розпинали на хресті, лаючи знамення нашого спокутування... А кого вони садовили під сторожу заради грошового викупу, тих катували стількома тортурами і сковували стількома ланцюгами, що незнаючому і не повірити...»

Хроніст цей тільки забув записати, яким жорстокостям піддавали одновірці язичників-слов'ян. Назви слов'янських племен, особливо тих,

що жили поблизу німецьких і які постійно мусили воювати проти німецького натиску, відбивали їхню войовничу вдачу; вагри — хоробрі; бодричі — невсипущі; рароги — соколи; лютичі — люті; венети — велети, могутні, великі...

Пізніше хроністи часто об'єднували всі ці назви одним словом — велети, або венети. Слава про них летіла по всіх країнах. Англійці про них писали як про народ, який є найвойовничішим на морі і на суші; італійці запевняли, що цей народ «лютіший за всяку лютість»; німецькі автори переконували, що це жорстокий, кровожерний і нестримний у своїй ненажерності народ...

І в той же час ті ж одвічні вороги приморських слов'ян не могли утриматись від захоплення мужністю їхньою. Ці слов'яни — народ міцний і витривалий на труд, що звик до найбільш невибагливого життя,— пише саксонець Відукінд Корвейський. «Чесність і порядність між ними така, що вони, майже не знаючи, що таке крадіж і обман, не замикають своїх скринь. Не видно у них ніде замка або ключа... Одяг, гроші, усякі коштовності вони ховають в коробки й скрині, просто прикриваючи їх віком, і не бояться злодійства, бо його не знають»,— додає мемуарист.

«Що не добуде слов'янин своєю працею, чи хліб, чи рибу, чи дичину,— він усе віддасть частуванню й вважає кращою людиною того, хто щедріший»,— пише той же Гельмгольд.

«Дивовижна річ: у поморян не знімається ніколи зі столу їжа; у кожного господаря є окрема домівка, чиста, вбрана, яка служить лиш для столу й частування; в ній стоїть стіл з усякою їжею й питвом, завжди накритий, і коли одна таріль вивільняється, несуть іншу; відтак лишень покривають страву скатертиною найчистішою, а їжа завжди готова й чекає гостей, і в усяку годину, коли захочуть поїсти чи гості прибулі, чи самі домашні, то, увійшовши в столовий дім, знайдуть усе готовим... Ці люди не допускали, щоб серед них були бідні або хтось жебрав. Хворих і старих віддавали на руки родичам, які й турбувалися за них до кінця...»

Віками тривала війна північного слов'янства проти імперії Каролінгів, яка побудувала на східному порубіжжі лінію укріплених фортець. Ця боротьба в IX столітті злилась із боротьбою чехів, моравів, словенців, хорватів, болгар — майже всього слов'янського світу Європи — проти німецької держави, що зазіхала на їхні землі...

Германський король Людовік у 858 році направляє проти слов'ян Помор'я свої війська.

Добромисл скликав віче. Дивина на всю землю бодрицьку! Хто не знав тут, що уже півстоліття князі цього племені не скликали бодрицький народ на вічову раду. З того часу, як імператор Людовік Благочестивий насильно посадив у бодричів князя Чедрага, за якого горою стояли тільки знатні роди, народ на віче не кликали. Князі-волостелі бодричів усі справи вирішували тільки на раді із старійшинами.

Та Добромисл зневажив думу своїх ліпших мужів: тепер кликав на віче худий люд. Як те робили сусіди-лютичі. У лютицькій землі князів давно вже не було — усіма справами вершило тільки віче, народ! І князь бодрицький наважився також виявити довіру своєму народові у цей тяжкий час.

Але ця довіра народу оберталась недовірою до старійшин. Через те можці на вічі трималась один одного цупко.

Князь Добромисл жадає підняти за собою ще й лютичів? Отих возносливих сусідів, що живуть без князя й хизуються своїм вічем? Що хочуть бути першими серед племен венетських? «Немає згоди!» — дружно кричали ліпшії мужі.

Князь Добромисл хоче возвеличити свою владу над ними з поміччю свого народу і дружин сусідніх племен? «Не бути цьому!» Пошлють самі сольбу до поморян, і тамошнє віче не дасть згоди на поміч Добромислу. Скажуть ліпшим мужам поморської землі: князь Добро-

мисл хоче побити вашими руками германського короля, а потім і своїх ліпших людей. Хоче сам керманити у бодричів. Яко цар. А як попустимо, то й ваш князь поморський захоче того! І зійдуть із землі слов'янської знатні роди — ваші і наші. І тоді вороги-сусіди лютичі заберуть ваші й наші землі. Краще нам не воювати з німцями, а дружити з їхніми благородними герцогами й королями. Аби нікому не коритися!

Тоді Добромисл розпустив віче. Покликав потай до себе купців, які йшли з товаром у довгий шлях на Ітиль-ріку, на Волгу, попросив зайти у Новгород. Він знав: через чотирнадцять днів купецькі лодії пристануть до Острограда — як називали тут землі новгородські. Іще кілька днів переходу по ріках і через море Нево — і лодії вийдуть Волхов-рікою до великого града на Ільмені... Добромисл просив допомоги у новгородців. Якимось десятим відчуттям він розумів, ні, відчував небезпеку того всевладдя старійшин.

Навіть під натиском загребущих саксів вони не дозволили Добромислу, сину загиблого відважного князя Держка, з'єднатись з найближчими своїми сусідами — лютичами. Чого доброго, цей Добромисл, обіпершись на войовничих лютичів, знищить силу бодрицької знаті. А от далеких слов'ян із Ільмень-озера і Волхова старійшини не боялись. Бодрицький князь не зможе повсякчас на них опиратись, надто вже вони далеко. Для походу ж на саксів попросити помочі, зрештою, у когось же треба. Бо ці загребущі сусіди-завойовники уже й без того відібрали на Полаб'ї чимало слов'янських городів і земель. Тепер король Людовік Німецький знову збирав свої раті на слов'ян. Отже, самим не вистояти.

І ось Добромисл і його мудріші радці стоять на скелястому березі града Рарога (що означає у бодричів Сокіл). Прикладають до віч долоні, вдивляються в білі цятки вітрил, що мерехтять на обрії. Сторожа ще зранку примітила їх і повідомила про наближення новгородських лодій. Минав саме чотирнадцятий день, відколи, за розрахунками бодричів, мала прибути новгородська дружина.

Сонце підбилось уже до обіду, і хвилі моря грали блиском прямо в очі, коли довгі ключі новгородських лодій, насадів, ушкуїв почали кидати укоті біля берега.

На першій лодії незрушно стояв високий, широкоплечий воєвода — у білих ногавках, у кольчузі, шолом тримав у руці біля грудей. Вітер куйовдив його світле, поткане на скронях срібною ниткою волосся; очі його ховалися в глибоких западинах, довкола яких зібралися густі зморшки, й пильно вдивлялись в людей, що юрмились на березі. Від того здавалося, що він був сердитий. «Князь!» — майнула думка у Добромисла. Він першим кинувся назустріч. Але тої ж миті згадав, що ільменські слов'яни живуть без князя, що на їхніх вічах кермують старійшини, як і в лютичів. Він смикнувся назад й почервонів — соромно стало від власної запопадливості перед якимось там бояриной. Простяг руку до новгородського воєводи і... зовсім поник: відчув на ній залізні мозолі!.. Простолюдина прислали!..

— Чолом тобі, княже, і тобі, старійшинство, від новгородців! — захрипло вітався тим часом Величар, не помічаючи князевого сум'яття. Відкашлявся в кулак і додав: — Ось вам дружина у поміч, якщо кликали. — Низько вклонився і бодрич Местивой, якому Величар передав у руки свій шолом. Він радів — його тут ніхто не впізнавав.

— Дякуємо богам і вічу новгородському! — одказував Добромисл, косуючи з-під високих рудих брів на воїв новгородських, які були усі в добрих кольчугах і шоломах, при мечах, при тулах і луках. Гомінливе воїнство бряцало залізом, дружно висаджувалось на берег. Такої великості добрих ратників ще ніколи не мав князь бодрицький. Від того захвату тісніше стало повітрю в грудях, вичахла образа за того простолюдина-воєводу.

Добромисл сміявся від піднесеності. Невеликі глибокі очі його

висвічувались радістю з-під важкого, брилястого чола. З душі зникли мізерні клопоти й сумніви, намість них увійшла в неї впевненість. Від того невеличка кучерява борідка, що прикривала вперте підборіддя, ворушилась у приязному усміху.

Князь зняв із голови шапку, опушену чорно-золотистим соболем, труснув купою зовсім сивого волосся, що розсипалось на плечах. Розставив руки для обіймів і першим обійняв Величара. Багрецевий шовковий окрил його, що стягувався срібною фібулою на правому плечі, метнувся за його спиною великим червоним крилом.

Князь Добромисл, приземкуватий і плечистий, сягав Величарові лише до підборіддя, але видавався дужаком поруч зі своїми старшинами. То були всуціль сивоголові мужі, у добрих вовняних свитах з соболиними опушками, у високих шапках, що свідчили про знатність роду, як і в Новгороді. Але всі були досить опасисті, товстошиї й м'якорукі, як люди, що не тримали в руках ні меча, ні молота, ні чепіг рала. Ціле життя їхнє минало не в праці, а в думах, сварах, чварах, підступах, що вигострювало у них лише відчуття власної величі й значущості.

— Складемо дяку і шану богові Перуну,— сказав голосно Добромисл і збіг із скелястого узвишшя. Старійшини і Величар з невідступним Местивоєм рушили за ним.

По обидва боки дороги, якою йшли, видніли темні, із дерев'яних зрубів, та найчастіше обмазані білою глиною доми. То були передградські оселища, що виростали, як і в новгородській землі, біля валів города. В тих оселищах жили орачі й рукомесники, вої і купчини багатого бодрицького народу.

Перейшли по кладці невеличкий потічок, ступили у світлий гайок — єдиний на цій положистій зеленій рівнині. Князь Добромисл махнув рукою в гущавину, мовив:

— Прибули.

Підійшли до величезного старого дуба, уже наполовину зсохлого. В його стовбурі стирчали ікла вепра. Дуб був обнесений дерев'яною огорожею, яка мала два входи. Через один із них пройшов Добромисл з Величаром і старійшинами; через другий — новгородські ратники. Біля дуба уже стояв довгобородий волхв у всьому білому, як і Великий волхв у Новгороді.

— Священне требище Перуна, захисника бодричів і вагрів,— проказав Добромисл і кивнув до волхва. Тільки тоді Величар побачив, що на требищі під дубом лежала купа хмизу, а на ній уже забита гов'яда.

— Даруй нам, Перуне-захиснику, свої стріли вогненні, да вразять вони нашого одвічного врага-супостата!.. Повергни погибіль на голови нечестивих, що ловлять серця людей у сіті лжі і ведуть у полон до нового бога! Одведи страх від мечів наших; хай не хитнеться ні в кого рука перед супостатом нашим!.. А тепер пошлемо дари наші з молитвою у священну Аркону! У храм Перуна-Світовида. Хай вділить воям нашим силу й перемогу! І вiджене нехай усі сили чорного царства Чорнобогового!.. І освітить дорогу до побіди... Ось князь...

— Ні! — владно спинив волхва Добромисл. — Я не поїду. Хай старійшини... хто хоче. Хто хоче піти на острів Ругський? Хто повезе дари Світовиду? — звернувся князь до своїх старійшин.

— Пошли мене... І мене!.. — почулися голоси з гурту старійшин.

— Буде так,— погодився Добромисл.

А Величар подумав, що тутешній волхв не має тої владності, що новгородський.

Де ж ця Аркона? Де той благословенний острів Ругин? Чи є там торги? Чи є там купчини, які бувають в урманських, свейських землях і в інших народів, де продають бранців у рабство? Чи не знають серед них Вадима-гусляра, сина його, Величара-лодійщика?..

Тим часом Добромисл вів усіх до града. Проминули ворота, і Величар спинився в подиві: не було тут ні вулиць, ні домів. Величезна

вільна площа, на якій зручно було збирати многолюддя. А посередині її, на невеличкому пагорбі, стояло кілька дерев'яних споруд. То був княжий двір — з теремом, стайнями, онбарами, коморами, довгими вузькими хижами під драницею, в яких можна було розмістити чи не всю Величарову дружину.

— Тут і буде твоя оселя,— ніби продовжує Величарові здогади Добромисл. — А там,— вказує на віддалені такі ж самі хижі,— там живе моя дружина.

— Але де ж твій град, княже? — дивується Величар.

— Оце і є град! — сміється Добромисл й виставляє два рядки щільних зубів. — Як приходять сюди чужі раті, усі поселяни з довкілля біжать сюди, за вали. І тут сидять, доки ворог не відійде.

— Але ж ворог спалить села і все звідти забере.

— Усе забирають, так і є. А ми їх б'ємо, і все те відбираємо назад. Йдемо в їхню землю і теж усе беремо. А городів наших вони не можуть взяти. Тільки палять. Ось цей Рарог. Колись був великим градом. Але король ютландський Готфрід пішов на нас великою війною. Йому тоді лютичі помогли. Спалили вони Рарог[1]. Отця мого повісили. А його брат до саксів утік. Але народ наш побив Готфріда і лютичів, соузників його. І знову тепер є град Рарог. Менший тільки. Але є у нас і великі гради — Старгород, Звірин, Росток. Їх хочуть забрати у нас сакси. Мусимо за це раттю йти на них.

— Підемо! — погодився Величар. — Для того сюди й прибули.

Дивувався новгородський воєвода і його люди: бодричі й лютичі-велети — брати-слов'яни, а так ворогують. Гірше за чужаків злобляться один на одного.

— Треба б швидше!..

— Доки Світовид-Перун не сяде на свого білого коня і не переступить трьох священних стріл правою ногою, не почнемо війни.

— А якщо він переступить лівою?

— Війна принесе нам горе.

— Тоді й воювати не будемо?

Добромисл поправив сухою, зморшкуватою рукою застібку на правому плечі. Справді, якщо знак Світовида-Перуна, великого бога слов'янського народу, буде неприхильний,— що тоді? Новгородців відпустити?

— Тоді... попросимо у нього священне знамено. Хай захищає нас!

— Добро,— погодився Величар.

Вирішив: поїде й він до Аркони. Може, про Вадима щось дізнається.

Переступаючи поріг князевих палат, Величар уже твердо наважився їхати на священний острів Рана, або Ругин, до храму града Аркони...

У великій стравниці стояли довгі тесові столи. На білих лляних скатертинах було стільки частування, що й дух захопило у Величара. Рум'яні білі короваї, підсмажені поросята, ягнята, запечена й копчена риба, гори куріпок, заячина, шматки копченої оленятини, вепрятини, гов'яди... Запечені яйця, черепахи, цибуля, огірки...

Сріблом виблискували чари, чаші, лагвиці, глеки з хмільною брагою і пивом; на лавицях попід стінами стояли пукасті бочки з медами... Тільки тепер Величар здогадався, що чекали тут не його, простолюдина новгородського, а велеможця знатного, може, й князя. Але ж нині Добромисл має знати, хто він є. Не князь і не боярин!

Втомлено оглядав Добромисл свою велику стравницю, спостерігав, як уміло й звично розсідались бодрицькі старійшини по місцях, ближче до столів, і якась туга пойняла його, зістарила вмить обличчя.

Величар подумав, що Добромисл тепер шкодував, що отак розмах-

[1] Це було у 808 році.

нувся для учти гостя, який такого низького, худого роду. Йому стало шкода князя.

— Пощо кручинишся, княже? — нагнувся до нього Величар. — Не суши душі своєї завчасно. Піде Людовік на вас — наткнеться на наші булатні мечі. Новгородці — люди бувалі! В обиду тебе не дадуть. А ти обідай тут зі своїми старійшинами, я ж до дружини піду.

— Воєвода-князь не може сидіти за одним столом зі своїми воями! — спалахнув Добромисл. Йому стало прикро: сей простолюдин-новгородець, здається, втямив його потаємну гірку образу.

— Не князь я і не боярин, не із можного роду. Із знаменитого роду новгородських лодійщиків. Вічем наставлений воєводою. Простолюдин єсм. То й бути мені серед простолюдинів. Ходімо, Местивою! — обернувся Величар до мовчазного свого супутника.

— О-о-о-! — заусміхались, захитали важкими головами старійшини. Крізь той чемний сміх Величарові вчувалася зневага. Не до нього — до князя Добромисла. І він пошкодував за свою відвертість.

Відразу ж голосно крикнув.

— А де ж челядь твоя, княже? Нехай-но наллють знатному воєводі новгородському хмільного меду! А ти, княже, стій твердо на своєму — заступиш честь свою і честь свого народу. Та знай: тепер честь цяя голою ходить. По всіх землях! Тож і збирай дружини з усіх простих людей. З холопами неситьства не водись. Охолоплять тебе, княже, й мислі твої!

Старійшини вороже витягли в його бік шиї.

— Холоп у одязі воєводи... добра не жди...

— Смуту сіє... Голоту підніме...

— За тебе, княже! — Величар вихилив чашу меду серед осудливого шипіння й огуди ліпших бодрицьких мужів. Потім швидко вийшов із стравниці. Майже біг, як від розтривоженого осиного гнізда, через увесь двір, до низьких довгих хиж, критих драницею. Там обідала хлібом і водою його вірна новгородська дружина...

На півдорозі відчув, ніби хтось женеться за ним. Величар уповільнює кроки — може, якийсь гонець... Може, хтось із старійшин... Щоб всадити в спину ніж? Чи повідати якусь таємницю?

Раптово спиняється й круто обертається назустріч немолодому вже мужу. Ніби серед старійшин не бачив цього невисокого кремезняка у світлій вовняній вотолі, підперезаній широким паском. Дивиться на Величара пронизливо-пильно, ніби хоче у чомусь впевнитись. Сивизна густо пересіяла його пряме русяве волосся, що було зібране ззаду в тугий снопик. Він мовчав, тільки шкіра на чолі й переніссі зламалась зморшками у напруженому чеканні.

— Я Рюрик,— нарешті сказав незнайомець.

— А я Величар,— відповів новгородець.

— Знаю. Я єсм старший син загиблого бодрицького князя Гордослава. Я і мої брати — Синій Ус і Трувор — просять тебе стати нам у союзі супроти Добромисла. Отець його — Держко — силою сів на стіл у бодричів. Саксів кликав. Боги супроти нього. І народ.

— Нас кликав сюди Добромисл супроти саксів. Маємо своє слово дотримати.

— Хоче нині йти на них, бо сакси забрали у нього землі. Але ми хочемо забрати своє княжіння по правді й обичаю.

— Ми прийшли допомогти бодрицькому народу... В распрі встрявати не жадаємо.

— Поможи нам дружиною, добрий муже. Заберемо свою правду у своїй землі — підемо усі на саксів.

Величар розгублено мовчав: між князями бодрицькими починається коромола. А тим часом загребущі сусіди підуть на їхні землі...

— Княже... — захвилювався Величар. — Маєш соколине ім'я — Рюрик, а мислиш, яко вуж. Коли візьмеш распрю із братом своїм,— загине і народ твій, і обичай...

— Право роду мого мушу відстояти,— тихо, але твердо сказав Рюрик. — Стільки літ чекаємо слушної хвилі... Гадав, поможеш... — зиркнув і різко повернув назад.

— Стій!.. — кинувся за ним Величар. — Якщо підеш супроти брата свого — поведу дружину назад.

Рюрик розгублено закліпав білястими віями.

— Не піду... Буде по-твоєму,— докинув, не глядячи в очі.

Бо коли новгородці не підсоблять — не перемогти йому ані Добромисла, ані саксів.

Ще уві сні Людану охопила якась тривога.. Загупало стривожено серце, й вона швидко підхопилась на ноги. Тільки коли шум у голові влігся, зрозуміла, що її розбудив лемент і гуки, стукотіння весел в укотах і об корму, дзенькіт важких жажелів, плескіт хвиль зі сторони Волхова. Підбігла до віконця — не видати нічого. Розчинила широко двері — і до виталища влетіли гуки світанкової метушні на Волхові. Влетіли разом із весняними трунками; із мерехтінням молодих передсвітанкових зір, що танули в синяві раннього брезгу. Людана вийшла на подвір'я.

Двір боярина Гостромисла — і худоба, і челядь — ще додивлялись останні сни. В оборах сонно ремигали корови; в кошарах шелестіли у сіні вівці. У вікнах терема й челядницьких хиж ще не блимали блимавки. Лише в наріжному віконці бояринового терема гойдалося тремтливе світіння. То, певно, колотилась Вісна.

Боярин повелів забрати у неї Вадимову дитину й віддати челядниці Полонейці, що годувала своє немовля. Її ж зачинив у теремі. Катувалась, бідна, усіма пекельними муками!..

Людана витерла сльозу, що обпекла їй повіки. Швидко ішла до Волхова. Чи не варяги оті прибули за даниною? Може, й Вадимко з ними!

Ріка невдоволено ворушилась і жебоніла під ворухкою периною туману, ніби сердилась, що якісь неспокійні гості розхлюпали її солодкий сон.

Назустріч Людані сірою вервечкою піднімались постаті — вони виходили з лодій. Брязкали мечі на широких шкіряних пасках, сокири й списи. Вої були в кольчугах, які тонко передзвонювали кованими кільцями. Ішли вони мовчки, статечно, зосереджено, такі подібні один до одного, що й не розрізнити.

Опираючись на спис, попереду йшов широкоплечий витязь. Його шолом тримав на собі могутні турячі роги. Певно, це і був провідця варязький. Сіра вервечка нарешті дотяглась до дідинця, спинилась на майдані біля теремів бояр. Навколо них уже з'явились розбуджені раннім гуком ріки новгородці.

— Чом же не стрічає нас боярин Гостромисл? — гучить басовитий глас витязя в турячих рогах. — Гей, Вадиме, заспівай-но боярину пісню, нехай прокинеться! Скажи, веринги прибули за обіцяною даниною!

Ось тоді Людана й побачила Вадимка. Був так само у залізній кольчузі — ніколи б сама не здогадалась, що це він! Став ніби вищий, ніж вона пам'ятала його, кольчуга сріблилась у ранніх променях сонця, як риб'яча луска. Зняв із голови шолом — і світле волосся розсипалось на плечах. Охнули новгородці — впізнали свого гусляра! Ось через плече він перекидає пасок, який тримає гуслі,— і вже дзвенять-гудуть їхні струни.

Вадим оглядає з осміхом натовп, що все побільшується, і раптом зірвався ввись його срібний голос:

Як пішов же Буй-витязь со дружиною,
Да прийшов до дідинця во Новий-то град,
Да покликав к собі мужів смислених,

Да смислених старійшин новгородськиїх!..

Це був таки він, Вадим-гусляр із Славенського кінця. Всі упізнали його. А Людана стояла як змертвіла. Слухала його голос... По ньому відчувала, як рветься син її з неволі невільної!..

Да й говорить тут витязь Буй:
Гой єси ви, мужики новгородськії,
Б'юсь із вами об велик заклад;
Напущаюсь я на весь Нов-город битися-дратися,
Со всією дружиною хороброю!
Яко ви мене со дружиною поб'єте Новим городом,
Буду вам платить дані-виходи по смерть свою
На всякий год по три тисячі;
А буде ж — я вас поб'ю і ви мені покоритеся,
То вам платить мені такую ж дань!..

Людана проштовхувалась через натовп ближче до Вадимка, хотіла заглянути синові в очі, забрати його додому. Не чула, як наростав над майданом тяжкий гомін.

— Поб'ють нас оці вар'яти. Поберуть у полон...

— Хай Гостромисл віддає сам данину, коли обіцяв!

— За себе ж викуп!..

— Та з нашої шкури!...

— Гнати їх із Нова-града... Бити!

— Хто битиме? Усі мужі дружинами вийшли із града — Бравлин повів до ромеїв, Величар — до бодричів. Хто меча візьме в руки? Жони?..

— Вадимку! Сину!.. Живий! — нарешті пробралася Людана до сина.

— Мамо Дано!.. А де Вісна?

— Ой горенько! Боярин у теремі замкнув!..

Випали гуслі із рук Вадимових, труснулись на ремені, аж струни зойкнули.

— А отець чом не заступив?

— Нема! Пішов у землю бодричів со дружиною... Бравлина нема — на ромеїв пішов!.. Горе мені! Боярин Гостромисл похолопив на старості літ. На дворі у нього за обиду. За бороду відрізану! А ти ж... як оце?

Не знала Людана, чи оплакувати їй долю Вадимка, чи дякувати богам за неї.

Вадим і сам не знав, хто він. Сьогодні він гусляр витязя Буя. Але завтра?.. Певно, його роб... На смаглому його обличчі майнуло вагання. Стояв на рідній землі, а був бранцем варягів. Чув серцем зойк Вісни — і не міг допомогти.

— Мамо Дано,— тихо сказав. — Іди боржій додому. Жди мене... — І знову ударив по струнах:

Світ, дружино наша хоробрая.
Тридцять удалих добрих молодців!
Ставте лодії поперек Ільменя,
Приставайте, молодці, ко Нову-городу!..

Людана бігла додому. Недобре там її Вадимкові. Співає пісні не від радості — з примусу. Бранець він, роб, як і вона... Боги добрі, боги милостиві! Поможіть йому! І ти, батьку Роде, і ти, Хорсе, і ви — Берегині й Пращури! І ви, духи добрі, що живете у ріках, у травах і в гаях! Пощо не віддячуєте добром людське добро? В усякий час і в усякому місці. Пощо в'яжете душі наші, а самі величаєтесь свободою? Даруйте дітям нашим любов, і мир, і блаженну кончину. Вони ж щедрі, діти наші, віддадуть вам свою волю, руки, кров і тіло задля вашого величання...

А на майдані біля дідинця варязький витязь Буй уже бесідував із

Гостромислом. Боярин хутко прибіг на поклик варягів, кособочився — чи від хворості якої, чи від переляку, гнувся кощавим тілом у поклоні.

— Усім городом тобі чолом б'ємо... Господине, знаєм свої борги... Віддамо все! На хліб-сіль запрошую тебе до свого терема. Со дружиною!

— Коли так... підемо до терема! — важким поглядом змірив його витязь Буй. Тривога й осторога зачаділи в його невеличких жовтавих очах...

Гримів і двиготів терем від біганини челяді й холопів, двораків і покоївок. Дружинники Буя розсідалися за столами, які невідь-звідки й постали у великій світлиці. І відразу опускалися на них десятки рук з мисами й полумисками, кухлями й поставцями, з їдвом і медами.

Мудро вчинив тоді витязь Буй, що відпустив з полону боярина Гостромисла. Мудрий у них провідця! І від Будяти дістав добру мзду, коли той прикликав його супроти брата, тепер Гостромисла стриже, яко вівцю. Го-го-го! Хо-хо-хо!..

Смачні курчата й гусенята, запечені на вертелах. А копчені осетри! А солодкі короваї! А меди... темні хмільні меди!.. Ґотував усе завчасно боярин Гостромисл, задруг витязя Буя!

— А де ж твій братець Будята? — нишпорив Буй очима по кутках.

— Поїхав на полюддя у югорські землі. За пушниною! Києву данину маємо дати.

— Ого-го-го... Пушнина нині треба... Але навіщо Києву?

— Маємо слухати київського волостеля — звідти прийшло багато родів на Ільмень.

— Але й з вар'ятського побережжя прийшли сюди.

— Авжеж. І звідти. Але Київ боронить нас своїм черленим щитом! — згинався у поклоні Гостромисл.

— Від кого? От від нас і не оборонив.

— Ви мої гості. Гостей приймаю у своєму теремі.

— Ні, ми не гості!.. Тепер я буду твоїм господином. Я! — Уже п'яно хитався витязь Буй. — Будеш мені платити данину і на дружину давати.

— Буду, чого ж... — збентежено лепетав Гостромисл й ховав під повіками очі. — Твої мечі, витязю, гострі. Захищатимеш нашу землю від київського кагана-князя.

— Захищатиму! — щедро обіцяв витязь Буй.

— Ліпшії мужі новгородські тебе хотіли про сіє просити.

— От уже я й згодився.

— Іще... ліпшії мужі дають тобі за се волості у новгородських п'ятинах. Бери собі данину. Бери собі жон. Живи з ними у мирі,— улесливо вже й осміліло заглядав боярин Гостромисл у широколице бородате обличчя варяга-напасника.

— Жон? Візьму жон! Тільки давай багатичну. Бояричну. Давай свою дочку! Є у тебе дочка? — розчервоніле пітне обличчя витязя Буя хтиво осміхалося.

— Є дочка... Вісна... Але вона...

— Ходімо до Вісни! Веди! — цупко ухопив варяг за плече Гостромисла й штовхав до дверей.

Добрі темні меди у боярина Гостромисла!..

— Але, витязю, присягни, що будеш мене захищати від Будяти, брата мого.

— Присягаю... чого ж...

— І від лютої черні також...

— Також і від черні...

— Ні, кров'ю присягни! На мечі!..

— Іди, іди!.. Потім... Де моя жона?..

— Гей, двораки, де ж свічі? — кричав боярин у темряву терема. — Витязь Буй ще ноги поламає через вас...

...Вадим тихо окликнув її біля вікна. Людана метнулась до дверей:

— Нічого, синку... Аби живий!.. А там відійдуть ці вар'яти — затихне все. — Тішила чи його, чи себе.

— А де ж... син мій, мамо? Челядини мені сказали.

— То ти вже знаєш? Холопка Полонейка годує. Нічого, виходимо. А як же бути тобі? Тікай, сину. Тільки ж куди? Сама не відаю...

— Земля наша велика, мамо Дано. Побіжу до Шелоні або до Ловаті, а там до Києва-града подамся. Знайду Будимира. Тоді й повернемось разом.

— Тож біжи! Борзій біжи! Шукай нашого Будимира, Вадимку!..

Вадим кинув на стіл торбу з гуслями, накинув на плечі батькову свиту, й тільки рипнули мостини в сінях.

Була духмяна літня ніч. Чорне нічне небо сипало у чорноту застиглого моря міріади червонястих зір. Вони низько нависли над світом, загадково й утаємничено блимали, кудись манили, щось віщували.

Бравлин стояв на гранітних сходах величезної сугдейської вежі й неначе сам закам'янів серед мовчазного громаддя стін. Сугдейська фортеця покірно мовчала під ногами переможного слов'янського воєводи. Сугдейська знать увінчала його лавровим вінком, який наклала на його русяву голову тонкими, що ніби аж просвічувались, пальцями прекрасна сугдейка-гречанка. Духовний владика цього великого ромейського града архієпископ Філарет, що від самого святого Стефана перейняв тут владу, прилучив поганську душу цього прекрасного синьоокого воя до істинного й всемогутнього бога Ісуса Христа.

Бравлин тепер, стоячи на високій вежі, посміхається, і ніхто не бачить того осміху. Бо й сам не вірить у те, що вдіялося з ним у цій прекрасній Сугдеї.

О, якби знав про це отець Величар і його мама Дана! Сказали б: баїш байку! Але все те правда... Як оця довколишня краса... Як сяяння сліпучого полуденного сонця над цією землею. Як те, що він тут стоїть...

Далеко як відійшов нині від нього шумливий дерев'яний Новгород, що розметав свої вулиці-кінці серед тихих, втомлених снігів...

Новий бог, якому тут моляться всі, певно, й справді є всемогутнім, коли наділяє такою неземною красою і землю цю і людей. У темряві полуденної ночі новгородець примружує очі й знову бачить коротке диво: бачить, як наливається червінню тонке, ніби з мармуру висічене обличчя юної гречанки, як тремтять її тонкі прозорі пальці і як вона збирає в собі всю відвагу, щоб дивитись йому просто у вічі й накласти на його голову лавровий вінок. І він захоплено обіймає її за тонкий стан...

Гордо розпростує широкі плечі Бравлин. Груди його виповнює упевненість в силі й непереможності. Він, простий новгородський лодійщик, син Величара, опором узяв оцю висічену із граніту фортецю — її стрімкі стіни, що звисали над морськими вирами, її високі вежі й бійниці, потаємні кам'яні переходи, глибокі підземелля з колодязями прісної води, з припасами хліба й вина. Певно, возлюбили боги Бравлина-воєводу. Але й новий бог прийняв його у своє лоно. Авжеж! Переможців усі приймають з пошаною; возносять їх у всі віки. А нехай-но вони спіткнуться! Чи знатиме хто, де їхні могили?!

Бравлин підійшов до краю вежі, поглянув униз. Там рівно горять сторожові вогні його дружинників. Вої відпочивали після спечного сонячного дня. Шкварчали на вертелах ягнята й козенята; вино лилося рікою — городяни щедро частували слов'янських ратників, аби ті не грабували їхніх домів і храмів... Повержена Сугдея тепер запопадливо заглядала в очі слов'янським воям.

Що тепер? Вертати додому? Сісти в лодії й добратись до самого Царгорода? Чи, може, лишитися тут, у Сугдеї? Стати міцною ногою на березі цього теплого моря й назавжди витіснити звідси ромеїв.

Ой як високо здійнялися твої думки-мрії, воєводо Бравлине! Аж

хитнувся світ ув очах від такої високості... Він, син бідного новгородського лодійщика, і — корона Сугдеї!..

Чекай-но, чому корона? Сугдея живе сама під вінцем цареградських імператорів. То й що! Одна думка спиняла іншу в його голові. Він може відбити цю землю. Він нині визнаний усіма владиками града володар, прийнятий у лоно християнської віри, яку сповідують сугдейці. Бравлин спиняє себе знову: говорить сам собі уже по-тутешньому — Сугдея. А вдома цей ромейський град усі називають Сурож...

Паморочиться голова. Обертом ідуть думки. Рука натрапляє на черень меча... Ні, на Царгород він не піде — невелика рать у нього. Але достатня для того, щоб стати міцно на цьому березі, у цій фортеці. Державно восхопити кормило влади. Попросити у київського князя підмоги, коли що. Звідси триматиме за оброть ромейську силу, щоб не з'єдналась із силою хозарською проти полян-русів... Тур, напевне, згодиться на це!..

Минали дні. Шуміло тепле Руське море. Гримів прибій об стрімкі стіни фортеці. Дружина Бравлина збиралась на силі. Гінці його скоро помчали до Києва супротивною водою — чекати доводилось довго. Мріялось нетерпляче: вої-слов'яни тут мають стати міцно. Тоді навіки будуть роз'єднані сили Ромеї і Хозарії в тих полудневих землях.

Якогось сонячного дня до фортеці прибіг вартовий, що чатував біля воріт. Мовив, до архієпископа Філарета прибула сольба — брат цареградської імператриці Феодори — Петрона Каматіра. Вони пропустили сольбу, але потім ворота зачинили... Бравлин насторожився: чому його не покликав владика? Якась таємна змова?..

Та невдовзі його покликали-таки — до храму Софії.

Це був найбільший кам'яний храм Сугдеї, де відправляв службу сам архієпископ. Мармурові колони тонули у присмерку, підпирали велику округлу баню собору. Крізь високі кольорові віконця пробивалися барвистими снопами сонячні промені, які золотили царські врата й іконостас. Уже вдруге бачив Бравлин великі, в зріст людини, ікони святих апостолів у важких золотих рамах. Перед ними стояли й висіли на довгих темних ланцюгах ошатні кадильниці-вонявиці. З них постійно струмував солодкаво-пахучий до запаморочення дим...

Бравлин ішов до царських воріт, а вгорі, під високим склепінням храму, лунко віддавалися його кроки, яких майже не чутно було тут, внизу, на мармурових білих плитах. Пройшов досередини храму і спинився. Його покликано сюди. Ось він є. Та більше ніби немає нікого. Може, захотів владика Філарет з нього насміятись? Мовляв, прийди і подивись на велич цього дивного храму, який ти, варвар, хотів поруйнувати й пограбувати!.. Вслухайся тепер у його священну, тремку тишу, і нехай страх і велич увійдуть у твоє серце... нехай здригнеться воно від усвідомлення твоїх нечестивих помислів... Такими словами Філарет висвячував поганського воєводу, що повоював Сугдею. А потім узяв за руку й повів до гробниці святого Стефана. Золотистий пурпур вкривав жовтаве засохле тіло святого. Те покривало Бравлин, коли увірвався в град зі своїми воями, зібрав і вкинув у міх. Потім віддав його архієпископу, який найбільше побивався за ним...

Раптом Бравлин здогадався: його, певно, чекають біля гробниці святого Стефана. Кинувся мармуровими сходами вниз, у холодне підземелля, до гробниці. Назустріч йому вже йшов маленький сухорлявий дідусь-архієпископ Філарет у чорній ризі. Ріденька борідка кільчилась на виставленому вперед підборідді й не закривала тонкої зморщеної шиї, на якій непевно хиталась велика кучерява голова владики.

За ним ішов дебелий, ставний муж, ще молодий, круглолиций, чорнявий, рухливий. Був у темній туніці, туго перетягнутій паском. Довгими білими пальцями перебирав чотки і тим часом пильно розглядав Бравлина. Це і був Петрона Каматіра, спафарокандидат, довірена особа імператора Феофіла, рідний брат імператриці Феодори. За ними

непомітною тінню ковзнув тлумач архієпископа. З ним Бравлин уже добре знався. Тлумач тихо заговорив, ставши осторонь: не треба заважати мужам під час бесід дивитися один одному в очі.

Петрона говорив густим басовитим голосом. Він захоплений відвагою й кмітливістю слов'янських воїв, які так швидко захопили неприступну фортецю. Імператор Феофіл був би радий мати при собі такого відважного воїнника! Тим паче що віднедавна князь Бравлин серцем перейнявся високою вірою в Ісуса Христа...

— Так-так... — хитав головою Філарет.

— Отже, я розмовляю з єдиновірцем? — Петрона на мить затримав погляд своїх великих блискучих очей на світлому Бравлиновому лиці. — Гадаю: те, що князь Бравлин і його вої повернули цьому храму і всім городянам усе, що спочатку забрали, свідчить: ромеї набули тут вірного друга й захисника собі. Чи не так?

Бравлин стенув плечима — хай і так. Але він не князь!

— То все одно. Але... чому русичі-слов'яни не йдуть із Сугдеї? — уже розпачливо мовить Петрона. — Вони лишаються тут. Чи надовго?

— Так... — коротко відповів Бравлин.

— Як се? — уже здивувався й Філарет. — Сугдея належить короні Цареграда.

— Вона тепер належить каганам русів-полян.

— Ха-ха-ха! Відколи се полянські князі величають себе найвищим царським титулом хозарських володарів! На світі є два всемогутніх владики — імператор цареградський і каган хозарський... — Петрона облизав пересохлі уста; блиснув вологими зубами у поблажливій посмішці.

— Було два, а тепер є три. Каган Тур, київський князь, підбив під свою руку землі до Дону, тепер — до Сурожа. І нині Сурож, чи, як у вас мовлять, Сугдею, також підбив собі. Я тут стою ногою і мечем.

— О-о! — розгублено витріщився Петрона й тривожно поглянув на Філарета. Отже, його побоювання були недаремні — слов'яни і не думають звідси забиратись! Це не просто напад для пограбування — це розширення меж нової подніпровської держави... Що ж тоді робити? Якою силою випхати цих диких тавроскіфів, цих варварів, із ромейської Сугдеї?

Філарет заметушився. Кивнув Петроні, мовляв, мовчи, тепер я говоритиму з цим дикуном. Сухою гарячою рукою схопив Бравлина за зап'ястя.

— Сину мій, господь заповідав нам, що премудрість обитає у розумі. Послухай моєї ради. Сугдея прийме тебе і віддасть у твої тверді руки свої скарби і життя своїх громадян. Тільки зроби так, як підказує мені голос всевишнього ангела: візьми у серце своє любов жони-сугдейки. Вона покриє всі твої гріхи й нечестиві наміри.

Бравлин ступив крок назад. Непорозуміло дивився з висоти свого дужого зросту на маленького сухорлявого архієпископа. Бронзове обличчя його, видублене солоними морськими вітрами, враз зробилося брунатним. Яку любов має взяти він? Якої жони? Які гріхи його має вона покривати? Може, тлумач не так переказує йому слова Філарета? Ні, архієпископ, мовить далі тлумач, говорить саме про любов знатної гречанки, яка захоплена красою й відвагою Бравлина і яка хоче взяти його у свій дім і віддати йому своє серце. І тоді Бравлин стане рівноправним громадянином Сугдеї. І він, Філарет, обіцяє йому, що імператор і вельможі града зроблять його протевоном у Сугдеї.

— Так-так! — щиро усміхається повнощокий Петрона. — Імператор Візантії буде вельми з того задоволений. Такий полководець... Сугдея стоїть на кордоні між володіннями хозарської держави і ромейських імператорів. Ще недавно вона платила данину хозарському царю-беку. Через те нині тут потрібна міцна рука. Власне, для того вони й покликали його... А гречанку отець Філарет покличе зараз. Це вдова сугдейського топарха-воєначальника, який мужньо загинув у бо-

ротьбі з товроскіфами. Його загін віз пшеницю до града, гнав отару овець. А в передгір'ях на нього напали ватаги розбійників. Топарх загинув, і Сугдею не було кому й обороняти, коли слов'янська дружина Бравлина висадилась на берег зі своїх лодій...

Переклавши все те, тлумач тінню шаснув за темні колони і звідкись виштовхав загорнуту у чорну шалю високу жінку.

— Анно, дочко моя, ось твій суджений. Бог повелів увійти йому в твій дім по закону...

З-під темної тонкої шалі зблиснули великі очі. Чи, може, то непрошені сльози викотились на трепетні вії молодої вдовиці. Яка ж вона, ця жона? Бравлинове серце знемагало від не відомої раніше млості. Хотів швидше зірвати ту шаль й поглянути незнайомці в обличчя. Але тепер жінка низько й покірно схилила голову на груди. З її голови повільно сповзала чорна шаля.

Про що думала в цю мить? Вона його любила? Вона жадала його?.. Знатна гречанка бере його в свій дім? А за віщо? Невідомість ятрила молоде й палке серце Бравлина... Для нього приготовані пестощі й нігота її смаглявого в'юнкого тіла... Це для нього сонце напоювало її своєю гарячою снагою, а вітер моря вигладжував тонку шкіру обличчя, високої шиї, тугих грудей... З них повзла й далі, вниз, на підлогу, чорна хуста печалі. Тонко видзвонювали на високій шиї срібні ожерелиця — це для нього все!.. Ця Анна для нього все те наділа. На тонких зап'ястях срібні зміясті обручі з підвісними брязкальцями. Це для нього! Ти прекрасна, жоно сугдейська! Він прийшов сюди для того, щоб завоювати тебе! Тепер він знав, що йшов сюди саме для цього. Бравлинова радість переповнювала груди.

Не відав юний Бравлин, що саме під цим ласкавим небом, під цими пестливими вітрами розбудилась від земної краси його дозріла душа й вибухнула жадобою кохання. О, мудрий Філарет, міцні твої сіті, вірний улов!..

Анна жагуче блиснула до нього очима й подала тремтливу вузьку долоню.

— До амвона, діти мої! Бог вас благословить! — Філарет метушливо поспішав уперед. Нарешті Сугдея матиме доброго охоронця й позбудеться цих варварів, що невідь-звідки падали на її береги й шарпали достатки сугдейців.

Вінчати! Негайно ж вінчати цього простакуватого варвара із вдовицею. Вона передасть йому по закону меч свого загиблого мужа — топарха. А цей юнак... здається, ще не відпив із своєї чари кохання ані ковтка! Хмільною й щасливою буде його шлюбна постіль. Анна ж бо й справді — як пурпурово-чорна троянда серед терниів. Нарешті вгамує і вона свою жагу. Втихомиряться знатні сугдейські жони. О, скільки клопоту йому від їхніх ревнощів! Домагаються, аби її, гріховницю, заточити в монастир, бо, бачите, мужів їхніх знаджує своїми палкими очима... своїм ласкавим голосом і мудрим розумом!

Та найголовніше інеє — Сугдея тепер зможе спокійно багатіти під захистом дружини Бравлина і не боятись сусідів-хозар. Тепер Філарет усіх воїнів-варварів прилучить до християнської віри — вони одружаться тут, народять дітей. А там уже саме життя змусить їх захищати свої родинні вогнища. Хай множиться люд ромейський і стає сильнішою Сугдея — кров слов'янських звитяжців омолодить і наснажить нове коліно сугдейців. Во благо господа нашого і нас!

Філарет метушливо одягав на себе золотисту, вимережану хрестиками епітрахиль з бахромою, підперізував свою широку рясу парчевим паском; хапався за книгу й відшукував там якісь записи. Навколо нього тінями плавали слуги, запалювали свічі під іконами, розстеляли біля амвона килим. Петрона Каматіра став поруч з Бравлином. Вичікувально озирався, доки слуга не дав йому в руки осяйний вінець. Бравлин завмер: вінець Сугдеї! Поруч з Анною став безшелесний тлумач з таким же вінцем в руках. Що се?

Філарет розкрив свою книгу й почав урочисто вичитувати з неї молитви. Бравлин не розумів. Але спостеріг, що обличчя Анни зблідло, витяглось, що Петрона й тлумач враз одночасно піднесли над їхніми головами вінці. Голос Філарета м'яко відлунював під склепінням храму. Там, у високості, возсідав великий і милостивий грецький бог, який, мабуть, прислухався до врочистого казання отця Філарета і чомусь, дивлячись на них із округлої стелі центральної маковиці, застережливо підніс тонкий вказівний палець.

Раптом Філарет підійшов до Бравлина і щось запитав. Тлумач, піднявшись навшпиньки, протуркотів тихо:

— Чи маєш добру волю, Бравлине, та рішення взяти собі в жони цю Анну, яку бачиш біля себе? Кажи, Бравлине, відповідь свою, отець-архієпископ запитує.

Бравлин кивнув головою. Але тлумач знову піднявся навшпиньки.

— Треба сказати: маю, всечесніший отче.

Бравлин незадоволено повів плечем: коли б тої волі не мав, пощо стовбичив би оце тут?

— А ти, Анно,— Філарет задовольнився й мовчанкою Бравлина, поспішив звернутись до Анни. — Чи маєш добру й непримушену волю взяти собі за мужа цього князя, якого бачиш поруч із собою?

— Маю, добрий отче... — тихо мовила Анна й залилась густим рум'янцем.

Філарет щось бубонить, піднімає над ними єпітрахиль.

— Віднині будеш господарем і царем, Бравлине, в домі і в серці жони твоєї Анни. А ти, Анно, будь доброю жоною — тоді будеш панувати над обранцем твоїм. Що бог злучив, нехай не розлучить чоловік! — завершив свою службу архієпископ Філарет.

— Веди свого обранця в свій дім, Анно,— зітхнув Петрона й хтиво обмацав її поглядом. Анна зіщулилась від того, як від морозу, знову накинула на голову свою чорну хусту. Все так спішно відбулося... усе таке непевне... нагальне... Вона оце тільки сьогодні роздивилася цього руського князя, коли прийшла до храму Софії за велінням владики. Взяла тремтячими пальцями за руку Бравлина.

— Ходімо звідси...

Бравлин легко крокував поруч з нею. Авжеж, задля неї він сюди прийшов!..

Філарет втомлено опустився в крісло. Петрона ж тільки ротом зіпав. У Константинополі, певно, похвалять Філарета за таку кмітливість. Зрештою, чого Філарета? Можуть і його похвалити за це, коли як слід про все розповісти. Ще й дарунок одержати! Авжеж, слов'янам-русам і цього разу не вдасться тут стати твердою ногою. Возносливий князь Дир, який величає себе вже імператором-каганом, не дістане Сугдеї. А ще коли Петроні вдасться домовитись із хозарами!.. Ось тепер він, Каматіра, може йти до них спокійно. За його спиною буде знову міцно стояти ромейська фортеця Сугдея і стерегтиме її приручений ними слов'янин-русич Бравлин.

Тепер черга упокорити й київського князя. Найкраще це зробити кривим хозарським мечем...

О, великий Царгород! Велика мудрість твоїх державців!..

Раннього липневого ранку бодрицькі дружини рушили до града Веліслава на Лабі, що стояв поблизу Ленцена, головного града племені ратарів, або родаріїв. Усе довколишнє населення піднялося на ноги й рушило з ратями Добромисла. Саксонські маркграфи, що побудували на Лабі фортецю Хохбуген і ряд менших укріплень, своїми нападами на ратарів не давали їм спокійно жити вже багато років поспіль. Тому ратарі були попереду кінної раті Добромисла.

Слов'янські вої, як і завжди, були одягнені в білі полотняні сорочки з мережками на манишках і на рукавах; на головах повстяні ратайські шапчини або просто волосся було підв'язане вузьким ремінцем,

як завжди ходили ці простолюдини — орачі-хлібороби, будівничі-здателі, градські рукомесники. Вони йшли на війну, як на роботу, у звичному своєму одязі. Рідко в кого на голові був шолом із кованого заліза або сітчаста кольчуга на грудях. То були надто коштовні обладунки для чорного люду. Тільки князева дружина та новгородці виблискували проти сонця залізною лускою. Та ще дружина Добромислових братів — Рюрика, Трувора та Синьовуса була в броні. Бо то княжі сини. Десь у хвості плетуться вони.

Піднявшись у стременах, Добромисл огледівся, хотів побачити кінець свого воїнства. Де ж той Рюрик?

Вранішній туман низько слався над луками й зеленими удолами, які вони перетинали. З його кошлатих сувоїв, що напливали від Лаби, без кінця виринала ота сіра вервечка ратників, яка часом зблискувала проти сонця то навершям списа, то лезом сокири, так ніби з тих білих кудель випрядалась сріблисто-сіра нитка. Добромисл одвернувся, поправив рукою на низькому білому чолі пасма сивих кучерів, що неслухняно стирчали в усі боки і робили його схожим на їжака. Рюрик із братами ніби ховається, ще жодного разу не під'їхали до нього.

Старійшини — Котимир і Томислав — перед виступом повідали, що бачили на власні очі змову Рюрика з новгородським воєводою Величаром. Коли б вони пеклися за справу Добромислову, не втворили б зустрічі потай! Бережися, княже!..

Важка червінь залила його старе, зіжмакане лице глибокою образою. Враз зволожились долоні, що тримали оброть коня. Він раптово натиснув на остороги, і кінь зірвався в лет. Добромислове серце трохи вичахло. Завернув коня назад. Нехай Рюрик знає, що йому відома його змова з новгородцями! Та що буде, коли вони домовились у вирішальну годину покинути Добромисла? Що тоді?

Людовік Німецький уже стоїть під Веліславом разом із військом своїм і свого сина Людовіка-молодшого.

А Рюрик? Добромисл всюди відчуває його підступи. Знає, що старший син Гордослава давно шукає собі спільника, аби повалити Добромисла й самому вискочити на стіл князівський у бодрицькій землі! Рюрика підтримують і його брати. Та великі роди старійшин бояться дати Рюрикові владу. Чи не буде він таким же свавільним владцею, як його отець Гордослав?

Та зараз... Тільки-но хитнеться у бою Добромисл, Рюрик уже й підхопить його стремено. Якщо не він сам, то його брати.

Швидше-но, швидше до Рюрика, подивитись у його очі — пощо ховається? Краще ворога мати на своїх грудях, аніж поза спиною!

Гнав коня з шаленством, люто розкопичував землю, немовби хотів догнати непостижиме.

Ціле життя Добромисл будував під своїми ногами твердь, на яку хотів зійти у сяєві самовладного князя слов'янського світу. От хоч би так, як це у поморському князівстві. І ціле життя його сили відбирали острахи за підступність братії своєї, на яку не насмілювався підняти меч, за підступність зрадливих старійшин, які явно і таємно хилились то до нього, то до Рюрика. Але коли відважний Рюрик узяв собі в жони дочку урманського короля Єфанду, старійшини осудливо відсунулись від нього. Пощо горнеться до чужаків? Чи не задумав чужими мечами потяти їхні голови?

Тепер змова з новгородцями. І знову колотиться душа у князя Добромисла. Знову темніє лицем й насторожується очима з глибоких зморщених очниць. Знову виважував доблесті Рюрика.

Ціле життя той ганявся за владою, як сокіл на ловах за здобиччю. Але міцно трималися бодрицькі ліпшії мужі, які розгледіли вчасно, що при Рюрикові вони не будуть владарювати. То й підпирали Добромисла, хоча й з оглядкою. Рюрик же вдався у розбій. Збирав собі дружину відважну, садовив її на лодії і мчав під вітрилами до Ютландії, то до свейських берегів. Залітав до пруссів і до чуді. Привозив

багатства й челядинів. Заздрили йому можці, але ще більше його боялися й підставляли йому Добромисла, хоч і знали: не зрівнятись йому, куцоногому їжачкові, з соколиною висотою Рюрика-Сокола!

Десь у закрайках своєї совісті знав про це й Добромисл. Але ніколи, навіть перед собою, не визнавав цього.

Тепер Добромисл підняв справедливе знамено захисту від саксів. Тепер він постав перед приморськими й полабськими племенами як захисник їхньої волі й земель. Може, це буде найбільша, найсвятіша, найсправедливіша справа, задля якої він ціле життя продирався через тернії й каміння! Він повинен цю справу зробити якнайліпше! Тоді ніхто не скаже, що цей честолюбець Добромисл дбав лише про себе.

Але ж Рюрик! Він також розуміє, як потрібна ця перемога над саксами Добромислу! Тож і виходить, що саме в цю хвилю Рюрику буде найвигідніше вдарити йому в спину зрадою.

Ось вони, вої Рюрикові! Невблаганно-спокійні, закуті в заліза, на ситих добрих конях. Ощетинились списами й стрілами. Коні важко й чітко ідуть ступою — бік у бік, грива в гриву. Тільки гримить харалужне оружжя. Ні гомону, ні сміху. Зачаєні у своїх намірах.

Позад цієї залізної лавини їхав Рюрик. Весь у броні. Від того здавався ще могутнішим у раменах, ще стрункішим у поставі. Раз по раз здіймався в стременах, окидав поглядом рівнину, немовби до чогось примірювався. Дзвеніла, наче срібна, сітка бармиці, що нависала над очима й шиєю... І, може, вперше за все життя Добромисл більше відчув душею, ніж збагнув розумом, що не він, котрий тримався за кормило владарювання у бодрицькій землі, а брат його, оцей клятий варяг-грабіжник Рюрик, який не вмів і не хотів упосліджуватись перед ним, але умів тамувати свої жадання, що саме він зумів би зробити простіше й ліпше ту справу, якій князь Добромисл підставив свої неповороткі плечі і яку не міг достойно здійснити. І навіть достойно розпочати.

Але Добромисл не відступиться від свого. Надто багато вистраждав, надто багато поклав трудів своїх, щоб хоч на схилі віку дістати якийсь ужинок слави.

У серці князя Добромисла скипіла гаряча кров.

— Пощо, брате, їдеш тут сам-один? Ніби тать, ховаєшся. Усе мовчиш. — Гострозорі очі Рюрика з-під сітки бармиці колюче сяйнули на нього. Братець-князь називає татем-розбійником його, Рюрика-Сокола, грозу велетського побережжя?!.. Боляче б'є словом. Але він стримається.

— Мовчу, бо до істини ближчий той, хто мовчить, а не той, хто кидається словами.

Добромислові долоні знову звологлі.

— Я князь! Маєш бути чемним...

— А коли князь, то й мусиш здогадатись, чому їду отут, а не з тобою поруч! — осміхнувся очима Рюрик.

Добромисл звівся в стременах і оглянув довкілля, як це щойно робив Рюрик. І побачив...

Довгою звивистою вервечкою розтяглось його кінне й піше воїнство. Рюрикова дружина замикала цей хід, який можна було легко, одним наскоком зім'яти. Проте залізну Рюрикову дружину відсікти від раті було непросто.

Добромисл розлютився. Його зневажили! Збиткуються з його недолугості!.. Та нічого не одкажеш — все правильно. Але ж... і зрадити отак найзручніше — відвести свою дружину й полишити Добромисла самого!.. Напевне! Напевне готував зраду!..

Князь Добромисл належав до тих мужів, які з охотою приписують іншим ті вчинки, до яких здатні самі...

— Неправду мовиш, брате!.. — кипить підозрою Добромисл. — Їдеш тут, бо мені в очі боїшся заглянути! За підступи свої... — Несамовито колов осторогами боки коня.

— Підступів нема. А поруч з тобою їхати таки не жадаю.

— Боїшся! — Добромисл у несамовитості здиблює коня.

— Ні. Бережуся твоєї жорстокої підступності.

— Не те мовиш! — захлинувся обуренням Добромисл.

— Не те... коли хочеш... — Рюрик косує на нього оком, вирівнюється конем поруч з ним — грива в гриву. — Знаю, що розумніших не терпиш. А дурних твоїх слів слухати не хочу!..

Добромисл здибив коня і помчав уперед.

Пощо посварився з Рюриком? Перед самою битвою!.. Може, саме ця битва принесе йому жадану славу і владу?

Не знав честолюбний Добромисл, що володар, який хоче накинути пута своєї волі на інших, не повинен копирсатися ні в своїй душі, ні в душах підвладних; він повинен завоювати їх — довірою або мечем.

Здаля видніли вали града Веліслава. Сонце вже змотало повісма туману у клубки хмар, висвічувало вежі града, вигравало у хвилях спокійної і доброї слов'янської ріки Лаби. Довкола неї по обидва боки слалися неосяжні зелені рівнини, над якими залягла глибока тиша. Рать князя Добромисла трощила й підминала її під копита коней. Приглушене брязкання зброї, гомін слався по неосяжних луках, тонув у голубому плесі великого озера, що на невеликій відстані розкинулось від Веліслава.

Ось тут вони й матимуть двобій із неситьцями-сусідами і їхнім богом, який витіснив у німців старих богів і тепер важить на святині слов'янські...

Гей, воєводо новгородський Величаре! Гордий простолюдине! Ось і добрався ти до своєї роботи, задля якої прийшов сюди! Стій біля мене — не тримайся Рюрика! Служиш-бо не йому, варягу-розбійнику, а князеві бодрицькому, якого наставило володарем в цій землі неспокійне бодрицьке віче!..

Ворота Веліслава були зачинені. Там уже давно помітили велику рать, що ішла до града, й бентега охопила озброєне вележюддя. Заметушився король Людовік і його син — Людовік-молодший. Зібрали усіх воєначальників, веліли поставити на ноги кожного воїна.

Саксонський герцог Екберт, що ціле життя своє провів у тяжких бранях із слов'янами Полаб'я, його помічник, теж немолодий уже муж Тітмар, почали просити короля й королевича виїхати з Веліслава, чекати перемоги його військ над цими варварами у Хохбугені, у фортеці, що поставили німці проти Веліслава.

— За своє довге життя, хай повірить твоя світлість, я мав чимало зустрічей з цими варварами,— згинався перед королем високий сухотний герцог. — Вони надто вперті й підступні й ніскілечки не дорожать своїм життям. Завжди серед них є лазутчики, які ладні кинутись на меч. І тут же померти!

Очі старого герцога осяялись холодними сірими зблисками.

— Так, я знаю це... — підтвердив баб'ячим голоском опасистий Тітмар.

— Але я хочу бачити на власні очі, як мої воїни перетрощать цих упертих язичників! — Король Людовік, що посивів у боях із рідним батечком Людовіком Благочестивим та кревними братами, особливо з Лотарем і Карлом Лисим, не вважав для себе цей похід небезпечним. Він і його священики зробили все, щоб норманські дружини й ютландські вікінги не з'єдналися цього разу із слов'янами. Щоправда, вони не стали і його спільниками.

Герцог Екберт прагне довести свою найнижчу відданість йому, піклуючись за його безпеку. Потім, звісно, проситиме нові землі.

Та Екберт, упіймавши в тоні короля безпечну зверхність, відчув, що йому не вірять. Мають за тих придворних підлабузників, які вміють набивати собі ціну дрібними послугами й надокучливою увагою.

— Його світлість король нехай покладається тоді на свою просвітлену мудрість,— ображено розігнув довгу спину герцог. — Але я, смиренний, іще раз мушу попередити тебе: слов'янські варвари надто небезпечні. Їхні лазутчики не раз проникали в наші намети і вбивали кращих провідців. Отакими ось довгими вузькими ножами... — Екберт вихопив з-за паска довжелезний слов'янський ніж.

— А сторожа? — враз Людовік уявив, як над ним схиляється таємний лазутчик з отаким ножем у руці.

— Сторожу вони таємно знімають...

— Так, саме так... — знову пропищав Тітмар.

— А потім, коли уб'ють і не зможуть вийти, віддають самі себе в руки наших воїнів. Та найчастіше самі ж кидаються на їхні мечі.

Людовік здригнувся, почав терти довгими білими пальцями з перлистими лунками нігтів свої сиві, низько підголені скроні. Схоже, що герцог мовить щиру правду. Ці варвари воюють із саксами уже чотири століття — і ніяк не піддаються їхній силі. За цей час сакси підкорили собі бритів на островах, торунгів, лангобардів. Тридцять три роки воював із саксами пращур його, Карл Великий, допоки скорив їх і змусив прийняти нову віру. Та й він, Людовік Німецький, ледве приборкав їхні бунти. Тепер сакси вірно служать йому. Але ці великі воїнники не можуть зламати сили слов'ян-варварів і донині. Ніхто, і навіть герцог Екберт, із роду войовничих саксонських еделінгів, до цього часу не перейшов на правий берег Лаби.

— Чому сакси не забрали до цього часу земель на тому березі ріки? Ins belli — право війни — найголовніше для саксів, наскільки я знаю! — зацікавився король. — Невже слов'яни такі сильні?

— Наші фрілінги і літи не можуть їх здолати.

— Не можуть! — іронічно блискає очима Людовік. — В далеких землях, за морями сакси підбили під себе інші народи. А тут поруч — не можуть! — Великі зеленаво-жовті очі короля знущально оглядають сакса-велетня з голови до ніг. Біла шкіра його випещеного обличчя рожевіє від досади.

Проте герцог Екберт, старий вовчисько-воїн, не поспішає з відповіддю. Нехай король в якусь мить відчує себе вищим за нього! Ніколи не можна суперечити владцям у хвилини їхнього величання собою. Однаково залишаться вони глухими до найсправедливіших, до найсвятіших слів.

Затяжну мовчанку герцога король може прийняти як знак власної перемоги. Герцог Екберт надто довго прожив на цім світі, надто міцно тримав у руках ціле життя меч, доки не об'єднав ним усіх саксів, щоб дозволити визнати себе переможеним на полі брані і в мудрих бесідах.

Його широка червоняста долоня із зморщеною по-старечому шкірою на зап'ястях впевнено лягла на черень меча. О, ця рука справжнього воїна, що і в спеку, і в морози міцно тримає зброю!

Людовік сполохано закліпав очима.

— Наші фрілінги й літи, коли починають воювати з цими варварами, світлий королю, і бачать їхню дивовижну впертість, залишають свою віру в істинного християнського бога і кажуть: слов'янам їхні боги краще помагають, ніж нам. І ми хочемо залишитись з нашими старими кумирами, з богами своїх пращурів! Тоді наші люди повертаються до своїх поганських кумирів... — Герцог говорив усе те неголосно, розважливо, але так, як про давно знану й звичайну справу.

— О! — у короля ворушиться над губою густа чорна щетина вусів. — Це справді... упертий народ... — І знову потер красивими довгими пальцями з перлистими нігтями сивіючі скроні. — Але наші з'єднані війська, гадаю, мають покласти край цій впертості.

— Так, так... — блимає очицями з-під припухлих повік Тітмар. — Це поклало б край і нашим клопотам.

— Що буде — побачимо. Але у Хохбугені королю і його сину безпечніше,— стояв на своєму сакс.

Тонкими прозоро-синюватими повіками король прикрив бентежжя

в очах. Екбертова рада слушна. Король не має права важити своїм життям у битві з такими от варварами. А в разі невдачі підставити себе під осміяння усій владичній Європі! Мовляв, тікав од диких варварів!.. Його братець, Карл Лисий, тоді вже постарався б відібрати у нього всі володіння. Го, його благочестивий отець Людовік і хитра відьма Юдіф, мачуха його, виродили на світ цього покруча Карла для його постійної кари!.. Ціле життя цей ублюдок в'яже йому руки й волю. Щоправда, всевишній бачив ту несправедливість й покарав батечка завчасною смертю — Людовік Благочестивий помер під час походу проти свого сина, Людовіка Німецького, істинного спадкоємця римсько-німецької імперії. Тепер він володіє землями по Рейну, має Баварію, побив болгар, що тіснили його. Має Саксонію. Щоправда, герцог Екберт намагається триматись незалежно. Але він таки його васал. Тепер вони мусять стати разом на східних кордонах Саксонії проти язичників-слов'ян.

Так, король Людовік, засновник Східно-Франкської, чи Німецької, держави не може важити своїм життям!

— Твоя правда, герцог. Ми будемо чекати в Хохбугені, доки право війни встановить тут нарешті мир. — Тепер уже щира прихильність вихлюпувалась на герцога із зеленаво-жовтих очей короля. — Здається, скоро вечір? — Людовік підняв полог намету й подивився на небо.

— Ні, то сунуть із заходу хмари. Буде гроза. Велика гроза! — стурбовано говорив Екберт уже сам до себе. — Варвари можуть піти на приступ в будь-яку мить до початку грози. Спіши, королю!

— У грозу вони навряд чи й підуть! — Король немовби принюхувався до повітря. — Битися в дощ не будуть напевно — мокрий одяг під бронею... Не розмахнешся тоді мечем, га?

Екберт тріскотливо засміявся. Король розуміється в таких бойових дрібницях?!

— Варвари того не бояться.

— То, може, це їхні боги накликали дощ і грозу, щоб згубити наше військо? — м'яке кругле обличчя Тітмара спохмурніло.

— Що я чую! — обурився Екберт. — Достойний син роду Белунгів також вірить у силу язичницьких богів!

— Ні-ні, герцог... Це я... навпаки!.. Я думаю, що гроза і дощ мають допомогти нашим військам. Я певен цього! — Тітмар підхопився, закружеляв на місці, бо в наметі було тісно.

— Час у дорогу й нам,— король повільно й легко поклав на свої чорні довгі кучері високого, з широкими крисами чорного капелюха. Тепер він мав суворий і непідступний вигляд.

— До переправи через Ельбу тебе проведе Тітмар.

— Через Ельбу?

— Сакси Лабу називають по-своєму — Ельба.

— О!

Король з Тітмаром швидко подалися до переправи. Над Лабою уже висіли важкі сиві хмари. Ось-ось вони могли прорватись над землею холодною зливою. Вихором зривався вітер. Пахло дощем. Десь у високих чертогах небес гримнули громи. Луна покотилася над зеленими плавнями Лаби. Може, й справді слов'янські боги такі всемогутні?

Екберт розсердився на себе: щойно висварив за цю гріховну думку герцога Тітмара Белунга.

Але... Про що думають зараз одягнуті в воїнське вбрання фрілінги, вільні жителі Саксонії, і ще численніші літи, залежні від еделінгів-можців поселяни? Либонь, злякаються сили слов'янської раті, що спинилась біля озера, і ще більше злякаються грози. Подумають про поганського Світовида-Перуна та в одночассі згадають і про богів своїх пращурів!..

Треба швидше слати до них священиків, нехай переконають: господь бог всеблагий з нами. Він посилає нам, саксам, свою поміч! В цю непевну мить священики мають нагадати воїнам, якого вони роду! Сакс — це зігнутий ніж. З такими ножами, захованими під плащі, їхні попередники вирізали тюрінгів і захопили їхні землі; вирізували пле-

мена і народи слов'янські по цей бік Лаби і побрали їхні землі. Від того й назва їхнього народу — сакс, ніж.

Герцог Екберт поспішив до великої площі в центрі Веліслава, який тутешні ратарі побудували, як і всі інші городи слов'ян, для свого захисту від ворога.

Уже почав накрапати дощ. Важкі теплі краплини дзвінко стукали об залізні обладунки воїнів. Від того стукання в шолом в вухах віддавалася луна. Воїни бентежно дивилися на небо, притискувались один до одного спинами. Ховатись не було де. Невеликі довгі хижі, що стояли в центрі града, біля требища, давно були вщерть засипані збіжжям.

Раптом зовсім зсутеніло. Хмари ніби стрибнули вниз й розвісили над Веліславом сіру паволоку. В небі щось тріснуло. Сліпуча блискавка метнулась вогненною стрілою й навпіл розколола небозвід. Аж дух перехопило в людей. І слідом над знетямленим, переполоханим воїнством оглушливо вдарив грім.

Воїни упали на коліна. Язичницькі боги ще жили в душах саксонського простолюддя!

Герцог Екберт почав кричати, наказувати, піднімати їх. Але його слова тонули в тріскучому шумовинні зливи. Вода лилась безпросвітним потоком, ніби з неба ринув океан. І герцог знову подумав, що це й справді поганські боги прорвали небо й випустили на його рать усі небесні ріки, щоб затопити їх тут каламутними хвилями.

Блискавка сліпила очі. У вухах гуло, від громових ударів коване залізо шоломів стосило відлунювало торохтіння струменів зливи й давило невимовною важкістю. Здавалося, голова зараз розколеться.

Герцог рвучко зняв свій шолом. Але на голову й обличчя хлюпнула холодна вода, побігла за комір, потекла на спину й груди попід кольчугою.

Воїни, що вже стояли на колінах перед блискаючим небом, теж почали знімати з себе шоломи. Підставляли обличчя зливі. Дихати було легше.

— Наш бог Ісус Христос з нами! — гукнув Екберт своїм воїнам, упіймавши тишу між ударами громовиць. — Це він послав пагубу нашим супостатам! Слава Ісусу!.. — Екберт здійняв руки вгору. Але у відповідь тільки шуміла злива. Декотрі воїни вже стояли в калюжах.

А злива шаленіла. Блискало й гриміло небо. І ніхто із ратників не міг утямити, що все це послано на пагубу не їм, а їхнім супостатам...

Сутеніло. Чорна, як безодня, ніч насувалась над Веліславом. Герцог Екберт раптом відчув у ногах, у всьому тілі нездоланну втому. Хитнувся, мало не впав. Але знову зібрався на силі. Він знав, що як тільки упаде над городом ніч, варвари посунуть на них. А вони сидять у цьому Веліславі, як мокрі миші в пастці. Вибратись за вали уже не було ніякої змоги.

І герцог продовжував стояти серед зливи й чорноти ночі перед своїми воями й запевняти їх у прихильності всемогутнього бога. Раптом за спиною він почув важкий рух — якась ляпанина по калюжах, сопіння, хекання. Він не озирнувся — знав, то вже їх обступають варвари.

— Сакси! — щосили вигукнув герцог. — На нашому священному знамені лев, дракон і розкрилений орел! Настала мить, щоб у ваших душах проснулась їхня хоробрість!.. Беріть у руки мечі!

Він не міг збагнути, чи слухають його воїни. Чув лише збуджений гомін, здивовані вигуки в суцільній пітьмі, крізь яку періщила злива. Тьма ніби виїдала йому очі й душу, забивала рот кучмами вовни й обезсилювала голос. І тоді він зробив єдине, що міг зробити: вихопив свій меч і наставив поперед себе. В цю мить блискавка розітнула небо вогненною стрілою і освітила довкілля: на них ішов суцільний натовп напівголих людей — без сорочок, в самих ногавках, що обліпили тіло. Не йшли, а ніби пливли, яко мерці уві сні, через оті чорні калюжі; лиснилась мокра шкіра; шкірились зубія; блищали очища... якісь безлешесні вампіри!.. Он блискають чорнотою їхні бородаті пастки. Вони ковтають вогненні стріли і вже наготувались проковтнути і його...

Екберт розмахнувся мечем. Але меч проходить крізь них. Вони

безтілесні!.. Це мерці ідуть незчисленною юрбою на його воїнів! І він, знаменитий герцог Екберт, випускає із рук меч. Перший раз у житті. І останній. Чув, як хлюпнула вода від його падіння, як його кудись цупили... переступали... Як поруч ревіло небачене побоїсько серед чорної ночі і чорної зливи, якій не було кінця. І він полетів у чорноту...

— Слава!.. Слава!.. — гриміло небо над Веліславом разом із громами...

Сонячне світло різонуло йому очі неспогаданим болем. Знову слов'янська мова... Екберт подумав, що він уже вознісся у райські сади. Бо точно пам'ятав, як провалився у чорну безодню небуття. А може, не райські сади довкола, може, у пеклі він, у царстві Сатаніїла, який тепер збиткувався, насилаючи на нього спокуси сонячного світла й переможні гуки слов'ян-варварів. О, владарю пекельного світу, хіба немає в тебе інших тортур для відважного саксонського герцога Екберта? Адже він ціле життя воював із тими лютими слов'янами, що свіріпіші від усякої свіріпості! І тепер тут, у вічному своєму житті, він знову мусить каратись, слухаючи мову цих варварів!..

— Слава!.. Слава!.. — чулись довкола нього ясні гуки. Хтось поторсав його за плече і сказав:

— Оце герцог Екберт. Він стояв із мечем під зливою до самого кінця. — Хтось говорить над ним по-слов'янськи. Герцог почав крутити головою — не хотів чути цієї гидотної співучої мови! Мова переможців має бути короткою, різкою, як орлиний клекіт! Як заклик сакса до бою.

— Але ж, дивіться, герцог живий! Він крутить головою!

— Величаре, це твій бранець, ти й піднімай його.

Екберта підняли дужі руки, понесли на підкладених під нього списах. Хтось міцно ляснув його по щоці. Отоді він розізлився й нарешті розклепив повіки.

— Дивиться!.. Але ж який сердитий, боги!.. — чиїсь голоси насміхалися з нього і далі. Тепер герцог бачив, кому він належав: над ним схилився з коня слов'янин, який був у кольчузі, але без шолома. На його вузьке біле чоло спадало пасмо сивого неслухняного волосся. — Рюрику, дякую тобі за цю перемогу і за герцога. — Бодрицький князь Добромисл звертався до іншого воїна, який з сідла пильно вдивлявся в Екберта. Немовби вивчав його чіпкими, колючими очицями.

— Дякуй за це Величарові, брате.

Екберт приходив до тями остаточно. Перед ним гарцювали на конях бодрицькі князі, яких він ціле своє життя таємно і вміло сварив між собою. Тепер вони були разом! Обхитрили їх варвари і тут. А як перли вони своєю несусвітною силою крізь чорноту ночі й зливи, під сяйво блискавок і гуркіт громів! Босі, роздягнені... Чому роздягнені? Щоб здаватись мерцями?

Старий воїн, який перебачив усе на своєму віку, не міг померти, не розгадавши цієї хитрості своїх одвічних ворогів.

— Хто із вас бодрицький князь? — Екберт підвів голову.

— Я... — прохрипів поруч вершник без шолома.

— Скажи, княже, чому голі йшли? Чому босі? Не розумію... — Герцог болісно вдивлявся в широке обличчя Добромисла, густо порізане глибокими зморшками. Дивився на його невеличкі, широко розставлені очі, на короткий маленький носик, який більше личив би жінці, аніж доблесному мужу. Його рудуваті, підстрижені вуса ворухнулись у ніяковій посмішці.

— Це в нього питай! — скрипнув Добромисл таки ж неприємним голосом і нехотя кивнув на старшого воя, що йшов збоку біля нього. — Це Величар придумав усе. Він прийшов від ільменських словен.

Герцог зітхнув. Отже, не нормани допомагали бодричам, а ільменці. Стягує бодрицький князь усіх слов'ян під свої знамена!

— Пощо ішли отак — голі? — допитувався Екберт.

Величар заусміхався у світлий вус. Блиснув двома щільними рядками зубів.

— Злива! Добра мовня, герцог...

Герцог знову підвів голову. З нього збиткуються?

— Він говорить... правду?

— Чому б і ні? — обізвався неохоче Добромисл. І додав: — Рубати мечем легше, коли нічого не заважає рукам.

— А так!.. Так... — погодився старий рубака.

Його вої усі намокли під кольчугами... обущі понабирали багнюки... Ні пройти, ні рукою махнути...

— Не осудіть старого, князі мої, вороги мої! Я ніколи не бачив, щоби сакси тікали. І цього разу вони не побігли. Сакси воювали, як леви! Як орли!.. Але я не бачив такого народу, як ваш... Ви умієте воювати. Хто вміє тримати у руці меч, той уміє завоювати свою велич! О! — Екберт заплющив очі, безсило відкинув голову на списи.— Де моє військо?

— Військо? — здивовано зібгав невеличке чоло у зморшки Добромисл. — Ось воно, дивися! Усе покотом лежить на площі Веліслава! — Добромисл сміявся порожнім ротом. Сміявся беззвучно, сухим хрипом. І оцей муж, який не вміє сміятись, його переміг? Уся площа города була завалена трупами.

— О!.. Прошу вас, доблесні князі... Я хочу залишитись з ними. Герцог Екберт — сакс. Сакси смерті не бояться. І скажіть королю Людовіку: я ненавиджу його! Я помер не за його шкуру, за славу своїх пращурів...

Добромисл подивився на Величара.

— Він твій бранець. Твоя і воля.

Величар оглянув площу, викладену мертвими тілами.

— Я зробив би так само... На його місці.

— Тоді виконай його волю. Він був добрим воєм. — Добромисл повернув коня назад. За ним рушив і Рюрик...

Велика і славна була перемога бодрицьких слов'ян над незчисленним військом Людовіка Німецького. Велика — і неспогадано легка!.. Отак легко вони могли б усі разом відбиватись і від інших ворогів! Останні слова Екберта про майбутню велич розворушили в серці Добромисла нові підозри. Кому віщував будучину старий сакс — Рюрику чи йому?

І Добромисл вороже зиркнув на Рюрика, який їхав поруч із ним. Треба... тепер позбутися цього свого одвічного суперника!..

Не спиться Вадимові. Крутіжаться, як хурделиця, в його голові думки. Підхоплюють його благу душу й несуть у безконеччя. Не може спинитись, не може за щось зачепитись думкою, аби прибитись до якогось берега. Чув себе людиною, що нездатна подолати важку течію ріки, і тому несила кермувати своїм плином. Віднині його жадання, його воля слугували не йому. Отим довірливим добрим душам, що з такою надією дивляться на нього. Змушений тепер накладати пута на свої бажання і забаганки; змушений жити не так, як хотів, а як йому підказувало сумління.

Ба, ніхто тепер не впізнав би в ньому того веселого, безтурботного Вадима-гусляра. Та й себе він давно вже не впізнає. Урвалися струни його пісень. Переміни почались тоді, коли він тікав од Буя і Гостромисла світ за очі, коли пристав до волочан, що йшли до Києва із Плескова через Волхов на Ловать.

Блукаючи глухими лісовими нетрями, постійно боронячись від небезпеки — то від вовчих зграй, то від рисі, то від безодні лісових єдм чи від гадів, Вадимова душа наче затвердла. Слова пісень у ньому скам'яніли. Намість колишніх веселощів увійшло в душу страждання. Висіялось добірним зерном, вродило важким колосом нових жадань. Тепер хотів добути в собі змоги пересилити, вивищитись над своїми ворогами, перемогти у своєму серці втому й невір'я в себе, в силу своєї правди, досягти справедливого, достойного, що увічнить його ім'я. Дерзновенні мислі вродили в душі Вадимовій...

Зухвалий свавілець обізвався в ньому іншим голосом — голосом доблесного й відважного мужа...

Він чув цей голос у собі і йшов за ним. І не думав про кінцевий шлях, на який ступив. Якоюсь часткою серця відчував, що та путь десь має несподівано обірватись прірвою... облудою... бідою... Але хто звертає зі стезі життя, коли й довідається правду про конечність свою? Людина завжди має конечність і знає про це твердо, вірить чи не вірить у своє нове продовження і нове буття. Знає твердо, що тієї конечності своєї не позбутися їй. То чи не все одно, коли вона настане — раніше чи пізніше? Тільки й того, що, ставши на ту роковану путь свідомо, стає пильнішою до тих, хто оточує її. До тих, хто словоточить лестощами, до ревнителів і хулителів своїх. Бо з них виплоджуються найдосконаліші погубителі, найжорстокіші нищителі святощів духу і мислі, і слави, і совісті. Тож потрібно пильнувати за життя, щоб вони не стали твоїми катами і після смерті.

Найчастіше такі розмірковування Вадим гнав од себе. Вони надто озлобляли, знесилювали відвагу й рішучість. Пішов на сонце — не обертайся до нього спиною: не світло — тьму узриш, що повзе за тобою невідступно.

Вадим ішов, не озираючись...

Біля Полоцька трапилась пригода: Вадим відстав од волочан, які потягли лодії від Ловаті до Дніпера. Осів у курені на березі тихоплинної річки Полоті. Вона розрізала широким голубим плесом несходимі лісові нетрі Подвіння; розсовувала своїми заводями й плавнями зелену стіну одвічної пущі.

Відпочивав душею від людей і людських кривд. Жив ловами на дикого звіра й рибу. Мав добрий лук, сокиру, меч і ніж. Мав силу в плечах і бажання жити. Скоро й хижу собі поставив. Проклав між зрубами мох, дах накрив драницею, вогнище виклав з каміння, яке було на березі, при воді. Прорубав отвір для диму в стіні. Думав про зиму. Хоч іще були теплі по-літньому дні, та літо вже пребувало в прощальних часах. Треба було подумати і про зимові вдяганки. Найперша річ — це хутра лисиць, зайців, та найліпше — єленів. Ночами вислуховував дрібний стукіт високих ратиць. На березі потічка при березах бачив їхні сліди. Тож невдовзі і пішов по них.

Перехопив лук за вигинисту кибить, засунув ніж і топірець за пасок, пішов на єленячу стежку. Помітив свіжі сліди, ще прим'яту траву і збиту росу на ній. М'якими широкими стрибками почав доганяти худобину. Поза дубняком, поза ліщиновими заростями, через березовий гай, через бір вийшов до якогось озера. Ніколи не бачив такої краси!

Піщаний золотий берег обрамляв тихе плесо озера. В ньому відбивались волохаті шапки соснових верховіть. Біла хмарина зависла посередині. У кущах очерету при березі сплескувала сонним крилом тиша. Чи то русалки чесали там свої коси, щоб привабити якого заблуклого доброго молодця...

Сліди вели далі. І Вадим пішов далі — у гущавінь лісу. Враз йому здалося, ніби його хтось кличе. Наче голос Вісни. Озирнувся. Шумує шумовинням своїм одвічним праліс. Ніде нікого. Тільки-но рушив, помітив велику тінь на верхів'ях сосен. Вдивлявся до болю в очах. Сонце десь котилося над лісами низько, у небі сіялося неяскраве, пригасле світло. А в соснах нікого не видно. Тільки десь поруч знову голос Вісни...

Вадим спинився. Це Блуд його водить нетрями лісовими. Привів до того зачарованого озера. Напевне, такого озера немає, то лише видіння. І слідів єленів, певно, нема — то обман. Ось ніби щойно бачив їх — і вже нема. А він кудись іде. Еге-ге, це капосний лісовий дух Блуд кружляє довкола нього і, певно, регоче десь у кущах, хоче заморочити йому голову й привести до лісовиць, до тих злісних мавок, що мають прозорі тіла і тому для людського ока не видимі. Вони можуть

заманити його далі, в глухомань. Ото й озиваються голосом Весни. Зваблюють його, дурманять голову...

Але — стій! Далі він не піддасться Чорнобоговим дітям. Стягнув із плеча лук, наклав на тятиву стрілу й вистрелив нею у гущавінь соснових верховіть. Потім знову... і знову... Аж розпалився у єдиноборстві із недобрими лісовими жителями. Вихопив з-за паска топірець і почав ним цюкати об стовбур велетенської сосни...

І тоді Блуд перелякався того завзяття й покинув його. Відомо, що коли заблуклий торкнеться заліза, страх, що одвічно живе в Блудовій душі, враз оживає і перемагає його лукавство. А ще треба зняти сорочку, вивернути її і одягти навиворіт. Тоді лукавий Блуд і зовсім одчепиться.

Згадавши ці давні настанови матері, Вадим вивернув сорочку, одяг її й подався назад, уже тримаючись своїх слідів. Дійшов до озера, упевнився, що то не омана лукавого Блуда, а справжнє озеро. І що на ньому хтось рибалить. Біля очеретів стояли сіті. Сохли. Перед цим їх не було! Певно, сіті трусили щойно. Підійшов до них, огледівся і побачив невеличкого смаглого чоловічка, що перебирав у кошику щойно добуту рибу. Плюскавий трохи ніс, губате обличчя.

— Маєш добрий улов,— похвалив Вадим рибаря.

— Маю! — У невеличкого мужичка був великий гучний голос. Вадим постояв, подумав. Потім сів на піску поруч.

— Оселище близько?

— Не так щоб близько... Та й недалеко...

— А я із Новгорода. Вадимом зовуть.

— Чували про той город. А тут чого?

— Так собі... На ловах.

— А-а-а... — Рибалка кинув погляд на його вивернуту сорочку.

— Давно людей бачив. Блуд водив,— пояснив Вадим.

— Звісне діло. Хочеш — ходімо у гості. Я Уліб. Із Полоцька, то й звуть Полочанин. А ти, певно, біглець?

— Угу... Мусив!..

— Звісне діло. Від добра не бігають люди... Бери ось цього кошика, а я сіті. Юшку будемо варити.

Так вони опинилися в лісовому таборі. Там жило багато полочан, що повтікали із града. У великому торговому Полоцьку, мовили, було більше корисливих і жадібних бояр-старійшин, аніж простолюдинів, яких довели поборами до знемоги. І полоцький кумир Стрибог перейшов на бік багатичів. Простолюдини тоді піднялися на стань — і побили їх холопи користі й ловці чужих багатств. І не лишилось у них нічого, окрім ненависті. І чекають вони тільки кличу, бо мечі нагострені єсть. І в серцях давно присягли: принести у свій град волю на списах альбо згинути зі славою. Іного не було!..

Поставили собі нового кумира. Перуна. Денно і нощно новий полоцький волхв Бородуля клав йому треби, просив дати сили їхнім мечам, вигострити серця на відвагу.

— Але ж чому не йдете на град? — питався Вадим в Уліба. — Он яка великота вас! — Здивовано оглядав він сотні мужів, що снували по табору, біля требища. — І лодії, бачу, налаштовані... Скільки їх! — кинув оком Вадим до берега Полоті, всуціль заставленого лодіями.

Волхв Бородуля, ще молодий і дужий муж, але від мудрості у якого вже почала сивіти русява борідка, сумно похитав головою:

— У град пішов наш Вереско. І не повернувся. Наче лива його проковтнула.

— То навіщо чекаєте? Щоб і вам голови знесли? — вдруге здивувався Вадим.

— Веління бога Перуна... — розгублено мовив волхв і пильно подивився в самі зіниці Вадимові. — Немає знаку від нашого нового кумира. Старий наш повелитель Стрибог, певно, умисне шкодить простолюдинам. Мало мечів у нас.

— Мечі відіб'ємо! — гаряче сказав Вадим до Бородулі. І затнувся: як швидко він уже приєднав себе до їхньої біди!

І тоді сталося несподіване: волхв Бородуля раптом ухопив Вадима за руку, підняв її вгору і щосили закричав:

— Се він! Посланець Перунів! Дочекалися! Се нам знак від нового кумира нашого! Він не зрадить нас!..

Вгору полетіли шапки й вигуки, немов зграя птахів:

— Веди! Де він? Веди!..

...І було, що пішли на Полоцьк. І взяли правду свою від бояр. І стали самі володіти собою. Зажили вільно. Але свою волю мали пильнувати з усіх сторін: вигнані бояри-неситьці побігли в сусідні землі і звідтіля могли привести великі раті. Тоді й віншували честю Вадима Хороброго — дали йому градяни меч і шолом і нарекли воєводою полоцьким.

І та честь і слава з тих пір відібрала у Вадима його власні жадання і волю...

Довгі зимові ночі. Довгі світанки. Не знав, чи й спав хоч яку годину. Чи тільки снив мареннями. Прийшов до Новгорода ненадовго. Уже має повертатись до Полоцька, а Вісни не знайшов. Ще вчора мислив собі, що єдине, що залишилось у нього, це жона і син. А сьогодні вже відчував, що і ця власність його, як примари нічні, розтанула від світу дня. Куди ж він забере їх, бідолашних? Під мечі боярські, що ось-ось піднімуть Полоцьк і волю-вольницю чорнолюддя?!

І Вісна... Звикла до теплих боярських хоромів... До хутр і шалей... А що він їй дасть у тому Полоцьку? Землянку чи уділ жебрачки, коли його голову піднімуть супостати на свої мечі!..

Ніби хтось промайнув повз вікно. Уже торгає клямку на дверях — у Величарів замків не було. На порозі стоїть якась тінь. Тупцює, оббиває сніг із валянців. Тихо окликує, шамкаючи:

— Ще спите? Вставайте, досвіток уже... А я до Вадимка... Знайшли вчора Вісну, сину. Погана вона...

Усі посхоплювались з ложниць.

— Що з нею? — зойкнула Людана.

— Рибарі знайшли на Волхові. Мало не втонула. Не добралась трішечки до ополонки.

— Де ж вона? — Вадим уже натягував свій кожух, оленячу шапку, затягувавсь опояссям з мечем.

— У теремі. Бояриня Милослава відпарює й відпоює. Ти забери її, Вадиме. Не слухай, що вона тобі говоритиме. То вона від глуму людського ховається за тоті слова. Не вірить у твою щедроту. Сам знаєш, силувано її жити з тим вар'ятом... Мусила... А тепер совість катує — дорікати будеш. За дитя чуже...

— Яке дитя? — не второпав Вадим. І враз остовпів: його Вісна має чуже дитя! Не його... Бо її силувано ж... Бо жила ж з отим вар'ятом!..

Він дивився на темну мару, що все ще товклася біля порога і говорила старечим голосом покоївки Косари. У горниці все ще було темно. Величар викрешував кресалом вогонь, роздував гніт, щоб запалити скіпку. А та мара, що вдерлася у виталище, все зітхала та охкала, шаруділа якимось дрантям об одвірок, гупала м'якими обущами і благала печально за Вісну, за чиєсь чуже невинне дитя, за чиюсь зламану судьбу...

Вадим уже не слухав. Відсторонив те чудисько від дверей і важкою ступою, брязкаючи мечем об залізні скоби на паску, побіг...

За ним потупотіла і Косара. Скособочена, немічна. Бурмотіла щось про недолю людську, кликала у свідки Ладу і Живу і благала Рода і Рожаниць бути милостивими та щедрими до нещасних дітей чоловічеських. Бо переведеться рід людський, коли доброта не зігріватиме людське серце. А без доброти як жити? Як вірувати у добро і творити його? Довкола й без того тризнує розтління духу й владарюють

оборотні правди. І ви, боги, винні в тому! Бо зрадили чесноти — кинулись ганятись за славою і підпираєте ради цього тих, хто славословить вам і щедро несе багаті дари на ваші всепожираючі требища!..

Стара вона, Косара, і тому вже не боялась слати богам свої перестороги. Дбала ж не про себе — про рід людський...

Тим часом, доки стариця чалапала до мосту, Вадим перебіг його й опинився у дворі Гостромислового терема. Ледача зимова Денниця спроквола продирала очі й поволі стягувала темну запону ночі зі свого небесного ложа. Не поспішала будити Сонечка й виводити йому білих коней на холодний простір сірого неба. Коли й полежебочити, як не взимку! І що їй до того, що хтось там народжується чи вмирає, страждає чи возноситься духом у радощах. У неї своє життя, свій плин вічності й свої клопоти. Пощо їй прислухатись до чужої біди, до чужої сльози... То лише оті мізерні, прості істоти гадають, що богам мають боліти людські болі... Хай, проте, вірять у це... Від сеї віри їм буває полегкість, а богам більше слави!..

Вадим увійшов у терем вільно. Гостромисл зі своїми гридями й опасителями подався з Новгорода. Тепер його терем стояв серед снігів мовби осиротілий. Ні в воротях, ні в сінях його ніхто не стеріг. В усі горниці навстіж розчинені двері. Безладдя. Протяги. На білих мостинах розтрушений попіл. Лише по кутках чути якесь зачаєне схлипування чи зітхання. Певно, то сумував старий домовик, перекинувшись у кота чи в пацюка. Не любить він, коли в оселі свари, бійки, біди.

У ложниці біля Вісни метушилась Милослава. Товстотіла, спітніла, розчервоніла.

Вадим кахикнув у кулак. Бояриня обернулась і рішуче випросталась. Її широке розпашіле лице вмить перекосилось. Вона взялась у боки і повільно рушила на нього. Мусив відходити до дверей від такої злостивості, як перед злютованою ведмедицею.

— Холопське поріддя! Триклятий роб!.. Волочайчині виметки!.. Бодай тебе понесло на папороть-могили та на Щекотин слід!.. Бодай тебе Див схопив!.. Бодай би на тобі сорочка тряслась!.. Бодай тебе колом у землю загнало! Бодай би провалився крізь землю!.. Пощо ходиш-никаєш, на чуже добро вижиш? Іди звідси на всі вітри, щоб тебе пекло в усякий час... — Бояриня Милослава аж зсиніла від проклять, які сипались із неї, як із великого міха. — Немає для тебе тут Вісни! Нема!..

Вадим отетерів від зливи нещасть, які вона кликала на його голову. І за що тая люта ненависть: що він бідний, а вона багата? Ні, не було ніколи ладу між велеможцями і бідаками. І не буде. І не збагнути цій товстогрудій боярині тої високості душі, яка вища від усяких багатств і надбанків! Не знати їй ніколи ціни людської щирості й справжньої любові... О, серце людське, обиталище страждань! Ти осягаєш світ болем своїм і піднімаєш людину вище, аніж розум її... Ти водиш людину непостижимими путями любові, яку не збагнути, і не знищити, і не перейти в одночассі...

Уже сутеніло, коли Вадим прибився до свого дворища. Низьке холодне сонце котилося по сірому овиду, ласкаво заглядало в обличчя своїм прощальним промінням. Ба, і сам не відав іще, що тої днини прощався зі своїм минулим. Що відривав од серця свого криваву й тяжку жертву й приносив її на требище богів безгласно й безслідно... Бо вже знав, що для нього не було тих самих доріг. Що, вирушивши шукати істину, має йти в упрязі з тяжкостями, скорбом і самотиною...

Боярин Гостромисл уже не сповідував старих заповідей. Бачив, що вони, як складені черепки горщика, не трималися купи. Уже ні новгородське віче, ні триста золотих поясів, ні Великий волхв не могли керувати у Новгороді по-старому. Буйна вольниця новгородська уже вийшла, як весняна повінь, зі старого річища й виповнила землю

смутою, сваволею черні, супротивенством холопів. Усі закупи ролейні, що мали отариці й орудіє, якими бояри наділяли їх на «присівок», тепер не хотіли визнавати себе залежними від своїх благодійників і сплачувати їм куни й гривни за видані купи — п'ять гривен позики. Віднині всі вважали себе вільними. А вже що челядь двірська, холопи, обелі, наймити, якими були переповнені боярські двори, то вже давно розбіглися по всій землі — від корели і вóді до київських гір. Шукайно їх тепер по всьому світу! Тепер правило у Новгороді держали градські рукомесники, вільнії мужі, купчини дрібні. Ліпших людей до себе на раду не кликали, самі володіли собою.

Тепер усі знали ковача Біду, теслю Братила, лодійщика Величара, сина його Вадима Хороброго, якого обрали своїм воєводою. І почали вони самі їздити по новгородських п'ятинах, погостах, виганяти боярських тіунів і посадників і ставити своїх, чорних людей до держання землями. І була наруга мужам значним. І глум, і поношеніє. Мерзенніших-бо властоімців не знайти, коли холоп стає на місце господина!..

Рушились старі покони. Рушилась твердь життя. Не було кому підняти меч, аби захистити їх, недавніх властоімців і державців, що тримали в своїх руках багатства й силу землі. Ось вони тепер збіглися всі потай до його терема, просять ради. Кігтять землю від ненависті до чорнолюддя. А що удієш? Хто поможе встановити давній мир?

Варяги здиміли із Новгорода разом із славним витязем Буєм. У самих сили немає. Он сидить на покуті переляканий братець його Будята. Забув свої обиди на брата, коли ролейні закупи обступили з вилами й косами його дружину і майже всю перебили... Прибіг з Ізборська велемудрий Ольг-посадник, відчайдух, гуляйнога, зарізяка. Але що вдіє сам? Інші тут старійшини із Плескова, Нового Торжка, з близьких і дальніх погостів — із Спірковців, Тервиничів, з Моші... У Гостромисла просять поради.

А він і собі ради не дасть. Нещодавно лиш повернувся додому потай, довго сидів у холодній підкліті, трохи не переселився до богів від холоду й страху...

Тепер ось і він гризе нігті, метається по світлиці, кличе громи на голови своїх зрадливих осторожців-варягів. Та й невтямки йому, мудрому бояринові: за гроші ніякої волі ніхто собі ще не купив! Іноземець же служить, доки немає небезпеки. А тільки-но потрібно покласти свою голову під меч, шукає нового господина, який добре заплатить і потребує лишень його рук...

Ніби все добре придумав був боярин Гостромисл: вважав, що прив'язав тих варягів землями і жонами. Радо простягли вони руки до чужих багатств. Та коли землі піднялися на стань і чорні люди замахнулись на їхні голови,— вислизнули з рук найманці оті, побігли! Біда на сиву Гостромислову голову! Буй осоружний зганьбив його — Вісну ж покинув непразною... Ще й прихопив золотий пояс посадника...

— За море треба слати сольбу, до князів слов'янських... — натискує на басовитий голос ізборський посадник Олег. Ба, молодий, та все поради видає!

— Уже були із-за моря! — хтось протестує на ту пораду. — До київського князя треба слати гінців.

Будята раптом схоплюється з лавиці, широко розставленими, дрібними очицями ніби влипає в обличчя то одному, то другому. Наче жадає вивірити міру їхньої поваги до нього. Від того всі повертають голови до Будяти, бачать, що боярин сей приготував для них добру несподіванку.

— До Києва! Пощо до Києва? Київські князі які? Побачать, що у нас тут хистко, відразу пришлють свою рать і своє держання поставлять тут. Так вони підбили під свою руку сусідів своїх — волиняни, тиверці, сіверяни уже їм данину платять. Тепер до Новгорода руки радо простягнуть!

— Ая!.. На наші виї давно вже зсукали воривки з сириці...

— Знаємо сіє... Не хочемо Києва! Самі собі єсть волостелі.
— Київським державцям дамо данину, а волі не віддамо їм.
Біла, злегка в рябинах шкіра щік у Будяти береться бурими плямами.
— Коли був я посадником, самі відаєте, добрий мир був між нами і бодричами.
— Авжеж... Ходили туди новгородці. З Величаром-лодійщиком!
— Боярин свата свого туди спроваджував...
— Який він йому сват?
— Нині й показав який. Свій підлий рід підняв на можців.
— Гадав, що не повернеться! Ать повернувся на наші голови...
— Кажу: слати сольбу до бодричів. Князь Добромисл хай дає дружину і борзо іде на Волхов. Мають нині допомогти нам супроти черні ворохобної! — нарешті докінчує свою думку Будята.
— Запитаймо у волхва волі Неба...
— Що волхв? Перший шанувальник богів серед нас...
— Між богами, як і між людьми, немає ладу... — басить знову Олег-ізборець. — На свій меч треба покладатись і на свій розмисл.
— От і поїдь, Ольже, до бодричів,— обізвався й Гостромисл.
— Дяка за довіру. Поїду санною дорогою.
— Нині то найліпше... Не гайся!
Ольг запускає тонкі пальці в темне волосся, що вилискує гладінню, брижить високе чоло, ніби збирає докупи розсіяні думки, які стрибають під стелею у світлиці. Чи щось силкується пригадати, чи не наважується щось сказати. Борода та вуса його доладно підстрижені, чорні очі вигострено пасуть зірким поглядом обличчя Гостромисла. Боярин-посадник аж сіпнувся, зустрівшись із цим твердим поглядом.
— Усе перемішалося, Гостромисле, удача й біди. Але ж добре, що так... — Ольг немовби списом пройняв його душу тими словами.
— Добре? — зігнувся Гостромисл, ніби од важкості тієї доброти, про яку мовить Ольг.
— Добре, що звіяло звідси Буя. Не володіти йому нашими землями і жонами! — гнівно мовив. Ого, а Гостромисл все ще вважав його за легковажного молодика, цього ізборського посадника! Тепер насторожено націлював на нього очі й вуха. Куди він гне? Уперше ніби відкривається йому сей чоловік у своїй зачаєності.
— Коби ти не вітець Вісни!.. — холодком війнуло з тих чорних Ольгових очей.
— А то що? — здивовано розправив плечі Гостромисл. Десь у глибинах душі він уже боявся цього ізборця.
— Бережи її... — одказав Ольг і одвернувся. — Приїду борзо.
Ізборський посадник пішов одягатися — час не чекав. Ліпшії новгородськії мужі мали негайно ж забрати назад свою правду і свої добра від черні простолюдинської.

Якісь дива творились із людьми після того, як усе перевернулось у Новгороді. Не впізнати лукавого Будяту, що враз із братом замирився і просить нині захисту у його теремі... Загонисто підняв себе ізборський посадник Ольг, ніби натякає на розправу... За кого — за Вісну чи за Буя? Чи за волості?.. Зачучверіло глипають на нього старійшини волостей і п'ятин... Мов загнані в бочку пацюки... Не відаєш, чого від них і чекати — вірності, підступу чи підгади... Усе перемінилося, усе понеслося невідь-куди, і не знати нині, де твердь, до якої можна пристати, де вірна рука, на яку можна обіпертись. І знову у роздуми Гостромисла вриваються тверді слова і твердий колючий позирк чорних Ольгових очей: «Коби ти не вітець Вісни...»

Вісна... То його рятує Вісна? За неї йому триматись? Один раз він уже платив нею цьому находнику-варягу. Та ба! Не оцінено його щедрість. Покинув її сей пришелець... Та, може, іще повернеться... Нігота красуні надовго причаровує серце мужа, хоч яке воно прісне й холодне. Бо, зрештою, для чого живе чоловік на світі? Для багатства,

слави й утіх... Найсолодша ж утіха красою земної довершеності. На схилі свого віку боярин Гостромисл міг би сказати, що в цьому швидкоплинному житті в красі й досконалості людській на мить спиняється безконеччя світу.

Витязь Буй дістав із рук боярського Новгорода все — багатство, славу й жону-красуню для втішання душі й тіла. То хіба відмовився від усього цього? Напевне ж — ні. Має повернутись і мечем відновити втрачене...

Тоді ж як бути з Ольгом? Посадник ізборський, не лукавлячи помислом, наклав на Вісну своє право. Право сильнішого. То, може, він і на стань підбивав чернь градську, щоб вигнати находників-варягів? Але ні, те він побоявся б учинити. Але не боїться нині, в часи хитання, зміцнити себе у новгородській землі.

Подив його бере на того Ольга. Віддавна знав сього молодця. Ліпий собою муж сей... Гостромислові завше подобалась його весела усмішка, блиск чорних очей, дотепне слово. Умів сей муж словом своїм когось звеличити, когось ущипнути чи висміяти. Довкола нього завжди регіт, сміхи, бездум'я, відпочинок душі. І тільки тепер, напружуючи пам'ять, Гостромисл пильно заново вивчав його обличчя, яке знав, його рухи, слова. Тепер бачив його інакшим. Осміх на гарних вигинистих устах прикривав чіпкий колючий погляд з-під низьких темних брів. Так, Ольг давно стежив за ними всіма; знав їхні потаємні жадання й умів показати, що поділяє їх.

Так, сей Ольг довершено знав людські слабості — своєю увагою лестив усім, з усіма був ласкавий, дотепний: тому кине яке добре слово, тому руку потисне чи обійме за плечі, тому потай дрібний дарунок привезе — лагвицю вина, ніж, чи шмат заморської брачини, чи хутерко яке соболине... Іному просто усміхнеться — і вже чоловік тане від привітності...

Але Гостромисл знав й іншого Ольга, того, який на вічовому побоїську біля дідинця кинувся його рятувати від розправи Величарадолдійщика...

Сьогодні побачив ще іншого: зухвалого, чіпкого, свавільного, з нетерплячим блиском в очах, який свої надії не підпирає суєтою, а цілить у них з жорстокою влучністю...

Хто ж він є насправді, цей дрібний ізборський посадник, який не принижується вже перед сильними,— бо вони були сильними вчора! — який тепер погрожує і вимагає...

Гостромисл розгублено пересмикнув лівим плечем; прискалив одне око так, що на переніссі вгрузла поперечними зморшками уся його недодума й недотямкуватість... Життя й боріння почали втомлювати його й злобити. Сили тратив на нікчемні діяння, а великих зладнати не вмів... Починати все знову був нездатен. Відступитись від того, на чому стояв, не давала гордість.

Знав же, що від богів благості немає чого ждати, боги не вівці, що в кошару приводять ягнят. Ті благості треба брати від життя силою, лукавством, лжею, здирством — і для того напружувати треба свій розмисл! Але враз зіткнувся із подібним до себе. Відчув настирливість його і перевагу. Знав, що буде змушений віднині виконувати його волю, щоб не бути ним розчавленим.

І раптом збагнув, що дні його величі минали...

Усе життя боярин Гостромисл принижувався заради слави. Тепер, на останок літ, слава принизила його своїм безслав'ям. Хто він віднині? Де той пошанівок, котрий складав йому великий град? Котрий він здобував з таким зусиллям, з такими велемудрими хитрощами, обережностями й лукавством?

Від того дня, як з-за моря повернувся до Новгорода Ольг з дружиною Рюрика і його братів, про Гостромисла ніби забули. Ніби й не було

чоловіка! Ніби й не він стільки літ кермував градським вічем, посадничав над усією великою новгородською землею. Нині всі заглядали в рот Ольгові і його лакузам, що невідь-звідки набралися й обступили його звідусіль й вже погордливо позирали на нього, Гостромисла, колишнього владцю.

Тепер був у всьому колишній. Навіть братець Будята немовби вмить забув, хто його рятував у дні смути й ворохби його смердів. Не впізнавав, ковзав, проходячи мимо, невидющим поглядом. Чуда! А вже що Ольг і його заморські вар'яти з отим рудим Рюриком, котрі розсипались по слободах і погостах у землі новгородській, ті й зовсім не знали Гостромисла. Був для тих порожнім місцем.

Дивно склалося: ніби ж ніхто й не забирав у Гостромисла влади, яку вручило колись йому віче за мудрість його, але влади не мав уже — вислизнула з його рук. Ніхто з ним не радився ні про що, не питався, не просив розсудити. Тепер торжествували над ним ті холопи неситьства, яких сам виплекав біля себе.

Усі бігли до Ольга. Ніби ж ніхто й не давав влади йому і його задругу Рюрику з братами, та влада враз опинилася в них, як тільки вони брязнули мечами об стіни дідинця. Вільно розсілися кликані прихідці по новгородській землі: Рюрик — під Ладогою, Синьовус пішов на Білоозеро, Трувор — в Ізборську, під рукою в Ольга. Дивувалися новгородці, і весь, і чудь, і мурома, що ті находники-варяги розмовляли з ними по-слов'янськи зовсім зрозуміло, що були в таких же одяганках — кожухах та обущах, що мали такі ж мечі, сокири та ножі, що Рюрик — по-їхньому означало сокіл, а Синьовус — так і було: синій ус, бо мав чорного до синяви вуса сей муж; а Трувор — витязь урманський, брат наймолодшої жони Рюрика, королівни Єфанди, яку він з собою привів з малим дитям Ігорем, залишивши інших жон за морем. Серед тих варягів було чимало урманських та ютландських воїв, які трималися своєї купи міцно, бо мови слов'янської не знали і чули себе тут зовсім чужаками.

І вийшло, що Ольг і Рюрик тримали свою велику дружину, утишили нею ворохбу в усіх кінцях землі, силувано брали правежі й побори з людей. Ліпшії мужі відразу й пригорнулися до них. Лише простолюдини-новгородці їх не визнавали — мали своє віче й жили по-своєму. Та не довго так було.

Одного дня від дідинця побігли в усі кінці града тіуни, биричі, метельники, вірники, отроки боярські із закличем до худого люду: давати коней, баранів, гов'яду, солод, сир, хліб, пшоно, курей та всякого іншого ядива щоденно на дружину, скільки могла з'їсти; а ще гривни, ногати, куни, резани — таки ж на дружину находників, на потяги й правежі боярські. Стільки тепер потрібно було давати прежбулим властоїмцям і новоявленим проворникам і ловкачам, поспішителям і підручним усяким. Люд новгородський від подиву занімів...

І стало, що не віче вільних мужів держало у граді правило, а волостелі й находники, які мали мечі й добру дружину. Тої сили Гостромисл не мав. Новоявці-властителі його ніби обходили. Тому став думати про Ольга й Вісну. Ольг похвалявся нещодавно забрати її, але не йшов забирати. Чого б то?

Дума його була тяжка, а прозріння відчаєне. Бачив довкола себе повзаючих і ниців, натовпи підлих і пустословів, що з великою насолодою топтали його, аби розвеселити Ольга та його задруга Рюрика, аби осідлати виї тих, кому раніше кланялися до землі. Бачив, як вони вихваляють те, що хочуть мати, що обіцяє мзду, все інше топчуть без оглядки. Бачив і нового Ольга, який тепер нікому не лестив і ні до кого не протягував руки в щедроті своєї приязні. Завжди усміхнені очі його тепер кололи зневагою, погордою до тих, хто тільки наближався до нього. Бо відав: ішли, щоби щось випросити, вирвати, вимолити для себе. Руки постійно тримав за паском, аби хтось не здумав простягти

до нього свою длань для вітання. Бо в ній, спітнілій і гарячій від хвилювання, може, затиснуті колючки чи отрута для нього...

Ольга чомусь боялися тепер більше, ніж Рюрика. Той був сторонський, тутешніх гараздів не знав, людей також не відав. Тому, що підкаже йому Ольг, те Рюрик і робив. Отож Ольг міцно обіперся об залізну силу варягів. Їхніми воями замкнув усю землю — від Ізборська на заході, Ладоги — на півночі і Білоозера — на сході.

Гостромисл не наважувався нагадати про себе Ольгу.

Не хотів принижуватись перед молодшим, але сильнішим і зухвалішим за нього владцею. Потайними закутками душі відчував, що Ольг чекає того Гостромислового приниження. Уперто, настирливо, щоденно стежить за ним, не минає жодного вчинку. Готував йому спокійно й жорстоко останній удар. Ні, Гостромисл, завжди врівноважений, настирливий і обережний при удачі, хотів померти до своєї ганьби. Він терпеливо чекав. Не просив милості у богів, не слав на них хули чи проклять.

Зима непомітно минала. Потьмяніли буйні сніги. Зблиснули на яскравому сонці потічки, ручаї, струмки. Загуркотів льодохід на Волхові. Задзвеніло у весняній напрузі гілля дерев. Біле безхмарне небо огласилось паморочливим криком зграй вороння, граків, перелітних ключів, що тяглися й тяглися з вирію... Світла щемка тривога залягла в душах людей. Будила серця, озивалась солодкою тугою на вічний поклик богів кохання і життя — Лади, Живи, предковічного Рода...

Та не веснували дівчата й парубки на галявах гаїв і на берегах Волхов-ріки. Не чути дзвінких весняних пісень. Голодна й гола біда ходила по оселях. Чорна сухоребра Морана забирала до себе старих і немічних, малих і слабких тілом. Але їхні душі, котрих нічим було відпоминути, ходили межи людьми, наносили купи каміння попід вікна боярських теремів, стягували з челядинів їхніх взувачки чи сорочки; серед ночей виводили коней з боярських стаєнь; виловлювали на курниках курей; сипали вогнем у медушах і онбарах, пускали димом двори ліпших мужів новгородських... Мовили, що навіть у дідинці душі мерців бешкетували; пограбували Велесові скарби, які зберігав у своїй хижі кудесник-волхв. У боярина ж Гостромисла знову зірвали ворота, а сеї ночі навіть двері у сінці хотіли зняти, та хтось перешкодив,— так і повисли на одній петлі.

— Гей, хто є? — ходив боярин Гостромисл у порожньому дворі й обережно вистукував патерицею на стінах комор. Ніхто не озивався. Челядь розбіглася — нікому було наказати полагодити двері. Мусив пролазити через щілину, бо якось заклинились ті кляті двері між одвірком і порогом...

Небавом у сутінях тривожного весняного вечора Гостромисл угледів на своєму подвір'ї... Величара. Той ішов неквапом, поли кожуха розстебнуті, ноги переставляє широко й упевнено, калюжі статечно обходить. Гостромисл задихнувся від ненависті, від зухвалості цього злодіюки. Метнувся до одного вікна, до другого. Гукнув до сінець:

— Гей, хто є! — Терем мовчав. Ні челяді, ні гридей. Лише згодом висунулась з-за дверей розкуйовджена сива голова старої Косари. Вона пожувала беззубим ротом і зникла.

Гостромисл зайшов до світлиці, злісно зірвав зі стіни меч, витягнув з череня й застиг біля дверей до сінець, куди мав би зайти Величар. Хай-но лишень ступить через поріг. Хай-но поткнеться! У боярина від лютості гучно гупало серце, млоїлось у грудях, затерпали ноги, тряслися руки. Напружився, як вовк перед стрибком. Чув, як на порозі Величар довго, по-господарському оббивав з постолів землю, як він зітхав і кректав біля перекособочених дверей. Почав їх торгати, смикати, вирівнювати. Щось бубонів сам до себе, потім голос його зник, а намість того почулися удари сокири чи молотка. Що се?

Занесена вгору з мечем рука боярина вже втомилась, і він її важко

опустив. Величар не заходив до світлиці, либонь, вирівнював ті кляті двері й чіпляв на петлі. Лагодить бояринові збитки... Ось він підвісив ті двері, хряпає, чи ладно пристають, щось там іще сокирить, цюкає... А хто його просив?..

Але нова думка підштовхнула боярина: ба, з сокирою до нього йшов! Зарізяка козничий! Бридень кислоокий!.. Виметок лукавого Морда! Коби твоя сокира тобі голову знесла! Коби тобі крізь землю провалитись... Руки Гостромисла міцно затиснули знову піднятий меч. Величар ніс до нього смерть! Так і дістане її сам!..

Уже через поріг ступила нога лодійщика. Витяглась уперед рука, в якій той тримав облізлу заячу шапку. Пригинаючись, у розчині дверей з'явилась геть сива Величарова голова...

— Г-г-е-х! — Гостромисл щосили опустив свій меч на неї. Лодійщик обернув до нього своє зблідле лице, здивовано вирячив очі. Рука із шапкою здригнулась, опустилась донизу... Шапка покотилась по мостинах.

Хтось ніби чалапав по калюжах. Кружляв довкола, неспинно наближався до ганку. Завмер від ляку... Шмигонув без пам'яті у сіни...

Раптом за вікном щось грюкнуло. Ніби хтось ходив попід теремом і квапливо вицюкував сокирою. Як те нещодавно робив Величар. Певно, мерці поприходили до його дому разом із душею забитого ним лодійщика...

— Нав'ї... — прошепотів Гостромисл. — Се вони прийшли по мою душу... — І раптом крізь вікна й щілини дверей прорвалось сліпуче світло вогню.

Гостромисл припав до шибки — горіли його онбари і стайні... Палав увесь двір боярський. Величезне полум'я охопило повалушу — тріскотливий сніп вогню шугав у небо вогненним змієм...

Рвонувся в сіни, вискочив на ганок, здійняв над головою меч:

— Гей, ворохобники, смутьяни! — До нього обернулось кілька голів.

— Диви! Виповз тарганище клятий! Не убоявся ж...

— Хапайте його за бороду! Тягніть сюди!..

— Смерть за смерть! За Величарову смерть!.. — Гостромисл раптом упізнав цього крикуна: це був той самий бранець-бодрич, Местивой, котрого Величар колись порятував від требища, заплативши за це порятування життям свого сина... Бач, підла душа холопська, за холопа помститись хоче!.. Всі вони, оті чорні люди з чорними й підлими душами, ота голота смердюча, один за одного! Ото він, певно, першим і побачив убитого Величара, шаснув до воріт, а тепер привів сюди ворохобників. Але боярин Гостромисл іще не сказав свого останнього слова!..

— Гей ви, вороннячі горла! Розбійники й ізгубителі! Де поділи свого підлого воєводу? А нехай-но сюди поспішає, свою жону рятує, бо згорить у теремі! Ай забув, що взяв шлюб із бояричною по закону... Забув, з ким дитину надбав?!.

— Вадима кличте! — гукнув Мествой до натовпу.

— Пошліте за ним... Де ж се він?

— Либонь, удома і нічого не відає... Посилав же батія до боярина за Вісною...

— Та він тутка... Стара Косара усіх сюди привела!

— Ну й відьма, хай боги спасуть її душу!..

З натовпу до боярина і справді-таки пробирався Вадим. Люди розступалися, давали йому дорогу.

— Прийшов, бояринe, на твій заклич! — Став перед Гостромислом. — Та ба! Вісну мав привести отець мій. А тепер я й сам її заберу, без твого дозволу!

— Забери свою жону, Вадиме! — гукали жіночі голоси. — А що вчинимо з боярином?

— Смерть за смерть! — гукнули чоловіки. — На осику! Мечем потяти!.. Веди на погости боярські!..

Вадим вирвав меч із обімлілих рук Гостромисла. Боярин від лютості й ненависті до чорної бунтівної голі аж захлинався власним диханням. Оглянув своє подвір'я, охоплене пожежею... Ось обвалилася вежа повалуші. З гуркотом летіли на землю палаючі колоди й дошки від стін верхнього ряду виталища. Валились із сичанням і гуркотом стелі і крокви в онбарах... Вищали зачинені в сажах свині... Полохливо бігали по двору зігнані з сідалищ кури... Усе його багатство йшло димом на його очах... І він мав упасти під своїм же мечем, який заніс над ним його найлютіший ворог...

Гостромисл раптово зігнувся й ніби скотився з ганку, помчав до палаючих онбарів. Вогонь уже лизав зруби стін, запалював величезні свічі із колод, які скочувались униз, переверталися, мов живі, й обвугленими смолоскипами диміли в небо. Боярин шугонув у полум'я. Ні, він не загине від руки підлого хлопа!.. Він вознесеться до богів разом зі своїм добром... За це боги воздадуть йому...

Жахний вогненний змій вирвався з-під палаючих зрубів, що раптом купою звалились туди, де щойно зник Гостромисл. Велетенські снопи іскор вибухнули в чорне небо й освітили землю до самого Волхова...

Гомін, радісні крики вітали Вадима. І раптом якась важка тривога зануртувала доокруж.

— Нас обступили... Рать оточила нас...

— У кого є мечі, сюди...

— Се Ольг со дружиною своєю.

— Не боїмось! Ставайте плече в плече!..

Хапали в руки палаюче паліччя, котили посеред себе обвуглені колоди, висмикували з огорожі жердини, запалювали їх і, яко списи, метали у щільну стіну воїв, що обступили їх... Там почулися зойки... вигуки... прокляття... Здійнялась колотнеча... А Вадим з піднятим угору мечем уже рвався до Ольгових ратників. За ним насувалось із палаючими киями його воїнство. Над головами свистіли вогненні списи й каміння. Жінки, діти, старики — усі наосліп наступали на дружинників.

Аж тоді, коли вони щезли в темені ночі, Вадим повернувся до боярського двору. Витирав вологе чоло, вдивлявся в людей, що блукали по пожарищу, тягли якесь збіжжя, котили бочки з медами... хто коня вів... хто ніс рало... Дим і гар панували над дворищем.

Вісни і Косари ніде не видно.

Ізборський посадник Ольг люто зненавидів найбільшого боярина новгородської землі Гостромисла з тої миті, як ненароком угледів голубі очі з сизою поволокою його дочки Вісни. Але поки він думав, яким словом розпочати розмову за неї з боярином, її умкнув славенський гусляр Вадим. Потім боярин Гостромисл кинув її у ложе витязя Буя. Таємно серед ночі Ольг пробрався до Велесового капища і цілу ніч слав молитви всевидящому богу за поміч. Адже Вісна — єдина дочка Гостромислова — давала Ольгу ключ до новгородського посадництва! Його несподівано дістав находник-варяг.

Ольг відтоді шукав випадку поквитатись із Буєм. Аж ось доля змилостивилась над ним — стань новгородських мужів вигнала усіх находників разом із їхнім витязем. Настали найщасливіші дні у житті Ольга.

До них ішов давно, як тільки збагнув, що багатство й сила робили найгірших заздрісників і недолужців ліпшими мужами в усій землі, що за мзду волхви-кудесники підпирали лукавців божими словами, торгували совістю й життям людей...

Коли ж влада під Гостромислом захиталась, Ольг відчув, що

настав його час. Жадібних до неї було багато, здатних же до владарювання не бачив. Отож і облишив свої тихі, як у пардуса, кроки — сміливо тоді й грізно глянув ув очі Гостромисла.

Тепер і зовсім розкував свою волю. Дикий кінь пристрастей, які враз вивільнились із його скутої роками душі, вихопився на волю і поніс, поніс його по дорозі сходження. Тепер чув, що, розкутий, вивільнений, вознесений, він здатен творити величезні справи — злочинні чи добрі, однаково! Але здатен.

Його охопило шаленство влади, жадоба возвеличення і забув, а може, й не здогадувався, що оті підступні, паморочливі бажання неодмінно приведуть до розплати. Та що йому боятись гріхів? Коли він бачив їх довкола себе сповна, коли він сам легко користав гріхом, льстою, лукавством і мав тільки насолоду від того, коли добре знав, що розплата все одно настигне в цьому короткочасному житті і грішника, і праведника!..

Відчував, що може дістати оте вожделенне владарювання, що воно йому під силу. Ішов до нього навпростець. Особливо відтоді, як князь Добромисл радо віддав йому Рюрика і братію його з дружинами.

Ольг утишив Рюриковими мечами землю. Посадив їх подалі від Новгорода, але й не так далеко — по праву руку і по ліву руку, та ще на півночі, в Ладозі. Боявся тримати в Новгороді чужаків, щоб не збунтувались городяни. Та ось, попри цю його обачність, Новгород таки підняв ворохбу.

Загинув боярин Гостромисл. Ольгова дружина розбита. Голь новгородська тризнує свою перемогу. І Ольг раптом повиснув на тонких шворках своїх сподіванок. Та щось підказувало йому бути непогамовним, відчайдушним, дерзновенним, бо мав справу з такими ж дерзновенними відчайдухами, як і сам.

Вадим Хоробрий! Його підпирала чернь градська, і холопи, і закупи, і смерди. Але де вони? Більше сидять по домівках, на ораницях, у селищах, на погостах. Він же, Ольг, мав хоч і розбиту, та свою дружину, та ще зліва, і справа, і з півночі мечі Рюрика. Ні, тепер йому вже не можна прикидатись приязним, для всіх добрим молодцем, щоб вистояти, щоб перемогти. Тепер йому треба йти навально, жорстоко, безоглядно, щоб усіма мечами вдарити на цю вольницю робів і голодранців, міцно затиснути в своїх руках кермо влади!..

Тому, коли Гостромислів тіун Дудиця боком заповз до його світлиці й пошепки повідомив, що має сказати слово, ізборський посадник зрадів.

Дудиця витяг довгу шию, прошепотів:

— Привів до тебе Вісну з Косарою. Ворохобники хотіли забрати з собою. А боярин Гостромисл згорів щойно в полум'ї...

Очі Ольга зблиснули.

Вісна в його домі?! Дочка найбільшого боярина Гостромисла, спадкоємиця його волостей і погостів, його знатного роду, його влади... Втім, владу Ольг давно вже вирвав з його рук. Усе ж Гостромисл був по закону і обичаю новгородському посадником — боги і народьство вручили йому кермо держання влади у землі... І Вісна, отже, ніби переносила собою ту законність і довіру богів та людей на того, хто стане поруч з нею.

— Стій... — Ольг схвильовано схопив Дудицю за руку. — Де вона?

Дудиця кинувся в сіни...

Це боги послали йому, Ольгові, дотепного Гостромислового дворака! Саме час... Саме час узаконити своє посадництво в Новгороді! Ось прийде Рюрик, він усіх утишить...

Вісна була бліда й знеможена. Глибокі синюваті западини під очима робили її лице страдницьким і змордованим. Зайшла тихою, обережною ходою. Зсунула з чола низько натягнуту хустку, розстебнула кожух і сіла на краєчок лавиці. Поруч примостилась старица — у своєму незмінному дранті й старих, стоптаних валянцях.

Вісна спокійно огледілась, чомусь усміхнулась. І на Ольга війнуло чимось новим — затишком, лагідністю, спокоєм. Кудись вивітрилась напруга в тілі. Вгомонились на мить пристрасті... Ось, виявляється, є й інше життя — солодко й затишно в ньому; легко, прозоро й висотно душі... Якийсь інший світ, де є місце богам і людині.

— Вісно... — Ольг не знав, що хотів сказати. Але знав, що мусив якесь зичливе слово сказати їй зараз же. — Вісно... Залишайся тут. Тебе ніхто в моєму домі не обидить.

Вона звела докупи світлі, золотисті шнурочки брів, м'яким поглядом своїх дивних очей окинула кремезну постать Ольга — його довгу, із червоної вольниці в перлових оздобах сорочку, туго перетягнуту широким паском із срібними бляхами; червоні чобітки із загнутими вгору носками. Ну чисто тобі князь заморський альбо цар ромейський! Коби на темному лискучому волоссі ще й золотий вінець та скіпетр у руки!..

Вісна усміхнулась тому, лише їй відомому Ольгу у золотій короні й зі скіпетром у руках. Та усмішка наддала снаги Ольгу, розкувала його відвагу. І він також усміхнувся їй. Не знав, що Вісна, коли чула в своєму домі про того лютосного заздрісника Ольга, уявляла колись його височенним, волохатим, з цупким волоссям, що вкривало усе його тіло, як у Вихора, з чорними крилами і волохатим хвостом; той Вихор-Ольг бігав прудко по полях, крутив вихори й хурделиці, як чорний дідько...

А цей усміхався їй приязно й навіть ніяково, дивився на неї зачудовано. В настороженних очах промінилася до неї лагідь. Було навіть приємно чути, що сей владний і ліпосний собою муж стає на захист її зовсім беззахисного життя.

— Спасуть тебе боги за се... — тихо відповіла Вісна. — Але маємо йти. Нас чекають... напевне, вже й шукати почали.

— Хто? — розгнівався Ольг.

— Я жона Вадимова. Мушу до нього йти...

— Вадимова! — Ольгові очі викресали холодні блискітки. Від того довгасте смагляве обличчя його зробилося темним, жорстким, зістареним.

— Не визнав до останнього часу твій отець, славний боярин Гостромисл, того шлюбу. Була віддана варягові. Але я обіцяв твоєму вітцеві захистити тебе від усіх зазіхателів.

— Вадимко не зазіхатель — муж мені, перед богами і перед людьми. — Вісна посміхнулась.

— Вадима твого чекає осиковий кіл! — твердо мовив Ольг. Вісна прихилилась спиною до стіни. Ні, Вадим Хоробрий скорше усіх цих владців безсердечних проткне осиковим колом!... І тебе, Вольже!.. — А тебе знову забере варяг отой...Буй!.. І будеш у нього, як у порубі, все життя, Вісно! — жорстко докінчив Ольг.

— Буй не повернеться...

— Не повернеться, якщо ми його не пустимо, Вісно. А тебе все одно забрати забере — з дитям його ходиш... Жона йому.

Вісна прикрила очі довгими золотистими віями. Щоки її взялися яскрінню. Ольг про се відає? То навіщо ж тоді залишає в себе?

— Мене Вадимко забере... — сміливо глянула йому в очі й ще більше почервоніла.

Ольг звів на переніссі темні брови. Від того на чолі заломилися глибокі складки. Його тверді уста повосковіли на закрайках.

— Вадимко твій не забере. Самому треба рятуватись. А мені то буде спадкоємець. Чужакові не дам твоєї дитини.

Віснині очі розширилися. Над верхньою губою висіялися росини поту. Ольг хоче забрати її навіть із чужою дитиною? Пощо така честь їй? Млість розлилась по тілу...

Ольг насторожено перечікував, доки вона перейде сум'яття душі, в яке раптом провалилась. І в цю мить вірив у власну щедрість і добро-

сердість, бо мав на те причини: жодна його жона, жодна наложниця не подарувала йому спадкоємця! Отож Гостромислова дочка разом зі своїми землями й почестями несла йому ще й переємця його слави...

— Косаро, ходім звідси... — враз заспішила Вісна.

Ольг витягнув шию, ніби принюхувався до небезпеки, яка зараз виповнила його нові хороми. Горда!.. Невдячна!.. Ненависна!.. І, може, тому ще більше жадана... Не вірить йому?..

— Вісно!.. Стій. Не ходи! У граді великий м'ятеж. Ти бояриня. Твоя голова невнарок може потрапити під холопський меч. Ночуйте тут. Підете завтра.

— І правда,— зітхнула Косара. — Куди ж підеш серед такої жахної ночі?

Вісна зітхнула. А певно ж... глупа ніч довкола. Терем боярина Гостромисла уже, мабуть, також димом пішов. Пробиратись на Славени через Волховський міст страшно. Довкола виють голодні по-весняному вовчі зграї.

— Будемо тут ночувати, матінко,— згодилась нарешті й Вісна.

Бо не відала, що коли біжиш за щастям, спинятись не можна ні на мить...

Був ясний і лагідний весняний день. Над Новгородом пливла у білих оболоках яскрава сонячна повінь. Граяли з відчаєним криком зграї чорного й сірого вороння. Над Волховом бентежно скрикували білогруді чайки. Ніби й не помічали ці крилаті вільні створіння людської обиди й кривди, що чорним відчаєм лягла на мовчазний натовп людей, який оточували знову варязькі дружини.

Залізні дружини Ольга й Рюрика притиснули новгородських мужів до берега ріки широкою підковою. Вадим огледів довкілля, скинув кожух, приготував меч. Вийти живим із цієї пастки уже не було змоги.

На мить запанувала тиша. І в ній почули раптом хлюпіт волховської хвилі об берег: шерехи крижин, що пливли до свого останнього пристанища, до Ладозького моря, щоб там навіки розчинитись у його водах. І почули бентежні крики чайок і воронння... І стукіт мечів і щитів... і дзенькіт кольчуг ратників, що насувались на них невблаганно і важко.

— Перун із нами, браття!.. — обернувся Вадим до мужів...

А на Волховському мосту стояло двоє мужів, спостерігали те, що робилося тут, під мостом. Бачили вони, як підкова вивернулась у гостроносий клин, як він почав врубуватись у сіре товпище новгородців. Бачили і Вадима, що лишився у білій сорочці, був без кольчуги і без шолома, як і більшість ворохобників. Та він кричав відчайдушно:

— Гей, обидники лукаві! Чого на міст повтікали? Боїтесь помірятися силою?.. Гей ти, Вольже, і ти, Рюрику! Хіба ви боягузи?!

Мужі на мосту перезирнулись. Звичайно ж, вони не були боягузами. Але не хотіли мірятися дужістю із ницим татем...

— А буде нам, браття, взяти любов із богами нашими! Ідемо щільніше! Опором ідемо. Перун із нами!.. — гукав тесля Братило до своїх кончан. Він розмахував мечем, ніби косою, вхопившись обома руками за руків'я...

Але залізні варязькі раті уже трощили голови новгородських мужів. Як снопами, вкривалась земля їхніми тілами...

Ольг не витримав. Гукнув комусь.

— Візьміть того роздирателя живцем!.. Воєводу їхнього!..

— Гей, Вадиме Хоробрий! Покинь меч — врятуєш голову!.. — закричав хтось до Вадима. Це був голос тіуна Дудиці. Вадим його упізнав.

— Слинявче плюгавий! Тобі боги давно приготували місце у царстві Пека!.. А ти все ще ходиш по землі?

— Однаково Вісна до тебе не повернеться!.. Ха!..

Дудиця ховався за спини — навіжений розбійницький воєвода, чого доброго, ще сягне його мечем...

Вадимова рука на мить здригнулась... Гей, жоно, видать з усього, зустрінемось з тобою у Вираї!.. У краю, де вічний сад і вічне буйне квітіння; де золоті добірні яблука, і вічне тепло, і благодать неземна! Там, де ніщо не печалить і не кривдить людської душі, бо живе вічна справедливість і вічна любов!..

Вадим щосили було рубонув мечем і звалив дебелого варяга, який прорубувався до нього і важив на незахищену шию Вадимову. За Вадимом щільно йшли новгородські мужі — плече в плече...

— А Вісна твоя у Вольга!.. — знову випірнув збоку Дудиця. І тепер Вадим бачив тільки його короткий розплесканий ніс і визмієний під рідким волоссям бороди рот. Дудице, хочеш отруїти його останні хвилі життя?

— А заткни рота! — вистрибнув Вадим уперед і кінчиком меча сягнув-таки тіуна під підборіддя. У того на груди бризнула кров. Вадим зареготав.

— Живцем беріть його!.. — гукав десь поруч триклятий Ольг. Але Вадим уже нічого не чув — його оглушило бряжчання мечів об щити; тріск зламаних списів і сулиць. Не зрозумів, чому в ту мить він спіткнувся й упав...

— Га-га-га! Захотіли нашого воєводу взяти! А ось вам!.. — це громовий крик ковача Біди. — Ось вам!..

— А-а-а!.. — зойкнув поруч Местивой.

І вже не бачив Вадим, як чотири схрещених мечі підняли угору тіло ковача Біди. Як він востаннє поглянув у весняне небо й дивно посміхнувся.

А хто бачив усе те, не збагнув до кінця своїх днів, що подумав тої миті відважний ковач із Славен. І ніхто не знав, з якою легкістю падали і вже більше не вставали у тій битві горді мужі новгородські, що стояли за свою волю...

...У небі сяяло сліпуче, яре сонце. Сіра галка відкрила своїми ключами теплий вирій. І пробуджений Перун-громовик уже лаштувавсь у полудневому небі об'їжджати колісницею свої володіння...

Дзвеніла сонячна рінь у глибокому піднебессі. І несла у вишину високу мрію людську про волю, за яку відважно билися й помирали хоробрі сини новгородської землі.

А як по славному Нові-городі,
А як і був Вадко да гусельщик от...
А як і грянула смута да великая.
А як запінилась від крові да Волхов-ріка...

На суд богів людина постає нагою. Тому, коли всевладний вітець слов'янського народу і бог богів Рід прикликав на суд буйного Перуна-громовика за його несусвітні бешкети, велів йому вилізти з колісниці й роздягтися.

Бо хоча Перун і був богом, його мали судити яко людину. Перун блиснув очима, сяйнув вогненно-золотим чубом і почав здирати зі своїх міцних рамен одяг із сірої хмари-паволоки. Біля ніг Рода на білих оболоках уже гойдалися всі його родаки — боги-брати і богині-сестри, дядьки й пращури, яких зібрав Рід-батько і які зібралися судити зухвалого Перуна. Бо що ото він сотворив на слов'янській землі? Безконечне брязкання мечем, пролиття невинної людської крові — і все те робилося його іменем, навіть у далеких бодричів... А що вже у славній новгородській землі! Уся вона потонула в плачах і стогонах. На Буєвищі, у Новому граді, не стало місць для поховань. І Великий волхв, мудрий кудесник, придумав класти обпалені кості мертвих у старі могили.

Порушувались усі звичаї, обичаї й покони!.. І ще: через свавілля Перуна загинула вольниця в усій новгородській землі. Ольг і Рюрик навели свої дружини в городки й погости, накинули на виї оратаям та рукомесникам свою волю і владу.

Непростимі гріхи творяться в роді слов'янському. Перевертається світ. Люди зрікаються богів і кленуть їх.

— Що ти накоїв? — грізно рикнув Рід на сина. Його сиві очі зблискували благородним гнівом. — Догрався!..

Перун ворухнув голими вугластими плечима, ніби випробовував силу в них; вигнув колесом груди. Мовчав. А що скажеш — у самого правиця болить від тої січі клятої біля мосту. Рубався ж поруч із Вадимом Хоробрим, Мествоєм, Бідою, Братилом... Жадав допомогти їм — адже новгородська голота добре кермувала своєю вільною державою! І помирала за неї без ляку, гордо й мовчки, не благаючи пощади...

Та ба! Де були вони, оці його брати й сестриці-боги, що нині так привільно розсілися довкола й осудливо-зверхньо блимають на нього очищами? Бачите, він і його люди не здолали ворога. Їх побили. А хто й коли виправдовує повержених? Переможених усі легко судять. І немає для них місця ані в людській пам'яті, ані в людських душах, ані в теплих садах божественного Вираю.

Ось як вчинили із тим ковачем Бідою. Підняли його тіло Рюрикові варяги на мечі, душа ж, за звичаєм, полетіла в небеса. Просила ж, бідолашна, прихистку й спокою хоч тут. Та де! Не захотів узяти її в свої сонячні світлиці усміхнений Хорс-Дажбог, злякався, мабуть, її бунтівного духу. І старезний дідисько Сварог заплющив своє єдине око-місяць і вдав, ніби спить-подрімує і нічого не бачить. А вже Стрибог легкокрилий, той лишень на одній нозі і на однім крилі пострибав-покотився на вітрах, тікаючи від того клопоту, аби не втручатися в сю справу. Та навіть лагідні сестриці Лада й Жива розвели руками й світлі свої очиська під лоба закотили — мовляв, ключі од Вираю не в них, у старших. Вони самі бувають тут лише інколи.

І що з того вийшло? Примчав верхи на Вихорі Чорнобог зі своєю зажерною зграєю — оті всі Мавки, Лісовиці, Блуд, Морд, Пек, Морана і Мара і всяка інша нечисть,— вхопили нещасну душу ковача Біди й інших забитих у тій битві мужів та й понесли у підземне царство Пека. Туди, де вирують чорні глибини, болотні безодні, де течуть ріки смоляні киплячі, де нестихаючий огнь горящий, де Пекельник-змій вивергає полум'я із чрева, а кігтястий чорний птах довбає печінку й очі людини...

Не встиг тоді Перун вихопити з того бойовиська чесну душу ковача Біди — сам-бо лежав непритомний поруч із Вадимом Хоробрим з посіченою рукою...

Ось і зараз іще ледве може ту руку зігнути. Рубці не зажили, наливаються кров'ю... Перун підняв угору руку, стиснув кулак, і враз почувся переполоханий крик.

— Ах!.. Він же поранений! Ах... У нього на руці кров!.. — Це Лада з Живкою заголосили. Але Перун гнівиться на них: пожаліли! А тих, посічених на смерть біля Волховського мосту, що билися за свою волю і свою владу — державу, либонь, і не згадали!.. А де подівся лодійщик Величар, хоч пам'ятають?

Перун ображено зиркнув у бік Рода, який все ще вичікувально колов його сивим, прискаленим в осуді оком.

— Отець! — наважився захищатись. — Моєї вини у тому немає! Люди жадали свою волю застоять. Своєю державою державити. Але їм ніхто не допоміг — ні сусіди, ні боги їхні. Усі їх зрадили. А я після зимового голоду, сам відаєш, тільки набирався сили. Не зміг допомогти Вадиму-воєводі. Брати ж мої, бач, збайдужіли до земних справ. За свої гаразди і свій спокій, як ті бояри-можці, лише дбають. І нас побили...

— Треба було й не починати бійки! Пощо благословив їхній меч? От і пішов рід на рід... Брат на брата... Казав тобі не один раз: зречися,

Перуне, честолюбивих намірів своїх. Забери у людей меч — нехай більше тримають в руках рало та хліб сіють...

— А той хліб забирають сильніші. Хто з мечем...

— То й що? Тобі до того що?

— А те, що тоді рід слов'янський скубуть і свої, і чужі находники, грабують і збиткуються...

Старий батечко Рід одвів убік сердиті очі, засопів.

І до всього йому є діло, отому зухвалому Перуну. В усяку бійку свого носа всуне! Ну, їздив би на тій своїй колісниці, гримкотів би на широких степах синіх небес — і по всьому. Як отой Стрибог крилатий — його і полочани не цікавлять, які кладуть йому треби, і добра молодиця Мокоша, закохана в нього здавна, не тягне, махнув крилом тут, а за мить, дивись, уже над морем кружляє, то до тиверців, то до дунайців залицяється...

— Хай собі скубуть. А ти своє ремесло маєш у руках. Живи незалежно й гордо! А то он, бачиш, руки посічені, чуба теж, мабуть, добре наскубли. Та й боки, бачу, в синцях. Не гоже так низько падати синові великого Рода! Уже попереджав: ослух чинитимеш — спущу на землю!..

— Ах, бідненький... Сердешний!.. — защебетали сестри.

— Змилуйся, отче!.. — усміхнувся Хорс-Дажбог. — Так і нас колись на землю поспускаєш, коли щось не до вподоби тобі буде... Він же, чуєш, за добро бився.

— Добро!.. — засопів Рід. — І погубив он не один рід на землі.

— Отче, хіба не відаєш, що добро утверджується силою? Іного нема! — Перун твердо подивився в очі Родові.

— Силою!.. Силою!.. — зневажливо залопотів тріскучими крилами Стрибог. — Послухайте цього мудреця! Кому не відомо, що там, де сила, там насильство й зло, кривда і смерть...

— Іного не дано! — вперто тріпнув неслухняними золотими кучерями Перун. — Умій дивитися на землю не тільки зі своєї високої оболоки. Хоч інколи спускайся, Стрибоже, вниз!..

— Хо, він іще й повчає! Дякуй нашому мудрому батечку, що голову твою вберіг у тій січі... — Стрибог улесливо турчав, лопотів крилами довкола Рода, аж у того розчулено скотилися з очей дві ольозини: бач, діти цінують його клопоти...

— А що скажеш ти, прабатьку Свароже? — статечно повернув свою гривасту голову Рід до старого володаря неба, зірок, світла і тьми, який давно вже передав владарювання над світом синам та онукам. Сварог блиснув своїм напіврозплющеним оком-місяцем, сяйнув зірчастими шатами.

— Ках-ках-ках!.. — відкашлявся в кулак — давно уже не говорив, одвик, далебі. — Я у ваші справунки не втручаюсь. Сотворив для вас світ, одяг, обігрів вогнем, то й живіть, як умієте!..

— О! О! Отако! — блиснув золотисто-вогненними очима Перун. — Нікому ні до чого діла немає! Коли новгородці послали сольбу до полочан і смольнян, Стрибогу не було діла до того — до Мокоші залицявся тоді. Послали до дреговичів — тамошній володар Сімаргл від ревнощів до Стрибога лютував у своїх болотах...

— А кияни твої? Чому вони не допомогли? — улесливо посміхнувся до Перуна Дажбог. Знав-бо — Перун їхній найбільший покровитель.

— Киянам зараз не до Новгорода! Ледве стримують своїми черленими щитами кочову ординську навалу. Не те, що твої деревляни, брате Дажбоже! — Перун знав, що Дажбогове кругле лице — Красне сонечко — завжди вишивали на своїх голубих короговах у деревлянському народі. — Заховались за деревами і нікому помочі не дають — ні новгородцям, ні киянам.

— То їхня особиста справа, кому помагати, з ким воювати! — усміхнувся Дажбог. — Я в ті справи не втручаюсь — у мене і свого клопоту досить.

— От! От! І ти, Дажбоже, не хотів помогти своєму брату-близнюку Хорсу-новгородському. А треби і вам там кладуть!..

— Помовчи уже хоч трохи! — спинив Перуна сердитий Стрибог. — Взагалі не розумію — хто кого судить тут? По-моєму, тут усіх нас судить Перун!

Рід стрепенувся, блимнув очима — невже він задрімав і випустив із рук кермування у цій справі?

— Он дядько Велес приліз на сідалище. Хай скаже він! — гукнув Дажбог.

— Велес! Коби не той Велес! Ну, що він, той добрий наш дядечко, знає? — розвів руками Перун. — Одне тільки — багатствами людей заколисувати. Хліба, худобини, медів і браги побільше щоб було. А людина ж — мисляча твар. Їй того мало. Мало! Скільки не є, а все чогось іншого хочеться. А чого — не відає. От нам і треба допомогти їй вивищитись духом, вселити любов до світу, як він є, і не давати їй полонитись власною гордістю.

— Та помовч уже. Кажіть, дядьку Велесе, своє слово осуду.

— Осуду? Якого?.. Хіба я знаю, що казати? — забубонів товстими губищами щокатий старець і почухав п'ятірнею лоб між двома турячими рогами. — По мені, аби було що їсти й пити, тим клопотом і переймаюсь. Щоб людський рід не вимер від голоду. Ото!

— Мало ж цього, дядечку, мало! — склав на грудях руки Перун. — Оті багатства ваші, бачите, потрапляють до лукавих властоімців. От вони тоді й державлять для того, щоб іще більше нагребти собі тих добр.

— По мені хай і так. Собі, так собі...

— А інші ж голодні! — обурився Перун.

— А що інші? Мають і вони щось. Усім даю — а там нехай діляться самі.

— Ну які ж ви усі ледачі на мисль! Які до всього байдужі!.. Де ж ваш дух високий і гордий? Який міг би вознести людину над отим низьким буденням?

— Досить, що ти у нас он який борзий. Лихо довкола колотиш. Державу біднякам хотів дати. Бачили таке? А вони, ті голодранці, керувати ж не вміють. Он у моїй землі деревлянській князь деревлянський Ніскиня при владі — і все тихо й спокійно,— задоволено гойдався на хмарі-подушці кругловидий Дажбог.

— Де вже тихіше! — обурився Перун, бо знав, що потай деревляни ховають свої мечі супроти полянського народу і тільки й ждуть часу, щоби ними штурхнути в спину свого сусіда. — Он київський князь Тур у полян також добре державить — тільки ж без кінця борониться звідусіль... і від деревлян також... — Перунова зранена рука почала боліти. З неї зацебеніла кров. Цей суд богів неабияк дошкуляє йому...

— То що будемо діяти із цим самовладцею? — вирішив підсумувати зборище старий Рід.

Бо й справді, розмова хилилась все не туди. У словах його зухвалого сина Перуна вчувалась йому якась істина. Але ж... ніхто, ну, зовсім ніхто його не підтримував! А Перун хотів, бачиться, підняти людей над ситістю живота їхнього, хотів вивищити духом, зробити справедливими, з'єднати їх у єдину міць.

Та ба! Кожен із цих богів робив підкопи під ці добрі наміри Перунові. Дядько Велес своїми стараннями, виходить, розділив людей на багатих і бідних. Стрибог займався лише своїми інтимними справами і прикривав їх словами про непорядність Перунову. Дажбог люто заздрив Перуновій славі і десь знишка ладен був стати йому на горло... Світовид тільки відмовчувався, а що не на боці двійника-брата свого Перуна — теж ясно.

Державання в землях були через те нетривкі; їх перехоплювали то одні, то другі. Чубляться, гризуться! А де б'ються двоє, неодмінно

вивищиться хтось третій. Треба б сказати про це Перунові, аби пильнував. Та не зараз, потім поговорить з ним у чотири ока. Зараз же треба показати, що суд був справедливий і що всі діти бога Рода — мудрі й обачні правителі своїх уділів...

— Спустити Перуна на землю — і край! — лютився Стрибог.

— Мене? За що? — аж підстрибнув Перун.

— Гадаю, досить буде відібрати в нього колісницю й меч-блискавку. Це буде болючіше,— нарешті обізвався Світовид.

— І ти також?.. — на очі Перунові навернулась пекуча сльоза. Судять! А за що? Що не вдалося перемогти. О, коби він здобув перемогу — усі цілували б його в щоки, щедро славословили б і лестили безсоромно. Особливо ж Дажбог і Стрибог... Колись, кілька сотень літ тому, він добився блискучої перемоги у полян і деревлян — допоміг закріпити їм мечем тверді держання. Скільки галасу було! Скільки щебету й рокоту вітального! Але відтоді він не звертався до тих країв. Знав, у полян всюди й понині стоять його капища й кумири. Деревляни польстились, щоправда, на світлий лик Дажбога, Красного сонечка. Йому більше требів кладуть, та й меч Перунів тримають гострим потай від Дажбога. Щоправда, зараз ним користають лише в боротьбі з братами своїми — полянами.

Але ж — чекайте! Добре, що в цю мить своєї незаслуженої ганьби він згадав за ті краї. Від нього хочуть забрати його силу — колісницю і меч разящий! Хочуть навіть на землю спустити, щоби він втратив своє безсмертя. І згинув, як отой ковач Біда із Словен. До речі, де він? Де зараз Вадим Хоробрий і всі, хто вцілів? Ну, він потім їх розшукає. А зараз оцим своїм родакам він ще завдасть клопоту. Віки пам'ятатимуть!..

Перун кресонув спідлоба палаючими очищами-вогневицями, узрівши на обличчях своїх кревних зневагу і заздрість, сам зневажливо скривив уста. І раптом однією рукою поцупив свої попелясто-сірі шати, що лежали у нього під ногами; другою рвонув із рук батька Рода свій меч і шаленим стрибком скочив у колісницю.

— Го-го-го-о! — зареготав переможно, аж небеса, Сварогові степи, здригнулися, хитнулися й розіслали перед ним сувої білих оболок. По них він покотив свою громову колісницю. Уже здаля блиснув мечем, викресав огонь-блискавицю. І все почалося, як і раніше.

За ним зі свистом і шумом кинувся на своїх крилах-вітрах Стрибог. Дажбог м'яко усміхнувся, примружив свої очі в щілини й пурхнув за хмару. Старий Сварог уклав свої старечі кості в теплішу хмару й поплив у безвість. А Рід озирнувся на своїх дочок, що дивилися на все це з ясним подивом, махнув рукою і поліз на свою спасенну піч...

Тоді осідлав свого білогривого коня Світовид-Триглав. Якісь недобрі думки роїлися в його голові. Та про те ще ніхто не здогадувався. Лада, Леля й Жива взялися за вишивання рушників — скоро почнуться весілля...

Життя продовжувалось, як і одвіку.

Тільки ніхто не примітив того, що на одній прозорій хмаринці-оболоці гойдалася чесна, чиста душа, для якої так ніхто і не відчинив двері у Вирай. До неї приєдналася іще одна душа. Потім ще... багато потім зібралося їх!

Для душ Величара-лодійщика і його содругів — ковача Біди та інших — і тут, на небесах, настав час для подвигу — випробування забуттям. Що ж, їм не звикати! Вони терплячими були там, на землі. То й тут чекатимуть свого часу. А ні — то знають, як постояти за себе і за честь свою...

ОГЛАВОК ТРЕТІЙ

ЧИМ ПАХНЕ СТЕП

Коні іржуть за Сулою —
Дзвенить слава в Києві.
Із «Слова о полку Ігоревім»

З тої весни, коли Бусл помчав навперейми хозарським вітрильникам, минули незліченні літа. Може, стільки, як крапель у Дніпрі. Так здавалося Доброгніві Бусловій.

Відтоді вона щовесни сідала у свій легкий човник, правувала до Почайни, а звідти добиралась і до велелюдного почайнівського увозу. Там спиниться при березі, вийде з човна і ходить поміж людьми, пильно обмацує поглядом кожну лодію, кожне незнайоме обличчя. Може, хто чув про Славину і про княжа́; може, хто бачив її Бусла. Час переорював її душу, висушував сльози в очах. Від того вони пригасли, затяглися павутинками сухих і глибоких зморщок. Тепер знала, що найтяжче тоді, коли очі вже не можуть плакати... Глибокі борозенки залягли довкола вуст і потягли донизу щоки. Лише руки, тверді, з крем'яними мозолями, не втрачали сили у плині часу.

І знову дзвеніла у весняному небі сонячна рінь. Пливли в ній з гортанним курликанням журавлині ключі; мостили свої високі гнізда буслі-лелеки; падали лебедині зграї на плеса тихих, лагідних річок та озер довкола Києва-града. Падали, падали на землю, як високі мрії людські... Земля проростала одвічним життям і одвічною його мудрістю. І не було на світі сили, яка могла б поставити межу утвердження життя.

Весняне сонце горіло в дрібних хвильках причалів. Звідусюди до них пливли, як пташині ключі з вирію, зграї великих і малих лодій, насадів, однодеревок. Це до Києва збиралась щорічна данина лодійна від усіх земель слов'янських. Великі лодії з високими носами йшли від Новгорода і його волостей; менші — від верхньодніпровських доплинів — Прип'яті, Десни, де жили кривичі, сіверяни, дреговичі; прибували лодії з Сейму, Сожу, Березини... Пливли до Києва по всіх ріках і притоках. А тут їх зустрічали ватаги веслярів і кормчих, витягали на берег і віддавали до рук почайнівських та подільських теслярів.

Виростали щогли, напиналися вітрила з того полотна, яке цілу зиму ткали жіночі руки по всій слов'янській землі. І ходять руси-слов'яни по Дніпру, добираються до Хвалинського, або Джурджанського, моря; перепливають Понт, або Руське море... Де тільки не зустрінеш оті білі руські вітрильники!..

Мабуть, і Бусл зі Славиною добудуться сюди на такому ж кораблі. Від хозарських земель і ромейських городів на Почайну приходять гостроносі хеландії та квадригеми, біля них завжди метушиться торговий люд. Стелиться різномовна балачка київських гостей то як гортанний клекіт птахів, то як гуркіт гірського каміння, то як одноманіття степових рівнин... Може, хтось із них і бачив її Бусла та Славину. Авжеж, хтось та бачив! Знайти б тільки... Але як вгадати тих мандрівців, що можуть ощасливити й оживити змертвілу душу?

Гніва товклася біля берега поміж тим заклопотаним торговим людом. Гості зі слов'янських земель — далеких і близьких, гості із чужих країв, челядь, дружинники, лодійщики, веслярі, ковалі, волочани — ті люди, без яких не вирушить у далеку путь жодна купецька ватага... А ще цікаві до всього босоногі юрмища подільських хлопчаків, а ще перекупники, крамарі і просто гаволови, ловці випадкових підробітків, жебраки, гуслярі... Кого тут тільки не зустрінеш!..

Жінка насовує на очі чорний вдовиний убрус, щільніше загортається в сірячину й чалапає босими, порепаними од віку підошвами по збитій до сірої пилюги піщаній землі увозу...

Дивується багатолюддю, дивується блиску в очах людей, осміху на їхніх устах; ясності чистого ранку, що висвітлював людські обличчя. Здавалося, ніхто не думав тут про сум, печаль і журу. Нікого не гнітила ніяка біда. Бо небо було чисте, повітря розпрозорене сонцем, а ясна височінь зробилася сліпучо-золотою.

І нікому не було ніякого діла до чийогось горя чи гризоти. Серед вируючого багатолюддя і багатоголосся, серед співів, гамору, приказувань, окликів, сміху Гніва почувалася, як ніколи, самотньою й пригніченою своїм незагойним болем. Перед її очима стояла скалічена, знівечена полоном Славка; обідране, із випнутими від худорби ребрами дитя; скатований, з непокірним острішкуватим чубом Бусл... Може, він десь конає у ямі; може, ланцюгами прикутий до лавиці отакої ось лодії, на якій прибули до Києва хозарські купчини... Дивилася довкола себе й безслізно плакала.

Раптом чомусь усі замовкли й почали бігти до берега. Там щось скоїлося.

Від Десни по Дніпру пливли зграї білих вітрильників. Хтось почав лічити: один... п'ять... шістнадцять... Скільки ж їх! І звідки?

— Новгородські лодії! — загукав якийсь всезнайко — обшарпаний подільський хлопчина із численних всюдисущих ватаг. До нього обернулись з недовірою — звідки-бо знати, чиї ті лодії? А він тільки блиснув білозубо до юрби, мовляв, раз кажу — знаю! — Бачите, які носи високі, як шиї у лебедів...

Справді, це були новгородські лодії. Вони повернули до увозу, шукали вільні місця для пристанища. Лодії почали стукати носами й бортами об дерев'яні настили причалів. Подив охопив народство: хто ж сії добрі молодці? Ніяких купчин не видно, ні міхів із крамом, ні челяді купецької. Якась дружина пошарпана, так-сяк одягнена. У того перев'язана голова, у того підвішена рука, той кульгає, той бокує... Та й кольчуг і шоломів обмаль. Більше зодягнені в прості свити. Але кожен при оружжі — чи меч, чи сокира, чи ратище...

— Хто єсте? — загукав до прибульців широкоплечий волочанин, виступивши з юрби.

Вітер од річки обтискував на ньому довгу сорочку з розірваним на плечах рукавом.

— Новгородці... — невлад відгукнулись на лодіях.

— Бачимо й самі. Але на чий поклик прибули?

— За поміччю до вас, браття!.. Під захисток вашого князя...

— Той захистить!..

— Яка ж біда пригнала?

— Варяги... варнаки... вар'яти кляті Рюрикові... Ольг лихий...

До лодій уже поспішав княжий воєвода Ольма. Юрба розступалась перед ним — він був господарем цього велелюдного увозу, він і мав розпитувати прибульців.

— Який се Рюрик? — перепитав Ольма, підходячи ближче до лодій. — Хто тут у вас старшинствує?

— Воєвода Вадим... Іди-но, дбай о помочі...

— Просимо київського князя та його бояр... — почав говорити молодик, ставши твердо на березі.

Довгий-бо й важкий водний шлях від Новгорода до Києва! За багато днів виснажливої путі без перепочину, майже без їжі новгородська вічова дружина, що вихопилась з того клятого побоїська під мостом, добре-таки виснажилась. Ледве порятувалась од варязької погоні. Шнеки й лодії Рюрикових варягів гналися за ними до Ловаті. Гребли денно і нощно... І ось вони стоять на київській землі...

Вадим передихнув, докінчив, не спускаючи очей з воєводи Ольми:

— Просимо взяти нас під свій захист. Немає нам життя у Новгороді від новгородських здирців і їхніх варягів. Полонили всю землю...

Ольма пригладжував рукою своє рівне сиве волосся. Він ще не втямив, що ж там сталося.

— А де ж ваш веленудрий муж — посадник Гостромисл? Чи боярин Будята? — Він добре пам'ятав віче новгородське, яке споряджало дружину для походу на ромейські землі.

Вадим зітхнув.

— Немає їх нині, воєводо. Згинули... Тепер владарює там посадник ізборський Вольг та його задруги варяги і їхній воєвода Рюрик. Прийшов від Замор'я на поклик бояр.

Хотів іще додати, що вони люто билися з ними, що ледве вирвалися з січі. Але чомусь змовчав. І добре вчинив! Ох, добре втворив отой Вадимко, що ні слівцем не обмовився про смуту велику!.. Ольмині очі й без того підозріливо кололи новгородців. Воістину — не поспішай словом своїм! — мовлять мудрі. Боярин Ольма відразу наказав би потопити їх у Дніпрі, оцих обшарпаних, зранених ворохобників, які посміли підняти руку на ліпших мужів. Бо й тут є ті ж самі можці й здирці!

Але хтось із прибулих не витримав, хтось зловтішно викрикнув в обличчя Ольмі:

— Владці наші старі згинули, яко пси! За кривди наші!

Вадим збілів, різко повернувся назад, болісно скривив обличчя: що верзеш? Перед ким хвалишся? Перед таким же боярином? І поспіхом додав:

— Згинули від находників-варягів! Від Рюрика!.. Веле людей новгородських побили. А ми збігли!..

— Хто ж нині посадничає у новгородській землі? — ніяк не втямкує воєвода Ольма.

— Хто зна... Може, Вольг, а може, Рюрик... Але то все одно — обидва будуть прокляті богами і людьми! Землю, волості побрали собі. Від Києва відпали.

Ольма мружив свої зіркі світлі очі, пас ними обличчях новгородських мужів. Немовби цей бувалець чогось недомовляє. І немовби говорить істину: заморські варяги давно вже колошкають північні землі слов'янські. А буйні новгородські бояри могли перекинутись до них.

— Ходімо до князя, воєводо... — запнувся на слові Ольма. Бачив, що се не справжній воєвода, яким може бути тільки боярин. У полотняній сорочці простолюдина, закривавлений рукав, згори замотаний брудним шматком полотна, певно, відрізаним од вітрила. На ньому засохлі іржаві плямини. Мабуть, добре цебеніла кров з рани!.. Але ж просить захисту у їхнього князя. І всі новгородці просять захисту. Мабуть, таки відложилась новгородська земля від Києва! Непевні часи настали... Тут хозари тиснуть. Насилають підвладні орди печенігів, угрів, булгар... Там находники-варяги...

Вадим важко ступав за Ольмою. Ноги його, здавалося, були витесані з сірого граніту... Над бровами з'явились дрібні росини поту. Зі скронь потекли каламутні цівочки... Очі потьмяніли від перевтоми... Тільки рубець червонів на правій щоці.

Гніва крадькома розглядала новгородського воєводу, а думка її летіла кудись далеко, на невідомі стежки, якими блукали Бусл і Славина з княжам. І раптом просто біля неї, ступивши лише один крок, той новгородець підігнув ноги й звалився на потертий сірий пісок. Хтось зойкнув. Гніва ж відразу присіла біля воєводи. Припала вухом до грудей — серце його не билось. Під очима розпливались кружалами чорно-сині тіні. Леле!.. Помирає чоловік!..

— Падку мій, падку!.. — застогнала Гніва й знову припала до його грудей. Потім набрала в рот повітря — скільки змогла! — і видихнула у змертвілі вуста. І воєводині синцюваті повіки здригнулись.

— Синочку мій!.. Серце моє!.. Та що ж тобі таке поробилося! — стиха зойкала Гніва. — Падоньку мій, падку-у...

— Та в нього он з руки кров іде... — хтось проказав. — Либонь, рану шарпонув...

— Додому його треба комусь забрати...
— Ой падку мій, падку-у... Я ж не підніму його!
— Ану, молодці, підсобіть!..
— Ондечки мій човник! Біля верби... туди несіть...
Гурт увозників легко підняв на руки Вадима й поніс до Гнівиного човна. За мить новгородця поклали на днище, як у колиску. Гніва взялася за весло.
— Стійте!... стійте ж... Я з вами... — кинувся до човна якийсь крутоплечий рудий новгородець.
— То його побратим! Візьміть і його, тітко!
— То Местивой-бодрич!.. Без нього як же... — кидали новгородці до Гніви і втомленими очима проводжали її човник. А Местивой тим часом вже сидів при веслі. Гніва кермувала до середини річки, повертала до оболонської слободи...

Бистрокрилою чайкою ударилась об княжу гору нова звістка: на Почайні, біля пристанища, знову полощуться сторонські вітрила. На своїх довгоносих лодіях із страхітливими пащами прибули варяги...
— Варяги!..
Час від часу варязькі ватаги проходили через Київ. То ішли в греки, то поверталися із греків. Киянм тоді стривожено кидались до своїх дворів — треба було все ховати! Та й синів не пускати з домівок — ті варяги зваблюють парубків київських у свої походи.
Не можна Києву віддавати отим гуляйсвітам своїх дужих молодців. Києву треба їх тримати для своїх дружин — он звідусюди йдуть на нього вороги. Хто ж буде захищати полянську землю?
Тисяцький Ольма тремтячими руками хапався за опоясся з мечем; брав із собою княжих мечників і мчав до Почайни. Товписько подолян уже запрудило весь берег. Сам по собі на увозі утворився торг. Прибульці — високі, плечисті, з виголеними потилицями, трясли своїми рудими чубами, які закручували збоку вервечками, щоб не падали на обличчя. Витягали зі своїх лодій хутра, меди, віск, сувої льону. Гукали до киян глухими, сиплими голосами — бо в дорозі життя минає їхнє, роками розтинають свої тіла на веслах, говорити не звикли.
— Віск! Хутра! Меди! Кому? Кому?
— Давай, давай! Іди сюди. Бочку меду за бочку брашна. Давай!
— Ну й гості ж... Ну й добрі молодці... — гомоніли мужі. — Либонь, дорогою обібрали не одне оселище...
— Куди ж прямуєте, добрі люди? — доскіпувались інші. — Куди путь держите?
— До Цареграда!.. — статечно підкручує вуса кігтястими пальцями з рудими кущиками волосся на них приземкуватий кремезняк. На його плечах хутряний окрил із соболів, під ним коротка туніка-кота, стан перетягнутий широким шкіряним паском. Ногавки на литках переплетені тонкими ремінцями. Високі м'які черевики на розрізах попереду скріплені срібними застібками. З усього видати — провідця.
— А чого пертися до того Цареграда? — не відстає доскіпливий.
— Там добре єсть. Будемо служити цареві.
— А хіба у вас немає свого царя?
Той мружить свої зеленкувато-руді очиці під важким, навислим чолом. Широкий ніс із вивернутими ніздрями роздувається. Провідця чомусь гнівиться.
— Сіє ти, витязь Буй? — раптом спиняється перед ним Вадим. Він разом із Местивоєм давно вже упізнав заброд. Ой, як же постарів витязь Буй за цей час! Руда, завжди кошлата борідка переткалась сивизною; кучма рудого настовбурченого чуба перетворилась на стару, перем'яту куделю. І широкий лоб його порізаний, як ножем, зморшками.
Буй здійняв свої волохаті брови. Вадим-гусляр! Ондечки куди збіг від нього! Далеко забрався, не дістати його із Новгорода. Витязь Буй

забув, що колись мав порахуватись із гуслярем за Вісну. Що та дрібниця! Сьогодні — одна жона, завтра — інша... Відтоді, як повтікали із Новгорода після ворохби черні, вони багато морів і рік перегребли, багато добра своїми руками перемацали. Але щастя так і не впіймали. Може, се добрий знак — зустріч із новгородським солодкозвучним гуслярем?

Буй широко розставив свої вузлуваті ручища для обіймів... Розглядав Вадима як свою здобич. Не той нині гусляр, не той... Немає того синьоокого тендітного співуна, що зачаровував своїми піснями всетворящого бога Одина, бога війни і перемог.

Перед ним стояв муж, бувалий вой, твердий серцем і вірний душею. І рубець на щоці — свідчення того. Перев'язана рука також.

Буй таки зрадів цій зустрічі. Доля частіше зраджувала витязя Буя і його воїв. Не відав, що вічні блукання, вічна неприкаяність не привчили його до праці, яка дає просте людське щастя. Він же ганявся за ним по світах, виривав багатства у тих, хто його мав, і гадав, що у той спосіб здобуде собі щастя — легко вихопить його із чужих рук, із чужої ложниці, з чужого рота.

Та що більш ганявся за ним, що більш хапав чужого, то далі був від щастя. Вадим утік. Але новгородці вигнали і Буя.

— Ван! Сонгаре! Друг, співець!.. Як я радий тобі! — Від хвилювання Буй плутав слов'янські й свейські слова. — Пощо від мене втік? А-я-я! Мій бот... лодія чекає на тебе! Ходімо з нами!

Вадим сміявся. Цей витязь — йєтте — забув, здається, що знівечив йому життя. Що увірвався в його дім, на його землю чорним смерчем... Забув і за Вісну! Ба! Але Вадим нічого не забув. Ні добра, ні зла...

— Я тут, на своїй землі, добрий йєтте Буй. А ти все як перелітний птах — флюттфогель!

Буй трясе його за плечі. Дивись, не забув той Вадим і говірки їхньої!.. Авжеж, вони як перелітні птахи.

— Так-так... Весну стрічаємо під полунощним сонцем, осінь — у полуденних землях. А зараз ідемо на Царгород. Ходімо! Підемо служити цареградському імператору. Мовлять, новий цар сів там на троні. Нових воїв — крігаре — набирає. Багато золота дістанемо! — Буй підняв угору вказівний палець й прицмокнув язиком.

Золото... золото... Усім потрібне золото... багатства... Усі женуться за ним. Найбільше ж ті, що мають його. А помирають однаково як жебраки, ниці душею, нещасні, бо не загребли усього, що бачили на світі...

— Пощо мені золото? Маю його вдосталь... — відказав Вадим.

— Як-то? — дивується Буй і оглядає свого колишнього бранця з недовірою: стара полотняна сорочка; такі ж ногавки; звичайні постоли-скури на ногах, як і в усіх простолюдинів, що товчуться навколо них. Ге-ге, жартує Вадим-новгородець. Де ж видано, щоб чоловік, який має золото, так бідно вдягався? Навіть хутра нема — ні на плечах, ні на голові. — Де ж воно, твоє золото? — перепитує Буй.

— А осьдечки — довкола! Золоте сонце, золоте небо! П'ю скільки хочу золотого проміння! — засміявся Вадим. Сміється й витязь Буй.

— То вітер... Теплий вітер... — хитає він головою. — Золото там, у царя ромейського. В Цареграді. Ходи з нами!

— А я б пішов... — раптом обізвався Местивой. — Цікаво подивитись на царський град, який він? Як наша Аркона?..

— Куди тій Арконі! — скипів Буй. — Такого багатого града на землі нема. І таких ошатних одяганок нема! А золота скільки! Бери із собою іще людей — і ходімо! — витязь Буй оглядає мужів, що прислухаються до них. — Кажуть, пороги тут великі на Дніпрі. Ми не знаємо, як їх пройти. А ваші люди знають. Бери, Местивою, киян якомога більше...

— Не боїшся йти з Буєм? — Вадим сумно дивиться на побратима.

бодрича. — Гляди, щоб не довелось знову тікати від нього. Чи знайдеться ще раз такий Величар-лодійщик...

— Уже тепер знатиму, як треба тікати,— сказав бодрич. — А царський город подивитися хочу. Потім повернуся до тебе. Що матиму — на двох розділю. По честі.

— Як знаєш, брате... Вільний бо єсть птах. Лети!

А на серці у Вадима щем. А на душі жура. Все, що надбав у минулому, залишає його. Все відходить у небуття. І рід його... і жона... тепер ось Местивой... З його душі разом із ними відходить і сміх, і пісня, і праведний гнів, і кохання... Один, самотиною лишається чоловік на світі. В пустелі, хоч і серед людей. Та на своїй землі. Де і шепіт вітру, і шелест коріння, і плескіт води у підземних джерелах — все йому збагненне й рідне... Він уже знає, що то є чужа чужина... чужа мова, чужа слава, чужий клопіт... І ніколи вони не стануть твоїми.

Вадим обернувся, пірнув у гущину подільського торгу.

Тим часом воєвода Ольма кричав:

— Кияни! Слобожани! Оболонці! Подоляни! Не ходіть у чужу сторону із сими варягами! Князь Тур збирає дружину до Сурожа!

— А що, мо, й справді вже зі своїми?

— Підемо краще з Туром... — Дядьки й парубки, що загорілись були йти до Царгорода з варягами, потроху вичахали. Статечно ставали вбік, чухали потилиці. Із своїми, мовляв, воно і смерть не страшна на чужині. Бо серед своїх приймаєш її і за своє кревне діло...

Ватага витязя Буя відпливала другого дня. Ольма домігся свого: кияни не пішли з ним... А Местивой повіявся слідом. Пішов чоловік блукати у світи... Вічний шукач вічно невловного щастя. Гай-гай, добрий Местивою! Чи ж приведуть твої путі на рідну землю? Чи й приведуть!..

А вслід йому летіла на сумних крилах пісня:

Сходять молодці на черлен корабель,
Піднімають тонкі паруси полотнянії,
Побігли по Дніпру-ріці до теплого моря,
На ту заставу корабельную,
Де стоять-вартують розбійнички заморськії...

Бек Барджіль у Київ більше не повернувся. Але не пощастило йому і в Ітилі. Лише один раз був він допущений у червонокам'яний палац царя-бека Ханукки, коли привіз із собою Славину з сином. Ханукка виявив тоді велику прихильність до Барджіля. Спадкоємець вознесливого київського князя, який посмів наректи себе каганом-імператором, був у його руках. І ще раз дякував цар-бек своєму богові за мудрість, яку він вділив благословенній доні його — Чечак.

Воістину мудрість возвеличує й уславлює, коли ти приліпишся до неї; одягне на твою голову чарівний вінок пошани. О, мудрість, будь і далі сестрою й вірною супутницею його Чечак!.. Хай розум і віра й надалі не покидають її... Тепер знову настає той час, коли хозари відновлять свою втрачену могуть на західних просторах своїх володінь. Як тільки вони посадять у Києві Оскола, того самого Оскола, якого вони виліплять з поміччю бога і в якому висіють свою мудрість, Хозарія набуде величі, якої іще ніколи не мала. Адже землі подніпровських слов'ян багатші, ширші, аніж ті, якими зараз володіє Хозарський каганат. І тоді Хозарія буде більшою державою, аніж Ромейська імперія. О, Чечак!.. Бути тобі уславленою у віках не менше, ніж праматір Сарра, від якої всемогутній бог вивів обраний народ і царів.

Звичайно, бек Барджіль вартий уваги й нагороди. Він зумів викрасти у лісових нетрях нащадка князя Дира й доправити до Ітиля. Тепер бек сподівається, певно, що за цей свій труд дістане найближче місце побіля кагана? Може, навіть поруч із ним, царем-беком? Звичайно ж,

сподівається. Недаремно так низько хилиться — до землі. Тільки шия товста важко гнеться... Відгодувався на смачних київських паляницях. За ці роки, мабуть, і золота нагріб не один міх... Досить йому буде й того, що назад, до Києва, не піде, а повернеться в свої рідні вежі на Бузані. Ханукка не забув, що рід Барджіля в часи смут і війни проти іудейської віри також супротивився йому...

Ханукка жужмом затиснув у кулаці густу чорну бороду, примружив одне око, схилив голову на ліве плече, потім на праве. Бузан... Неспокійне порубіжжя із слов'янським світом. Років двадцять тому там вони поставили кам'яну фортецю — Саркел. Отой візантієць — Петрона Каматіра, родич колишнього імператора ромеїв Феофіла, і побудував ту неприступну кам'яницю. Щоправда, не так займався будівництвом — це робили підлеглі йому майстри, як винюхував, що думали вчинити великі правителі Хозарії з Візантією.

Адже коли Хозарія прийняла іудейську віру, загинули всі надії ромеїв через християнську церкву пролізти в палаци хозарських каганів. До того ж новий могутній і неспокійний сусіда з'явився у Візантії — Подніпровська Русь. Вона нависала своїми войовничими дружинами над володіннями ромеїв у Таврії. І тому для Константинополя дуже потрібно було б, аби хозари відтягли слов'ян-русів на себе... О, цей мудрець Петрона поїхав із Хозарії у вінці стратига славного города Херсонеса, який він зумів вирвати із-під влади кагана. Відтоді Херсонес і зробився оплотом Візантійської імперії у Таврії. А скоро від Хозарії відпала і Сугдея. Похід воєводи Бравлина добре налякав хозарського намісника таврійської землі Юрія Тархана, і він не зумів перепинити шлях до Сугдеї цим напасникам. Відтоді Сугдея горнеться до ромеїв...

Та Ханукка думає зараз про Саркел. Це добра перешкода русам-полянам, що набігають сюди із Подніпров'я. Але ненадійний заслон воїв нині сидить там. Набрали якусь орду із печенігів, гузів, булгар. А вони сидять лише за стінами кам'яними. Саркелу потрібна міцна рука правителя. Потрібен мудрий розмисл, як вистояти. Довкола море слов'янських поселень.

Бек Барджіль! Хай буде він щасливий від тієї довіри царя Ханукки, а значить, і їхнього великого кагана.

Ханукка знову затиснув тонкими смаглявими пальцями свою бороду і тихим рокітливо-довірливим голосом повідав бекові:

— Довіру маєш велику, мудрий Барджіль. Від нашого бога єдиного і найсвітлішого його заступника на землі — кагана Захарії. — Він легенько ляснув у долоні. З якихось внутрішніх покоїв виплив тархан Ієхуда. Тонкостанний, як і колись, трохи вигнуті колесом ноги комонника, впевнений у собі. Спокійно ковзнув своїми очима по обличчю Барджіля і ніби не примітив його.

Барджіль все ще принижено хилився у поклоні, але в цю мить розігнув спину. Обличчя його чи від довгого схиляння, чи від раптового здогаду, чи від зачаєного глузу, який упіймав у голосі повелителя, враз налилось кров'ю. Почервоніли навіть білі кутики вузьких довгастих очей. Але Ханукка чомусь не помічав тієї переміни, дивився спокійно і довірливо в самі його бездонні зіниці. Ніби хотів своєю терплячістю вимурувати в душі Барджіля твердь, з якої бек уже не буде спроможний зрушити.

— Маєш серце, що чує злі замисли і бачить ноги, що швидко біжать для злодійства. Маєш розум, що розгадує ворога і розпізнає лестиву мову. Маєш руки, що вміють схопити того, хто підняв меч, щоб пролити нашу кров...

Бек криво посміхався. Цар-бек його боїться і хоче спровадити. Звісно, це все Ієхуда! Мабуть, сказав, що не допоміг йому, коли кияни дали хозарам дань мечами. А що міг зробити тоді Барджіль? Радив правдиво. Зрештою, тархан Ієхуда тим і врятувався, що послухав ради його і вчасно вислизнув із града на Дніпрі!

Тепер у душі Барджіля здіймалась важка образа на Ієхуду. Ледве стримував себе божими заповідями. «Не викривай блюзніра, аби він не зненавидів тебе; викривай мудрого, і він возлюбить тебе»...

— Саркел... Велика сія фортеця наша без правителя. А довкола землі твого роду, бек Барджіль. Хозари твого племені поробилися оратаями. Це добре. Але вони перемішуються із слов'янами. Це гріх. Немає божого страху серед твоїх родаків. Вони покидають свого бога і треби кладуть слов'янським кумирам. Це дуже великий гріх. Немає правди у твоєму роді. — Ханукка сумно прикрив свої блискучі карі очі великими круглими повіками. — Іди до свого роду. Бери Саркел. Стережи і множ землю свою і свій рід...

Кров повільно відливала від обличчя бека Барджіля. Гостріше випнулись круті вилиці. Звосковіла густа смага його шкіри. Його і не думають приймати у палац царя-бека... Бо рід його грішний... нечестивий... змішується зі слов'янами... губить чистоту своєї крові...

Отже, перед ним був великий мудрець. Він спроваджував його подалі від Ханбалика — від тієї частини столиці Ітиля, де жили тільки обрані богом правителі. Вони берегли чистоту свого роду і своєї віри від нечестивих... Тож великі труди і велика мудрість Барджіля — ніщо!..

— Старий я вже... для тої праці... — Бек Барджіль ледве розліпив уста.

Ханукка співчутливо посміхнувся до нього самими очима. Авжеж, він розуміє бека. Розуміє...

— Старий тілом, а дужий мудрістю наш бек Барджіль. — Ханукка стояв на своєму, Барджіля він не пустить у Ханбалик! — Тож і довіру маєш: звершити велике в малому. Саркел — добра фортеця. Велика її сила має послужити великій справі...

Бек Барджіль посунувся до дверей. Тархан Ієхуда поспішливо відчинив їх перед беком... Певно ж, собі привласнив подвиг Барджіля... Тепер бек не сумнівався, що Ієхуда, який не зронив тут ані словечка, облив його чорним варом перед Хануккою.

Як крізь порошу, бек Барджіль бачив перед собою дорогу від палацу Ханукки до гостиного двору. Червонокам'яний палац хозарських каганів і царів стояв на великому піщанистому острові серед широкої річки Ітиль, яку слов'яни називали Волгою.

Охоронці повели його до великого наплавного мосту із широких і довгих човнів, через які були настелені дошки. Царський палац з'єднувався цим мостом лише із західною частиною міста — Ханбаликом, що був обгороджений високою мурованою стіною. Східні мандрівники запевняли, що ця стіна більша від знаменитої стіни Ургенча-Джурджана...

Звідси, з наплавного мосту, добре було видно величні обриси Ханбалика. Над ним здіймався височезний мінарет найголовнішої — соборної — мечеті і мінарети тридцяти квартальних мечетей, в яких були і школи; видніли круглі бані синагог, лазень. А внизу, під стінами цих великих будов, серед дерев, пролягли рівні вулиці з домами найближчих, найдовіреніших соправителів кагана і царя-бека; тут шуміли велелюдні торжища, довкола яких ліпилися глиняні хижі челяді і вищилися великі будівлі тарханів, беків, етельберів та іншої ханбалицької знаті.

Хозарські кагани і царі-беки нікому не дозволяли зводити будівлі з обпаленої червоної цегли. Навіть своїм наближеним. Тож стольний хозарський град являв собою дивне барвисте видовисько. А вже східна частина столиці, Сарашен — Жовтий город, не мала ніякої стіни. Стояла відкрита усім вітрам і всім ордам, що котились із близьких і далеких степових просторів... Тут не було кам'яних споруд — глиняні хижі, повстяні вежі-шатра... Тут жили хозари-простолюдини, челядь, ремісники, дрібні торговці...

Барджіль усе те окинув одним поглядом. Уже хилився до надве-

чір'я гарячий літній день. Хлюпала об борти і днища човнів наплавного мосту чиста, прозора хвиля річки. Низько шугали над нею чайки, стрімко змахуючи білими крильми. Над головою високо в небі пливли легкі, пір'їсті хмарини.

Бек Барджіль, похитуючись на хисткому наплавному мосту, спрямувався до конов'язі, де стояли його опасителі-охоронці. Його люди допитливо нипали в його обличчя. Знали, їхній бек сподівався на велику милість від царя. Відблиски її мали усолодити і їхнє життя. Хіба не вони з такою хитрістю добули оту білотілу слов'янку з її малолітнім нащадком?

Але Барджіль підійшов і нікому не глянув ув очі. Нікому не посміхнувся. Люто злетів у сідло свого високоногого скакуна й рушив на дорогу, що вела уздовж стіни до широких західних воріт. Вони мали вивести його на степові простори Подоння, до града Саркела, до білих веж його нечистого роду...

Барджіль спинив коня. Піднявся у стременах. Нюхнув повітря. Легкий гарячий подув вітру котив зі степу п'янкі трунки земного буяння. Де-не-де зелений простір перетинався рівними смугами ораниць, виноградників; гаптувався ворухкими цятками отар і стад. Усе те належало велеможцям і лакузам Ханбалика і червоного палацу. Його ж, найдостойнішого бека Барджіля, звідси випихали на порубіжжя до войовничих полян-русів. Він їде туди... Ге-ге-ге! Їде!

Миттєво спішився. За ним зійшли на землю його опасителі. Поманив пальцем худого бороданя із восково-жовтою шкірою обличчя.

— Бохан, ти бачив, куди їх повели? — Той підбіг до свого володаря, ствердно хитнув головою. — Візьми із собою кого хочеш. Вони мають бути з нами. У Саркелі.

Бохан і кілька комонників вихорем знялися у зворотну путь. Тепер Барджіль потурбується і про скривджених християн. Його рід нечестивий? То нехай подивляться на інші роди і їхню віру!..

Оглянув своїх осторожників. Четверо братів, що завжди нерозлучні, були колись християнами. Тепер невідомо якої віри. Зачаїлись, та вірно служать йому. Ось він їм і нагадає про їхнього забутого бога.

— Ніссі і твої брати! — гукнув до невеликої групи своїх воїнів, що куняли у сідлах. Ті підняли на бека стривожені очі. — Чому ви ніколи не молитесь своєму християнському богові? Адже вас колись охрестили ромейські проповідники.

— Ми тепер віруємо у твого бога, господине. І в тебе! — випнув груди чорновусий Ніссі й трусонув своїми чорними тугими кучерями. Брати його витяглися в стременах.

— Ге-ге-ге... Це добре. Але і свого бога не годиться забувати. Я знаю, ви боїтесь. І всі християни, які є в Хозарії, також бояться... Немає кому заступитись за вас. Нема! А це несправедливо. Кожен повинен молитись своєму богові, Ніссі.

— Але ж... християнські храми поруйновані всюди у нас, господине,— несміливо нагадав Ніссі. І втягнув у плечі голову, ніби злякався своєї відваги.

— Бек Барджіль чує слова свого бога. Він йому каже: захисти християн у землі своїй — і тобі воздасться!..

— Воздасться!.. — зрадів вражений Ніссі.

— А тобі, Ніссі, мій бог велить таке: взяти своїх братів і йти до Цареграда. Іди, Ніссі, до ромейського царя і проси захистити християн у землі хозарській. Так сказав бек Барджіль. Так йому повелів його бог. Нехай цар пошле сюди своїх мудреців. Хай вони захистять своїх християн. Іди, Ніссі. Тобі в усьому поможе твій і мій бог...

Ніссі натягнув оброть, але притримав коня, гарцював на місці. Його троє братів стояли перед ним, готові йти туди, куди посилає їх господин.

— Ідіть! — махнув нетерпляче Барджіль, і ті зірвали коней в галоп.

Славина давно вже не молилась своїм богам — вони забули про неї, вона забула про них. Та коли рогатий місяць весело хитнув до неї своїм золотим вінцем, серце її враз ожило. Її згадали на небі! Сварогвітець, прабатько усіх світил, подав їй про це знак.

Упала біля своєї вежі на коліна. Здійняла руки до нічного неба. І самі зродились у душі давно забуті молитви.

— Ти, перший між світилами. Покровитель Ночі й Пітьми всюдисущої! Ти, володарю тиші й осторожник дібров та гаїв... Ти, летюча смерть звір'я лютого й гадин земних, побратим нічного татя! Ти, задруг гіркої долі, захисник страждущих та голодних... Ти, що породив Громовержця і не боїшся лику його!.. Місяце-батьку, погуби ворогів моїх, заховай нас від напасті, убережи від підступу... поверни до нені-матері... до роду-племені... до краю рідного...

Славина виговорила усі свої найсвятіші жадання й застигла в німому оціпенінні. Тільки сльози гарячими хвилями вихлюпували з очей. Не помітила, що якась тінь промайнула поміж вежами. Тому здригнулася, коли хтось став поруч і простер до неї руки.

— Хто се? — сполошилась.

Тінь мовчала. Тільки світила очима до місяця. Бо все мовчало довкола неї — і широкий степ, і вежі, і коні, і люди.

Їх було тут багато — челядинів-бранців. Чоловіків і жінок. Але всі безмовні — їм усім повідтинали язики, щоб не змовлялись між собою, не ворохобили, не могли втекти. А як хто і втече,— аби нікому не розповів про неволю!

Не могла звикнути до цих нещасних. Хто вони? Русичі, печеніги, болгари, яси? Усі безмовні...

Та поруч стояла тінь і смикала її за рукав. Кивала головою, кудись вказувала рукою. Її хтось кликав.

— Хто? — спитала пошепки й обімліла. Їй здалося, що вона так голосно крикнула — на весь світ. Уже відвикла чути свій голос. Відвикла чути себе людиною, відколи її, знетямлену, кинуто на вітрильник...

Знала вже, що через сина, через Скалка, недоля почала шарпати й тіпати її, як жменю конопель на терниці. Комусь він був дуже потрібен, її Скалко, нащадок київського князя. Ось коли вона кляла себе за непослух князеві... Ось коли слала прокляття родові своєму за гордість... Сиділа б оце за високими заборолами терема, ніхто б і не подумав важити на життя і волю князевого нащадка. Хіба що Лупкиня... Авжеж, навіть у пущі ірпінській дістала! Се вона, вона!.. Лютосна хозаринка!..

Німим був хозарський полон. Довкола себе, скільки сягне оком, бачила Славина отари худоби, зелені ниви. В тому стійбищі, де вони тепер були, в таких же вежах, як у неї, і в гірших — сірих, латаних, перекособочених — жили пастухи, доярі, погоничі... Їх було багато — не злічити, чоловіків і жінок. І всі безмовні, як і та жінка, що приносила їй щодня молоко і сир. Певно, бранка була приставлена до неї.

Була вона ще не стара, але вироблена, змучена, кощава, з великими долонями, з довгими, у синьому мотуззі руками, з порепаними підошвами. Усі тут ходили босоніж. Тіла ледь прикриті якимось дрантям. Не дібрати по одягу, хто вони. Та скоро її розпізнали бранці-русичі. Приходили до її вежі, подовгу стояли чи сиділи, розглядали її і її Скалка. Інколи усміхались до дитини, брали за руку, водили довкола вежі. Славина збагнула — це задруги, може, поляни...

Та ось поруч з нею стоїть тінь, настійно торсає за рукав, кудись тягне її. Хто може кликати її? Впізнала знайому челядинку, заспокоїлась. Кличуть, певно, у гості... Жінка зайшла до вежі, взяла на руки сонне хлоп'я і повела Славину за собою.

Вони прийшли до краю стійбища, яке упиралося в широку річку. Чорне небо мовби перевернулось і впало у плесо ріки. В ній також мерехтіли зоряні світи, пливли світлі хмарини, купався рогатий місяць. Ось їм назустріч, від берега, ідуть двоє мужів. Ніби знайомі

постаті. Підійшли близько, зовсім близько, так що вона відчула різкий запах їхніх хутрових одяганок. Десь уже чула той запах...

Не встигла пригадати, як її підхопили на руки. Зненацька пробудився Оскол й коротко крикнув. Якась верета закрила її голову — ні крикнути, ні дихнути... Відчула тільки, що лежить на колінах у вершника і що її мчать кудись у безвість. Копита коней глухо били в суху землю, як у туго натягнутий бубон...

Бек Барджіль дав знак спішитися для перепочинку. За спиною лишилася чимала путь — не менше двох фарсахів. А від Ітиля до Саркела ще гей скільки — усі тридцять фарсахів набереться. Тож потрібно берегти коней.

Палали вогнища. Барджіль сидів на сідлі, яке зняв з коня і яке тепер правило йому за стілець. Довкола сиділи його вірні осторожники-вої...

У степу почувся тупіт копит. Скоро біля них спішився загін комонників. Куди мчать і пощо? Барджіль почув знайомий голос Ієхуди. Тархан кудись поспішає...

— Тархане, сідай-но до вогнища! Гостем будеш! Солодке м'ясо молодих ягничок... — Очі бека Барджіля іскряться чорними іскрами, широкий рот ще ширше розтягується у приязній усмішці.

Ієхуда втягує тонкими ніздрями запахи диму, м'яса, степу. Ненароком кидає позирки в доброзичливе обличчя бека Барджіля.

— Украли твою бранку з дитям... — сказав неголосно й одвернувся.

— Невже? — Барджіль схопився за руків'я меча.

— Це ти, бек, зробив. Поверни! — Довірений радець Ханукки теж потягнувся до меча.

— Красти дароване нашому цареві?! — обурився Барджіль. — Це ти... ти її сховав кудись... а може, й убив! — скрикнув бек. — Ти хочеш зганьбити мене перед каганом і царем! Я знаю твої потайні наміри!..

— Поверни бранку з дитям!..

— Ти продав її комусь! Скільки тобі дали золота за неї? Я все розповім! Усе!.. — Барджіль скочив на коня охляп, без сідла. — Я розповім нашому повелителю, кого він пригрів біля себе! — Бек осадив коня, махнув рукою до своїх осторожників. Ті вже були у сідлах. Вони рвонули слідом за беком — рішучі, відчайдушні, гнівні. Вони мчали назад до Ітиля, до червоного царського палацу.

Ієхуда зі своїми комонниками помчав слідом. Він не чекав такого повороту розмови. Бек Барджіль хоче в усьому звинуватити його? Хитрун цей бек, знає, як відвести од себе підозру. Але вірні люди сказали, що то Бохан вихопив уночі Славину із Осколом із рук безмовної челяді, яка належала йому, Ієхуді...

Бека потрібно таки завернути. Ще й насправді зуміє переконати Ханукку, що в усьому винен Ієхуда, а не він, Барджіль, що це тархан хоче привласнити собі нащадка полянської землі і згодом використати його для помсти за свою ганьбу. З Барджілем краще замиритись. Небезпечний і підступний хитрун! Рід його осів на пограниччі ромейських володінь і полянської землі; вгризався в нові простори Подоння; обростав радцями і воями із слов'ян і ромеїв, був зв'язаний з ними якимись незримими нитками спільності. Барджіль був дуже небезпечний.

Краще зараз же помиритися з ним!..

Ієхуда обігнав огиря Барджіля й зупинив розлютованого бека...

Бодрич Местивой стояв на чатах, зіпершись на спис, і думав свою невеселу думу. Ось уже два роки, як дружина витязя Буя служить у великому і дивному городі — воістину царському городі. А він усе не

може до нього звикнути, до тих див, які тут оточують людину. Та ще більше не може збагнути їх. Жив, як тарган під склянкою,— усе довкола бачив, але нічого не тямив.

Ось і нині. Стоїть він на чатах у великих розкішних покоях знатного константинопольського урядовця Фотія, бо саме в нього витязь Буй знайшов притулок зі своєю дружиною. Стоїть і стереже бібліотеку — величезну залу, де на полицях, уздовж і впоперек стін,— книги.

Книги, книги... Важкі, в товстих окладах, золотом розцяцьковані, часом різьблені і плетені зі срібних пластин. У себе, у своїй землі, Местивой тільки чув про книги, в яких зібрана мудрість усіх богів і всіх людей. Але не бачив жодного подібного творіння.

Інша справа, коли знаки роблять на камені, чи на бересті, чи на пласких навощених дощечках. Такі є у бодричів, у новгородців, у киян. Але щоб гори книг, гори мудрості! Хіба людина здатна осягти увесь огром людського досвіду?

Та ще дивніше Местивою, що господар їхній, цареградський велеможець Фотій, щовечора тут збирає гостей. І тоді починається!.. Фотій щось вичитує в тих книгах, щось доводить. Гості його розгортають інші книги і заперечують йому. Розмови, сперечання... вечір, а то й ніч.

Дивно, як можна стільки розмовляти і нічого не робити? Не діло язиком молоти. Боги дали людині руки, аби вона творила ними — орала, сіяла, будувала, шила, кувала, билась. Як же інакше добути блага життя? Роботою. Язик же дано для молитви та щоб пам'ять роду свого людина могла передати нащадкам. А ці одне знають: розбалакують до ночі, та ще таємно. Для того і ставлять сторожу під дверима.

Цього вже ніяк не розуміє Местивой. Має стояти на чатах і дивитися пильно, аби ніхто чужий не пробрався до бібліотеки, не зачаївся десь за сими статуями, що зображують не богів, а людей.

Так суворо велів Бую господар їхнього дому Фотій. Є в нього довірений муж із слов'ян — Костянтин. Через нього усі повеління й розтлумачують воям Буя, бо слов'ян у дружині чимало, а мови свейської чи урманської ромеї не знають. Отож і дружба зав'язалась між Местивоєм і Костянтином.

Добрий молодик сей! Молодший за бодрича, зовсім іще юнак. Приходить сюди з іншими молодиками, на нього схожими, також слов'янами. Живуть вони у Цареграді давно й навчаються у різних схолах і монастирях. Буває, тижнями сидять у бібліотеці, читають, пишуть щось. Недавно Фотій зробив юнака Костянтина своїм бібліотекарем.

Мовить Костянтин трохи не так, як у бодричів чи в Києві, але все ж зрозуміло — по-слов'янському. Бо така говірка слов'ян у македонській землі, у граді Солуні. Фотій же наставляє його і содругів його істинному божому слову. Костянтин про те інколи говорить із Местивоєм. Яка полегкість тоді входить у душу бодрича-слов'янина! Відколи знову опинився у дружині Буя, життя його стало проходити у мовчанні, як у без'язикої тварі. Вої Буєві і він сам не говорили багато — булибо від різних народів, від різних племен. Спілкувалися більше руками та очима. Єдиний бог, який їх усіх звів, це була жадоба багатства, а найперше — золота. Золота!..

Бодрич теж мріяв, що роздобуде якусь дещицю. Тепер же знав, що ці жорстокі й скупі ромеї не дуже щедряться на золото. Щоправда, різних див Местивой набачився... Йому б почути рідне слово... Дяка солунцю, рятує душу від самотини!

Останнім часом якась люта хворість вчепилась в худенне й кістляве тіло Костянтина. Зів'яв молодик, аж ніби зістарився. А йому тридцять літ нині. Сторониться людей, уникає Местивоя...

Шкода!.. Хто тепер оповість про те, що читають і що переписують учні Фотієві... що говорять давні грецькі мудреці — Платон, Ксенофонт, Арістотель... що вписують у свою книгу — «Словник» — Костянтин і його содруги... Мовив колись, що тлумачать там давні слова, аби

легше було читати древніх еллінів і святе письмо боже. А ще мовив, ніби складають книгу приказок і прислів'їв для свого учителя Фотія. От і Местивой дещо хай підкаже йому. А Фотій використає їх у своїх промовах перед молодим царем Михаїлом і юним царевичем, якого він виховує. Мовив іще, що ці промови не до вподоби багатьом патриціям, особливо патріарху Ігнатію.

— Хто такий патріарх?

— Це по-вашому — головний волхв.

— Як на Арконі?

Костянтин дивується. Він не знає, який волхв на Арконі. І тоді оповідає Местивой. На Арконі живе найголовніший бог Світовид і його волхв.

Костянтин регоче.

— Найголовніший бог, його дух живе тут, у цих великих хмарах. Ти був у храмі святої Софії? Його поставив перший імператор Візантії Костянтин Великий. Він і був першим християнським царем. Через те істинний бог Ісус Христос і сподобив цей град. Чи бачив ти, Местивою, інший такий град на землі?

Местивой заплющував очі. Звичайно ж, не бачив. Воістину ромейський бог є найбільшим і найсвятішим на землі. Але ж... хотів би Местивой уже й додому. Туди, за Лабу, до скелястих берегів Старгорода, де жив колись його рибацький рід. Жив! А тепер нема — побрали всіх у полон, продали свейським витязям-варягам... Але як пахне там земля! Тут земля не має пахощів — тут усе здувають вітри, які щоденно міняють напрями. Подібно до намірів самих велеможців цареградських...

Вони бояться один одного, стежать один за одним. Тому й полюбляють чужосторонських воїв, які не розуміють їхніх слів і намірів. Навіть цар Михаїл, кажуть, залюбки бере до себе на службу варягів. Своїм, ромеям, не довіряє власного життя. Тут і велеможці, і царі вбивають один одного або засилають на безлюдні острови.

Нещодавно убили жорстокого імператора Льва Вірменина. Тремтить, мабуть, на золотому своєму столі і новий цар Михаїл, який підпирає себе силою свого дядечка Варди і своєї матері Феодори, померлого царя Феофіла жони. Вони й державили тут. А оце недавно Варда запроторив свою царствену сестрицю в монастир і став єдиновладним кесарем. Молодому імператорові Михаїлу підсуне то одну забавку, то іншу. Той і тішиться. Гасає зі своєю ватагою гультіпак і пройдисвітів по цареградських околицях у пошуках пригод. Отож Фотій і наставляє Михаїла: довкола імперії стільки бід! Араби-сарацини відібрали всю Сіцілію, Кріт, болгари витіснили з Балкан ромейських владців — і їхній цар, Борис-Радивой, відхопив чимало імперських земель... А в самій імперії? Проти бога і його служителів істинних піднімають голову єретики-павликіани та іконоборці, що не визнають зображення бога на дерев'яних дощечках-іконах. Ненавидячи сущі закони, вони підтримують одвічних ворогів імперії арабів і помагають їм воювати землі. Морський полководець Никита Орифа ледве стримує арабський флот біля островів Егейського моря...

Тож під впливом Фотія імператор ніби прокинувся. Відтоді, як Варда проголосив себе кесарем, Михаїл став уникати пиятики, гультяйства. Здружився з новим приятелем — своїм конюшим Василієм Македонянином. Із простолюдинів цей конюший, полонений був болгарами і виріс у болгарському полоні, у Македонії. Тому й Македонянин. Фотію це не до вподоби: чого може навчити колишній раб і простолюдин імператора? Якої державної мудрості? Фотій лютує, мовив Костянтин-солунець.

А Местивой думав: ще як міг би простолюдин державити, не гірше від Варди чи Феодори!..

Але тепер солунець чомусь не приходить до Местивоя. Стоїть він на чатах і не знає, що діється довкола. Зі стін зали дивляться на бодри-

ча темноокі жовтаві лиця святих, мудреців, якихось державців. Одні допитливо заглядають йому в душу, інші насторожено дослухаються до його кроків, а може, і до його думок. Ще інші позирають на величезні різьблені двері, які ведуть до бібліотеки.

Местивой сторожко поглянув на двері. Вони безшумно розчиняються. З них вислизує якийсь чоловік у короткій білій туніці, у білих ногавках. На голові відлога від широкої пунели, що ховає обличчя невідомого.

Местивой кидається йому назустріч — перетинає шлях списом. Невідомець спритно хапає спис і — о, яка сила в руках! — відкидає осторожника зі своєї дороги. Тоді Местивой крикнув:

— Не вийдеш! Гей, браття! Сюди! На поміч!.. — Десь поруч загупало, забряжчало — то бігла до нього поміч. Але в цю мить із бібліотеки вийшов Костянтин-солунець. Блідий, гостроносий, очі гарячково блищать.

— Пощо галасуєш даремно, Местивою? Пропусти його.

— Не бачив такого! — уперся осторожник. — Як зайшов?

— Пропусти, мовлю ж тобі. Се єпарх Константинополя Никита Орифа. Наш соумисленик.

Местивой незадоволено відводить убік спис. А поруч з ним уже стоїть Буй зількома воями. Костянтин махнув до них рукою, мовляв, ідіть, помочі не треба. І ті мовчки пішли назад, недобре зиркнувши на бодрича.

Єпарх Царграда!.. Та нащо ховається? Тут, певно, якась змова. Местивой запитливо подивився на Костянтина-бібліотекаря.

— Він... із вами?

Той приклав палець до уст.

— З нами усі, хто жадає імперії величі. Проти нас усі, хто хоче, аби Візантія схилила голову перед латинянами і Римом.

Местивой тільки стенув плечима. Хіба мало тої величі має Ромея! Хто посміє урвати її чи поменшити? А довкола чути без кінця: Рим... Рим... Римський папа — ворог візантійського патріарха... Отже, кожен із них хоче вивищитись один над одним. Та навіщо слов'янину Костянтину встромляти голову у цю непевну справу? Книги — то інша річ...

— Брате,— осмілився бодрич,— адже ти слов'янин. А чиниш, яко ромей. І бога їхнього прияв, й ім'я. Пощо так печешся про велич іншого народу?

Костянтин прикрив свої виболілі сині очі важкими підбряклими повіками. Плечі його піднялися, вигострилися, ніби чорна священицька ряса раптом поважчала й потяглася донизу. Може, тоді уперше в житті він інакше подумав про себе і про своє місце отут, у Константинополісі. Коли ж розклепив повіки, Местивоя поруч не було.

Костянтин вийшов на подвір'я, сів на теплі мармурові сходини, підпер своєю тонкою рукою голову і застиг. Дивні думки снували в голові, забивали дихання, прискорювали биття серця. Іноді здавалося йому, що ті думки відривали його від цих мармурових сходів, від цієї кам'янистої землі — і здіймали над величавим городом, що виблискував на сонці золотими хрестами, гладінню білих колон, церковних бань, статуй. І він летів над бірюзовим мигтінням затоки Золотого Рогу, повертав туди, за Боспор, за Дунай. А вже там бачив свою землю, град свій Солунь, дім. Білокам'яний, з фонтаном і портиком...

У затінку витких виноградних віт, що змережили стіни кам'яної огорожі, сидить біля столу його статечний вітець — Лев. Семеро старших братів по черзі читають йому псалми із святого письма. Найостаннішим читає він, Костянтин. Бо він восьмий син у свого батька. Кволий, тендітний хлопчисько, якого завжди ображали старші брати — то за чуба скубнуть, то стусана під ребро дадуть. За це їм, щоправда, перепадало від батька і від найстаршого брата Федора. А він придумав тоді іншу помсту — усіх перегнати в науках.

От і вийшло, що зумів найглибше тлумачити святе писання. Тож

щоразу, коли поважний урядовець Солуні, правитель усієї Славинської провінції у Македонії, Лев збирав довкола себе синів, щоб пересвідчитися в їхніх успіхах у навчанні, найменший, Костянтин, готував несподіванку...

І того разу, коли Лев перевіряв синів, Костянтин розкрив писання Григорія Богослова. Богослов! Наймудріший, найнедоступніший філософ із усіх отців християнської церкви!.. Отрок побожно складає на грудях руки і починає проказувати його по-грецьки... потім латиною... а ще потім говорить свою проповідь уже по-слов'янськи...

Лев-отець розчулено витирає очі. Старші брати побожно застигли — на їхніх обличчях захват... віра... покаяння...

Слава про вченого отрока докотилась до Константинополя, до царських покоїв. Тоді й розшукав його Фотій і взяв до царського двору, у задруги синові царя Михаїла. Костянтин допався до еллінської премудрості — філософії, риторики, математики, астрономії, музики... Учився разом із цесаревичем. Увірував, що се бог вседержитель спрямував його по цій стезі за терпіння і за труди велії. Воістину душа трудолюбивих насититься!

Отак і став священиком, потім бібліотекарем у Фотія. Його першим і улюбленим учнем, довіреним у потаємних справах, яким Фотій присвятив своє життя.

Та вкусивши вдосталь благодаті наук і чужої мудрості, забув юнак про той рідний грішний люд, який гибіє у неуцтві й ідолопоклонстві. В його серці, бач, не знайшлося щедрості для тих, кому недоступна радість пізнання мудрості. Вузькодухий! Він сам упився радістю і вознісся духом над темними теж сам...

Відкинь від себе лживість уст і лукавство чужого язика. Згадай про свій народ. Ти єсть слов'янин. І народ твій слов'янський!..

О, брате бодричу, сам не відаєш, які мислі розбурхав ти своїми словами у душі Костянтина-солунця... Він тепер знає, який труд звалить на свої плечі. І в ньому, в тому труді непосильному, утопить біль свого серця... загоїть рану душі. О, він радо прийме і ту пагубу, яка, чує він, уже підкочується до його знеможеного тіла. І та, котра відкинула його простягнуту руку, потім буде лити над ним одвічні сльози... Це вона, дочка єпарха Орифи, Єлена, прислала з відмовою свого знаменитого отця до Фотія, щоб осоромити його, Костянтина.

Та він єсть гордий слов'янин! І слово його мудрості стане щитом для захисту й возвеличення слов'ян. «Аз єсм твій щит, народе слов'янський... Сподівайся на мене... Сподівайся!»

Костянтин мало не скрикнув з несподіванки. Перед ним стояв Фотій.

Дебелий, плечистий, блискучоокий, чорнявий муж, сей Фотій, приязно усміхнувся до юнака. Чи варта ота любов, щоб доводити себе до знемоги! О, та Єлена... Вона таки не варта такої жертви... Але не сказав Костянтинові цього — засліплений коханням не вірить зрячим!

— Я щойно від єпарха, Костянтине,— гуде Фотій. — Никита Орифа дав свою згоду. — Він вдоволено, рокітливо сміється. Дарує ласку своєму бідолашному учневі. — Бери шлюб з Єленою.

Костянтин зблід, міцно стулив повіки. Хруснули тонкі пальці. Єлена відмовила, а Фотій уговорив батечка. Ось!..

— Ні, вчителю мій... Я передумав. Я не достоїн. Я знаю, ти умовив Никиту. Але... Єлена не знайде зі мною щастя.

— То знайдеш ти! — здивувався Фотій. — Ти заслужив його, Костянтине.

— Отче! Моє щастя в пізнанні бога.

— Але бог дав мужу любов до жінки. І це земне, плотське щастя — від бога також. Без нього муж — що кадило без огню.

— Учителю! Не матиму я щастя від жони нещасної... Віддаю себе в руки богові нашому.

— Хай благословить всевишній... — розгублено пробубонів Фотій і пішов по сходах до палацу.

Коли Местивой-бодрич увечері робив обхід Фотієвого саду, що виходив до Золотого Рогу, на березі угледів нерухоме тіло Костянтина. Узяв його легко на руки, переніс до альтанки. Почав розтирати руки й груди.

Солунець опритомнів.

— Брате Местивою... Одвези мене в монастир... — тихо попросив.

— Добре, відвезу, та в який же?

— У монастир Господа Вседержителя — Пантократора. Тільки нікому ні слова про це... — благав Костянтин.

— Ні слова! — пообіцяв Местивой.

І не відав, що тої миті Костянтин назавжди розпрощався зі своєю молодістю і зі своїм минулим життям. Нова дорога вже чекала на нього.

У воротах Фотієвого двору стукало четверо посланців.

— Хто єсте? — кинувся Местивой.

— Ніссі з братами! Від бека Барджіля. Хочемо бачити господина...

— Чекайте! Покличу...

Фотій здивовано вислуховував посланців бека Барджіля...

Три білих дідиська сиділи на лаві, обіпершись на свої могутні ковіньки.

— Князь Тур збирає дружину у Степ,— мовив Соловій.

Скільки Вадим живе у Києві, стільки й чує: Степ... Степ... До полудневих порубіж, мовлять, прикотили нові орди. Через хозарський Степ. Спочатку ніби вони воювали проти кагана хозарського, тепер воюють за нього. А до Царгорода поведе купецьку валку можний купчина Скоптій. Вельми багато добр князівських і боярських повезуть на царгородські торги! Тож треба сей путь опасити від Степу. Так розповідав Соловій.

Знову Степ... орди... безконечні орди котить той клятий Степ на землю подніпровських слов'ян-русичів. Були печеніги й булгари... торки і гузи... А тепер хто?

— Мовлять, якісь угри. Мовлять, цар-бек Ханукка одружив угорського воєводу Леведія з однією зі своїх дочок і проголосив цього вождя угорського племені хозарським князем. Ті угри дуже сильні, войовничі, жорстокі.

— Але де вони?

— У Степу!.. Десь там їх треба шукати!..

Дивується Вадим: скільки живе у Києві, не бачив ні тих хозар, ні печеніжинів, ні булгаринів. Питав, чому так?

— Не бачив, бо не пускаємо, сину, близько.

Не віриться щось.

— Чи така вже велика біда — той Степ? — сумнівається Вадим.

Соловій, Сварун і Німаня дружно хитають білими бородиськами. Відколи живуть на світі, відтоді й пам'ятають, що Степ одвічний їхній ворог. Що він завжди пахне бідою, той несходимий, бездонний, як небо, Степ...

— Хозари напускають на нас різні орди... Тепер нові якісь.

— Не забувають нашої данини мечами... Через те і викрали Славину нашу...

Вадим не раз чув оповіді в родині Соловія про Славину і княжа. Певно, що для цих людей Степ хозарський був тяжкою реальністю. Тепер він сам збирався йти з дружиною князя Тура. Гніва збирала його у похід з особливими надіями. Вона просила своїх богів допомогти Вадимові знайти десь там, у Степу, її родину. Бо де ж бути Славині й Буслу, як не в хозар?

З нового полотна пошила кайстру, складала в неї перепечі, сало, цибулини, сіль... Щоб вистачило і своїм, коли зустріне їх. А що Вадим

їх зустріне — не сумнівалась, вірила всією душею. Боги знаки їй подавали, коли вранці сьогодні носила до них молитви на березі Дніпера. З хвилі випірнув старий-престарий Водяник. Ударив по воді величезним риб'ячим хвостом, аж вири довкола закрутились, набрав у рот води й пустив угору віяло бризок. Застогнав чи глухо реготнув — і пірнув під очерети. Гніва здогадалась, що це Водяник добро віщує їй,— сіла на свій човник і попливла до невода. А там повно риби! Нагнав у сіті їй своє стадо риб'ячий пастух, повен човен риби з них натрусила. Тепер і Вадимові юшки наварила. А щоб і далі риба ловилася, понесла Водянику чималу грудку солі...

А ще бачила у неділю зелених нявок. Дівчата ті вибігли з діброви й повели свій танок на галявині. Ці блискучоокі веселунки із заквітчаними косами, як забачили її здаля, привітно помахали руками і шубовснули в воду. Тільки піна кругом пішла. І їм треба віднести на галяву глек молока... Хай поможуть добрі духи землі й води Вадимові у тому хозарському Степу знайти її рідню...

— Бусла мого відразу впізнаєш, сину,— напучувала Гніва Вадима. — Він і зовсім схожий на того птаха — такий цибатий і чуб острішком стирчить. Ніс тонкий та довгий, над вусом загнувся. Ну бусло, та й годі...

Потім Вадим дивувався, як то може людина бути отак схожа на птаха... Але перш ніж він зустрів його, проминуло чимало гарячих літніх днів.

Київський князь Тур довів свою дружину до ревучих порогів Дніпера і спинився на три дні відпочивати. Час від часу з табору відбували групи верхівців, оглядали принишклий простір плавнів. На третій день увечері біля порогів з'явилася плавнá дружина воєводи Ольми. Опустили вітрила, витягли лодії на берег, поставили на волоки і потягли берегом, доки не обійшли пороги. І тут князь Тур покликав Вадима:

— Бери своїх новгородців і йди з Ольмою до Сурожа. А я поведу свою рать до Білої Вежі. У Сурожі беріть тамошнього воєводу і разом по Дону піднімайтесь до Білої Вежі. Звідти й рушимо на супостата...

Вадим тільки змигнув білястими, вигорілими віями. Київський князь ні з ким не держав ради. Він просто давав наказ, що хто має робити. Це було не в звичаях новгородських. А де ж віче мужів і вічова мудра рада?

Все дивувало тут Вадима. І владність князя, якого всі слухали; і величність оцих сонячних просторів, що пахли полиновими вітрами. І якийсь далекий Сурож, де тамошній воєвода готовий іти з київським князем супроти хозар... І ті хозари, які є першими ворогами полянрусів, але яких треба шукати за тридев'ять земель...

Нарешті у світанковому рожевому сянні неба чітко вирізьбились чорні гранітні вежі. Ольма, що сидів на кормі першої лодії, підняв угору свій бунчук і нахилив його в бік берега. Враз припинили рипіти весла, лодії завмерли. Усі здогадались — вони вже забачили Сурож.

Опустили вітрила і тихо підпливали до скелястого берега, що ховав своїм камінням лодії від тих веж. Та, певно, не сховав.

Уже в обідню пору до їхнього берега пристала гостроноса грецька хеландія. Одна. Із неї вийшов бронзовотілий світлочубий муж і попростував до Ольми. Ступав широко, вільно; на його довгій туніці із червоного шовку видзенькувала золота верижиця; високі, тонкі у щиколотках ноги були обплетені реміняччям, яке тримало товсту дерев'яну підошву. На щиколотках теж дзвеніли золоті ланцюжки. Він шугав по піску тими дивними ходаками, і ноги його не занурювались, ніби пливли по сипучій поверхні. Відразу було видно, що йшов державець, володар, воєвода. Ольма підвівся з лавиці в лодії і пішов йому назустріч. Вадим рушив услід на відстані.

Наблизившись до Ольми, сурожець поклав на пісок свій меч. Те саме зробив і Ольма. Трохи повагавшись, Вадим і собі зняв опоясся

з мечем і поклав перед собою. Тоді сурозький воєвода блиснув білозубою усмішкою, аж в очах його від неї ніби розсипались сині блискітки, і сказав чисто по-слов'янськи:

— Борзо ведеш свої лодії, воєводо! Ай да як ладно!..

— До тебе, брате, спішили,— ледь усміхався Ольма.

— Бачу! А що хозари, мовчать?

— Нишком лукавлять. Із Білої Вежі насилають орди, а потім відходять за Дон і відбиваються за мурами Саркела.

— Відомо сіє,— сміється сурожець. — То хитрець Петрона Каматіра колись ставив тоті мури. На просьбу царя і кагана. Тепер там владарює бек Барджіль.

— Барджіль? Старий лис! Колись викрав Турового нащадка з Києва — Оскольда. Тепер ось орди шле... Маємо омирити його мечем. Тур мовив, що підеш з нами. Не передумав, Бравлине?

— Думаю!.. — знову білозуба осмішка.

Вадим ступив на крок ближче.

— Недавно відігнав від Сурожа хозар і угрів. Не пошкодить ще раз помахати мечем у них під носом. — Бравлин гордовито кинув погляд у бік мовчазного воєводи, що чипів за спиною в Ольми. І раптом ніби захлинувся власним сміхом. Очі незнайомця не те що пильнували його, а вчепилися, влипли, влізли в його очі, гарячково ловили кожне його слово, кожен порух. Від напруги почервонів рубець на щоці. І ті очі сині-пресині, як далеке небо під рідним далеким овидом... Щось тенькнуло, стрепенулось у серці Бравлина, і хтось ніби підказував щось, втискував в його уста рідне ймення брата... А хтось інший стримував його.

— Маєш щось сказати? — звернувся він до Вадима.

— Маю... — прохрипів Вадим. — Отця свого, Величара, пам'ятаєш?

Бравлинові уста здригнулись.

— Що з ним?

— Душа його у Вирай полетіла. Від руки боярина Гостромисла загинув. А мама Дана, яко зозулиця сива, тебе все виглядає...

В очах Вадима загусла темна туга. Пекло від невидимих сліз. Цей мовчазний муж, такий раптом наїжачений, колючий, одним своїм поглядом ніби здирав з Бравлина золотистий одяг щасливця, вдатного ловця долі, і перед сліпучим таврідським сонцем, перед високим святим небом відступила від сурозького воєводи слава великого мужа. Стояв уже не вдатний властоімець і переможець, а вивертень, проворник, торговець сумлінням і пам'яттю свого роду і того, що ніколи не продається, що дано богами людині навічно і що ніщо не здатне замінити...

Бравлин не хотів бути таким. Насупив брови, грізно зиркнув на цього новоявця, котрий ураз скаламутив його спокій у душі, давно вже приколисаний ситістю і пестощами життя. І хто б то не був перед ним — брат рідний чи ворог, убивця чи рятівник, він уже його ненавидів.

Одвернув погляд од Вадима, подивився на небо, на хмари, що неслися від гір, які стільки років поспіль заступали йому всі дороги туди, куди щовесни тяглися лебедині зграї, звідки прилітали білі вітрильники; звідти ж час від часу наповзала зелена туга за широкими роздоллями й лісами... за чистим запахом білих снігів. Гей, муже суворий, пощо скаламутив нині його приспану душу! Пощо нагадуєш отчий дім, у який він ніколи не повернеться? Пощо викликаєш у пам'яті спогад про теплі мозолясті руки лодійщика Величара, з-під яких сиплеться пахуча стружка, коли він довбає лодії?..

Та що це він? Бравлин трусонув світлими пшеничними кучерями, відганяв від себе видіння, що враз цупко вхопило його серце й стиснуло болем — не побачить уже ні батька Величара, ні матінки — сизої зозулиці. Бо вже дороги далеко занесли Бравлина від рідного краю, а слава й солодка шана у чужій та ласкавій землі уже зсивили йому

скроні, вознесли душу, отруївши її марнослав'ям; одягли у золоті шати й туго обвили дзвінкими золотими ланцюжками...

Бравлин недобре поглянув на руїнника свого душевного спокою. Обличчя його ніби поважчало, обвисли щоки, у тонку складку стислися вуста. Немає йому назад вороття — і він не хоче його! Піде ось зараз здобувати собі нової слави у степах хозарських. А здобуде — принесе її сюди, до славного города Сурожа, кине під ноги своєї теплоокої смаглявки... А її руки і тіло віддячать йому невситимими солодощами життя... І що йому до тієї землі, звідки прийшов? І що йому до тих мозолястих рук, що вперше дали йому меч? Що до тієї пісні, що тужила над чиєюсь недолею? То його менший братець Вадимко-гусляр тими піснями перейнявся, а разом з ними поселив у своє серце і чужий біль, і чужу недолю! Йому, Бравлину, доля щасливо усміхалась і щедро пестила славою. Тож не буде її гнівити!

— Моя дружина сполчена, воєводо Ольма. Тятиви наструнені, мечі нагострені; квадригеми і триреми стоять під веслами. — Бравлин гордо подивився на київського воєводу — він має справу з ним, з київським тисяцьким, а більше ні з ким! — Тож прошу до мого дому на гостину,— усміхнувся до Ольми.

— Не зашкодить і відпочити,— втомлено прикрив повіками свої гострозорі очі Ольма. — А це ось новгородський воєвода Вадим Хоробрий. Привів до Києва свою дружину.

— Вадим!.. — Таки ж це був його брат. Бородатий, порубцьований муж з широкими грудьми й міцними руками мало чим нагадував колишнього тендітного гусляра-співуна із Славен, який збивав із розуму увесь торг новгородський. Ото тільки по очах ще можна впізнати...

І він його впізнав. Хоч і не хотів признаватися у тому. Тепер у душі ворухнулось бажання похизуватись перед цим обшарпаним, зсірілим воєводою своєю величчю і блиском, славою і... великодушністю, а вже потім подати йому руку і сказати: «Ось ми які, сини лодійщика Величара. Обидва воєводи». Тому Бравлин статечно схилив голову в бік новгородського воєводи і сказав:

— Прошу і тебе, Вадиме-брате, сину Величара, до себе в дім. Оповіси моїм дітям про родину нашу. — І простяг руку до брата.

Вадим ніби й не бачив тієї руки, нагнувся, підняв із землі опояся з мечем, мовчки підперезався ним і рушив назад. За кілька кроків озирнувся і кинув до Ольми:

— Я тут поставлю чати. А ти йди, воєводо.

Бравлин так і стояв з простягнутою рукою.

Сонце підбилося високо над морем, зітерло межу між голубим небом і голубим морем; довколишній світ від того, здавалося, розсунувся, став бездонним і безкраїм. І людина в ньому тонула, немовби краплина роси, з якої світило невидимо спивало силу. Безсила, безмоцна, беззахисна — від суєти мізерної і марнослав'я.

Не сподівався Вадим зустріти свого брата в цьому житті. Та ще більше не мав і гадки побачити його таким, яким побачив. Щось кривдне, образливе тепер нуртувало в його серці, перевертало душу, наливало болем. Не хотів дослухатись, як за його спиною шурхотів пісок під кроками двох мужів, як грюкнули весла об борт хеландії.

До його ніг лише докотилась довга пініста хвиля, коли море легко гойднуло вузьку посудину, на якій усівся Ольма з Бравлином. З його братом, якого вже й забули в Новгороді... Оплакали родом... А він великий воїн і волостель у землі ромейській, звеличує її своєю силою, трудами своїми і славою. За те має шовкову туніку, золоті верижиці на грудях і на щиколотках ніг...

О, праотче світу, великий Свароже! І ти, Роде, превеликий і дужий! І ти, володарю багатств земних — Велесе!.. Пощо в душу людини кидаєте жадобу влади і владарювання, жадобу земних багатств та утіх?.. Пощо забуваєте дати вічну пам'ять про минувшину, вічну любов до землі, яка тебе спородила і з вдячністю забере назад? Адже

не в своїй землі ймення твоє буде потоптане, знівечене й осміяне пихатими товстосумами, що за дзенькіт золота у власних гаманах куплять і чужий мозок, і чужі руки, і чужу славу, аби ними утвердити свій рід і себе!.. Пощо, добрі і всевладні боги-праотці, не даєте дітям своїм збагнути велику істину: безсмертя у дерзновенних смертних діяннях, а не в багатстві і не в благодатьстві? Пощо ж плодите незрячих душею, які підло нищать свої святині забуттям і тому служать чужим богам і чужій славі, пихато брязкають золотими ланцюгами на своєму тілі і на своїй душі!

Зарожевіли овиди над морем; розсипалося червоне золото призахідного сонця по дрібних хвилях моря...

До нього наближався легкий човник з двома гребцями.

З корми зненацька підхопився весляр. Високий, цибатий, з довгим гачкуватим носом, який сягав вуса, а солом'яний чуб острішком стирчав над довгим покатистим чолом.

— Бусло!.. — вражено вигукнув Вадим. — Це ти?

— Я... — розгубився весляр, ще більше вражений. Закліпав круглими темними очицями під дугастими низькими бровами. Ну чисто ж той лелека! Бусло, та й годі!

— Я шукаю тебе! Твоя Гніва послала мене сюди. Пощо застряв?

— Бранець я тутка...

— У кого?

— У воєводи Бравлина. Обіцяв у дружину взяти на хозар. Та звідки відаєш про мене?

— Знаю і про Славину, і про Оскольда. Ходи з нами. Ольма тебе візьме в дружину.

— Самовільно не можу. Упіймають ромеї — продадуть печенігам альбо хозарам. А мені без Славки й Оскольда у Київ не вертати. Душа згорить від сорому. А Київ... як там?

— Го, стоїть на горах і попід горами розлігся веле красно.

— Авжеж, до самої оболоні,— мрійливо протяг Бусло. — Там живе мій рід.

— Знаю, у Соловія і жив. Гніва тобі перепеч передала, і сала, і копченини.

— Як же вона знала, де я? — здивувався Бусл.

— Чула душа її, Бусле. Добра жона у тебе!

— Се так, і справедлива вельми,— уточнив Бусл і знову мрійливо всміхнувся. Вадим же побіг до лодії, витяг з-під лавиці свою кайстру і рештки ядива приніс Буслові.

— Як же ти потрапив у полон?

— Ат!.. — Бусл махнув рукою і висипав з долоні в рот рештки кришок, що лишилися від черствої перепечі...

...Вечірнє сонце зробилося фіалковим. Від берега, від садів насувалися сині сутіні. Різко запахло гірким полиновим духом.

Бусл подивився на човен, який чомусь довго крутився в далечині на місці.

— Щось там скоїлося... — не відриваючи погляду від моря, промовив Бусл.

Вадим і собі насторожено став вдивлятись у море. Човен уже нікуди не плив. Його гойдало на темних хвилях, крутило й перевертало. Кинулись до лодії, відіпхнули з піщаного берега й попливли до човна. І тоді Бусл і Вадим побачили на березі...

Тархан Ієхуда стояв на високому пагорбі, під яким слалися виноградники, й задоволено спостерігав, як його комонники неспинно підкочувались до стін Сугдеї, або Сурожа, як називали слов'яни. Він розраховував увірватись до града несподівано, перед вечором, коли буде перемінятися на вежі варта. Втомлена літньою спекою денна сторожа

поспішатиме на відпочинок, а розімліла вечірня варта ще перебуватиме в обіймах лінощів і не спішитиме ставати в дозор.

Хитрість його майже вдалася: численна орда безперешкодно обступила Сугдею. Та перед самим носом передового загону хозар враз зачинились неприступні сугдейські ворота. Чи це випадковість, чи їх таки помітили дозорці? Доведеться чекати ранку. Це псувало настрій.

Тархан занепокоєно оглядав місцевість. Сховатись з великою раттю тут нема де — сади, городи, ниви підходять до непролазних колючих хащ таврідського лісу. Доведеться йому брати Сугдею відкритою облогою. Нудна й затяжна праця! Та мусить її зробити — треба на коліна поставити цю непокірну Сугдею. Неодмінно. Інакше він не може повернутись у червонокам'яний палац Ітиля — покотиться його прекрасна кучерява голова з пліч!

Отже, Ієхуда мусить виконати наказ Ханукки — повернути Сугдею у підданство Хозарії. Від нього має початись повернення до хозарських владців інших таврідських городів, а найперше Херсонеса й Готії, які в сумні часи внутрішніх чвар і усобиць у хозарській землі відпали до Візантії.

Тяжкі часи, коли билися між собою старі великі роди хозарської знаті, минули. Тепер у мирі живуть орди білих хозар і чорних — караджурів. Тепер притупили меч і підвладні орди інших народів. Візантії теж вкоротили руки у Хозарії.

О, в часи смути й усобиць вона так хотіла притягти Хозарію до своїх грудей! Хозарська кров і сила допомогли б їй у боротьбі із давнім суперником — Арабським халіфатом. Отож ромеї і старалися — родичали каганів з імператорськими домами, підсовуючи їм своїх царівен; сіяли в душах довірливих свою християнську віру. Те ж саме робили й араби — їм Хозарія була потрібна для боротьби з Візантією. Вони змусили каганів силою меча взяти мусульманську віру, щоправда, ненадовго.

Коли біля кагана з'явилися беки-іудеї Булан та Обадій, іудейська віра стала вірою знаті, яка забрала в свої руки владу. Відтоді кагани зберегли тільки священність своєї особи, а влада опинилась у руках бека-царя і його оточення. Каган приймав найвищу пошану і жон від правителів усіх двадцяти п'яти підкорених народів. Він зберіг і божественну силу: давати людям дощі чи наслати засуху, вести до перемоги чи віщувати поразку.

Добре, коли бог був милостивий до кагана і все те дарував через нього його народові. Тоді здаля кланялись не тільки кагану, а й палацу, який був вищим, аніж палац бека-царя. Кланялись і тим місцям у річці Ітиль, де пребували могили його пращурів. Бо каганів ховали під водою, у потаємних палацах, про які не могли знати прості люди. Усіх, хто будував оті підводні храми, хто рив могили у всіх двадцяти кімнатах і засипав їхнє дно червоною охрою та негашеним вапном, а стіни оббивав золотою парчею,— всіх тих людей убивали після похорону кагана. З ними вмирала і таємниця поховання божественних володарів.

І за життя кагана не могли близько бачити його підвладні. Сам цар-бек, коли заходив до хоромини, де стояв золотий трон з балдахіном, знімав свою взувачку і стояв перед каганом босий, тримаючи у руках запалений смолоскип. Щоб очиститись вогнем перед величчю свого правителя. Крім бека-царя, могли з'являтись на очі кагана тільки постельничий — кендер-каган, чаушіар-чашник і привратник.

Інколи каган мусив показуватись народові. Тоді його супроводжувало усе військо. Але воно не сміло близько підходити до його священної особи — йшло на відстані цілої милі. Іще жони інколи бачили свого кагана — їх у нього було двадцять п'ять, від кожного підвладного володаря дочка. Та ще наложниці — їх було близько шістдесяти. Здавалося, каган був недосяжний.

Та Ієхуда не міг позаздрити йому. І ніхто не міг позаздрити долі

кагана, коли бог обділяв його своєю милістю. При цій згадці Ієхуда здригається — краще про це і не думати!.. Краще бути звичайним беком, тарханом чи тудуном — якимось там дрібним правителем, і ціле життя виконувати найтяжчі накази бека-царя!..

Щоправда, найліпше таки бути беком-царем. Бо в Хозарії все залежало від його волі — чи носити гордо голову будь-якому можцю чи ні. І життя, і голова кагана також залежали від волі бека-царя. Хай-но чернь градська та ординські старійшини скажуть цареві: «Через цього кагана у нас нещастя й біди. Убий його сам або віддай нам, ми його вб'ємо!» Тоді бек-цар може вбити кагана сам, власними руками, на очах натовпу, щоб заспокоїти його. Але може й захистити його, як захоче. Або віддати народові на розправу... О, ліпше таки бути беком-царем! Він і прибутки збирає, що надходять від усіх народів; він суд править і карає через своїх суддів. А всього тих суддів у нього сім — по два для іудеїв, мусульман і християн, один для поганинів. Бек-цар керує усіма справами держави і всіма долями підлеглих. І життя Ієхуди також в його руках.

Сьогодні він тархан, а завтра, коли цар захоче, щоб Ієхуда помер, то мусить негайно ж померти. Задавити себе шовковим мотузком. І навіть не розпитувати про причину такого бажання царя. Тархан Ієхуда повинен повернути таврідські землі й городи до Хозарії!.. Як того бажав Ханукка. А тут несподівано зачинились ворота...

Доведеться починати облогу...

Облога і справді затяглась. І не тільки тому, що стіни Сугдеї були неприступні. А тому, що несподівано на орду Ієхуди почала нападати якась слов'янська рать. Невідь-звідки вона і взялася тут! Або з неба, або з моря. Для хозар, як і для всіх степовиків, море було більш недоступне і більш незбагненне, ніж небо. Ця закута в залізні шоломи й кольчуги слов'янська рать нападала на орду з двох сторін — від моря і від степу.

Облозі не було видно кінця. А це небезпечно. Тутешнє християнське населення тяглося до Візантії. В оселищах і городах таврідських люди ховали все від хозарської орди, тікали в ліси, посилали до ромейських владців послів із просьбою захистити їх від хозарської неволі. Варто кинути лише іскру, як довкола спалахне повстання, таке ж велике, як тоді, коли від Хозарії відпала ціла Готська митрополія.

Тархан Ієхуда почав лютитись. Гриз себе за своє безмоцтво, та що вдієш?

Утишував свій шал. Казав собі: набери, Ієхудо, повні груди повітря і довго не дихай. Хай твій мозок працює. Крути свої мислі туди й сюди, постав себе на місце твого ворога і подивись, чого він жадає від тебе. Жадає твоєї ганьби... «Спраглому дам даром від джерела води живої...» — говорить твій бог. Тож остуди свою гарячу душу живою водою...

Думай, Ієхудо, думай. Для того і голова твоя на плечах, а не на списі...

І надумав: пошле він гінців до ближніх угорських орд, що зараз вибралися до приморських степів. Попросить у них якомога більше ординських людей, і тоді вони візьмуть отих слов'янських ратників, як мишей у міху!..

Тисяцький Ольма держав раду із мужами смисленими: облога затягувалась, сугдейцям треба більшої допомоги. По раді вирішили кликати сюди Турову дружину, що сухопуттям уже, мабуть, дійшла до меж саркельської землі.

— Вадим-новгородець, бери собі невеличку дружину і йди борзо до Тура. А ти, Бусле, будеш намість нього під моєю рукою.

— Може, і я піду до Саркела... Мовлю, Славина з Оскольдом десь, може, стрінеться...

— Як стрінемо — заберемо, не журись, Бусле,— весело кинув до нього Вадим. А сам подумав, що лукава хозаринка Лупкиня, далебі, не для того викрадала нащадка київського князя, щоб тримати його на порубіжжі із слов'янськими землями. Далебі, заховали хозари княжича з матір'ю десь у підземеллях Ітиля... Та Буслові не сказав нічого. Ще раз повторив: — Не журися!..

Тиха зоряна ніч проковтнула маленький загін з Вадимом-воєводою. За вечерею, за метушнею і не помітили, коли він зник із становища. Почали чекати прибуття підмоги. Найперш вістей чекав Бусл. Але ні Вадима, ні князя Тура не було. Тоді тисяцький зібрав усіх воїв і повів їх сам до Саркела. На підмогу Турові...

Не скоро збагнула Славина, що боги знову були прихильні до неї. Бо знову вона опинилася в орді, на пасовищі... серед незліченних отар овець, стад корів, табунів коней. Серед людей, кочовиків. Всі вони жили у своїх вежах, на возах. А вежі були білі й чорні. У білих жили можні люди — вони мали багато худоби і багато челяді; вони ходили у походи і приносили з собою шкіряні міхи усякого добра. У чорних вежах, брудних, латаних, смердючих, жили пастухи, доярі, сировари, об'їзники, кумисники, кушніри... І в кожного з них одне вухо — ліве — проколене шилом. Такий звичай був у орді Бохана, найпершого довіреного мужа і найближчого родича бека Барджіля. Звичай цей принесли в Хозарію іудейські рабини, бо колись так навчав позначати рабів у древніх іудеїв їхній бог, ще коли Мойсей виводив свій народ із єгипетського полону.

Славину також поставили до дерев'яного стовпа, вкопаного перед півколом веж, притулили до нього голову й проткнули ліве вухо шилом. Відтоді і вона стала рабою, холопкою, як і всі,— одвічною належністю орди. Чомусь Оскольда не зачепили. Поки що лишили в спокої. Чи надовго ж? Ні в кого тут нічого не спитаєш. Довкола неї такі ж нещасні й вимучені працею, як і вона.

Мовчки тягла на себе щоденно старі, витерті ногавки із хутра, бо взимку вітри вихолоджували тіло і кров, як і навесні, як і восени. Мовчки йшла до корів, доїла, цідила молоко, носила до незгасних великих вогнищ, біля яких варили сир.

Щоденна робота від зорі до зорі. І в спеку і в морози... Репались до крові завжди мокрі руки; набрякали пальці й долоні; спина важко розгиналась... Роками сиділа вона отак біля корови... біля другої... десятої... Корови... корови... дійки... тугі цівки молока дзвінко падають на стінки цебра — ціву-ціву! Цярп-цярп!.. І все... Ото й усе життя...

Але — ні. Ондечки син її — Оскольд. За ці роки виріс, і незчулася як. Бравий з лиця, ловкий у рухах. Ганяє вже корів до водопою. Удвох тільки й говорять. Він усе чисто знає про діда Соловія, і про діда Сваруна, і про діда Німаню. Про князя Тура також. Спочатку все це видавалося йому казкою. А коли виріс, почав замислюватись. Затвердли його долоні — часто бере тепер списа й влучно метає у ягня чи теля, яке пастухи обирали для обіду. Затвердів і погляд у його темно-синіх очах. Славина з подивом впізнавала у цьому міцному темноволосому парубійку князя Тура.

Якось зиркнув спідлоба, запитав:

— У князя багато ще синів?

— Ти в нього один, Оскольде.

— То й визволить нас!.. — твердо говорив і знову йшов до своїх коней.

Збагнула: Оскольд чекає визволення. І сама стала чогось чекати. А в серці заворушилась тривога. Не за себе — за сина.

Через те, коли отой синьоокий муж із рубцем на щоці підійшов до неї, злякано відсахнулась. Якась владна сила в його погляді змусила її

на мить затриматись. Та цієї миті було досить, щоб серце її зомліло... А він спитав:

— Давно тут, жоно, в цьому стійбищі?

— Давно-о-о... — зітхнула, тамуючи бентегу. І чомусь додала: — Тут і син мій виріс.

— Маєш сина? — скинувся цікавістю.

— Маю! — осміхнулась устами, а очі розтанули в ласкавіні. — Скалка... Оскольда.

— Оскольда!.. От де ви заховались. А ми з Буслом, вітцем твоїм, гадали, що живеш у царських хоромах кагана! — Вітер шарпонув його брудну, розідрану полотняну сорочку, розкуйовдив сиве волосся. Немилосердно шарпонулось і її серце. А думала, що воно давно вже від зневаги ординської і від печалі оніміло! Ат ні, живе її серце! Несамовитою радістю обізвалося в ній.

— Тихо. Не говори голосно. Тут усі мовчать і все чують. Оскольда можуть убити...

Вадим огледівся. Справді, тут не треба довго розмовляти бранцям. Не треба довго стояти з цією бранкою... Нахилився, підняв із землі якусь палицю, пішов до корів.

Славина підійшла до однієї з них, підсунула їй під вим'я цеберко й почала доїти. Тугі, налиті молоком дійки вихлюпували з себе теплі пахучі цівки молока. Ціву-ціву!.. Цярп-цярп!.. Молоко текло поміж пальцями, з-під долонь. Тепле молоко, як її теплі надії. Авжеж, людина мусить прагнути і йти на клич серця.

Нові, ще не звідані джерела жадань ударили ключами в її душі. Враз по-інакшому постав перед нею її світ...

Тихою, скрадливою ступою ішла до сироварів на край стійбища. Гуготіли під казанами вогнища — топився сир. А за вогнищами степ. Скільки разів бачила його, взимку і влітку, а лиш тепер відчула його привабу. Вітер котив теплі хвилі по смарагдовому безмежжю тирси. Білі вітрильники оболок мчали по голубому небесному полю. Ласкаві, теплі леготи, настояні на чебрецях і полинах, пестили обличчя, руки, груди... Ніби підхоплювали людину на пружні крила вітру. Ще трохи, ще краплина снаги — відірветься вона від землі і полетить до рідних дібров і заплав. О, Стрибоже, могутній сину Рода-отця! Носиш ти ріками й морями білокрилі лодії, що лебедями падають на зелені береги. Мчиш на них дружини полян-русичів, що, як грізні орли, налітають на стійбища кочовиків, розносиш дзвін мечів і бойовий рик баралищ! Пошли, Стрибоже, і до них визволителів, що ходять тут десь поруч невідомими стежками...

Зняла рукою сльози, що забриніли на пекучих повіках. І враз побачила — на обрії здіймався стовп куряви. В цю ж мить якийсь комонник наметом зірвався від тирлища і помчав у степ. Це ж той, що говорив з нею. Його сіра сорочка... За ним кинулась зграя вовкодавів, але скоро відстала. Невдоволені пси повернулись до стійбища...

Може, то дружина Турова?.. Де ж Оскольд? Хай-но біжить до свого табуна. Коні ситі зараз. Бистроногі... Хай син біжить назустріч своєму визволенню!

Славина покинула цебра, побігла до Оскольдового табуна. Знемагала від радісного передчуття... від страху... від чекання, яке навалилось на неї усією важкістю нерахованих невільничих літ.

Бігла, падала... З грудей рвався відчай, перемішаний з радістю... Задихалась, мліла... І не могла спинитись ні на мить у цьому шаленому, нелюдському бігу до волі, до визволення... Не за себе раділа — за сина. Сьогодні він мав полетіти на волю разом з дружиною Тура!

Вона ж тут буде молитися своїм добрим, віщим богам!.. Сину, сину! Ти дочекався своєї волі!..

Закінчення у наступному номері

У злагоді з природою, з самим собою

АКТУАЛЬНЕ ІНТЕРВ'Ю

Голова Державного комітету Української РСР по охороні природи

ДІНА ЙОСИПІВНА ПРОЦЕНКО

відповідає на запитання нашого кореспондента.

— З давніх-давен людина замислюється над роллю в її житті навколишнього середовища. Ще давньоримський поет і філософ Тіт Лукрецій Кар у своїй поемі «Про природу речей» зробив спробу зрозуміти причинно-наслідкову залежність природних факторів, дійшовши матеріалістичного висновку про існування законів природи. Та, мабуть, тільки в наш час не лише окремих людей, а й людство в цілому хвилюють глобальні проблеми екології, інколи дуже гострі й тривожні.

Отож виникла потреба створити в нашій країні розгалужену службу охорони природи, яку Ви представляєте в республіці.

Запрошуємо Вас до розмови.

— Сьогодні й справді жодній серйозній і бодай найменшою мірою відповідальній людині не спаде на думку удавати, а тим більш доводити, ніби в природі і природокористуванні все гаразд. Сувора, неприкрашена правда полягає в тому, що сучасна екологія перетворилася на суцільний, туго переплетений клубок невідкладних локальних, регіональних і глобальних проблем. І тепер про це говорять не тільки на повен голос, а б'ють на сполох.

Сучасні масштаби взаємодії людини з навколишнім середовищем дали вченим підстави говорити про систему «природа — суспільство — виробництво», функціонування і саме майбутнє якої дедалі більше визначається кількісними та якісними параметрами антропогенної діяльності, інакше кажучи, тим, скільки матеріалу і в який спосіб людство бере в природи для задоволення своїх зростаючих потреб і чим компенсує їй ці витрати.

Розглянемо передусім проблему в її планетарних масштабах.

Про те, якими сьогодні є ці масштаби, свідчать цифри, котрі найвизначніші авторитети називають тривожними. Щороку у світі для потреб виробництва переробляють 100 млрд. тонн гірничої маси (це вдвічі перевищує обсяг відповідної антропогенної діяльності протягом усієї історії людства до початку XX ст.) і водночас за рік промисловість «постачає» атмосфері приблизно 145 млн. тонн двоокису сірки, 250 млн. тонн пилу, водойми приймають 32 млн. куб. км неочищених стічних промислових вод, а в акваторію Світового океану потрапляє 10 млн. тонн нафтопродуктів.

Перелік руйнівних для навколишнього середовища факторів міг би бути продовжений. Таке становище вже тепер обертається ефектом бумеранга, траєкторія якого пролягає через безліч передбачених, а ще більше — непередбачених негативних змін у природі, причому багато з них необоротні. Узяти хоча б вищезгадані грандіозні маси, котрі виймають з тіла Землі. Вона помщається тим, що в її корі утворюються гравітаційні напруження, наслідками яких буває повільне, але систематичне осідання грунту чи навіть іноді землетруси.

Відбувається рукотворна зміна ландшафтів, що нерідко супроводжується зменшенням сільськогосподарських угідь, загострюються проблеми кількості і якості водних ресурсів, збереження генофонду.

Справжнім лихом, особливо для промислово розвинутих країн, стали так звані кислотні дощі — наслідок забруднення атмосфери кислотоутворюючими газами. Відомим є випадок, коли наприкінці 70-х років у невеликому американському місті Уілінгу протягом трьох діб сіявся дощик, кисліший за лимонний сік. Та насправді в дощі була кислота не лимонна, а вкрай шкідливі для

здоров'я людини і взагалі всього живого та неживого кислоти на основі сірчастого ангідриду і окислів азоту.

Взагалі, за даними Міжнародного інституту прикладного системного аналізу, середня кислотність атмосферних опадів зросла у 100 разів порівняно з кислотністю опадів, узятих в Гренландії з льоду, утвореного 180 років тому.

Внаслідок неправильного землекористування, масового вирубування лісів у всьому світі набула загрозливих розмірів ерозія. Щороку стоншується шар найпродуктивнішого грунту і опустинюються значні площі родючої землі. А ще тисячі й тисячі квадратних кілометрів, які невпинно вилучаються із сільськогосподарського фонду заради нових споруд і доріг.

Прибережні мілководні зони є екологічними системами, що підтримують дві третини світового рибальства. Тим часом багато з них стали непридатними для цих функцій чи зовсім занепали через забруднення, різні гідротехнічні та інші роботи, внаслідок чого значно підірвано ресурсний потенціал дуже важливого продукту харчування.

А масове руйнування природних ареалів загрожує зникненням безлічі видів рослинного і тваринного світу.

Така далеко не повна картина антропогенної діяльності, яку нині цілком можна порівнювати з наймогутнішими, найдинамічнішими природними процесами. У цьому зв'язку доречно згадати слова Михайла Сергійовича Горбачова: «Ще кілька десятків років тому люди практично не знали серйозних екологічних проблем, але вже наше покоління — свідок масової загибелі лісів, зникнення тварин, отруєння річок і водоймищ, розширення зони пустель».

— Подолання якогось негативного явища починається із вивчення того, що його породжує. Щодо екологічних проблем, то їхні витоки трактуються досить широко.

Від думки про те, що зіткнення людини з існуючими в природі законами почалося вже від моменту її появи на Землі, і до науково обгрунтованих висновків про дедалі зростаючі об'єктивні суперечності між природою і суспільством, які виникають у міру розвитку продуктивних сил. Тож варто б докладніше спинитися на конкретних першопричинах сьогоднішньої світової екологічної обстановки.

— Чи не першим здійняв тривогу Фрідріх Енгельс, пророче застерігаючи: «Проте не будемо надто захоплюватися нашими перемогами над природою. За кожну таку перемогу вона нам мстить. Кожна з цих перемог має, правда, в першу чергу ті наслідки, на які ми розраховували, але в другу і третю чергу зовсім інші, непередбачені наслідки, які дуже часто знищують значення перших».

Як і сто років тому, в часи Енгельса, вплив капіталістичного суспільства на природу нині підпорядкований гонитві за максимальними прибутками і здійснюється без довгострокового прогнозування, без чого неможлива ефективна загальнонаціональна природоохоронна політика. Це сьогодні розуміють і прогресивні західні вчені. Один з них, визнаний авторитет у галузі екології, американський біолог Баррі Коммонер, у своїй відомій книжці «Коло, що замикається» заявляє: «Прихована причина кризи навколишнього середовища полягає в системі виробництва, в тому, що вона експлуатує не тільки працю робітників, а й ресурси природи, використовуючи повітря, воду, грунт, мінеральні ресурси, всю щедру комору природних багатств, яка однаковою мірою належить усім людям Землі, для досягнення власного прибутку».

Проте було б спрощенням стверджувати, що в умовах нашого суспільного ладу між людиною і природою вже існує повна гармонія. Науково-технічна революція, створивши технології, які відкрили шлях до небаченого росту виробництва, спричинилась і до відповідного споживання ресурсів.

Тут зле пожартувало й незнання чи недостатнє знання законів природи. Адже навіть філософський підхід до взаємин людини з природою протягом порівняно короткого історичного періоду зазнав істотної еволюції. Починалося з песимістичного переконання в тому, що природа всесильна і людині не залишається нічого, крім бездіяльного схиляння перед нею.

У час величезних виробничих можливостей, навпаки, прийшло спокусливе відчуття людини як абсолютного володаря, якому природа має безборонно коритися. Коли ж вона вперто чинила опір, поширилась думка про те, що природа і технічний прогрес — непримиренні антагоністи, мир і лад між ними неможливі.

Істину, як часто буває, треба, очевидно, шукати посередині: у цих взаєминах абсолюту не існує, а їхнє майбуття — саме в гармонійній взаємодії, де б повністю враховувались інтереси обох «договірних сторін». А оскільки з них мислити може тільки людина, то за нею уся повнота відповідальності.

— Тепер очевидною стала необхідність спільної протидії глобальній екологічній загрозі. Що ж відбувається в галузі охорони природи на міжнародному рівні?

— Одним з наслідків розвитку сучасної світової економіки є, так би мовити, дедалі більша екологічна взаємозалежність держав. Позиція Радянського Союзу в цьому питанні грунтується на глибокій переконаності в тому, що єдино розумний вихід із становища, яке склалося, полягає в налагодженні активного міжнародного співробітництва. Саме в інтересах усього людства з ініціативи СРСР Генеральна Асамблея ООН прийняла резолюцію «Про історичну відповідальність держав за збереження природи Землі для нинішнього і майбутніх поколінь».

Слід відзначити, що співробітництво у цій галузі здійснюється вже протягом останніх десятиріч. Створено відповідні всесвітні організації — Програма ООН по навколишньому середовищу (ЮНЕП), Міжнародний союз охорони природи (МСОП), Всесвітній фонд дикої природи (ВВФ). Спільно вони розробляють так звану Всесвітню стратегію охорони природи. Про неї варто розповісти докладніше. Вона передбачає підтримання основних екологічних процесів і систем життєзабезпечення; збереження генетичної різноманітності; селекційну роботу, необхідну для охорони і поліпшення різновидів культурних рослин, домашніх тварин і корисних мікроорганізмів;

розвиток науки і медицини, дальший науково-технічний прогрес з метою забезпечення сировиною галузей промисловості, які споживають біологічні ресурси; оптимальне використання біологічних видів та екосистем (промислових тварин і риб, лісів і пасовищ), котрі є основою існування величезної кількості сільського населення, а також великих галузей промисловості.

Тобто, на щастя, людство дедалі глибше усвідомлює, що планета у нас одна і тільки спільними зусиллями всіх народів можна врятувати сучасну цивілізацію.

Багатосторонні міжнародні програми розробляють групи країн, для яких нагальними є певна природоохоронна проблема чи захист якогось об'єкта спільного користування. Для прикладу можна назвати програму, що має на меті подолання найпекучішої «больової точки» багатьох промислово розвинутих країн Європи, США і Канади,— транскордонного перенесення забруднень в атмосфері. Так, відчутна частина промислових викидів підприємств Великобританії і ФРН повітрям переноситься до їх межі. За даними шведських фахівців, понад 80 процентів сірчистого ангідриду, що міститься в повітряному басейні їхньої країни, «постачають» з-за кордону. Ще більший аналогічний «внесок» у атмосферу Норвегії. Таким же чином обдаровують США свого сусіда — Канаду.

На виконання прийнятої у 1979 р. Конвенції про боротьбу з транскордонним забрудненням повітря, зокрема внаслідок відповідних техніко-технологічних рішень, викиди шкідливих речовин у атмосферу в нашій республіці протягом лише минулого п'ятиріччя зменшилися на 10 процентів.

Ще одною багатосторонньою міжнародною програмою є Конвенція про запобігання забрудненню Балтійського моря, укладена між країнами, що прилягають до цього водного басейну: СРСР, НДР, Польщею, ФРН, Данією, Норвегією, Фінляндією, Швецією.

Останнім часом сферою активного міжнародного співробітництва став контроль стану навколишнього середовища, відомий під назвою моніторинг. Моніторинг у перекладі з англійської означає «перевіряти», «регулювати», «контролювати». Це глобальна система спостережень, контролю і прогнозування антропогенних змін природного середовища, що має на меті одержання потрібної інформації і врахування сукупності факторів впливу на стан біосфери Землі в цілому. Так, у різних країнах навколо басейну Балтійського моря функціонують 25 міжнародних станцій, причому частина з них розташована на території Радянського Союзу. Ряд станцій у західних районах нашої країни саме збирають відомості про транскордонне перенесення забруднень повітряними потоками. Найбільша ж їх кількість працює у місцях безпосереднього впливу забруднень на водоймища, повітря, грунт і рослинність.

Та все це лише перші кроки. Попереду непочатий край роботи.

— Не можуть не справити великого враження дослідження радянського академіка М. Мойсеєва та його співробітників у галузі математичного моделювання змін у природі. Висновки, яких дійшли вчені, безкомпромісні: сьогодні всі процеси розвитку біосфери внаслідок впливу на неї людини надзвичайно прискорюються — її дії стають вирішальним фактором еволюції; тому прогрес має відбуватися так, щоб людство не переступало «фатальної межі», за якою починаються необоротні процеси руйнування умов існування землян.

— Що ж можна сказати про те, як розв'язуються обговорювані проблеми у нас? Почнемо з того, що їхня суть і напрямки розв'язання чітко окреслено в тих партійних і державних документах, які визначають весь шлях нашої країни до кінця нинішнього сторіччя. Маю на увазі рішення XXVII з'їзду партії, нову редакцію Програми КПРС, «Основні напрями економічного і соціального розвитку...». З них випливає якісно новий підхід до природоохоронної діяльності. В цьому підході — урахування того, що висока ефективність якоїсь виробничої галузі насправді є уявною, якщо її досягнуто коштом невиправдано великих витрат природних ресурсів чи забруднення навколишнього середовища або, що нерідко буває, того й того. Використання ж переваг соціалізму насамперед має виявлятися в плановому управлінні процесом взаємодії суспільства і природи, їх оптимальному впливі на природно-ресурсний потенціал. Щоб сьогодні не забирати те, що по праву належить нащадкам. Щоб вистачило і нам, і онукам.

У природоохоронній політиці відповідні заходи мають стати невід'ємною складовою частиною наших планів зверху й донизу; всі втручання в природу, пов'язані з виробничою (та й з будь-якою іншою) діяльністю, надто великомасштабні, можуть бути реалізовані тільки за умови, якщо вони не загострюють існуючих екологічних проблем; усі витрати на охорону природи розглядаються як складова частина витрат на виробництво в цілому, а не як щось необов'язкове, непродуктивне.

— Мабуть, у зв'язку з цим напрошується висновок про те, що повинна існувати якась вартісна шкала показників, котрі оцінювали б ефективність кожного конкретного природоохоронного заходу, здійснюваного тим чи тим підприємством, організацією, установою. Інакше-бо вони, просто кажучи, не будуть економічно зацікавлені в такій діяльності, а покладатися тут на саму лише високу свідомість поки що зарано. З другого боку — чи ефективні відповідні санкції?

— Так, слід визнати, зокрема, що результативність існуючої системи штрафів, накладених на винних у, м'яко кажучи, нераціональному природокористуванні, не дуже висока, тому що гроші стягують не з конкретних осіб, а з прибутків господарського суб'єкта. Розробка ж системи згаданих показників — справа дуже й дуже непроста. Наприклад, треба оцінити не тільки внесок матеріальних чинників раціонального природокористування у новостворену вартість, а й ту частку в ній, яку становить, скажімо, зміцнення здоров'я та підвищення працездатності людей унаслідок поліпшення умов навколишнього середовища. Тут вирішальне слово за наукою.

— У спеціальній літературі довелося ознайомитись із конкретними розрахунками дієвості природоохоронних заходів. Наприклад, за деякими даними тільки оптимізація

параметрів навколишнього середовища у нас обернеться річним економічним ефектом у 15—20 млрд. крб., а в цілому науковий підхід до охорони природи, відтворення і раціонального використання природних ресурсів може довести ефективність до 35—40 млрд. крб. Будемо ж сподіватися на державний підхід до справи на рівні кожного промислового об'єднання, підприємства, організації, установи тощо.

— Мабуть, починати треба з підвищення якості екологічної експертизи на будівництві і реконструкції підприємств і споруд, починаючи зі стадії проектування. Саме тут разом з фізичними фундаментами часом, на жаль, закладалися й фундаменти майбутніх конфліктів з навколишнім середовищем. Тепер на часі новий підхід до проектування, згідно з яким його об'єктом повинна бути не просто інженерна споруда, а, так би мовити, техніко-екологічний комплекс: «інженерна споруда — навколишнє середовище».

Всім відома багаторічна історія і наслідки боротьби думок навколо майбутнього унікальної перлини природи — озера Байкал. Ця боротьба свого часу закінчилася не на користь тих, хто доводив неприпустимість спорудження тут потужних промислових підприємств, технологія яких грунтується на споживанні води в особливо великих розмірах і скиданні відпрацьованих стічних вод у басейн озера. Сьогодні ми пожинаємо тут перші сумні плоди, і доводиться вживати непередбачених широкомасштабних заходів (вкрай дорогих і в матеріальному, і в моральному плані), аби надійно захистити велике озеро від навислої над ним рукотворної загрози.

Такі «проектанти» не перевелися й досі, причому нерідко вони захищені відповідальною посадою, вплив якої спрямовують на задоволення своїх місницьких, а то й просто кар'єристських інтересів, залишаючись глухими перед найобгрунтованішими контрдоводами.

І часом доводиться вживати заходів, передбачених відповідним законодавством.

Скажімо, з 11 тисяч одиниць проектної документації, розглянутої протягом минулої п'ятирічки у системі Держкомприроди УРСР, 2 тисячі відхилено як такі, що не відповідають сучасним вимогам. Чималий внесок у цей протиприродний потік робить, зокрема, ряд союзних міністерств, насамперед хімічної промисловості, мінеральних добрив, енергетики, які, висуваючи свої пропозиції щодо розміщення на території України нових промислових підприємств, керуються відомчими інтересами і, просто кажучи, не враховують реальної екологічної обстановки в республіці.

Слід сподіватися, що перебудова, яка відбувається в країні, найблаготворніше позначиться і на природоохоронній політиці, покладе край будь-яким виявам безвідповідальності, волюнтаризмові в цій життєво важливій сфері.

Тут доречно знову нагадати, що «Основні напрями економічного і соціального розвитку СРСР на 1986—1990 роки і на період до 2000 року» містять окремий розділ «Охорона навколишнього середовища, раціональне використання природних ресурсів». У ньому передбачається впровадження маловідхідних та безвідхідних технологічних процесів у виробництві, комплексне використання природних ресурсів, виключення або істотне зниження шкідливого впливу на навколишнє середовище, поліпшення схоронності сільськогосподарських угідь.

Вказано точні адреси регіонів, де протягом зазначеного періоду повинні бути завершені основні заходи по охороні водних ресурсів країни. Серед багатьох інших знаходимо тут і Чорне та Азовське моря. Не залишено поза увагою і долю малих річок. Намічено також заходи по підвищенню дієвості державного контролю за станом природного середовища і джерелами забруднення.

Однак тут теж часом не обходиться без труднощів у вигляді отих сумнозвісних відомчих інтересів, які уникають «спільної мови» з інтересами загальнодержавними. Про це не зайве нагадати і з огляду на те, що, на жаль, за минулі дві п'ятирічки в УРСР не було освоєно 10 процентів державних капітальних вкладень, відпущених на цілі охорони природи. З-поміж тих, хто тут особливо «відзначився»,— міністерства вугільної, чорної, легкої промисловості, житлово-комунального господарства УРСР, Головнафтохімпром УРСР, а з облвиконкомів — Черкаський, Вінницький, Кіровоградський, Чернігівський, Запорізький.

— Які ж взаємини з навколишнім середовищем на сьогодні склалися в нашій республіці?

— Усе, що було сказане про єдину природоохоронну політику Радянського Союзу, відома річ, повною мірою стосується і України. Але оскільки з екологічного погляду вона є регіоном зі своїми особливостями, що насамперед виявляються в інтенсивній виробничій діяльності, тут, звичайно, обов'язково існують проблеми. Вони послідовно й планомірно розв'язуються, але такий уже наш динамічний час, що невпинно він породжує й нові.

Якщо коротко охарактеризувати специфіку згаданих особливостей, то про нашу республіку слід передусім сказати таке. Тут у господарський оборот у великих обсягах залучено природні ресурси, особливо для розвитку таких базових галузей промисловості, як гірнича, металургійна, хімічна, енергетична, котрі не тільки є основними споживачами видобутих корисних копалин, а й одними з головних чинників антропогенного впливу на навколишнє середовище.

Далі. Понад 80 процентів усіх сільськогосподарських угідь в УРСР становлять орні землі, які теж внаслідок суспільно корисної діяльності людини зазнають інтенсивного навантаження.

Істотним і так само неминучим фактором напруження екологічної обстановки є й рекреаційна (тобто призначена для відпочинку) функція багатьох районів республіки, як-от: всесвітньовідомі курортні зони Чорноморського і Азовського узбереж, Карпати, Придніпров'я, котрі щороку приймають мільйони приїжджих з усіх куточків нашої країни, іноземних туристів.

Зрозуміло, якого значення набуває за таких умов раціональне природокористування. Так, можна навести численні факти, що змалювали б цілісну картину великого розмаху природоохоронної роботи, здійснюваної на Україні. Це й нові водоочисні споруди, установки для вловлювання і знешкодження шкідливих речовин у повітрі; і рекультивація

земель; і протиерозійний захист грунтів; і запобігання їх забрудненню отрутохімікатами, і насадження лісів, і ще багато інших вкрай важливих профілактичних та, сказати б, лікувальних заходів.

Вони вже сьогодні віддячують певними результатами: нині в республіці на очищення подається переважна більшість забруднених стічних вод і взагалі відчутно зменшилося їхнє скидання у водоймища. Незважаючи на зростання промислового виробництва, в цілому стабілізовано загальну масу шкідливих викидів у атмосферу, а в багатьох містах і промислових центрах зменшено їхню кількість. У ряді областей збільшилися площі сільськогосподарських угідь, підвищилася їхня продуктивність. Збагатилася фауна. Створено багато нових зелених зон навколо міст.

Слід наголосити на тому, що всі практичні заходи по вдосконаленню природоохоронної роботи на Україні мають наукове обгрунтування. Координують цю діяльність Наукова рада АН УРСР з проблем біосфери і Національний комітет Української РСР за програмою ЮНЕСКО «Людина і біосфера». Ми маємо програму науково-дослідних робіт з найважливіших проблем природокористування на наступні 20—30 років.

Потребу людини у воді можна порівняти хіба що з потребою у повітрі. Тим часом водні запаси на Землі розподілені зовсім не так рівномірно, як повітря. От і на Україні на кожного жителя припадає у 18 разів менше води, ніж у середньому по Радянському Союзу. Отака об'єктивна передумова напруженого водного балансу в республіці.

Проблема вирішується планово і науково обгрунтовано, свідченням чого, зокрема, є зміст і наслідки реалізації комплексної програми «Дніпро». Тут, мабуть, зайве докладно спинятися на тому, яке значення в історії і сучасному житті українського народу має його головна річка. Наведу лише кілька суто економічних даних. Дніпро — це дві третини всього річкового стоку в республіці, він напуває понад 30 млн. чоловік, які мешкають у його басейні, живить індустрію понад 200 великих міст, дає наснагу сотням тисяч гектарів недостатньо зволожених сільськогосподарських угідь. Щороку Дніпро постачає мільярди кіловат-годин дешевої електроенергії, є важливою транспортною артерією і, нарешті, в години й дні відпочинку щедро дарує нам свої прекрасні узбережжя, пляжі, акваторії.

Програмою «Дніпро», яку розробляли науковці і фахівці десятків науково-дослідних і проектних інститутів, учені АН УРСР, передбачено великі комплексні роботи по збереженню природної збалансованості в басейні річки, охороні всіх пов'язаних з нею ресурсів Придніпров'я — водних, земельних, лісових, рибних та ін. Багато з цих заходів уже реалізовано. Заради збереження чистоти дніпрових вод лише на підприємствах Києва працюють близько 200 очисних споруд, понад 200 систем оборотного водопостачання, всі стоки міста проходять механічне і біологічне очищення. З такою самою відповідальністю до цієї проблеми ставляться в багатьох інших придніпровських містах, зокрема в Дніпропетровську, Черкасах, Херсоні.

Об'єктом пильної уваги є й головна притока Дніпра — Десна, а також друга за величиною на Україні річка — Дністер.

Існує реальна можливість уже в найближчі роки реалізувати завдання, визначене «Основними напрямами...», завершити виконання заходів по охороні басейнів Чорного і Азовського морів, що дасть змогу повністю захистити їх від забруднення.

Аж ніяк не можна забувати і «братів менших» — малих річок, загальна кількість яких на Україні сягає 22 тис. і з яких формується 60 процентів усього стоку вод республіки. Щоб запобігти їхньому забрудненню та виснаженню, навколо них створюються обов'язкові водоохоронні зони, де в прибережних районах заборонено зорювати землі, випасати худобу, застосовувати отрутохімікати. Розчищуються річища, насаджуються водоохоронні лісосмуги.

Говорячи про малі річки (а доля багатьох з них ще викликає серйозне занепокоєння), хочу нагадати, що згідно з існуючим законодавством контроль за додержанням відповідного режиму покладено на місцеві Ради народних депутатів. І просто життєво необхідно, щоб вони повною мірою використовували свої повноваження, як це, наприклад, роблять у багатьох районах Полтавської, Сумської та ряду інших областей. На жаль, про всі області цього не скажеш.

На сумному досвіді ми навчилися бути далекогляднішими щодо великих меліоративних робіт, де після їх здійснення часом виникали такі побічні проблеми, котрі великою мірою зводили нанівець первісну суть усього задуму.

Замислилися і над тим, що не таким уже справжнім благодіянням було б повсюдне осушення боліт. Бо разом з тотальним зникненням їх не стало б цілого світу своєрідної флори і фауни, намітилися б кліматичні аномалії. Тепер з меліоративного фонду вилучено 310 болотних масивів, які будуть збережені. Більшість із них віднесено до категорії заповідних природних об'єктів.

Не можна не згадати і про сотні тисяч гектарів рукотворних лісів, вирощених на сипучих пісках Херсонщини і Ворошиловградщини, безводних вапняках Одещини, кам'янистих осипах Криму, в ярах на Черкащині, Житомирщині та в інших областях республіки.

Своєрідними науково-дослідними полігонами покликані бути природні заповідники, ці незаймані масиви, де створено всі умови для збереження типових екосистем. Остаточна мета досліджень — забезпечення збереження генофонду, його нормальної еволюції, а також прогнозування можливих екологічних змін. Поряд з таким всесвітньовідомим заповідником, як Асканія-Нова, в республіці протягом останніх років створено нові — Карадаг, дунайські плавні, набагато розширено площі кількох вже існуючих. Уже ведуться роботи по розвитку Карпатського і Шацького національних парків у Івано-Франківській та Волинській областях.

— Проте, попри всі названі і неназвані досягнення, екологічну обстановку на Україні охарактеризувати як безхмарну не можна. Бо вік науково-технічної революції генерує екологічні проблеми, так би мовити, випереджаючими темпами, за якими не завжди вдається угнатися засобам протидії, навіть коли їх активно застосовують.

— Безумовно, було б невиправданим оптимізмом і зовсім не на користь справі твердження, ніби усі проблеми вже розв'язано.

Якщо говорити про землю, то їй насамперед слід допомогти позбутися таких найдошкульніших ворогів, як низька родючість, ерозія, підтоплення, збільшення кислотності і засолення. Незважаючи на систематичні і масштабні роботи, спрямовані на подолання цих небажаних явищ, вони, на жаль, залишаються активно діючими факторами, яких у багатьох випадках досі не вдалося бодай стабілізувати. Великою мірою це пояснюється низькою якістю відповідних агротехнічних заходів.

У сільськогосподарському виробництві сьогодні на перший план виходить інтенсивна технологія обробітку грунту. Але всі пов'язані з нею надії вона може виправдати тільки за умови, коли сама спиратиметься на раціональну, науково обгрунтовану систему землекористування. При цьому мають застосовуватися лише такі методи і засоби, які в майбутньому не обернулися б негативними наслідками, багато з яких уже сьогодні нагадують про себе. До проблемних питань, зокрема, належать припустимі параметри застосування пестицидів.

Дуже неприємним наслідком незбалансованого внесення мінеральних добрив (а це явище не таке вже й рідкісне) є підвищення кислотності грунтів, втрата гумусу, забруднення вод тощо. Зменшити потребу в таких добривах може органіка, передусім гній — давній випробуваний засіб. Тим часом його використовують вкрай незадовільно. Досить сказати, що лише чверть господарств республіки забезпечена гноєсховищами, і це призводить не тільки до втрат дуже цінного добрива, а й до того, що воно перетворюється на джерело забруднення прилеглих до ферм земель і водойм.

Великі надії пов'язуються з успіхами біотехнології. Ця новітня галузь науки і виробництва дає можливість виготовляти необмежену кількість біомаси. Вона складається з мікроорганізмів, які допомагають рослинам засвоювати азот з повітря і фосфор з грунту, тобто перейняти на себе функцію набагато дорожчих і, як уже знаємо, певною мірою агресивних щодо навколишнього середовища традиційних мінеральних добрив.

У сільськогосподарському виробництві це, власне, те, на що націлена сучасна лінія науково-технічного прогресу: для прискорення економічного розвитку віддавати пріоритет не вдосконаленню існуючих, а пошуку і впровадженню принципово нових технологій.

Однак альтернативу поки що знайдено лише в принципі. Бо на шляху масового впровадження біотехнології у сільськогосподарське виробництво ще чимало проблем. Поперше, триває науковий пошук мікроорганізмів, здатних фіксувати азот не лише для бобових, а й для інших культур, зокрема злакових. По-друге, на заваді стоїть одвічний бар'єр у вигляді, м'яко кажучи, обережного, вичікувального ставлення до всього незвичного, хоч уже й надійно апробованого.

У безпосередньому зв'язку з питаннями раціонального землекористування в республіці перебуває лісове господарство, про успіхи якого було сказано. Однак і тут ще чимало проблем. Потребують збільшення обсяги лісовідновлення і лісонасаджень, темпи створення полезахисних лісосмуг, котрі відіграють неабияку роль у боротьбі проти такого ворога, як ерозія грунтів.

Не все гаразд і з рекультивацією земель після того, як там господарювали підприємства міністерств вугільної, чорної, хімічної, місцевої промисловості та деяких інших. Держплан СРСР, союзні міністерства повинні планувати значне збільшення обсягу рекультивації і, звичайно, матеріально забезпечити виконання цього завдання. Назрілою необхідністю є зміни діючих і розробка нових норм відведення площ для потреб будівництва.

Та й у колгоспах і радгоспах то тут, то там подибуємо ділянки порушених, учора ще родючих земель. Нехай у межах кожного такого господарства це ніби невеликі клаптики, та якщо їх взяти в цілому по республіці, то цією кількістю аж ніяк не можна нехтувати.

Я вже говорила також про безперечні успіхи у водокористуванні в масштабах України. Але це не дає нам права не звертати уваги на конкретних винуватців забруднення водних ресурсів. Стійкої слави «рекордсменів» у цій малопочесній справі зажили підприємства Міністерства чорної металургії УРСР, на долю яких припадає 40 процентів усіх неочищених стічних вод, які потрапляють у річки та інші водоймища України. А ще ж не забуваймо, що значна частина цих підприємств розміщена у маловодних регіонах.

Вказуючи конкретні адреси, слід назвати також металургійний комбінат ім. Ілліча у місті Жданові. Тут щороку в річки Кальміус і Кальчик скидають близько 36 млн. куб. м недостатньо очищених стічних вод. Причини — грубі порушення правил експлуатації оборотних циклів водопостачання, відсутність системи збирання відпрацьованих нафтопродуктів. Протягом багатьох років на комбінаті не ремонтують очисні споруди, в тому числі відстійники, з яких раз у раз відбуваються аварійні викиди шламів і нафтопродуктів у річки. Не набагато кращі щодо цього справи на таких промислових велетах, як комбінати Дніпровський металургійний і «Запоріжсталь», заводи Дніпропетровський трубопрокатний, Нікопольський південнотрубний, Костянтинівський і Сакський хімічні, Лисичанський содовий та ін. Цей сумний список можна продовжити. В цілому ж по республіці щорічна кількість неочищених стічних вод сягає понад 300 млн. куб. м.

Дуже актуальним залишається питання про економне витрачання води в містах нашої республіки. Та чи можна успішно впоратися з цим завданням, коли, наприклад, організації комунального господарства лише на 7 процентів забезпечені необхідною контрольною водомірною апаратурою?

Нас не можуть задовольнити і показники очищення річок від замулювання. За існуючих темпів ця робота триватиме чи не 40 років... Крім того, бажані наслідки вона дасть лише тоді, коли здійснюватиметься комплексно впродовж усього річища — від витоків до гирла, а не на окремих ділянках, як це часто практикується.

Більшої поваги заслуговує таке справді перлинне джерело питної води, як підземні її запаси. З цим дорогоцінним, а точніше — безцінним даром природи слід поводитися особливо ощадливо. Однак у ряді міст, де підземні водоносні горизонти не такі вже

й багаті, понад половину їхнього дебіту використовують на технічні потреби всупереч і давно існуючим, і недавнім законодавчим положенням та урядовим постановам. Тривожить і те, що подекуди у підземні води внаслідок фільтрації потрапляють забруднення з відпрацьованих стоків. Це явище дається вже взнаки на Ворошиловградщині і в деяких інших місцевостях.

Нарешті, досить значними залишаються небажані викиди в повітряний басейн. Разом з тим багато речовин у цих промислових викидах, по суті, незамінні для економіки продукти, які можна й слід з успіхом утилізувати. Є принципова можливість з газоподібних відходів діставати, наприклад, найцінніші кольорові метали — ванадій, цинк, свинець та ін. Перспективність і подвійну (екологічну та економічну) вигоду такої господарської політики доводить досвід ряду великих підприємств, зокрема в Запоріжжі, де в такий спосіб уже утилізовано кілька мільйонів тонн цінних речовин. Однак і досі із багатьох заводських димарів тягнуться похмурі шлейфи, які нерідко несуть із собою «дари», котрі ні в якому разі не повинні були потрапляти в повітря. Це насамперед стосується підприємств Головнафтохімпрому, міністерств чорної металургії, енергетики і електрифікації, будівельних матеріалів, мінеральних добрив.

І тут картина аналогічна тій, про яку вже згадувалося: кожна п'ята очисна установка з тих, що були перевірені, не працює або малоефективна. А на Краматорській ТЕЦ, Криворізькому і Авдієвському коксохімзаводах, Миколаївському цементно-гірничому комбінаті не працює кожна друга установка по очищенню повітря. Зате роками лежить і псується невстановлене очисне устаткування, серед якого буває й те, за яке сплачено валютою.

Близько половини всіх викидів у атмосферу дає автотранспорт. Починаючи з 1982 р., вперше у країні Держкомприрода УРСР і МВС республіки разом з рядом міністерств проводять щорічні огляди автотранспортних підприємств. Вони мають сприяти перевірці і регулюванню двигунів на зменшення токсичності відпрацьованих газів. Внаслідок цього шкідливі викиди по республіці за 1985 рік зменшились на 60 тис. тонн. Проте здійснювані заходи ще далекі від потрібного рівня, хоч існують чітко визначені стандарти для захисту повітря від забруднення продуктами згорання палива.

— Ви вже говорили, Діно Йосипівно, про деякі скороспішні проекти «боротьби з природою», яким, на щастя, не дали можливості матеріалізуватися. Але дозволю собі процитувати розповідь, опубліковану в одному з номерів «Недели»: «Років вісім тому ми, кілька письменників, розмовляли з одним чоловіком, котрий посідав значний народногосподарський пост (тепер уже він на пенсії). І він нам так по-батьківському каже: «Ех, молодь-молодь! Та кому він був потрібний, цей целюлозний комбінат на Байкалі? Нікому! І без нього обійшлися б. Але надто вже гучно почала громадськість кричати про забруднення середовища... А чого нами мають керувати артисти, і письменники, і кіношники — ото ми взяли та й збудували цей комбінат прямо на Байкалі».

Це згадалося не для того, аби ще раз жахнутися подібному рівню свідомості людини досить високого посадового рангу, а у зв'язку з тим, що, на жаль, не всі його однодумці сьогодні вже на пенсії... Серед них, зокрема, є ті, хто до останньої можливості чіплявсь за вельми сумнівний проект щодо наших великих північних рік.

І в тому, що в двобої такого загальнодержавного, загальнонародного значення зрештою восторжествував здоровий глузд, великою мірою є заслуга громадськості, мабуть, передусім письменників.

А втім, бурхливі хвилі, що здіймалися навколо долі найбільших водних артерій, не вляглися й досі. Нині вони і нуртують на півдні країни, саме в нашій республіці. Маю на увазі проект спорудження водогосподарського комплексу Дунай — Дніпро. Виступаючи на VIII з'їзді Спілки письменників СРСР, перший секретар СП України Юрій Мушкетик від імені громадськості республіки висловив глибоке занепокоєння з приводу планованого будівництва каналу як можливого джерела забруднення стічними водами Європи наших південних земель і Дніпра, до того ж за проектом відгороджуваного греблею від Чорного моря.

Чи обгрунтоване таке занепокоєння?

— Здається, ви забагато вимагаєте від мене. Річ у тім, що проблематика полягає не лише у згаданих сумнівах. Вона виходить далеко за межі суто екологічних питань. Щодо проекту існують дуже серйозні розходження ще в багатьох інших аспектах — інженерному, техніко-економічному обгрунтуванні тощо. Сьогодні на ці питання ще не дано однозначної і остаточної відповіді. Але можна не сумніватися, що тепер, за існуючих умов гласності, буде прийнято оптимальне еколого-економічне рішення.

Звичайно, й тут наші письменники можуть сказати своє вагоме, корисне слово. Певна річ, не кожен з них може бути професіональним екологом, іригатором чи економістом абощо, та коли хтось із них візьме на себе громадську місію опонента у такому суспільно важливому питанні, то певна, що він докладно вивчатиме предмет обговорення.

— А тепер про наш спільний біль. На вже згаданому письменницькому з'їзді прозвучали й такі слова: «Не можна допустити, щоб у «могильнику», споруджуваному на місці великого нещастя, було поховано причину, що призвела до цієї катастрофи». Чого має навчити досвід Чорнобиля?

— Уроків Чорнобиля багато — їх вивчатимуть, з них робитимуть глибокі висновки фахівці. Однак найголовніші вже ясні.

Перший урок з жорстокою наочністю доводить, що і без застосування ядерної зброї війни в атомний вік можуть стати фатальними для людства. У світі сьогодні працюють більше трьохсот потужних реакторів на АЕС. Досить так званими звичайними (неядерними) воєнними засобами зруйнувати бодай частину з них — і наслідки навіть важко передбачити. Отже, висновок однозначний: боротьба за мир — це не тільки боротьба за ядерне роззброєння, а й проти будь-якої іншої зброї масового знищення — тої, яку експерти без будь-якої іронії називають звичайним озброєнням.

Другий і, мабуть, не менш важливий урок полягає в тому, що поруч з величезним обсягом нагромаджених знань, в їхній, сказати б, тіні на нас чатує й неусвідомлене (чи й усвідомлене, але знехтуване) супутне незнання. А чим воно може обернутися, ми тепер знаємо добре.

Очевидно, що ширших масштабів в інтересах прогресу набуває взаємодія людини з силами природи, то більшим стає ступінь непередбаченості можливих «резонансних» негативних наслідків. І перш ніж приймати фундаментальні рішення, слід навчитися якнайточніше розраховувати співвідношення очікуваних благ з мірою ризику.

Що ж до «взаємин» саме атомної енергетики з навколишнім середовищем з огляду на аварію на Чорнобильській АЕС, то, незважаючи на таке нещастя, неспростовним залишається те, що атом за найважливішими своїми показниками, в тому числі як екологічно чисте джерело енергії, є альтернативою традиційним видам палива, котру неможливо нехтувати.

Інша річ, що це сила не тільки велетенська, а й грізна. Тут, як у жодному іншому виді виробничої діяльності, життєво важливим є її робоча надійність, під якою в даному разі і над усе слід розуміти безпеку. Безпеку, заради якої не можна шкодувати найбільших матеріальних, фінансових, трудових затрат.

З чорнобильської трагедії, безумовно, буде зроблено далекосяжні висновки. І щодо дальшого підвищення надійності атомних реакторів, передусім удосконалення систем захисту та всього технологічного процесу, і щодо оптимального з погляду безпеки розміщення АЕС у різних регіонах, і щодо організації роботи вахтовим методом тощо.

Чорнобильська аварія також дуже наочно висвітлила необхідність дедалі ширшого співробітництва всього світового співтовариства в рамках Міжнародного агентства атомної енергії (МАГАТЕ). І як ми вже знаємо з повідомлень у пресі, конструктивна позиція Радянського Союзу в цьому питанні підтримана більшістю країн світу.

— Серед спеціалістів тепер дедалі частіше лунають голоси прихильників такого поняття, як екологічна етика. Це, на перший погляд, не зовсім звичне словосполучення. Справді, принципи етики споконвіку стосувалися прямих дій і ставлення людей одне до одного. Однак нинішні кризові екологічні тенденції призвели до того, що об'єктом моральних норм стають і взаємини людини з природою.

Безумовно, перебільшеним, але, гадаю, характерним виявом такого перенесення міжлюдських взаємин на природу є сенсаційна гіпотеза одного із зарубіжних учених про те, нібито рослини наділені відчуттями у таких межах, що можуть відчувати страх і біль. Попри всю наукову безпідставність цієї теорії, її можна було б вважати намаганням зробити своєрідний внесок у екологічну етику. Звичайно, остання ще не набула остаточних, чітких обрисів. Однак підходом до неї можна вважати виховання масової екологічної свідомості — завдання, котре сьогодні стоїть на порядку денному як вкрай актуальне. Що б Ви сказали з цього приводу?

— Немає сумніву, що почуття високої відповідальності за збереження і примноження природних багатств, дбайливе їх використання слід виховувати з раннього дитинства: це, либонь, само собою зрозуміло. А от як іноді буває в житті. П'ятого лютого минулого року в одній з центральних газет було опубліковано лист читача під промовистим заголовком «Я заборонив синам учити цей вірш». Йдеться про твір, який рік у рік і аж до нинішнього друкується в «Книге для чтения» — підручнику для учнів третього класу. Про що вірш? Про війну... з Дніпром.

Що ж можна сказати з приводу цього? Хіба те, що якби був живий автор цього твору, всіма шанований класик дитячої літератури, він, напевно, давно сам запропонував би Міністерству освіти вилучити його з шкільного підручника, пояснивши, що, написаний десь шістдесят років тому, на гребені індустріалізації, той вірш у наші дні звучить просто як анахронізм, до того ж антипедагогічний.

Такі прорахунки тим більш прикрі, що екологічне виховання в країні давно вже стало органічною частиною загальної системи освіти. Навички дбайливого ставлення до природи учні мають засвоювати у процесі вивчення географії, ботаніки, зоології, історії та ін.

Так, екологічну культуру треба виховувати як у дітей, так і у дорослих. У нашій республіці створено Українське товариство охорони природи, котре об'єднує в своїх лавах 19 млн. представників усіх верств населення. В основу його діяльності покладено саме пропаганду і утвердження принципів соціалістичного природокористування.

Ми вже згадували й про те, що першоджерела можливого негативного антропогенного впливу на навколишнє середовище часто живляться людським незнанням. З цього, зокрема, напрошується й такий висновок: мабуть, конче потрібно прислухатися до стривожених голосів з приводу того, що сучасна вища технічна освіта недостатньою мірою озброює майбутнього фахівця розумінням проблем навколишнього середовища.

Передусім зазначу, що у систематизованому вигляді, як спецкурс, ця дисципліна не викладається, хоч, як бачимо, у вузах, особливо інженерних, потреба у цьому величезна. Лише останнім часом намітилися конкретні позитивні зрушення. Більш того, розглядається питання про введення предмета екології до програм не тільки технічних вузів, а й університетів та медичних інститутів. Нині на черзі якнайшвидша розробка курсу таких знань, і Міністерство вищої та середньої спеціальної освіти СРСР звернулося до Академії наук з проханням допомогти у створенні відповідних підручників. Слід сподіватися, що вони невдовзі з'являться.

Одне слово, треба мати на увазі, що виховання екологічної свідомості не просто просвітницька, гуманітарна місія — вона має величезне практичне значення.

І, звичайно,— знову підкреслимо,— головною передумовою збереження спільного дому людства, середовища його життя, є збереження і підтримання миру на Землі. Віддамо належне афористичній мудрості такої думки: «Людство може й повинно жити в злагоді з природою, але для цього воно повинно жити в злагоді з самим собою». Ці слова належать Михайлу Сергійовичу Горбачову.

Інтерв'ю взяв МИХАЙЛО ОСИПЕНКО

ВІКТОР СОКОЛОВ

КОРОБОВИ

ЗАМІСТЬ ПЕРЕДМОВИ

Однією з пам'ятних подій мого сирітського дитинства був приїзд у село «на побивку» сусідського хлопця Сенька, на прізвище Бог. Перед Сеньком, першим на селі гармоністом і веселуном, ми, сільські малюки, схилялися й раніше. А тепер, ставши донецьким шахтарем, Сенько справив на нас і зовсім приголомшливе враження. У хромових, на рипах чоботах, у бобриковій «москвичці», у шапці-кубанці з вогненно-червоним денцем, з голосистою трирядкою в руках, він і справді ходив по селу, як бог...

Отоді-то, відчайдушно заздрячи Сеньку, я й вирішив: як тільки підросту, так і чкурну слідом за ним...

Минав час, на Донеччину, шукаючи свою долю, один за одним подалися четверо моїх братів. Найстарший якось надіслав листа, який схвилював мене не менше, ніж Сенькова кубанка з вогненно-червоним денцем і чоботами на рипах. Брат писав: «Працюю на будівництві землекопом. Вечорами відвідую робітфак. Вирішив вивчитись на інженера».

«Робітфак», «інженер»...

Це вже було щось таке, що й зовсім позбавляло спокою. Далі відкладати було нікуди, і тринадцятилітній сільський підпасок похапцем лаштує в далеку дорогу плетену з лози скриньку.

Ох, швидко казка мовиться, та не швидко діло робиться...

Гуртожиток стояв навпроти мартенівського цеху, за кілька сотень метрів од нього. Через те вікна в кімнатах, начорно закіптюжені, ніколи не відчинялися. Під вікнами стояли хирляві акації — листя на них було не зелене, а сіро-жовте від коксової та агломераційної пилюки, і від цього сумовитого видовиська на душі в мене, сина царствено красивого придніпровського села, ставало ще похмуріше. Ночами завод будив мене своїм гуркотом, і тоді здавалося, що це якесь велетенське чудовисько підповзло під наш гуртожиток і тяжко сопе, скреготе зубами.

Ні, не виходило в мене, не приростала душа до заводу. От уже й технікум закінчено, щозміни акуратно поспішаю на клич заводського гудка, але працюю так, мовби відбуваю примусові роботи. І хто знає, як би далі склалися мої відносини з металургією, коли б не одна обставина.

Поруч із нашим гуртожитком стояв невеличкий, на дві сім'ї, заводський котеджик, в одній половині якого мешкав обер-майстер доменного цеху Іван Григорович Коробов. Заводська багатотиражка якось доручила мені, літератору-початківцю, написати для святкового номера нарис про знатного доменника. Відтоді я став досить часто зустрічатися з ним, і що більше дізнавався про життя обер-майстра, то сильнішу повагу і здивування він викликав у моїй душі.

Між іншим, під своїми вікнами він посадив свого часу кілька вишеньок, але вигляд вони мали зовсім інший, ніж наші акації. Мовби прагнучи довести, що й цю чорну, кам'яновугільну землю можна красиво одягти в зелену одіж, він так старанно доглядав за ними, що, умивані рукотворним дощиком, вони здавалися оазисом у пустелі.

Забігаючи наперед, скажу: невпізнанною стала зараз індустріальна Макіївка — місто чисте, впорядковане, а головне — все в зелені, у квітах. І можна без перебільшення потвердити, що зачинателем цієї доброї справи був доменник Коробов...

Постійно спілкуючись з Іваном Григоровичем, слухаючи його дивовижні оповіді з заводського життя, я мовби заново відкривав для себе той великий і, попри всі його труднощі, романтичний світ, ім'я якому — чорна металургія. Ось так мало-помалу і прикипів я всією душею і до заводу, і до нелегкої, але такої потрібної на землі професії металурга.

Доля не вділила мені багато часу стояти біля залізного вогню, але почуття кровної спорідненості з людьми вогненної професії я проніс через усе життя. З багатьма металургами дружу, за їхніми успіхами стежу, про них пишу. Тому й нині знову розгортаю свої пожовклі від часу журналістські записники...

1. БАТЬКИ

На Донеччину прийшов Ванько п'ятнадцятилітнім підлітком. До того зростав у селі на Орловщині. Вже згодом, через багато-багато літ, розповідатиме:

— Жили по-чорному. Спитаєте, як це? А ось так: піч була без димоходу, дим валив через двері. Завжди прочинені, вони завішувались рядниною майже до підлоги від холоднечі, а дим повільно виповзав у невеличку шпарину під рядном. Коли топилося, дихати було нічим. Ляжеш на ослін, ноги догори задереш, щоб тепліше їм було, а голову звішуєш до самої підлоги: там повітря свіжіше. Хата так почорніла і прокіптюжилась, що зі стелі звисали краплі густої смоли. Бувало, й на голову падали.

А харчувалися здебільшого самою картоплею. Вранці, в обід, увечері — все картопля. Та ще редька з квасом.

Хліби пекли одразу по три пуди: три хлібини, кожна по пуду. Так робилося зумисно, аби хліб дужче зачерствів — тоді менше їдять...

Матері я не пам'ятаю. Вона померла, коли мені було півтора року. Батько невдовзі подався з дому на заробітки. Я лишився з бабусею, три зими ходив до школи — ото і вся моя освіта. У дванадцять років пішов найматися в економію, пас худобу.

Раз на рік приїздив додому батько — він працював на Донеччині, в Дружківці. Привозив бубликів, хліба білого... Я не так батькові радів, як білому хлібові: такий хліб їли в селі хіба що на великдень...

В останній приїзд батько взяв сина з собою і прилаштував у доменному цеху дробильником. Робота була така для хлопчака: розбивати молотком великі шматки руди, а за це отримувати платню сорок копійок. За дванадцятигодинний робочий день.

Невдовзі звели першу доменну піч у Макіївці, і вони з батьком перебралися на нове місце.

Піч пустили 20 червня 1899 року. Відслужили божу службу, дружина директора заводу смолоскипом підпалила стружки в чавунній льотці, і — лийся метал!..

Після пуску домни малого Ванька поставили каталем — багатопудовим візком підвозити завалочні матеріали до кліті.

«І хоч як це й дивно, мене, попри всі труднощі і злигодні,— читаю у спогадах І. Г. Коробова,— мало-помалу почала цікавити заводська праця. Я відчув у собі потяг до доменної справи. Ні, вогню я не боявся. Розмірковував так: раз інші люди трудяться при вогні, то чого ж мені лякатися? Я вже добре знав завод — обнишпорив усі тунелі, вибирався на всі верховини. Мені подобалося дивитися, як розливали з бесемера сталь, як прокатували рейки. Пишався, що знаю тепер, звідки вони беруться. А мрія була одна — місце горнового. Про те, щоб стати майстром, і гадки не мав. На посадах майстрів були тільки французи — завод належав їм. Словом, вважав за щастя й те, що поставили каталем, адже тепер уже отримував не сорок копійок за денну упряжку, а цілого карбованця.

Батько теж працював на цій же печі — верховим, на колошнику. Потім і мене почали брати туди, привчати до верхової роботи. Та мені там не подобалось: конус нещільно закривав піч, газ виходив на волю, ми чаділи, і тому завжди боліла голова. Та з кожним днем конус працював гірше й гірше. Врештірешт дійшло до того, що конус зовсім перестав опускатися. Завантаження печі припинилося, піч зупинили...»

Виявилося, що залізне кільце всередині печі, так звана юпка, що охороняла кладку від ударів завантажуваної руди, пожолобилася і піднялася догори. Конус не став опускатись, і подача матеріалів у піч припинилась. Вирішили обрубати заклепки, щоб юпка упала вниз. Почали сипати в домну руду, аби на ній могли стояти слюсарі. А внизу кокс не погашений, печі загасити не можна. Ось уже й каната приготували для того, хто полізе. Але ніхто не наважується — страшно, вчадіти ж до смерті можна. У череві «живої» домни людина ще ніколи не була.

Молодий Коробов теж зазирнув у піч, а відтак кинув туди лопату, обв'язався канатом і поліз...

Між іншим, через багато літ в одній газеті, де описувалося його життя, він вичитав, що його, мовляв, силоміць, під загрозою звільнення, примусили спуститися у вогнедишну домну.

— Не так було,— не раз казав мені Іван Григорович. — Я поліз, бо був не з боязких, а головне — взяв гору, так би мовити, професійний інтерес. Мені було цікаво: а як воно там, усередині вогненного велета? Адже в домні ще й донині стільки таємничого...

Довго і запекло точилася на Донеччині громадянська війна, тривалою і тяжкою була повоєнна розруха... Та завод, ставши народним багатством, повільно, але неухильно повертався до життя.

Першу відбудовану доменну піч у Макіївці пустили в сьому річницю Великого Жовтня — 7 листопада 1924 року, і про це свято донецьких металургів, як про своє особисте, Коробов схвильовано згадуватиме ціле життя.

А через три роки почалося будівництво нової доменної печі — найпотужнішої, як на ті часи, повністю механізованої.

Піч зводилася в цілому за ідеями славнозвісного вітчизняного майстра доменної справи Михайла Костянтиновича Курако. За своє життя він спроектував кілька механізованих доменних цехів, але йому так і не довелося вибудувати хоча б одну піч, в якій би втілилися його сміливі новаторські задуми — помер у двадцятому році, так і не діждавшись індустріального розвою молодої республіки.

Його учні вирішили здійснити те, чого навчилися в Курако,— збудувати ще не бачену в нашій країні піч — найбільшу за розмірами, обладнану механічним завантажувачем, бункерами, вагон-вагами, наливальною машиною. На той час подібні печі були лише у США.

Одного разу головний інженер заводу Луговцов зустрів обер-майстра Коробова на ливарному дворі і з неприхованою радістю повідомив:

— А знаєш, Іване Григоровичу, де буде Америка? Тут, у нас, в Макіївці! Будуватимемо наймогутнішу піч у Союзі. Невдовзі не ми будемо їздити в Америку, а американці до нас. Наша піч буде потужнішою від їхніх...

Домна проектувалася у цеховій конторці, й інженери заводу постійно радилися з Коробовим як з досвідченим практиком. А він і сам давно замислювався над тим, як краще

зводити нові печі,— при ремонтах частенько залазив досередини і уважно вивчав прогорілу кладку. Досвідчений доменник, мов слідопит, багато що зможе зрозуміти в складному доменному мистецтві по слідах вогню.

Між проектантами, серед яких був і син Коробова Ілля, постійно точилися гарячі дискусії, як краще прилаштувати форму, яка конструкція холодильників найефективніша, а «пушка» — найзручніша і найнадійніша. І проектанти погоджувалися з багатьма пропозиціями досвідченого майстра,— перша механізована радянська домна, зведена в Макіївці, була за своєю конструкцією не лише «куракинською», а до певної міри й «коробовською».

Молодій Радянській державі, що підвелася на риштування п'ятирічок, украй був потрібний метал. Через те услід за першою піччю стала до ладу друга — така ж велика і механізована. Досвіду роботи на таких великих домнах тут ще не мали, отже, клопоту було з новими агрегатами!..

«Ось, наприклад, ковші,— згадував Іван Григорович. — Довго ми вимагали нових великих ковшів і нарешті отримали, зраділи. Виклали їх вогнетривами, повезли в цех, але... Ковші виявилися такими високими, що не могли пройти попід нашими старими мостами. За три доби ми підняли мости власними силами, підтягли ковші до печі і перший наповнили чавуном. У нього трохи не вісімдесят тонн увійшло, наших старeньких треба було близько шести на таку порцію. От, думаємо, красота! Причепили паровоз, а він не може зрушити з місця. Пригнали другий паровоз, а вони і вдвох неспроможні потягти такого великого ковша. Викликали третій паровоз, поставили позаду, щоб підштовхував. Дивимося, колія під таким тягарем осідає, прогинається, страшно дивитись — раптом забуриться... І щоденно можна було спостерігати у нас таку картину: паровозна трійця одного ковша тягне, а ми всі на чолі з головним інженером заводу слідом біжимо про всяк випадок...

Ми клопоталися про потужніші паровози, про перешивку заводської колії, про другу наливальну машину, але партія вирішила покінчити з усіма нашими проблемами іншим шляхом — так, як ми і не мріяли: вирішено було побудувати нове, соціалістичне підприємство на місці старого макіївського заводу.

Якщо не помиляюсь, це рішення було прийнято, коли до нас уперше приїхав наш нарком Серго Орджонікідзе...»

А сталося це навесні року 1932-го.

Почувши, що нарком уже на заводі, Коробов став чекати його біля домни. У цеху з'явилася велика група людей, попереду якої йшов нарком. Високий, рухливий, з довгими чорними вусами, він був одягнутий в довгу сіру шинелю, на ногах чоботи, на голові армійський кашкет захисного кольору.

Директор заводу підізвав Коробова:

— Це, товаришу Серго, корінний макіївський доменник, працює від самого заснування заводу. У нього троє синів, і всі металурги.

Серго міцно потиснув Івану Григоровичу руку:

— Це не ваш син, товаришу Коробов, працює в Єнакієвому начальником доменного цеху?

— Мій...

— Міцний доменник! Напевно, вас поб'є...

— Ніхто нас не поб'є, товаришу нарком, якщо...

Обер-майстер розповів про їхні біди, про те, як за паровозами бігають разом з головним інженером.

— Якщо нас забезпечать усім потрібним, ніхто нас не переможе.

— І кузнецький завод поб'єте? — з усмішкою питає нарком.

В той час на кузнецькому заводі пустили першу доменну піч.

— Постараємося, товаришу Серго.

— Ну, гаразд. Через рік приїду, подивлюсь, як ви свого слова дотримуєте.

І він справді приїхав. За цей час макіївці одержали багато нового устаткування, навчилися непогано обслуговувати механізовані домни. Свого слова вони дотримали — обігнали кузнецький завод за всіма показниками. Правда, сусідів, єнакіївців, перемогти у змаганні ніяк не вдавалося. Це було тим дивовижніше, що працювали єнакіївці на старих, немеханізованих печах, а в Макіївці на той час уже діяли три нові домни. Івану Григоровичу було заздрісно: там начальником доменного цеху працював його син Павло. Нарком і цього разу заїхав спочатку в Єнакієве, а вже звідти в Макіївку. Коробова він упізнав, потиснув руку:

— Минулого року ви здавалися старішим, а зараз помолодшали...

Коробов усміхнувся:

— Життя стало краще...

— А працювати не важко?

— Тепер полегшало, нові домни освоїли. Та ви, товаришу Серго, мене за діда не майте: я у свої п'ятдесят з будь-яким молодиком навкулачки битися вийду. Ще й зараз по тридцять-сорок кілометрів на велосипеді у вихідні відмахую...

Нарком усміхався і так душевно розпитував його, що Коробов несамохіть розповів про сімейний велосипед — великий, важкий, з першого випуску харківського заводу. Потім поговорили про роботу на печах, про заробітки і розпрощались.

Нарком поїхав, а через кілька днів Коробова повідомили: товариш Орджонікідзе надіслав йому в дарунок легкову автомашину... Ось так доменник Коробов став першим на Донеччині робітником, який мав власний легковик. І часто, сідаючи за кермо, згадував, як ішов колись на заробітки із зубожілого вкрай села у личаках, у штанях із домотканого полотна та латаній сорочині...

Ми познайомилися з Іваном Григоровичем, коли слава його була в зеніті. «Лікарем доменних печей» величали його люди, і цілком заслужено: раз по раз обер-майстра, який досяг найкращого як на той час у країні коефіцієнта використання корисного об'єму домни, запрошували до себе металурги із Жданова, Придніпров'я, Уралу... І не було випадку, щоб він не допоміг, не налагодив, здавалося б, безнадійну піч.

Згадується розповідь Івана Григоровича про відвідини Алчевська, нинішнього Комунарська. Зателефонував нарком і попросив негайно поїхати туди і допомогти в біді.

В Алчевську він застав цілий консиліум учених-доменників. Один з них сказав:

— Випадок дуже складний. Ми ходимо довкола печі цілий тиждень і не можемо розібратися...

Він оглянув агрегат. Піч механізована, американського типу, за своїм обсягом має давати близько тисячі тонн чавуну на добу, а видавала лише сто — сто п'ятдесят тонн, та й ті браковані.

Коробов походив унизу, заглянув у фурми, вони ледь-ледь світяться, піч на ладан дихає.

Поліз нагору, оглянув завантажувальні апарати, вони в повному порядку. Поглянув на прилади — нагрів дуття гарний, тиск достатній. У чому ж річ? Із свого досвіду знав, що таке трапляється головним чином через неправильне завантаження печі. Знову поліз на колошник і знову не знайшов там ніяких несправностей. Спустився в бункерне приміщення, оглянув завалочні матеріали, потім поліз ще далі, аж туди, де апаратом «гризлі» просівається кокс, вимазався, як сажотрус, але тепер йому все стало ясно...

В конторі його оточили члени комісії. Ще не знаючи, якого висновку дійшов Коробов, почали висловлювати свої припущення. Одні доводили, що всередині печі утворився холодний стовп і його треба розігріти,— тоді піч піде. Другі твердили, що вся справа в хімії: склад шлаків не той, який потрібен. Висловлювалися й інші. Коробов на те спокійно:

— Завтра ця піч дасть у мене не сто тонн, а п'ятсот або й усі шістсот...

— Ого! Це ж завдяки чому?

— А ось так: апарат «гризлі» треба трохи підлагодити, тільки й усього.

Члени комісії не погодилися:

— Що там лагодити? Конструкція така ж, як у Макіївці.

— Така ж, це правда. Тільки решітки надто круто поставлені, і тому дріб'язок і сміття не просіваються, а скочуються в бункер, відтак у піч. Домна засмічена коксовим дріб'язком, у цьому вся її хвороба. А роботи, аби почистити, на дві години.

Зробили все, як радив «лікар», і піч ожила: наступного дня справді дала п'ятсот тридцять тонн металу.

Слід зазначити: відтоді минуло майже п'ять десятків літ, але цей «урок Коробова», як і багато інших, донині служить людям.

А то доводилося якось Івану Григоровичу сина Павла виручати — це коли він очолював доменний цех в Єнакієвому. Поскаржився він, що одна з печей хронічно «шкутильгає», не може її настроїти. Домна була старого типу, з ручним завантаженням. Верхові самі перекидали вагонетки з компонентами. Контролювалося завантаження добре, матеріали завалювали в різні точки по колу для рівномірного розподілення, та Іван Григорович помітив в одному місці залізну штангу, в тій точці вагонетку неможливо перекинути — вона заважає робітникові, а отже, матеріалів у цьому місці потрапляє в піч недостатньо.

Він порадив негайно прибрати зайву річ, і син потім не раз дякував за добру пораду.

— Іноді навіть дивно,— не раз чув я від Івана Григоровича,— що причина неполадок у людей перед очима, а вони її не бачать...

...Йшов грудень 1934 року. Радянська металургія була на піднесенні, рік закінчувала з перевиконанням плану. Країна, ще недавно відстала у важкій промисловості, несподівано для багатьох за кордоном вийшла на перше місце в Європі з виробництва чавуну. Не було нічого дивного тільки для радянських доменників. І коли кращих із них Радянський уряд запросив до Москви на нараду, вони відчували себе справжніми героями дня. Та надамо слово учасникові цієї знаменної події — І. Г. Коробову.

«...Вітаючи членів уряду, ми гаряче аплодували. Нарешті трохи заспокоїлись, і в залі стало тихо. Товариш Серго сів на місце головуючого, почав був відкривати нараду, але на півслові зупинився:

— Чого ж я сів на чуже місце? Тут же присутній голова Раднаркому.

І поступається місцем товаришеві Молотову. А той усміхнувся:

— Твої металурги, тобі й головою бути.

Ніякої вступної промови не було. Просто головуючий запитав, хто хоче взяти слово. Першим підвівся академік Іван Павлович Бардін, відомий радянський металург, під керівництвом якого, коли він був головним інженером нашого заводу, доводилося працювати й мені.

Він відверто сказав, що тривалий час не вірив у більшовицькі плани. Він не уявляв, як це можна за дуже короткий час створити могутню індустрію. А тепер у нього не лишилося сумніву. Він, старий безпартійний інженер, має сказати, що більшовики чинили правильно, чинили революційно від початку до кінця. Партія здійснила революцію і в його душі, в душі старого безпартійного спеціаліста.

Коли Бардін закінчив, головуючий знову запитав, хто хоче говорити. Але зал ще не зібрався з думками після виступу академіка і тому мовчав. І тоді підвівся Сталін.

— Доведеться, видно, мені сказати.

Своє слово він почав з відповіді на виступ Бардіна. Він сказав, що всі перемоги Радянської країни не можна приписувати лише партії, що наші успіхи завойовані також зусиллями таких чесних безпартійних трудівників, як Бардін та інші. Далі він говорив про те, що коли почали будувати нові заводи, то задумались: що робити раніше — чи посилати людей за кордон, щоб вони там навчалися, чи купляти за кордоном устаткування, ставити на нові заводи і навчатися по ходу справи — з помилками, поломками, аваріями. Вирішили скоріше будувати, не боятися, що наші люди спочатку ламатимуть машини. Так і зробили, і не помилились. Вийшло добре.

Коли нарада закінчилася, мене підкликав Серго, взяв під руку і підвів до Сталіна.

— Познайомтесь, це товариш Коробов, металург-доменник. Він працює в Макіївці з дня заснування заводу, у нього всі три сини — металурги. Старший — у Дніпропетровську начальником доменного цеху, і ще двоє — теж доменники.

Сталін потис мені руку:

— Молодець, товариш Коробов, що таких синів виховав.

Потім нарком підкликав Павла:

— А це син Коробова, якого ми недавно прийняли в члени партії.

Сталін простяг Павлові руку і сказав:

— Раз заслужив, то й прийняли.

А наступного дня Серго Орджонікідзе запросив нас, металургів, на підмосковну дачу. Там і промовив він слова, які на все життя запали мені в душу:

— Ось, товариші, старик Коробов нам усім приклад. Виховайте таких синів, яких він виховав. Сам він герой, і сини його герої.

Через кілька місяців я знову бачився з Серго, коли приїздив до Москви одержувати орден Леніна, і він знову дружньо зі мною говорив. Це була наша остання зустріч. Коли радіо принесло звістку, що товариша Серго не стало, я не міг стримати сліз...

...В 1938 році мене обрали депутатом Верховної Ради УРСР.

На передвиборних зборах я розповідав виборцям про своє життя, про те, що довелося побачити і пережити на віку.

Згадував, яким жалюгідним селищем була до революції наша Макіївка. Як поневірявся з батьком у дерев'яному бараці, холодному, брудному, смердючому, разом з двомастами таких же знедолених, як ми. Як навесні і восени на вулицях селища завжди можна було бачити кілька кинутих, засмоктаних багнюкою бричок, що їх не змогли витягти коні. А тепер у місті звелися прекрасні житлові будинки, вулиці заасфальтовані, у місті з'явилися чудові парки, стадіони, театри, клуби...

Розповідав, як важко було робочій людині дати освіту своїм дітям, згадував про свої відвідини макіївської прогімназії, де навчалися синки торговців і заводських начальників, про те, як вмовляв директора прийняти мого сина.

А тепер у Макіївці десятки середніх шкіл і кілька вищих навчальних закладів. Найкращі, найкрасивіші будинки рідного міста ми віддаємо молодому поколінню.

Розповідав я і про своїх дітей...»

2. СИНИ

Якось,— а трапилося це ще до революції, коли макіївські домни, як уже зазначалось, були примітивні й ненадійні,— Коробов мало не згорів. Піч, на якій працював горновим, раптом захолола, і матеріали в її череві зависли склепінням над порожнім, вигорілим простором. Намагаючись «розворушити» її, горновий щосили водив у льотці довгою пікою. І тут раптом піч «сіла», шихта гримнула вниз. Із льотки і фурм хлюпнуло шлаком і чавуном, Коробова обдало вогненною хвилею — все на ньому спалахнуло. Ще хвилина — і живцем би згорів. На щастя, підбігли люди і зірвали з нього палаючий одяг... З того дня у Коробова на все життя лишилися в тілі краплини чавуну...

— Оце і був мій диплом,— жартував згодом Іван Григорович,— на звання справжнього доменника. Коли опік затягнувся свіжою шкірою, я з гордістю обмацував або розглядав синюваті ядерця, що просвічувались. Давав помацати і синам...

Сини...

Їх було троє в нього — Павло, Микола, Ілля.

А ще дочка Клавдія. Хто не пам'ятає видатного твору нашого кіномистецтва — «Ленін у Жовтні»! Це Клавдію Коробову ми бачили в ньому в ролі дружини робітника Василя, помічника Ілліча.

У дочки виявився талант актриси. А от сини — всі троє — пішли батьковою дорогою.

Найстарший, Павло, в юності думав стати письменником, навіть завів грубого зошита, куди записував свої вірші і думки про життя. Між іншим, сталося так, що зошит цей міг коштувати йому життя...

Навколо Макіївки, захопленої білогвардійцями, точилися запеклі бої. А в самому селищі лютував білий терор. Незважаючи на арешти, розстріли, катування, більшовики продовжували боротьбу і в підпіллі,— на заводі раз по раз з'являлися їхні листівки. Одну з них дістав Павло і, прийшовши в доменний цех, зібрав робітників, прочитав уголос, а потім ще й до стіни приклеїв. Йому йшов лише сімнадцятий, зате ріс хлопець серйозним, начитаним, розбирався у політиці.

Пізнім вечором того дня у двері до них загрюкали. Батько відчинив, а на порозі троє біляків:

— Квартира Коробова?

— Так.

— Нам потрібний ваш син Павло.

— Його немає вдома.

— Ми почекаємо.

Почався обшук. Перерили всі речі, кожну книжку перегорнули, в піч заглянули, матраци перемацали. Коли офіцер потягся до Павлового зошита, у батька всередині похололо. Але офіцер перегорнув його, потряс — чи не випаде що? — і зневажливо жбурнув на підлогу.

Вночі прийшов син.

— Це хто?

— Мій син Павло.

— Ага, дуже добре. Де у тебе прокламації заховані?

Павло глянув на свого зошита і зблід.

— У мене ніяких прокламацій немає.

— А якій партії співчуваєш?

Тут поспішно втрутився батько:

— Про яку партію може бути мова, коли йому шістнадцять років.

А вони:

— Ви батько йому, а не знаєте, що він витіває. Де ти, юначе, взяв прокламації, які на стіну приклеїв?

— А я не приклеював, вона там і висіла. Прочитав і пішов.

— Іншого разу не читай, бо погано буде.

На цьому все й скінчилось.

Згодом Павло сказав батькові:

— Добре, що вони мого зошита не стали читати. Не залишили б вони мене вдома...

Закоханий, як і батько, у вогненну професію, Павло пройшов усі східці «доменної ієрархії» — був і верховим, і газівником, і горновим. А потім, уже за Радянської влади, подався навчатися в Московський інститут сталі. До речі, всю вищу школу металургійної справи пройшов під керівництвом великого знавця галузі, академіка Михайла Олександровича Павлова, широковідомого дослідника з питань інтенсифікації доменного процесу, проблем розширення залізорудних і паливних ресурсів металургійного виробництва.

Навчання Павло Коробов закінчив у двадцять сьомому році. Працював змінним інженером доменного цеху в Макіївці, відтак в Єнакієвому, а потім наркомат послав його в Дніпропетровськ — очолював доменний цех, а згодом і цілий завод.

Нарком Орджонікідзе високо цінив молодого спеціаліста. Він любив пригадувати, як професори і навіть академіки радили закрити завод, як безнадійно застарілий. Але коли поїхав туди Павло Коробов, то він на практиці спростував усі заперечення професорів, поклав на обидві лопатки академіків і вивів завод трохи не на перше місце в радянській металургії.

І ось уже Павло Коробов керує знаменитою Магніткою — найпотужнішим у країні підприємством, народженим першими п'ятирічками. Завдяки енергії і талантові свого директора, завод досягає значної інтенсифікації виробництва, за що уряд нагороджує його орденом Леніна, а народ обирає депутатом Верховної Ради СРСР.

В останні роки свого життя П. І. Коробов працював на посту першого заступника міністра чорної металургії країни.

Добре пам'ятаю зустріч з Павлом Івановичем у батьківській квартирі в Макіївці, ще коли він працював на Магнітці. Саме в ті дні у пресі з'явилося повідомлення про черговий успіх уславленого магнітогорського колективу, і я спитав у директора, завдяки чому досягаються такі висоти.

Павло Іванович усміхнувся:

— Завдяки порадам двох великих металургів — Практика і Теоретика. — І показав очима спочатку на батька, а потім на брата Миколу, який теж завітав у рідні пенати і сидів тут же.

Це був, звичайно, жарт, але замішаний на реальності.

Тут же говорилось про те, як виручав Іван Григорович свого найстаршого, коли в його цеху раптом почала вередувати піч. Не менш корисним були і теоретичні поради брата Миколи. Між іншим, саме йому першому належить ідея застосування природного газу в доменному виробництві. Ідея, яку потім разом з групою вчених успішно розробив і втілив у життя наймений син І. Г. Коробова — Ілля. Але про це пізніше...

Услід за старшим братом успішно закінчив Московський інститут сталі Микола — він лишився в ньому на викладацькій роботі. Пізніше перейшов до Промислової академії — тут викладав теорію металургії і заслужено пишався з того, що багато його учнів працює на передових рубежах радянської індустрії.

До цього слід додати: рішенням наркомату Микола Іванович був призначений заступником головного інженера всієї металургійної промисловості країни.

А тепер про найменшого з трьох братів Коробових — про Іллю Івановича. Батько про нього так розповідав:

«Бідовим ріс він. З ним, доки не закінчив школу, мороки найбільше було: відчайдух, забіяка... І завжди робить не так, як наказали старші, а так, як сам вважає за потрібне.

Після семирічки пішов у школу фабрично-заводського навчання, учні якої проходили різні науки в класах і одночасно по кілька годин працювали на заводі. Ілля, звичайно, пішов по доменній справі і практику проходив у нашому цеху.

Минає деякий час, і я раптом дізнаюсь, що на заводі він працює, а школи не відвідує. Питаю:

— Чому до ФЗУ не ходиш?

— А чого мені туди ходити? — відповідає. — Я вже все знаю, що там викладають.

Я подумав, що, може, й правду каже: хлопець семирічку закінчив, добре вчився, то, напевно, все добре знає. В цеху він працював газівником, та цікавився всіма процесами доменного виробництва, просто замучував майстрів своїми розпитуваннями. Книжок набрав, наукові докази наводив, зі мною весь час сперечався. Іноді мене так діймав, що у нас з ним крик на цілий будинок знімався. Ну, думаю, будуть з хлопця люди.

І раптом дістаю листа: «Ваш син Ілля увільняється з заводу згідно з другим параграфом, тобто за те, що не відвідує школи ФЗУ». Оце так! Я до завідуючого школою, а він мені й каже: з металургії і математики у нього добрі оцінки, а ось із ботаніки, історії, рідної мови погані.

Приходжу додому, кличу Іллю. А він:

— Ці науки вивчати не буду, доменнику вони не потрібні...

Довго я з ним бився, умовляв, зрештою розсердився так, що навіть скинув із себе паска:

— А оце бачиш?

Він упертий, а я іще упертіший. Пообіцяв тоді вчитися і дотримав обіцянку — чесно і успішно закінчив ФЗУ.

В доменному цеху працював два роки газівником, горновим. А потім перекваліфікувався на кресляра і брав участь у проектуванні першої радянської механізованої домни в Макіївці. Згодом услід за Павлом і Миколою подався до Московського інституту сталі. Ілля і там сперечався, академіку Павлову на лекціях запитання ставив, чим сподобався йому. Коли Ілля закінчував інститут, Павлов питав:

— Немає ще Коробова? Невже в мене останній Коробов?..»

В аудиторію увійшов професор Ілля Іванович Коробов, як завжди, підтягнутий, строгий. Навіть трошечки врочистий — це особливо помітно, коли приходить у костюмі, на якому виблискує Зірка Героя Соціалістичної Праці. Заговорив повільно, мовби виважуючи кожне слово. Зробив паузу, аби встигли записати. Перед ним десятки голів, схилених над конспектами. І до всіх цих юнаків і дівчат він ставиться так, мовби вони його рідні діти.

Пізнім вечором він прямує додому. З Дніпра тягне свіжим вітром, два потужні прожектори в кінці проспекту вихоплюють з темряви постать монумента матері-Батьківщини. І раптом крізь осінній вітер наче вчувся басовитий гудок Петровки.

Скільки хвилюючих думок навіяв він Іллі Івановичу...

Щоранку знайомий гудок лунає над містом двічі: о шостій — один довгий, о сьомій — два короткі... Це кличе людей до праці Петровка, як називають тут металургійний завод імені Григорія Івановича Петровського.

Петровка — єдине у місті підприємство, якому надано право тричі на добу подавати свій голос. І це тому, що Петровка — найстаріше підприємство міста — стало уособленням революційної і трудової слави Дніпропетровська.

Гудок старої Брянки підіймав на барикади 1905 року оборонців легендарної Чечелівської республіки, а відлунням пострілу «Аврори» лунав у вирішальному 1917 році, гуркотів набатом у тяжкий час війни, закликаючи вогнярів до бою з ворогом...

З Петровкою тісно пов'язані десятки літ життя Іллі Івановича Коробова.

Згадалися далекі роки. Після інституту Старолипецький металургійний, Кривий Ріг, Дзержинка і, нарешті, Петровка.

Коли очолював доменний цех Криворізького заводу, став відомий тим, що вперше

в доменній практиці запровадив у роботі печей суворий графік — тоді це було нововведення всесоюзного значення. Те, що здавалося багатьом фантазією, він зробив законом виробництва.

І ще одна подія, яку він і донині не може забути, правда, не без усмішки.

Макіївські доменники кілька років поспіль міцно тримали в своїх руках Червоний прапор переможців всесоюзного соціалістичного змагання. Та криворіжці, керовані Іллею Коробовим, відібрали стяг трудової звитяги,— цього довго не міг йому простити батько, обер-майстер макіївських домен...

А скільки безсонних ночей, скільки душевних сил і енергії він віддав Петровці, наполегливо шукаючи нові, прогресивніші методи виплавки металу?!

Процитую енциклопедичну довідку: «Ілля Іванович Коробов... Розробив і запровадив у виробництво новий спосіб роботи доменної печі на підвищеному тиску газу, кисневий процес сталеваріння в конвертерах, технологію доменної плавки із застосуванням природного газу...»

Так, це він, тоді директор заводу імені Петровського, наймолодший з Коробових, разом з групою вчених втілив у життя ідею застосування природного газу в доменних печах, за що йому серед інших новаторів була присуджена Ленінська премія.

Нові ідеї доводилося утверджувати і ділом, і словом. Саме тоді Ілля Іванович особливо часто виступав перед аудиторіями різних рангів. А виступати — значить, треба говорити з людьми довірчо, щиро: таке його життєве правило. Колись батько вчив: «За словом завжди має бути дія. І ще пам'ятай: завжди роби так, як радиш іншим. Тоді люди повірять в тебе і підуть за тобою».

З переходом у металургійний інститут, на викладацьку роботу, легше не стало. Обсіли нові турботи: за своєю суттю він же практик! А тут потрібні теоретичні викладки, знання методики, педагогіки... І знову робота — студіював підручники, освоював новинки. Курс лекцій з металургії чавуну — його нова перемога, визнана і колегами, і студентами, які по-справжньому полюбили невгамовного професора.

— Майбутнє металургії — за вами, дорогі мої! — не раз чули його вихованці. — А щоб сказати своє слово, треба наполегливо опановувати досвід минулого, застосовувати нові методи досліджень, будувати свої творчі плани на надійних теоретичних засадах.

На часі інтенсифікація виробництва, яка вимагає підвищення якості підготовки спеціалістів, покликаних сприяти прискоренню науково-технічного прогресу.

Що ж, зусиллями ентузіастів академіка Ю. Тарана, професора В. Данченка, доцента О. Чауса та й його, Іллі Коробова, науково-технічна творчість студентів інституту набуває дедалі більшого розмаху. На всіх профілюючих кафедрах розроблено і введено спецкурс «Основи технічної творчості». Студенти вивчають діалектику технічної творчості, методи пошуку нових технічних рішень: морфологічний аналіз, мозковий штурм, функціонально-вартісний аналіз... Здобуті знання закріплюються на спеціальній виробничій практиці, де кожен студент має виступати з новим технічним рішенням.

Активізація творчої діяльності студентів інституту дає відчутні наслідки. Щороку 60—80 студентів тут виступають співавторами заявок на винахід, подають 350—500 раціоналізаторських пропозицій, дипломні проекти нерідко захищаються на базі студентських винаходів. Скажімо, студент С. Куценко став автором патенту на новий спосіб прокатки труб. Оригінальний спосіб деформування порожнистих виробів запропонував і студент Е. Боєв. До речі, розроблена в його дипломному проекті технологія прокатки труб впроваджена на Південнотрубному заводі в Нікополі. А винаходи студентів В. Семикіна, В. Бочорнішвілі, М. Валіахметова, В. Семенюка та інших прийняті до розробки науковими загонами інституту. Студенти, які здобули досвід розробки технічних рішень і впевнились у своїх силах в інституті, з перших же кроків виробничої діяльності включаються в розробку нової техніки...

З переходом в інститут у Іллі Івановича з'явилося нове громадське доручення — він очолив інститутську організацію товариства «Знання». Виявилося, це не так і просто — створити нові секції, залучити до лекторських рядів молоді наукові сили.

Почав з того, що налагодив зв'язки з парткомами всіх підприємств міста, з районними організаціями товариства, значно обновив тематику лекцій і доповідей. Стали практикувати тут дні науки, лекції на підприємствах, у навчальних закладах, молодіжних гуртожитках, тематичні зустрічі зі спеціалістами і робітниками, участь у роботі технічних рад. Все це не могло не дати користі і вченим, і виробничникам, адже всюди велась зацікавлена розмова про сьогоднішні проблеми і перспективи на майбутнє чорної металургії — основи основ усієї нашої промисловості.

Якщо врахувати, що у професора чимало інших громадських доручень — тут і членство в науково-технічній раді з проблем коксування Комітету науки і техніки при Раді Міністрів СРСР, і керівництво семінаром на кафедрі з проблем розвинутого соціалізму, і робота в науково-технічній раді Міністерства чорної металургії України,— так от, якщо все це врахувати, можна уявити, яким бурхливим, напруженим життям живе Ілля Іванович Коробов ще й тепер, у свої вже далеко не молоді роки.

А ще ж на його увагу чекає родина, онуки...

3. ОНУКИ, ПРАВНУКИ

Кілька років тому в житті Коробових сталася подія, хоча й не винятковa, але з тих, що запам'ятовуються.

— Ти що, в доменний? — нарочито байдуже спитав Ілля Іванович онука, ніби й не цікавило його особливо, куди направляють на практику, мовби й не мріяв про те, щоб і Альошка пішов їхньою, коробовською дорогою.

— Саме туди. До вогню. Може, пригріюсь...

— Ти вже там дивись...

Хотів поділитися своєю радістю й тривогою за майбутнє коробовського роду, представники якого ось уже ціле століття стоять обличчям до залізного вогню; праглось сказати про відповідальність, яку онук бере на свої плечі, про його громадський обов'язок і ще щось значне і врочисте. Але зустрівся з розуміючим, пильним поглядом онука — про-

мовчав. «І, мабуть, зробив правильно»,— відзначив про себе вже опісля.

Потім був телефонний дзвінок начальника доменного цеху Анатолія Ілліча Васюченка. Ще коли Ілля Іванович директорував, Васюченко проходив на заводі виробничу практику. Відтоді їхня дружба. Начальник цеху повідомив, що Олексій Костянтинович добре справляється з обов'язками газівника, а сьогодні під час перезмінки читав лекцію. Про що? Про економію і бережливість. Серйозний хлопчина. Зосереджений. Наполегливий. Ну, словом, викапаний дід...

Поклавши трубку на телефонний важіль, Ілля Іванович з трудом стримав себе, аби не перенести лекцію в інституті і не податися на рідну Петровку, в доменний цех, де зараз і син, і онук, де й сам провів більш як чверть віку. Хотілося обняти їх, постояти разом біля вируючого вогню — тілом і душею відчути пов'язь поколінь, єдність, котру дарує їм ця вогненна професія. Та він не зробив цього: професор Коробов був сильніший за Коробова-діда. Сентиментальності швидко притлумив у собі.

Лише через кілька днів, ніби між іншим, спитав:

— Так про що була мова в цеху, на твоїй лекції?

Олексій усміхнувся:

— А я розповів їм одну стару притчу. У спогадах свого прадіда вичитав...

Був на макіївських домнах, ще до революції, майстер Фалькенберг, з обрусілих бельгійців. До речі, прадід працював поруч з ним не один рік, пройшов його школу.

Від інших майстрів Фалькенберг відрізнявся перш за все своєю хазяйновитістю. Прийшовши в цех, одразу помічав найменший непорядок. Бувало, підкликає горнового:

— Ану, йди-но сюди. Дивись, шматок руди валяється, а там уламок скрапу потрапив у шлакову коробку — який з тебе господар? Ми руду за сімсот верст привозимо, а ти, вважай, готовий чавун викидаєш на смітник.

Майстер курив сигари. Якось узяв він сигару, дістав сірник, аби припалити, та, подивившись на нього, засунув назад. Затим підібрав з підлоги клаптик паперу, запалив його об гарячий чавун і прикурив.

Іван Григорович спитав:

— А чого ви сірника назад поклали, а від чавуну припалили?

— Не розумієш? Шкатулка сірників копійку коштує — на неї праця витрачена, а папірчик нічого не вартий, так собі лежить...

Майстер і до виробництва ставився по-господарськи. Здавалося б: воно йому треба? І завод, і руда, і вироблений з неї чавун належали капіталістові, який і його, майстра, так само експлуатував, як і всіх інших робітників. Та ні — він був чесним фахівцем і розумів, що і в шматок руди, і в злиток чавуну вкладено важку людську працю, а вона завжди заслуговує на повагу.

Олексій помовчав.

— А як у нас? Тепер, коли ми стали власниками всього багатства, зайву лампочку у квартирі ще вимкнемо, та й то лише після нагадування по телевізору, а от у цеху байдуже проходимо мимо... Наче й не розуміємо, що розкидатися народним, тобто нашим спільним, добром — це те ж саме, що витягати з власної кишені в поті чола зароблені грошики і жбурляти їх у піч...

В червні 1985 року місто Дніпропетровськ відвідав Генеральний секретар ЦК КПРС М. С. Горбачов. Він побував у доменному і сортопрокатному цехах заводу імені Петровського, розмовляв з робітниками, спеціалістами, партійними працівниками.

А потім у Палаці культури металургів відбулася зустріч з колективом заводу, на якій М. С. Горбачов виступив з великою промовою. Він зупинився на тих завданнях, які стоять нині перед радянськими металургами взагалі і дніпропетровськими зокрема.

Кожному з нас, говорив він, треба настроїтися на новий лад, підтягнутися, працювати з великою відповідальністю й енергією. Нема і не може бути місця консерватизму і байдужості, неорганізованості і марнотратству, бюрократизмові і тяганині...

Особливо наголосив товариш Горбачов на питанні економії і дбайливості.

Напевно, сказав він, зараз нема актуальнішого завдання, як заощадження палива, сировини і матеріалів. Вони нам обходяться дорожче й дорожче. З ростом масштабів виробництва значення економії зростає. А використовуємо ми паливо, деревину, цемент, іншу сировину далеко не найкращим чином. Треба дбайливо ставитися і до металу...

Слухаючи ці настанови, Олексій Коробов із задоволенням знаходив у них підтвердження своїм думкам. Думкам, які непокоїли його ще тоді, коли він ходив у студентах.

Виступив на тому зібранні й Іван Коробов, донедавна горновий, а нині майстер доменного цеху, представник уже п'ятого покоління металургів Коробових. Він торкнувся різних наболілих питань — і економії, і модернізації виробництва, і якості сировини. Питань, які конче потрібно вирішувати колективу вже сьогодні, аби прискорення було не на словах, а на ділі, є чимало. Отже — треба працювати!

За кілька днів, обмінюючись враженнями від наради, де йшлося про доконечну потребу наведення порядку, підвищення відповідальності, зміцнення дисципліни на підприємстві, Іван Коробов нагадав слова, сказані колись його знаменитим прадідом:

— Я звик займатися всіма цеховими справами, звик заглядати у всі куточки й закутки, звик втручатися у все, що могло пошкодити рівному ходу печі. Ставши першим горновим, за найменших порушень роботи печі шукав їхню причину. Придивлявся до роботи газівника, бігав на рудний двір, видирався на колошник і втручався там у справи, не соромлячись, що це начебто і не мої функції. Мене ніщо не могло зупинити, якщо я відчував свою правоту, якщо я бачив халатне, байдуже ставлення до справи. Лаявся з десятниками, майстрами, іноді навіть з інженерами, а все-таки домагався свого. Як старий практик, можу дати пораду кожному — і газівникові, і горновому, і майстрові: не замикайся у відведене тобі коло, при кожній перешкоді в роботі докопуйся до коріння, до істини, іди по сліду, куди б він не вів, як добрий слідчий, і не заспокоюйся доти, доки перешкода не буде усунена.

Ця мудра порада, продовжив Іван, один з династії Коробових, передається у нас в родині з покоління в покоління як заповіт. Бо ми впевнені, що лише з такою зацікавленістю, лише з таким ставленням до справи можна вважати, що живеш повноцінним життям...

ОБРІЇ НАУКИ

ВАСИЛЬ КАЛИТА

ЗАПЧАСТИНИ ДЛЯ СЕРЦЯ

Кореспондент: Кардіохірургія нині розвивається у трьох напрямках: «ремонт» серця пацієнта, пересаджування його від донора і робота над штучним серцем. Який з них, Миколо Михайловичу, ви вважаєте найбільш перспективним?

М. М. Амосов: Вважаю, що потрібно розвивати всі три напрямки.

Тему для цієї публікації підказав лист читача нашого журналу, сільського вчителя: «Мене, та й, мабуть, не тільки мене, давно цікавлять проблеми медицини і особливо кардіології. Спостерігаю свого сусіда: все життя мучиться чоловік — у нього вада серця. А як шкода одного нашого школярика: інші під час перерви бігають, веселяться, а цей тихенько стоїть у куточку, губи сині, і такі сумні очі. Та ж хвороба. Жодні ліки не допомагають. А чому б не можна так: «дефектну деталь» в організмі вийняти, а на її місце поставити іншу, справну? Цікаво було б довідатись, як дивиться на цю проблему сучасна медична наука. Чи, може, й сьогодні «запчастини для серця» — все ще фантастика?..»

Запчастини... Звучить якось незвично, ніби аж грубо. Оспіване поетами всіх часів серце порівнюють мало не з автомобільним двигуном: спрацювалися поршні чи клапани — замінили, знову зібрали, завели... Серце ж людини — святиня. І не лише для поетів. Донедавна його не торкався скальпель хірурга. Та, з другого боку, не можна не зважати й на прозу життя: тисячі людей з вродженими чи набутими вадами серця не доживають і до середнього статистичного людського віку. Це саме ті випадки, коли пігулками чи настоями трав не обійтися: зарадити можуть лише радикальні, хірургічні методи лікування. І якби кожному сердечнику, як називають цю групу хворих, замінити зношені «деталі» — скільки б то мільйонів додаткових сонячних днів наша медицина могла б подарувати людям!

Фантастика? Зовсім ні. Й донині живуть колишні пацієнти київської клініки торакальної хірургії 60-х років, котрі вважалися приреченими і яким, за висновками терапевтів, лишалося жити кілька місяців.

Сьогодні це вже не клініка — на її базі виріс науково-дослідний інститут серцево-судинної хірургії. І керує нею той же відомий хірург М. М. Амосов, Герой Соціалістичної Праці, академік АН УРСР, член-кореспондент АМН СРСР, лауреат Ленінської премії. Саме до нього з цим листом я й завітав.

Та Амосова не застав — у відрядженні. Мене прийняв заступник директора інституту по науці Геннадій Васильович Книшов. Пам'ятаю його ще зовсім молодого. А тепер він доктор медичних наук, професор.

— Відтоді, як ви були у нас востаннє, сталися великі зміни. Саме зараз іде операція, власне, підготовча її частина — протезування мітрального клапана. Оперує доктор медичних наук Ситар. Випадок складний. Як є бажання подивитись — будь ласка.

Супроводжує мене ординатор. Прямуємо критою галереєю другого поверху, відтак проходимо до клінічного корпусу інституту — ще на поверх вище — і опиняємось у незвичайному приміщенні. У підлозі виріз у вигляді величезного опуклого ілюмінатора. Звідси операційна як на долоні.

Дивлюся вниз. Над пацієнтом схилилися асистенти. Самого Л. Л. Ситаря ще немає. Розумію: тут своя специфіка Асистенти готують хворого до операції — виконують перший її етап. Коли ж настає найвідповідальніший період, до роботи стає їхній керівник. Такий раціоналізм цілком виправданий: чотири-п'ять, а часом і більше годин напруженої праці, фізичної і духовної, величезне нервове навантаження нелегко витримати одній людині. І бригада лікарів якнайдоцільніше розподіляє свої сили.

На сторонню людину будь-яка операція (хай навіть той же банальний апендицит) справить враження. А коли перед вами оголене людське серце, зрошене кров'ю, пульсуюче, не бачене досі у своєму натуральному вигляді,— це не просто вражає, це приголомшує. Хоч і дивишся на хірургів згори, а відчуваєш себе куди нижче від них; вони для нефахівця — боги. Що вже говорити про хворих, їхніх близьких?! Для тяжкохворого клініка — «дім останньої надії».

Що ж змінилося тут з часу моїх останніх відвідин? Тоді там, унизу, священнодіяв Амосов. Інші, зовсім молоді, йому допомагали. Нині вже його учні успішно справляються з найскладнішими операціями. З-поміж них вирізняється Л. Л. Ситар. Пам'ятаю, як колеги називали його Льоня. За останніх півтора десятка років Леонід Лукич встиг захистити кандидатську й докторську дисертації, стати автором кількох десятків друкованих праць.

І в операційній новинки — хоч би апарат штучного кровообігу АШК. Завважую: апарат вже не той, що був у 60-х роках, на світанку кардіохірургії: той тепер у музеї. Був у нього істотний гандж: під час роботи руйнував еритроцити, червоні кров'яні тільця. Тепер апарат досконаліший, за габаритами менший

і працює нечутно, без гуркоту. Та головне — загроза пошкодження еритроцитів зведена до мінімуму.

А тим часом унизу закінчуються останні приготування до другого, найвідповідальнішого етапу операції. Біля наркозного апарата ворожать анестезіологи, вони постійно стежать за показниками датчиків. Оператор АШК ще раз перевіряє надійність апарата.

Аж ось до операційної швидким кроком входить середнього віку, невисокий на зріст чоловік — Л. Л. Ситар.

У кардіохірургії свої тонкощі. Можна грунтовно вивчити дані аналізів, електрокардіограми, рентгеноскопії пацієнта, однак жодними технічними засобами не розкриєш до кінця істинної картини «внутрішнього» серця. Природа ніби навмисне сховала інтимні відділи серця за сімома замками. Хоча й це можна зрозуміти: вона ніяк не розраховувала, що колись скальпель торкнеться «святая святих», що хірургам потрібний буде «операційний простір». Тому під час операції хірурга на кожному кроці очікують невидимі підводні рифи. Повна ясність буде лише після того, як хірург пустить у хід скальпель і «внутрішнє» серце розкриється перед ним у всій своїй неторканості. Але тут уже діє фактор часу: лікареві впродовж кількох хвилин треба визначити тактику і стратегію оперативного втручання. Помилка виключається: це саме той випадок, коли найменший огріх — смерть...

В оперованого нестача мітрального клапана. Це означає, що частина крові потрапляє не в аорту, а назад, у передсердя. Звідси декомпенсація — сердечники добре знають, що це таке, наслідок її — кисневий голод організму.

Потрібен капітальний ремонт. Але як його зробити? Зупинити серце «на профілактику»? Але ж воно вистукує свої систоли й діастоли — скорочення й розслаблення — без найменших пауз впродовж всього життя.

Проте ж на операційному столі його зупиняють. До оперованого підключають штучне серце — АШК, штучні легені — оксигенатор. Кров, ніби нічого не сталося, насичується киснем, циркулює своїм одвічним колом. Тепер можна відносно спокійно вшивати, латати, замінювати «деталі», реставрувати їх. Ледве помітний порух руки хірурга для досвідченої операційної сестри красномовніший за будь-які слова — потрібний інструмент у його руках. І знову операційне поле закривається — над ним схилилися люди у зеленкуватих халатах. А потім помічаю, як на мить, лише на мить, Ситар замислюється — визначає тактику заключного етапу операції. Що робити? Обмежитись реставрацією клапана? Чи доцільніше замінити його штучним протезом? Остаточне рішення підкаже ревізія — такий термін існує і в кардіохірургії.

Через розріз у передсерді Ситар вводить палець у глибини серця, промацує клапан. По тому, як витягується його обличчя, розумію: справи кепські. Не інакше, як стулки огрубіли, затверділи від вапна, стали крихкі або й зовсім деформувалися.

Подумавши хвильку, почав зосереджено працювати. Не інакше як вилучає зношений клапан, готує «гніздо» для штучного. Йому допомагають асистенти. Любо глянути на їхні рухи — точні, швидкі, вивірені. Момент напружений: кульмінаційний пункт операції. Асистенти на хвилину розступаються, надаючи оперативний простір Ситареві. Операційна сестра подає затискувач. Скальпель. Знову затискувач. Кілька енергійних рухів правиці хірурга. Уявляю: на місці дефектного клапана тепер зяючий безформний отвір. На живому серці...

Вшиватимуть протез. Операційна сестра вже подає його хірургові. Клапан розташований глибоко, а операційне поле обмежене — не розвернешся. Напружена робота.

Ситаря зараз найбільше непокоїть працюючий АШК. Хоч він і досконаліший, але процес гемолізу — руйнування червоних кров'яних тілець оперованого — до кінця не подолано. Не любить людська кров контактів з металом — надто вже тендітна, унікальна ця субстанція. Звідси й післяопераційні ускладнення.

Довгим, надто довгим здався мені останній етап операції.

Нарешті Ситар випростався. Його запитань до колег не чути, але я здогадуюсь про їхній зміст: скільки часу працює машина? Який гемоліз? Дані біохімічних аналізів?..

Готуються «заводити» серце. Це, мабуть, найдраматичніший момент у роботі кардіохірургів. Чого гріха таїти: бували випадки (і не такі вже й поодинокі!), коли живого «двигуна» так і не вдавалося запустити. І не дивно. Тракторного двигуна — і то не завжди заведеш, а тут серце. Воно не любить монтажу й демонтажу, не для того створювала його природа.

Найперший ворог кардіохірургів — повітряна емболія. Досить під час операції проскочити у трубку АШК найменшому пухирчику повітря, як станеться закупорка артерій головного мозку. А як не повітря, то дрібні згустки крові можуть завдати непоправної біди. Можливі й інші прикрощі: переріжеться серцевий м'яз під ниткою — піде кров із судини. За кілька секунд треба залатати «пробоїну». А серце працює — його не зупиниш. За секунду море крові, встигай відсмоктувати. А скільки клопоту завдають пошкоджені скальпелем дрібні судини...

Сьогодні, судячи з усього, все складається добре. Он уже й АШК зупинили. Але ще не кінець операції. Чи нормально наповнюється кров'ю судинне русло? Треба б серцю допомогти — стимулювати м'яз спеціальним препаратом. Підуть у хід і гормони — вони піднімуть загальний тонус організму. Головне — пильнувати, аби часом не прогавити початок набряку легенів — таке може трапитись через ослаблення лівого шлуночка серця. Має бути відновлене й нормальне скипання крові, яке було зняте на час штучного кровообігу. А ще електрокардіограма, венозний і артеріальний тиск, стан зіниць, колір шкіряного покрову, біохімічні аналізи, температура...

Поки що підстав для тривог немає. Дані аналізів задовільні. Можна й зашивати — лишилось ще раз перевірити, чи надійно сидить у своєму гнізді «запчастина». Чи справно протез спрямовує кров по руслу. Чи немає відтоку назад, у передсердя, як це спостерігається при дефектному природному клапані.

Остання ревізія...

Ми зустрілися з Ситарем одного, вільного від операцій дня.

— Прокоментувати випадок з нестачею мітрального клапана? Можна. Але, знаєте, не

в цьому зараз проблема запасних частин для серця. Це у шістдесятих роках головним було опрацювання методики операції. Сьогодні наше «вузьке» місце — самі протези, їхня якість, надійність і особливо довговічність. Бо коли той же мітральний чи аортальний клапан знову і знову перевшивати — серце може й запротестувати. Відомо ж, скальпеля воно не любить...

Тут нам доведеться зробити невеличкий екскурс в історію проблеми, хронологічно не таку вже й давню,— якихось двадцять з лишком років.

Прочувши про непересічний талант хірурга Амосова, до нього з усієї країни з'їжджалися хворі, переважно з вадами серця. Якою надією світилися їхні очі! І як згасали, коли хірург змушений був казати гірку правду: «У вас той випадок, коли медицина безсила». Приголомшені безнадією, пацієнти мовчки прощались: спасибі за увагу. І тихенько зачиняли за собою двері. «Хороша собі увага»,— тільки й міг з гіркотою завважити про себе Амосов.

І він зважився. Перші операції. Перші успіхи. А за ними, як завжди у таких випадках, невдачі, які доводили вченого до розпачу. Навіщо було приймати недужих — щоб помирали на операційному столі? Нехай би вже удома...

Запис у щоденнику: «Все-таки непередаване відчуття могутності у хірурга, коли він робить складну операцію при недузі цілковито смертельній... Могутність — один бік медалі. Другий — безсилля лікаря перед лицем смерті».

Могутність і... безсилля. Парадокс! Але ж у цьому своя логіка. Це так само, як рятунок і смерть. Вони теж поруч...

Іноді чуємо: лікарі звикають до всього — така у них робота. Зрештою, медицина не всесильна, це відомо ще з часів Гіппократа. А лікарі не боги — теж прописна істина. Цієї формули досить, щоб більш-менш приспати своє сумління, фахові амбіції. Амосов за багато десятиліть своєї роботи так і не зміг адаптуватися до невдач.

«...Нещастя почалися з 1974 року, одразу після мого ювілею й нагород... Зросло число ускладнень і смертей... Думав кинути хірургію, перейшов на зарплату в Інститут кібернетики. У клініці лишався, як у нас висловлюються, на громадських засадах...»

Чи ж так просто кинути улюблену справу? «Хворих багато, черга на три роки, клініка переповнена...»

Чому хворі помирають після складних операцій? Чи не «перегодовують» прооперованих ліками? Чи не слід було б більше довіряти самому організмові? Дехто з колег підказував й інший варіант: а може, відмовитися від надто складних операцій — тоді і показники клініки будуть кращі, і смертей менше...

Ще один рядок з щоденника Амосова: «Ніколи я не змінював рішення про операцію на прагнення «не зіпсувати статистику».

Активно боротися з невдачами!

Починали тут зі штучних клапанів пелюсткового типу. Майже з нуля. Тоді, у шістдесятих роках, хірургові доводилося бути й конструктором. Ось де згодилися інженерні знання Миколи Михайловича (Амосов закінчив два інститути: медичний та індустріальний). Так прижилися перші штучні клапани, які почали відлік врятованих од смерті.

Одне не давало спокою: а чи витримають ті клапани іспит часом? Справа нова, жоден довідник у світі не зможе дати на це відповіді. Вихід один: не випускати з поля зору прооперованих. І таки справді: через три роки колишні пацієнти, хоча й не всі, стали нарікати на свій «двигун». Обстеження прояснило картину: запасні «деталі» з часом вкривалися вапном, втрачали первісну гнучкість, і серце давало перебої.

Від пелюсткових клапанів довелося відмовитись. А чим замінити? На той час у світі з'явилися кулькові клапани- протези: каркас з інертного металу, всередині кулька... Запустили. Довговічність вони наче забезпечували, зате виявили інший, не менш істотний «мінус»: на металевому обідку протеза утворювалися тромби. Народжується такий собі малесенький згусточок крові, затим зривається — і рине у загальний кровообіг. Зустріч з артерією головного мозку — раптова смерть...

Тромбоемболія... Її темна тінь чатує й під час операції — пильнуй та пильнуй під час роботи з АШК, щоб не пішов згусточок тим же потоком. Примара емболії не залишає хворого й після операції. Скільки прикрощів завдає цей непроханий супутник хірургії серця! Як позбутися його?

Знову метикує Амосов-конструктор. Він пропонує штучний клапан нового типу: кільце протеза обшите спеціальною тканиною. У чім його перевага? Створено своєрідний «посадочний майданчик» для новонароджених тромбів. Тепер тканина їх не пускає, притримує. На ній тромби й осідають.

Почали використовувати новинку — емболії стали траплятися значно рідше — пастка для згусточків крові таки спрацювала. Промисловість взялася за виготовлення амосовської моделі.

Новий клопіт: а як бути у нетипових випадках? Скажімо, порожнина лівого шлуночка звужена, стандартна деталь не пасує. Знову пошуки, випробування. І ось з'являється ще один різновид протеза — дисковий.

Розмовляю з Книшовим, Ситарем (останній очолює відділ хірургічних методів лікування набутих вад серця), завідуючим відділом переливання крові заслуженим лікарем УРСР А. М. Криштофом, іншими фахівцями інституту. Загальна думка: зроблено чимало, однак проблема «запасних частин» для серця ще не розв'язана цілком...

Вдивляюся у цілий набір клапанних протезів. Один з них найпоширеніший нині у кардіохірургічній практиці: в основі металеве кільце, на ньому — металеві дужки, всередині вільно перекочується пластмасова кулька. Довговічність роботи забезпечена. Але людина, котрій вшили такий клапан, має ціле життя приймати антикоагулянти — ліки, які перешкоджають скипанню крові, утворенню тромбів.

— Знову тромби?

— Знову. Річ у тім, що кров через протез тече не так, як через свій рідний клапан. Обтікаючи кульку, вона завихрюється — це й сприяє утворенню небажаних згустків. Тому пропонуємо своїм пацієнтам антикоагулянти. А це палиця з двома кінцями. Тут і психологічний фактор: людина б і «забула» про своє неповноцінне серце, а ліки їй настирливо нагадують: воно в тебе хворе, хворе... Є й суттєвіші «мінуси»: а раптом яка біда —

травма, кровотеча? Тут антикоагулянти можуть зробити потерпілому злу послугу. Нарешті, є і люди, котрим антикоагулянти зовсім протипоказані.

А біопротези? Чи не допомогли б вони розв'язати проблему?

Це вже поле діяльності лікаря відділу хірургічного лікування вроджених вад серця Володимира Миколайовича Храпунова...

Володимир Миколайович відповідає розважливо:

— Пробуємо відійти від металу й синтетики, замінити їх біоматеріалами. — Дістає з шафи баночку, у спеціальному розчині клаптики живої тканини різної конфігурації. — З такої тканини викроювали стулки клапанів. Розрахунок: не буде завихрень у кровотоці, відпаде потреба в антикоагулянтах, відступлять тромбоемболії. Але живий організм погано вживається з чужим білком — стулка швидко руйнується.

Лікар дістає з шафи іншу посудину. Ще один різновид біопротеза?

— Щойно я вам показував деталь до серця. А ось готовий вузол, натуральний клапан, взятий у тварини. Як бачите, за розмірами він наближається до людського. І організм сприймає його, правда, після відповідної обробки, краще. І тоді загроза тромбоемболії зводиться нанівець. Та знову на передній план виступає знайома уже нам вада — недовговічність.

Якесь фатальне замкнене коло...

Справді, чому такий короткий вік біопротезів, котрі здаються вченим найперспективнішими? Через агресивність організму до тканини-чужинця? Так і вважали кардіологи. Аж доки проблемою не зацікавились фахівці-техніки.

Вчені Московського вищого технічного училища імені Баумана звернули увагу на унікальну працездатність і зносостійкість людського серцевого клапана. Сорок мільйонів скорочень на рік! А впродовж життя? Астрономічна цифра. Безперервна робота без змащувань, профілактичних, поточних, капітальних ремонтів. Нічого схожого у техніці немає, та навряд чи й буде. Вчених особливо вразила одна деталь: стулка клапана працює на згин, а це найнебезпечніший ворог зносостійкості. Робота на згин швидко вкоротить віку деталі навіть з наймiцнішого металу.

І як же були приголомшені інженери, коли в ході досліджень виявили, що стулки клапана не так уже й багато працюють на згин. Перепускаючи і перекриваючи кровотік, вони виконують скромну місію, основне ж напруження, створюване тиском крові, бере на себе корінь аорти — та ділянка, де аорта виходить з серця,— там розміщується клапан.

Якщо так, то в чому сила кореня головної судини? І тут інженери зробили ще одне відкриття: вони виявили там щось на зразок пружної арматури. Чергування жорстких і пружних волокон створювало своєрідний каркас — надійне підгрунтя для роботи клапана.

Це дало інженерам неоціненну інформацію, якою вони поділилися з кардіохірургами, і медикам нарешті прояснилося. Значить, недовговічність біопротезів не є наслідком імунної реакції організму на вторгнення тканини-чужинця, а наслідком порушення цілісності пружного каркаса!..

Неординарний патент природи, що й казати. Але як реалізувати його в кардіохірургії? Інженери МВТУ імені Баумана об'єднали сили з ученими-медиками Всесоюзного наукового центру хірургії АМН СРСР. Створили своєрідний каркас: один на металевій основі, другий — на пластмасовій. А верхню, біологічну частину штучного клапана — з живої тканини людини чи тварин.

— Ось вони, перспективні новинки,— показує Книшов вироби москвичів.

— А проблема сумісності тканин?

— Спеціальна обробка цих протезів робить їх біологічно інертними.

— Довговічність?

— І з цим гаразд. Наші московські колеги дослідили у своїх пацієнтів стан біопротезів мітрального клапана через шість років після операції — все нормально. Менше стало післяопераційних ускладнень. Та й зникла потреба вживати антикоагулянти. А це означає, що діапазон кардіохірургічної допомоги розширюється — клініка може приймати на операції й тих хворих, кому антикоагулянти протипоказані. Але з біопротезами ще роботи й роботи: справа нова, потребує старанної перевірки, вивчення.

Сьогодні у Книшова складна операція — аорто-коронарне шунтування...

Уявімо магістральну судину — аорту. Від неї відгалужуються ліва й права коронарні артерії. Через них рухається кров із аорти — живить серцевий м'яз. Та ось артерія починає давати перебої. Як наслідок, звужується просвіт судини, і м'яз одержує дедалі менше крові. А з часом і зовсім припиняється кровотік — може розвинутись інфаркт міокарда. Ось так людина опиняється у скрутному становищі. Єдиний вихід — аорто-коронарне шунтування. Ювелірна операція, яку вперше у нашій республіці освоїв Геннадій Васильович Книшов. І нині на Україні її роблять лише кілька хірургів.

Я бачив на операційному столі Книшова одного хворого. Комісія, не вагаючись, визначила йому інвалідність. А людина у розквіті сил, атлетичної статури — справжній тобі Піддубний. І — серце.

— Ми зараз багато говоримо, пишемо, пропагуємо у спеціальних телепрограмах здоровий спосіб життя,— скаже мені потім Книшов. — Наводимо сенсаційні дані про шкоду нікотину. Алкоголю. Того неврівноваженого способу життя, який призводить до передчасної старості. До інвалідності у сорок років. А люди продовжують палити цигарки, зловживати алкоголем. Не переводяться любителі попоїсти надміру. А ще немало й таких, котрі не наважаться пройти пішки сотню метрів, якщо в потрібному напрямку рухається трамвай чи автобус, уникають фізичної праці. До мене б в операційну — у ролі спостерігачів, звичайно,— таких людей. Вони побачили б, які ущільнені, обвапняковані судини у того ж нинішнього пацієнта, якого ви назвали «Піддубним». А все через нікотин, алкоголь, переїдання, малорухливий спосіб життя, стресові ситуації. Запобігти цьому можна при належній профілактиці замолоду. Навіть у середньому віці трохи запізно... А в такому стані...

В такому стані хворих може врятувати лише складна операція. За кілька днів до неї через спеціальний зонд у серце засилається

рентгено-контрастна речовина, яка допомагає чітко і ясно визначити уражену ділянку артерії. При цьому швидкісна кінозйомка відтворює картину одразу у двох проекціях. Не розкриваючи серця, кардіохірург бачить, де саме утворилося загрозливе для життя звуження русла судини. Відновити кровотік можна лише операційним шляхом.

...Поки ми розмовляли, до кабінету завітав немолодий уже чоловік.

— Бачу, не впізнаєте мене... Я Міщенко, Олександр Іванович, з Одеси, колишній водолаз — пам'ятаєте такого? Ми познайомилися з вами років з десять тому...

— Чого ж, пригадую. Ми вам вшили електрокардіостимулятор...

Водолаза привезли до клініки в тяжкому стані. Загострення застарілого ревматизму. Підступна недуга, про яку чоловік давно вже й забув, завдала удару по ідеально відлагодженій системі організму, яка регулює скорочення серця. Стався розрив у ланцюжку передачі імпульсу — і замість 60—70 ударів на хвилину серце стало давати лише 35—40. Водолаза знали у всьому Чорноморському пароплавстві як неперевершеного майстра своєї справи, а щодо фізичного розвитку — гори міг звернути. А тут напади ядухи, втрата свідомості. Став інвалідом праці. Одеські лікарі порадили: їдь, чоловіче, до Києва, в клініку професора Амосова — лише там можуть допомогти.

— Моя мрія — аби міг час від часу виїхати до лісу, подихати, позбирати гриби,— сказав тоді водолаз кардіохірургам. — Помирати ранувато — дітей ще треба поставити на ноги...

— Проживете не один десяток років,— заспокоїли його. — Зможете не лише гриби збирати, а й посильно працювати.

— Та невже на світі бувають чудеса?

— Вшиємо вам штучного автомата, і серце знову битиметься нормально. Можна його запрограмувати на шістдесят ударів, а можна й на сімдесят — як вам до вподоби...

Водолаз не міг збагнути: з ним говорять всерйоз чи жартують.

Кардіохірурги не жартували.

Порушення серцевого ритму відносять до найпоширенішого й найтяжчого вияву більшості серцево-судинних захворювань. І хоч в аптеках з'являються нові й нові препарати, терапевтичне лікування аритмій далеко не завжди дає добрі наслідки.

Недуга, яка спіткала водолаза з Одеси, ще до недавнього часу давала високий процент смертності. Ось чому вчені взялися за розробку кардинальніших методів допомоги хворим. Серед різних пропозицій найбільш перспективною виявилась електрокардіостимуляція: заміна природної системи, що керує серцевим ритмом, на штучну. В натурі це невеличка, трохи більша від сірникової коробочки, батарейка, від якої тягнуться тоненькі електроди, що вживлюються у серцевий м'яз. Батарейка з автономним живленням вшивається хворому під шкіру. За два-три місяці навколо неї формується жива капсула зі сполучної тканини, після чого недужий перестає її навіть відчувати.

Але джерело живлення, як і у всіх батарейках світу, не вічне. Воно передає імпульси до серцевого м'яза, спонукаючи його до ритмічної роботи впродовж років. Коли ж енергетичні запаси штучного автомата (його називають ще водієм ритму) вичерпуються, потрібна заміна. Саме через це й прибув до Києва водолаз з Одеси.

Лікарі поцікавилися, як він почувається.

— Щиро вдячний, ви зробили навіть більше, ніж я чекав. Уявіть собі, працюю. Щоправда, не у скафандрі, не під водою — на поверхні, але труджуся, відчуваю себе потрібним людям. А це не останнє діло...

Пацієнта запросили на обстеження, і фахівці докладніше охарактеризували метод, застосування якого у клініці врятувало життя сотням людей.

Ми розповіли тільки про два різновиди операцій — інплантацію протеза мітрального клапана і електрокардіостимулятора. Якщо перший можна назвати деталлю, то другий — цілий вузол деталей, введений до людського організму. Перелік запасних частин до серця можна було б продовжити. У клініці інституту ремонтують і серцеві перегородки — міжпередсердну, міжшлуночкову, використовуючи ті ж протези, цього разу із спеціальної тканини, латають звужені діляночки артерій або цілі ділянки судин, уражених склеротичними «бляшками».

Все нове, що народжується не тільки у медичній науці, а також на її стиках — у біофізиці, хімії полімерів, електроніці, матеріалознавстві,— береться на озброєння, вивчається, перевіряється у клінічній практиці. Але й нове — не усталена догма, життя йде вперед: ті методи й методики, які ще вчора вважалися новими, сьогодні вже потребують якщо не повної заміни, то істотного вдосконалення.

— У цьому головний клопіт кардіохірургів? — запитую згодом Книшова.

— Є ще одна, і до того ж чи не найбільша, турбота. Маю на увазі наших пацієнтів: реальних і потенційних. Вони мають більше дбати про попередження своїх серцевих недуг.

Книшов бере статистичний довідник. Захворювання серцево-судинної системи найпоширеніші у світі. За ними сумна пальма першості: третина всіх смертей, найбільша частка втрати працездатності. Якої б філіграннної майстерності не досягли кардіохірурги, вони не розв'яжуть глобальної проблеми серцево-судинних захворювань, поки самі пацієнти, і вже не сьогоднішні, реальні, а завтрашні, потенційні, не стануть розважливіше ставитись до свого здоров'я, зокрема до свого «двигуна» — серця.

Візьмемо тих, хто свого часу перехворів на ревматизм. Після лікування їм здається: все, тепер вони здорові. Примарна самовпевненість. Такі люди особливо чутливі до інфекції. А вона скрізь на нас чигає: елементарний недогляд за зубами, простуджені мигдалини — розсадник мікробів. І якщо для здорової людини вони не такі вже й страшні, то для ревматика становлять реальну небезпеку. Загострення ревматизму — удар по серцево-судинній системі. Коли вже припекло — хворий іде до лікаря. Але терапевт тоді безсилий. Надія лише на кардіохірурга...

Їдуть до клініки з усієї республіки. А зарадити усім нема можливості. Ще не так давно за рік тут робили лише п'ятсот операцій на серці. Потім — дві з половиною тисячі. А відтоді, як на базі клініки виріс науково-дослідний інститут серцево-судинної хірургії, його колектив подолав нову сходинку — чотири

тисячі операцій. Рятувати щороку на півтори тисячі людей більше — хіба вже заради цього не варто було створювати інститут?

Тепер клініка Амосова найбільша в країні. Та це кількісний бік справи. А якісний?

Запис у щоденнику Амосова: «Ні, скаржитись на долю все-таки нема чого. За місяць зроблено 39 операцій — всі живі...»

Та кардіохірурги йдуть далі: від ремонту до трансплантації, тобто до пересаджування, до вживлювання безнадійно хворій людині штучного серця...

Ви, звичайно пам'ятаєте сенсаційні повідомлення про Луї Вашканського, першу в історії медицини людину, котрій було пересаджено серце від донора. Повідомлення — й про саму унікальну операцію, й про наступні дні, тижні життя пацієнта — облетіли весь світ. Так само, як і про недавню смерть американця У. Шредера — людини, яка жила зі штучним серцем. Що думає про це сьогодні Микола Михайлович Амосов?

Ми розмовляємо з ученим у його робочому кабінеті — скромно умебльованому, кабінеті ділової людини. Господареві за сімдесят, сьогодні він зробив складну операцію, а проте продовжує працювати — стіл повен рукописів, ділових паперів. Все, про що розмовляємо, давно виважене, обмірковане — це, власне, частка його життя.

— Трансплантація, як відомо, поки що не дала вагомих наслідків, але з погляду фахівця це вінець хірургічної майстерності, вершина організації справи. Проте вважаю, що за нинішнього стану імунології — наголошую: саме нинішнього — цей напрямок, крім пересаджування нирок, не є перспективним. Чому? Досі проблему сумісності тканин розв'язували, відверто скажу, варварським способом. Организм людини, якій пересаджували серце, оглушували до такої міри, що він уже ні на що не реагував — ні на чужу тканину, ні на мікроби. Перше — явище позитивне, а друге — небезпечне для оперованого. Це й стало причиною невдач. Але останнім часом, як мені відомо, імунологи настійно взялися за діло — є й реальні зрушення. Коли ж проблему сумісності тканин буде розв'язано, пересаджування органів, у тому числі й серця, стане досить реальною справою. Проте, як майже й завжди, коли у медичній науці звершується якийсь помітний, якісно новий крок, поруч виникають і етичні проблеми. Справді, якими б довершеними не були операції по трансплантації, вони, на мою думку, позначені певною моральною ущербністю. Відчув це на власному досвіді. Широкий загал цього не знає, але таємниці тут немає: ми у себе в клініці робили спробу трансплантації ще років з вісімнадцять тому. Старанно підготувалися до цього, чекали тільки необхідного донора. З часом він трапився: молода жінка потрапила в автомобільну катастрофу. Обстежуємо: череп розтрощено, шансів на порятунок аніякісіньких. А серце здорове. Воно б нашому пацієнтові — людині, приреченій хворобою. То був шанс продовжити його життя — може, й ненадовго, а все ж... Керувалися ж найкращими намірами. Та ось прибули батьки потерпілої. Не буду розповідати про їхній стан — його неважко собі уявити... Асистенти тим часом приготували все до трансплантації: апарат штучного кровообігу, інструменти... Тактику операції ми заздалегідь розробили, обговорили, виважили до найменших дрібниць. Отож як тільки серце потерпілої зупиниться (мозок уже не працював), запустимо апарат, оживимо його — і вшиємо пацієнтові. Лишалася формальність — одержати згоду батьків загиблої... Легко сказати — згоду. А як це звучатиме з погляду етики? «Будь ласка, віддайте нам для доброго діла серце вашої доньки...» Ми перезирнулись, і, як кажуть у народі, язик не повернувся просити — надто велике горе побачили ми на обличчях батьків... Так і не відбулася трансплантація у нашій клініці, хоча з технічного боку ми були до неї готові ще тоді, багато років тому...

— Миколо Михайловичу, хотілося б почути ваші судження про третій напрямок кардіохірургії — створення і вживлювання штучного серця.

— Проблема надто складна, багатопланова. Можливо, навіть більш інженерна, ніж медико-біологічна...

Пригадаємо... Перед самим новим 1983 роком пацієнт клініки медичного центру університету міста Солт-Лейк-Сіті, штат Юта, США, 61-річний лікар-стоматолог Барні Кларк попросив медсестру допомогти йому підвестися з ліжка. Вперше після операції він ступив кілька невпевнених кроків по палаті. І про той, здавалося б, цілковито ординарний випадок негайно повідомила світова преса: Барні Кларк став першою в історії медицини людиною, котрій вмонтували штучне серце.

Унікальність операції саме й полягала в тому, що пацієнтові не просто вшили чуже людське серце, а вмонтували протез із пластику й алюмінію.

Та незвичайна операція тривала сім годин, але хірург Уїльям Девріє із своїми асистентами готувався до неї десять років. «Я не смів навіть сподіватися, що операція пройде так вдало»,— сказав представникам преси конструктор штучного серця Роберт Джарвік. Справді, прилади, що стежили за станом хворого, засвідчували: артеріальний тиск крові у пацієнта після підключення штучного «двигуна» став як у 18-літнього. Щоправда, невдовзі виникли ускладнення: хворого ще двічі клали на операційний стіл, але на 22-й день він встав з ліжка і зробив ті кілька сенсаційних кроків по палаті.

Що спонукало Барні Кларка погодитись на таку ризиковану операцію? Він не мав іншого виходу: близька смерть була неминуча. А операція давала все ж якісь шанси, нехай і невеликі. З другого боку, чому б не допомогти науці зробити крок у незвідане? Кажуть, Кларк визначив і дату операції. Відчувши, що його власне серце остаточно здає, він сам зателефонував Деврієсові: «Час настав».

Непересічний випадок викликав розголос. Спалахнула дискусія. Як розцінити операцію хірурга з Солт-Лейк-Сіті — це лікувальна процедура чи науковий експеримент? Якщо вважати процедурою, то хто ж у Штатах зможе дозволити собі в разі необхідності піти на такі шалені витрати? Одне лише встановлення штучного «двигуна» коштувало 30 тисяч доларів, а операція в цілому всі п'ятдесят тисяч. Якщо ж операцію Деврієса прийняти за науковий експеримент, то чи мав він моральне право експериментувати на людині?..

Та повернімось до нашої розмови з Амосовим.

— А як ви як фахівець розцінюєте операцію в Солт-Лейк-Сіті?

— Блискуча робота! Імплантація штучного серця — вершина того, що сьогодні робиться в кардіохірургії. Але це лише експеримент. Між ним і практикою величезна відстань.

— Які перешкоди ще належить здолати інженерам і хірургам на цьому шляху?

— Цих перешкод більше, аніж може здатися на перший погляд. Почнемо з технічних. Мабуть, не кожен ще уявляє, що таке живе людське серце. Ми, лікарі, стоїмо ближче до реальності і менш схильні до романтизування цього дивовижного за своєю досконалістю й працездатністю органа. Для нас він апарат для перекачування рідини. Але де ви зустрічали насос, який би виконував сорок мільйонів операцій на рік і не вийшов з ладу? Який би зміг обслуговувати сто тисяч кілометрів капілярів, які є в людському організмі? І не зношувався з роками — більше того, щоб самовдосконалювався, міг саморегулюватися? Тільки врахувавши це, можна уявити труднощі, що постали перед інженерами, конструкторами, матеріалознавцями, хіміками, фахівцями цілої низки суміжних галузей знань. Далі: сконструювати штучне серце — ще не все. Воно має бути з таких матеріалів, щоб його сприйняв організм. І з власним, автономним джерелом живлення. Апарат Джарвіка, що його використав хірург Деврієс, не є взірцем досконалості — це цілий агрегат, візок з апаратурою; оперований був з'єднаний з ним шлангами. А в ідеалі це має бути щось на зразок невеличкої батарейки з великим запасом живлення. Адже штучний «двигун» повинен без найменших перебоїв працювати роки й роки, а людина — нормально жити, пересуватись. Та ми оптимісти, щиро віримо у поступ науки. Можна навести цілу низку незаперечних доказів на користь перспективності імплантації штучного серця. Приміром, скільки часу жила людина, котрій першій пересадили серце від донора? Вісімнадцять днів. А є люди, які жили з «чужим» серцем понад десять років, хоча хвороба давно підписала їм смертний вирок. Приклад з іншого ряду — знайомий уже нам стимулятор ритму серця. За останні півтора десятка років маса його знизилась від 275 до 75 грамів, а строк роботи — від двох до десяти років. І це не межа.

— Проблема економічна: штучне серце обходиться надто дорого. Чи не стане це на заваді для широкого його застосування?

— Нові, дослідні зразки завжди дорогі. У міру вдосконалення конструкції, використання більш економічних матеріалів вартість штучного «двигуна», звичайно, знижуватиметься.

— Нарешті: стрімкий поступ у галузі медицини, і зокрема кардіохірургії, висуває і низку непростих етичних проблем. Як би там не було, але операція Деврієса чистісінький науковий експеримент. Експеримент на людині.

— А хіба щеплення проти віспи *Джеймсу* Фіппсу, вперше у світі здійснене Дженнером, не було експериментом? Хіба вакцина проти сказу, вперше впорснута Пастером Джозефу Майснеру, не врятувала життя приреченому на смерть, а потім і тисячам інших, котрим загрожувала смерть від сказу? Без експерименту немислимий поступ науки, і при цьому хтось неодмінно має бути першим. Ось і операція Деврієса: наука дістала змогу заглянути на десятки років уперед.

— Як ви вважаєте, коли вживлювання штучного серця стане звичайною лікувальною процедурою?

— Це буде, вочевидь, на початку XXI століття, не раніше.

— Цей теоретичний розрахунок грунтується на реальному науковому пошуку?

— На дослідженнях, що їх уже не один рік успішно проводять у спеціалізованому Науково-дослідному інституті трансплантології та штучних органів Міністерства охорони здоров'я СРСР...

Справді, робота, яка ведеться цілою низкою інститутів нашої країни по трансплантації серця, набагато масштабніша за ту, до якої йшов Деврієс. Хірурга з Солт-Лейк-Сіті цікавила лише максимальна тривалість життя з штучним, конструкції Джарвіка, серцем. Та й ще таке: пацієнт, назавжди зв'язаний з громіздким технічним начинням (компресор, шланги), яке забезпечувало його життєдіяльність, може прожити щонайбільше кілька місяців. Так воно й вийшло з Кларком. Наші ж, радянські кардіохірурги працюють над створенням для клінічної практики варіанта механічного протеза, який можна буде використати у невідкладних випадках,— він має взяти на себе функції згасаючого серця хворого до того часу, поки лікарі не знайдуть можливості замінити його живим, донорським. Передбачається й інший варіант штучного «двигуна» — для постійного використання, без наступної трансплантації донорського. Звичайно, робота над цими моделями набагато складніша від тієї, яку виконав конструктор Джарвік з Солт-Лейк-Сіті, але ж і набагато перспективніша, ефективніша.

...Невиліковно хвора колись людина, у грудях котрої тепер б'ється штучне серце. Вона бадьора й життєрадісна, займається посильною працею... Сьогодні це сприймається як епізод з науково-фантастичного твору. А вже завтра... Об'єднані сили науки штурмують бастіон, за яким видніються виднокола нового, незвіданого.

ВОЛОДИМИР МЕЛЬНИК

У ВІДБЛИСКАХ РЕВОЛЮЦІЙНОЇ ЗАГРАВИ

ЛІТЕРАТУРА І СУЧАСНІСТЬ

Сторінками перших українських радянських літературно-художніх журналів

Ми сьогодні не уявляємо наше культурне життя без літературно-художніх журналів. «Товсті» й «тонкі», місяць у місяць вони надійно лягають на стіл десяткам тисяч передплатників, які цікавляться новинами творчого життя республіки. Це й зрозуміло, адже журнали — найоперативніша можливість бачити здобутки сучасності, нинішнього дня, орієнтуватися у завтрашньому, досить розмаїтому морі книжок, що їх запропонують нам видавництва.

Читачам, особливо молодших поколінь, здається, що так було завжди. Що варто завітати до бібліотеки чи підійти до союздруківського кіоска, і подадуть свіжий номер часопису. Але ж...

Як справді зачиналася наша літературно-мистецька преса у ті, найперші роки нового життя, осяяні відблисками революційних заграв? Якими були радянські журнали, зі сторінок яких заговорило молоде українське художнє слово?

Щоби обмежити надто широкий діапазон цієї розмови, перегорнемо сторінки давно вже унікальних часописів «Мистецтво» (1919—1920) та «Шляхи мистецтва» (1921—1923) і відтворимо процес зародження нашої прози, про яку інколи й досі ще побутує думка, що її на той час майже не було, що літературний процес визначався лише поезією.

I

З листопадового Петрограда 1917 р. на цілий світ пролунали омріяні століттями ленінські слова до гноблених народів царської імперії: «Жовтнева революція робітників і селян почалася під загальним прапором розкріпачення. Розкріпачуються селяни від влади поміщиків... Розкріпачуються солдати і матроси від влади самодержавних генералів... Розкріпачуються робітники від примх і сваволі капіталістів... Все живе і життєздатне розкріпачується від ненависних оков» (Декларація прав народів Росії).

Звільнене революцією від заборон і переслідувань, розкріпачене українське слово вільно залунало на вулицях і площах, зі сторінок періодичної преси. Вже в перших партійних, радянських, червоноармійських газетах з'явилися спроби революційно-пролетарського мистецтва: вірші, прозові образки, драматичні сценки. Звичайно ж, митці мріяли про літературно-художні видання, про вихід книжок. Але перші пореволюційні роки були надзвичайно тяжкі для України: громадянська війна виявилася жорстокою і тривалою. За чотири роки після Жовтня лише кияни, як згадував П. Тичина, «пережили близько півтора десятка зміни властей (вторгнення німців, денікінців, а потім і білополяків, а скільки ще проміжних і повторних захоплень влади з боку диких банд!)». Та навіть у таких умовах Комуністична партія, Радянська влада робили все можливе, щоб розвивався культурний фонд, щоб з'явилися трибуни для збирання й об'єднання творчих сил у не менш складній ідеологічній боротьбі.

Чи не найпершою спробою такого характеру слід назвати «Вісник українського відділу Народного комісаріату справ національних» — єдиний друкований орган радянської республіки за часів кайзерівської окупації України, що виходив з 23 липня 1918 р. до 18 лютого 1919 р. у Москві. «Всі, кому інтереси робітництва і селянства не байдужі, на допомогу... Потрібні великі культурні сили...», — закликав часопис у першому випуску. Однак тогочасні умови, особливо відірваність від українського літературно-мистецького життя, не дали належно реалізувати цей задум: авторами переважно доводилося бути завідуючому відділом комісаріату І. Кулику (в майбутньому першому голові Спілки письменників України) та його заступникові С. Сові-Степняку, які виступали і як поети, і як прозаїки та публіцисти. Але «Вісник» знайомив своїх читачів зі статтями про класиків української культури (Т. Шевченка, І. Котляревського, Г. Квітку-Основ'яненка, М. Лисенка), друкував актуальні твори Дем'яна Бєдного, письменника-робітника А. Шабленка. Чи не найцікавішим був № 7 (1918), де міститься

докладний звіт про вшанування в Москві пам'яті великого Кобзаря та урочисте відкриття йому пам'ятника, спорудженого за ленінським планом монументальної пропаганди.

Проте навіть у такий надзвичайно складний час творче життя на Україні не завмерло остаточно. Різні літературні угруповання (що досить швидко створювалися і так само швидко розпадалися) намагалися скористатися першою-ліпшою нагодою, щоб заявити про себе світові. Найчастіше це вдавалося виданням колективного збірника чи альманаху. Серед найпомітніших можна назвати «Літературно-критичний альманах» (1918), «Музагет» (1919), «Червоний вінок» (1919). Слід зауважити, що протягом 1917—1919 років у Києві виходили й журнали: поновив свою діяльність добре знаний до революції «Літературно-науковий вісник», новостворені «Шлях» та «Книгар». Не вдаючись до ширших характеристик цих видань, треба підкреслити, що на той час вони були найбільші за обсягом, надавали сторінки відомим майстрам дожовтневого часу, талановитій молоді. Саме цим і зумовлена поява там ранніх творів П. Тичини, М. Рильського, В. Чумака, В. Еллана-Блакитного, інших активних літераторів. Проте у визначенні загального ідейно-мистецького спрямування названих видань Історія української літератури у 8-и томах наголошує, що збірники й альманахи «ще не могли іменувати себе цілком радянськими», а журнали виявляли очевидне «неприйняття революційної дійсності чи навіть її заперечення» (т. 6).

Початок 1919 року — року «любові й смерті, трепету повсталих сердець, простоти жертв, солодкості ран і висоти класових почувань», як скаже згодом у «Вершниках» Ю. Яновський — ознаменувався другим народженням Радянської влади на Україні після визволення її від австро-німецьких окупантів, петлюрівської Директорії, денікінців, французьких, грецьких та інших інтервентів. Уже по весні в Києві пожвавлюється культурне життя, зокрема ставиться завдання активізувати поширення українського друкованого слова серед усіх верств народу. Для цього декретом Всеукраїнського Центрального Виконкому дрібні видавництва при різних комісаріатах (військових і цивільних) об'єднуються у Всеукрвидав (українську секцію художньої літератури видавництва очолив П. Тичина). Програма новоствореного видавничого центру досить чітко формулювалася в одній з доповідей керівництва (3 травня 1919 р.): «Всеукраїнське видавництво повинно стати джерелом і розсадником освіти серед трудящих мас, а тому, згідно з цією ідеєю, воно повинно залучити і зосередити навколо себе найбільш визначні наукові, літературні й художні сили...»

Крім видань класичної спадщини (М. Вовчок, І. Франко, П. Мирний), планувалося випускати книжки сучасних авторів, переклади світових шедеврів, підручники для робітничих студій тощо. Та завданням першочергової ваги була організація літературно-художнього журналу, навколо якого об'єдналося б на радянській платформі якнайширше коло митців, незважаючи на групову (символістську, футуристську, пролеткультівську тощо) приналежність.

II

Таким і став літературно-мистецький тижневик української секції Всеукрліткому (обсягом в три друковані аркуші) «Мистецтво», перший номер якого з'явився у травні 1919 року за редакцією Гната Михайличенка та Михайля Семенка (з другого номера і до кінця відповідальним редактором лишився М. Семенко, Г. Михайличенка було призначено наркомом освіти УРСР). Обов'язки відповідального секретаря виконував Василь Чумак. У журналі співробітничали широко знані і менш відомі на той час літератори: Василь Еллан, Павло Тичина, Володимир Коряк, Олекса Слісаренко, Володимир Ярошенко, Михайло Лебединець, Василь Алешко. Ілюстрували журнал такі майстри, як Георгій Нарбут, Анатоль Петрицький. Хоч обсяг був невеликий, часопис містив розділи: «Поезія», «Красне письменство» (проза), «Статті» (літературна й мистецька критика), «Хроніка», «Бібліографія».

Журнал вийшов без звичних тоді маніфестів, передмов, що окреслювали б його ідейно-художню платформу. Це, мабуть, обумовлювалося нагальними потребами дня: не вдаватися до гучних декларацій, до якихось «рамок» видання, а оперативно розпочинати свою головну роботу — згуртування творчих сил. Адже була іще цілком очевидна загроза денікінців, що закріпилися на півдні, тривожила ситуація й на західному кордоні республіки. І критерій стосовно до автора був єдиний: сприйняття революції, радянського ладу. Якщо письменник не стояв на ворожих позиціях, він був бажаним гостем журналу (за «попутників» теж треба було боротися).

Звичайно, очікувати на той час і в таких умовах художньо досконалої новелістики, а тим більше «великої» прози, було принаймні нелогічно. Адже добре відомо, що нова література починається з нової людини, нового героя. Але цей герой ще не повернувся з фронтів громадянської війни, не став повноправним господарем нового життя. Він лише вимріювався,— переважно у романтично-імпресіоністичному баченні,— не лише прозаїками, а й поетами. Та й самі письменники прагнули ще не так до індивідуального образу, характеру, як до виявлення емоційно-ліричного загального почування чи особистого сприйняття грандіозних подій у житті народу. Тож не дивно, що поширеною формою тут були переважно так звані поезії в прозі, ліризована публіцистика...

Перший номер «Мистецтва» і відкривався одним з таких лірико-публіцистичних етюдів — «інтерлюдією» В. Коряка «На Електриди!». Тут у своєрідній формі висловлювалося кредо часопису в ставленні до нової дійсності, до завдань революційного мистецтва. Аргонавтами творення нового світу проголошувалися не класичні «Адмети, Геракли й Тезеї», а звичайні Івани, Грицьки, Степани, Сидори, які на своїй рідній землі взялися «долю кувати». Отже, покликання новітніх співців не лише захистити цих аргонавтів «од солодких, отрутних, принадних пісень, сирен старого життя, сирен погребного плачу й жалю за тим, що минуло, що доживає свій вік, що засуджено на загибель», а й гучно уславити їхні подвиги, скласти «нові епопеї нової боротьби».

Та, зрозуміло, «епопеї» про нову боротьбу були ще далеко попереду, а конкретика дійсності вимагала негайного втручання художнім словом. В нову епоху уже не можна було обмежитися нейтральним «письменник пописує, а читач почитує». Революція збудила широкі верстви народу, література вийшла, кажучи по-сучасному, на прямий контакт з тими, для кого вона творилася. Журнал зайняв тут досить чітку позицію, окреслену в рецензії І. Ливня («Мистецтво», 1919, № 3) на переклад соціально-утопічного роману О. Богданова «Червона зоря»: «На історичну сцену виступає новий читач, повний життєвої енергії, творчого завзяття та велетенської волі до перебудови всесвіту... Новий читач свідомо й ясно ставить проблему перебудови соціального переустрою і також свідомо вимагає цього від науки, літератури й навіть мистецтва... Новий читач одверто вимагає від сучасних письменників писати для нього, читача, а не для самих себе».

Не позбавлена деякої прямолінійності в розумінні завдань художньої творчості, ця позиція таки відбивала реальний стан речей: масовий читач хотів чути відповідь на щонайпекучіші проблеми дня, на запитання: як і куди рухатися далі? Намагаючись бути якнайближче до осмислення тих актуальних питань, редакція справедливо вбачала однією із своїх головних тем роль міста в новому суспільному розвитку, його взаємини з селом. Адже ставало дедалі очевиднішим, що саме від цього багато в чому залежить завтрашній день, перспектива всього радянського ладу. Не дивно, що тема знайшла широке відображення і в тогочасному літературному процесі, причому в усіх напрямках: поезії, прозі, критиці.

Проте творче втілення її виявлялося далеко не простим. Характеризуючи процеси зародження української радянської прози, Л. Новиченко відзначав, що «слід ясно усвідомлювати історичну складність цих процесів, наявність у них суперечливих ідейно-художніх тенденцій». Адже величезне соціальне зрушення в країні відбивалося в творчості мало не кожного письменника по-різному, «залежно від світоглядних позицій автора, його естетичних настанов, широти і значущості його обсервації».

Все це знайшло своє віддзеркалення й на сторінках «Мистецтва», хоча журнал виходив лише протягом кількох місяців, до того ж так і не витримавши, на жаль, своєї періодичності тижневика.

У першому, другому й третьому номерах опубліковані невеличкі новели («шкіци») «Місто», «Повія», «Крик» і «Старчиха» Гната Михайличенка (Ігнатія Михайлича) з циклу «Місто». Цей письменник — одна з найскладніших і найсуперечливіших постатей того часу. Не вдаючися тут до ширшого з'ясування його світоглядної еволюції, скажемо, що в порівняно невеликій творчій спадщині (згаданий цикл етюдів «Місто», добірка новел різноманітної тематики, «Блакитний роман» — найбільший за обсягом твір невизначеного жанру) — доробку буквально останніх років життя автора (розстріляний денікінською контррозвідкою в листопаді 1919 року), схрестилися, умовно кажучи, старе і нове письмо «переходової доби» в українській літературі.

Цьому, звичайно, є чимало пояснень в самих історичних обставинах. Г. Михайличенко почав писати напередодні Жовтневої революції, коли в літературі, ослабленій втратами провідних сил реалістичного крила (Леся Українка, М. Коцюбинський, І. Франко), активно поширилися модерністські впливи, зокрема символізму, що відчутно давався взнаки і в перші пожовтневі роки. Ним захопився й Г. Михайличенко. В той же час конкретне життя, напружене і складне (переслідування царизмом аж до заслання, участь у громадянській війні з підпіллям за німецької інтервенції та денікінщини, динамічне, хоча й коротке — з еволюцією від ідей боротьбізму — співробітництво в радянських установах), навертало письменника до реалізму, хай і в густому ліричко-імпресіоністичному забарвленні. Все це відбилося в творах Г. Михайличенка, частково і в тих, що опубліковані в «Мистецтві».

В етюдах «Повія» і «Старчиха» емоційно відтворено рефлексування, пригніченість ліричного героя (розповідь в усьому циклі ведеться від першої особи) від усвідомлення суперечностей буденного життя, непоєднуваності теоретичного осмислення і того, що діється навколо. Поспішаючи «на засідання революційного комітету», він зіткнувся на вулиці з повією і в її зверненні слово «товариш» змусило зовсім по-іншому глянути на дійсність: «Це все, чим зачепив її величний рух сучасності?!». Герой ще спробував у нав'язаній розмові переконати дівчину, що є вже інше життя («Ходімте до нас. Ми живемо в комуні і там всі щиро вас приймуть...»), але відповіддю була зневага й злість. Це приголомшило оповідача, він навіть не пішов на засідання комітету, повернувся додому, а в голові рефреном пульсувала думка: «Чого мені іноді так тяжко?».

Подібний лейтмотив («Чого вона плаче?») звучить і в «Старчисі» (№ 3). Забачивши сліпу прохачку під міською друкарнею, герой втратив спокій, зіпсував собі весь день: мовчазний плач цієї жінки засів щемливо в грудях. Врешті повернувся, віддав їй весь свій тижневий заробіток. Але й це не давало вдоволення. «Якби ридати я міг, або...». Так обірвана одна з останніх фраз етюда, здається, не випадково. Герой переповнений співчуттям до кожного страждальця, готовий навіть на самопожертву, але не знає, як діяти практично, щоб подібне не зустрічалося більше поміж людьми.

Проте й ця пацифістська настроєвість губиться, коли Г. Михайличенко вдається до засобів символізму в шкіцах «Крик» (№ 3) та «Місто» (№ 1), що, взаємодоповнюючись, створюють картину якогось розпачливо-розгубленого сприймання великого кам'яного центру. Закоханість героя у цей «вічно напружений, зденервований вавілон сучасності» раптом змінюється радістю від руйнації міста. Його ваблять гори каміння, перевернуті трамваї, трупи людей... «Тепер ми можемо будувати своє життя вільне від отрути міста!» — волає до неба уцілілий переможець. Та цей стан теж виявився нетривалим. Незабаром накотився відчай і жахне усвідомлення того, «що я не зможу облишити міста, що умру я без нього...». Отже, місто — ворог, гніт вільному розвиткові людини і водночас без нього не можна жити далі. Самоочевидна роздвоєність, розгубленість перед завтрашнім днем...

Ще більший відчай охоплює в надто подібних обставинах (що теж симптоматично!) героя оповідання Михайла Івченка «Місто вмерло» (№ 2). Тут подано жахливу, фантастичну картину катастрофічної загибелі міста, всієї урбаністичної культури («Хоронили зразу всіх... А далі не стало кому хоронити... І тоді надійшли собаки, приповзли гади...»). Лишилося випадково тільки двоє — молоде подружжя. Але й їх чекає темрява, холод, голодна смерть. За що така покара? Де порятунок? Письменник не вдається до загадкових абстракцій, він «заземлює» катаклічні процеси: «Ми одірвалися від землі, мій любий, і вона скарала нас...» Отже, щоб вижити, вихід єдиний — повернутися до землі, до першоджерел існування людського роду. Але це не одностайне рішення подружжя. В далекому від міста селі дружина була захоплена «музикою праці, здорових рухів», а чоловіка гнітила одноманітність патріархального побуту («все, як за часів скіфів...»), убогість культури, де немає книжок, музики, мистецтва, без яких він уже не може жити. Знервований всілякими видіннями, втратою мрії на повернення до міста, він приходить до єдиного, на його погляд, висновку: «Ми мусимо себе знищити!».

У «Місті» Г. Михайличенка, оповіданні М. Івченка бачимо сум'яття персонажів, непевність перед вибором: сприймати чи заперечувати місто, призвичаюватися до села чи втікати від нього в небуття? Та були в журналі й публікації, автори яких займали чітко однозначну позицію — зневаги до міста. У шкіці «Останній день» (№ 2) Клим Поліщук змальовує холодну відчуженість міського існування. До слова «місто» вживається єдине означення «розгнуздане», воно живе останнім днем, бо ніхто не хоче думати про завтра. То де ж шукати надійне прийдешнє? На розі метушливих вулиць стоять три незворушливо спокійні постаті в сірих свитах. «Здалека дивлюся на них і проклинаю місто». Бо сподіванка може бути лише «з села. В сірій свиті. За плечима десятчаний мішок, а в мішку зміст сучасного...».

Однак, проклявши байдуже до індивідуальності місто, К. Поліщук не набагато кращим показав і село в новелі «Поділялось щось» (№ 3) й особливо оповіданні «Червоне марево» (№ 4): тут панує бунтарська стихія темної маси. В оповіданні зображено період наростання революції. Але селяни вбачають її лише в тому, щоб нарешті позбутися шкільної освіти та пограбувати й спалити графський маєток. Ідейно-естетична платформа автора виявилася не лише в смакуванні подробиць селянського «дикунства», а найперш у тому, що він взагалі не визнавав революційного поступу для села. «Селянство — родюче поле, з якого годуються злочинці і доброчинці. Отже, раніш треба його скультивувати, а потім вже використовувати. А наші революціонери тільки використовують його, а не культивують»,— заявляє він устами одного з персонажів, підтверджуючи цю думку всім сюжетним розвитком «Червоного марева».

Щойно згадані твори — відбиття того дуалізму або й очевидного несприймання процесу урбанізації, що були характерні для деяких, не кращих традицій української дожовтневої літератури. Та хоч кількісно вони ще посідали чимало місця в загальному потоці прози, не ці публікації були визначальними для нового мистецтва. В літературу входила молода творча сила, хай ще не зміцніла в освоєнні естетичних глибин, але одухотворена ідеями великих соціальних звершень. Вона по-новому сприймала життєві суперечності доби, зокрема бачила місто і село не як антагоністів чи байдужих одне до одного, а як об'єднану силу — основу нового суспільного ладу. «Братові — руку!» — ось ідейне кредо молодої української прози, виголошене устами Василя Чумака (С. Віче) в однойменному ліричному етюді (№ 1).

Початок тут теж в «традиційному» ключі: «син Міста. Син фабрик. Машин» після тривалої перерви приїздить до рідного села. Хвилююча зустріч з тими, хто вигодував, благословив у світ. Але як вони тепер віддалені одне від одного: він, звичний до машинного ритму пролетар, і вони, з ранку до ночі прикуті до землі. Там — «Революція. Палкі слова. Червоні змагання», а тут — «Тиша... Одвічна. Безнадійна». Скупими, але експресивними, влучними штрихами вимальовується різка контрастність сторін. Непорозуміння сягає кульмінації в погляді робітника на загрубілі в тяжкій праці руки селян — він дивився «погордливо». Так і пішов назад од їхньої безнадійності й смутку.

Коли б етюд на цьому було й закінчено, він би нічим особливим не вирізнявся з-поміж тих творів, про які йшлося вище, і В. Чумак, як спостеріг свого часу С. Крижанівський, «представ би перед нами як типовий декадент». Сказано, мабуть, надмірно, та головне — цього не сталося. Новаторство було в заключному, поворотному акорді, що ледь помітно готувався всією тональністю твору. Адже ті мовчазні діалоги, ту контрастність проймає нота суму, щемливості за таке реальне життя, де рветься єдність поколінь на грунті соціального непорозуміння, де з одного народного кореня виросли й готовність до класової боротьби, й «одвічно рабські, пригнічені рухи».

У В. Чумака немає ні грана упередженості до тої чи тої сторони. У нього біль за ще не розвіяну селянську «темряву» і чітке усвідомлення, що розривати її треба не далекими сподіванками на «самоокультурення» села, а за допомогою синів міста, котрі мають побачити в селянинові свого спільника і духовного брата. Автор іде навіть далі. Він відносить сюди й інтелігента-митця, чиє слово має звучати закликом:

«Натхни!
Скажи сину Міста:
— Ось він — простягає руку.
— Жебрак?
— Брат твій! Братові — руку!»

Поціновуючи твір в контексті тогочасної дійсності (при всій його лірико-публіцистичності), можна лише дивуватися проникливості погляду юного автора (йому тоді ще не виповнилося й дев'ятнадцяти) щодо ідейно-естетичних перспектив молодої української літератури. Тим більше що етюд лише започатковував, умовно кажучи, вершинний етап творчості В. Чумака, який і виявився на сторінках журналу «Мистецтво» каскадом публікацій, чимало з яких ми визнаємо нині як класичні надбання. В п'яти наступних номерах часопису бачимо поезії «З ран-

кових настроїв», «Вгору» (№ 2), «Вранці», «Березневий каламут», «Травень» (№ 3), «Офіра», «Гартована поезія» (№ 4) — дві останні ще В. Еллан (у передмові до «Червоного заспіву» 1922 р.) назвав шедеврами, чимось цілковито новим в українській поезії. А в аспекті нашої розмови одважимося стверджувати, що ні тоді, ні після в українській літературі не було афористичнішого вираження ідеї єднання міста і села, як цими карбованими рядками:

...міцний колектив —
молот і плуг. Єднанням
братніх заліз
викуєм зорю останню:
соціалізм!

Були й ще поезії, рецензії, автобіографічне оповідання «Бризки пролісок»... У «Мистецтві» ж В. Чумак започатковує цикл статей «Портрети пролетарських поетів» (№№ 2 і 5—6) — чи не вперше в радянській періодиці було виявлено ініціативу підтримки і популяризації поетів з народу, зокрема з пролетарського середовища. І, звичайно, не можна обійти статтю «Революція як джерело» (№ 1, 1920), видрукувану уже посмертно. Відповідаючи на гостро актуальні проблеми розвитку пролетарського мистецтва, індивідуальної і колективної творчості, В. Чумак лишав заповіт своїм однодумцям: «Революція як джерело! Революція як творчий об'єкт!» — це ті гасла, що мусить червоними літерами вигаптувати на шовках свого прапора сучасне мистецтво». Саме В. Чумак, як, можливо, ніхто з молодих митців на той час, емоційно і чітко визначав спрямування нової літератури, був сам її яскравим виявленням у добу першостановлення. Адже серед публікацій «Мистецтва» співзвучними йому були лише поезії П. Тичини, В. Еллана, частково М. Терещенка, Д. Загула, М. Семенка. Проза тут помітно відставала, хоча кількісно її було не так уже й мало.

Крім творів, згаданих на початку огляду, маємо ще ряд шкіців, новелеток імпресіоністично-символістської тональності, герої яких борсаються у саморефлексіях, знемагають від фізичних і духовних депресій. До таких можна віднести «Рефлекси» Гордія Юрича, «Сполох» М. Лебединця (№ 1), «Утому» А. Прийдешнього (№ 4), «Фрагменти життя» К. Поліщука (№ 5—6). Зважаючи на відчутне в них епігонство провінційного модернізму, все-таки слід сказати, що таку прозу не варто безоглядно відкидати. За символістськими ускладненнями форми, відсутністю сюжету і чітко окресленого характеру героя помічалися, хай і пунктирно, окремі риси реального життя, прагнення зрозуміти дійсність і знайти в ній своє місце. Найвиразніше це проглядається в новелі А. Прийдешнього, герой якої, здається, остаточно втративши життєву перспективу, після важких роздумів приходить до висновку необхідності дальшої боротьби «за других і за себе». Такі зрушення в тогочасному творчому процесі були важливі, і журнал, зрозуміло, не міг уникати подібних публікацій, хоча тут траплялися й очевидні невдачі (типово декадентські «Фрагменти життя» К. Поліщука).

Трохи осторонь від цього спрямування стояли «Прозопісні» М. Трирога (М. Семенка) (№ 4) — експресивно-розвихрені нотатки закоханої людини та оповідання Марії Проскурівни (матері М. Семенка) «Перед жнивами» (№ 5—6) — сільська ідилія в дусі мало не «Марусі» Квітки-Основ'яненка. Реальним життям були сповнені два маленькі образки В. Еллана (№ 2): «Море» — ліричний пейзаж і «Спека» — гострий штрих з голодного існування неповнолітнього чистильника взуття.

У липні журнал вийшов подвійним номером (5—6) — останнім у 1919 році. До Києва підступали з півдня денікінці, а з заходу — петлюрівці, які в серпні захопили місто. Україна знову була окупована. Визволення прийшло лише в грудні. Новий, 1920-й рік розпочинався важко: все радянське життя доводилося відновлювати спочатку. Особливі труднощі відчувалися в справі культурного відродження: розгромлені видавництва, редакції, розстріляні творчі кадри (В. Чумак, Г. Михайличенко...). Та все-таки було зроблено спробу відновити видання журналу. В квітні вийшов перший номер (тиражем в тисячу примірників). Редагував його, як і раніше, М. Семенко, художнє оформлення здійснив Г. Нарбут. Поетичний розділ представляли імена В. Чумака, П. Тичини, В. Еллана, М. Семенка, Д. Загула, О. Слісаренка, Я. Савченка. Серед критичних досліджень публікувалися уже згадувана стаття В. Чумака «Революція як джерело», розвідка Я. Савченка про творчість самого В. Чумака, стаття цього ж автора «Сучасна українська критика», де констатувалося, що «белетристики у нас майже немає».

Її справді на той час було вкрай обмаль. Жодного прозового твору не виявилося і в цьому номері «Мистецтва», який став останнім в історії журналу: на початку травня до Києва вдерлися білополяки. Хоча влітку місто знову було визволене червоноармійцями, тут, за свідченням очевидців, у мистецькому житті «була повна руїна та порожнє місце» (В. Поліщук). Літературний центр перемістився до Харкова.

Отже, зі сторінок «Мистецтва» українська радянська проза поставала немовлям, котре робить свої перші кроки, пізнаючи себе і навколишній світ. Ступати доводилося в густому тумані старих естетичних традицій, модерністських пошуків нових форм. Проте журнал виконав свою головну місію: зібрав розпорошені сили Києва, виявив творчий потенціал молодої літератури. Це відзначалося неодноразово і тогочасними критиками, і сучасними істориками літератури. Так, в одній із статей наприкінці 20-х років справедливо писалося: «Відповідальна робота, яку журнал розгорнув у надто несприятливих умовах (між гетьманським і деніківським запіллям) мала великий вплив на інтелігентні кола в розумінні наближення їх до революції».

III

Громадянська війна нарешті закінчилася остаточно. Інтервенція чотирнадцяти держав не зламала небачено масового героїзму голодного, виснаженого тривалим порушенням мирного життя, народу. Але країна була в невимовно тяжкому економічному становищі. Криза з паливом і електрикою сягає

крайніх меж. Завмирає напівзруйнована промисловість, в стані повного розвалу був транспорт, не вистачало предметів першої необхідності, насувався голод... Видавнича справа теж ледве животіла. «Замість 60 тис. пудів на місяць паперу, що є конче потрібний для мінімальних потреб населення республіки, Всевидав в 1920 році мав на місяць по 3—5 тис. пудів»,— відзначав голова колегії Всеукраїнського державного видавництва А. Приходько. Та навіть і той папір, що викроювався для газет і брошур, не завжди був реалізований: друкарні часто простоювали через холод і відсутність електроенергії, бракувало обладнання, поліграфічних кадрів. Наприкінці 1920 р. на Україні не виходив регулярно жоден літературно-мистецький журнал.

А втім, Комуністична партія наполегливо брала курс на відродження культурного життя в країні. У відомому листі ЦК РКП(б) «Про пролеткульти» (1920) відзначалося, що з завершенням війни увага до питань художньої творчості серед трудящих мас зростатиме і тому проблему духовного розвитку особистості слід вважати назрілою і невідкладною для нової літератури і мистецтва. Важливим партійним документом цього часу стали і «Тези про художню політику» колегії Головполітосвіти УРСР та колегії Агітпропу ЦК КП(б)У (1921), де підкреслювалося, що пролетаріат прагне знайти в мистецтві завершення свого класового ідеалу. «Тези» водночас закликали письменників розвивати найрізноманітніші форми творчості, породжені революцією, не втрачати зв'язків з класичними надбаннями.

Духом цих настанов і була перейнята заява редакції новоствореного журналу «Шляхи мистецтва», перший номер якого вийшов у Харкові в лютому 1921 року (тиражем 4 тис. прим.). Заяву написав В. Еллан, який разом з Г. Коцюбою значився відповідальним редактором цього випуску часопису (з наступного номера його підписував В. Коряк). Першочерговою метою визначалося «зібрати розпорошені сили митців на Україні», згуртувати їх на глибоке осмислення процесу «зміни старих форм життя й створення нових». Головним критерієм редакція визнавала «художність твору і його поступовість — без жодної вузької фракційності, без обмеження якоюсь школою чи напрямком».

Отже, продовжуючи розпочате своїм київським попередником, «Шляхи мистецтва» націлювали письменників на широке пізнання реальної дійсності, відтворення її художнім словом, зрозумілим широким трудящим масам, які тепер, у відбудовний період, за словами В. І. Леніна, активно «училися читати, писати і розуміти прочитане». Проте шлях до становлення нового творчого методу (соціалістичного реалізму) був далеко не простий. На той час ні практично, ні тим більше теоретично він ще чітко не визначився, пробиваючись крізь ідейно-естетичні та жанрово-стильові «риштування». (Досить сказати, що в тому ж № 1 була видрукувана стаття І. Кулика «Реалізм, футуризм, імпресіонізм», у якій автор цілком серйозно доводив «непридатність і непристосованість реалізму до мистецтва пролетаріату і пролетарської революції»).

Зрозуміло, стильові особливості не можна сприймати як самодостатньо-визначальну якість для оцінки твору. Головне — з якою метою їх використовує автор, чи знайшов він органічне поєднання з цими формами змісту, який завжди «диктує» свої художні засоби. І тут знову звернемося до творчості Г. Михайличенка, доробок якого (уже як спадщину) на сторінках «Шляхів мистецтва» подано найповніше: «Блакитний роман» (№ 1), новели «Дівча», «Дівчина», «Поцілунок», «Непарна рукавичка», «Повія», «Маленька Докійка», «Огонь моїх очей», «В розстанні» (№ 2), «На річці Мережаній», «Забив» (№ 3).

Як уже мовилося, в творах цього письменника досить помітно виявилася суперечність шукань, характерних для всієї тогочасної української прози — з амплітудою від символізму до реалізму. Новели Г. Михайличенка — одні більше, інші менше — загалом тяжіли до реалістичного зображення життя. В них відбивалася (в ліpико-імпресіоністичній тональності) тематика сибірського заслання («Дівчина»), підпільної роботи («На річці Мережаній», «Забив») або це були просто емоційні сповіді неподіленого кохання молодої душі («Поцілунок», «Огонь моїх очей», «В розстанні»). А така новела, як «Дівча» (контрастний мазок, з одного боку, убогої дівчинки, яка замерзає на морозі, продаючи нікому не потрібні «шнурки для ботинок», з другого — ситих, задоволених обивателів, що байдуже проходять вулицею міста), виписана цілком у дусі кращих зразків дожовтневої реалістичної прози.

Проте в окремих новелах помітно потяг до символістських засобів, що буйно розквітли в «Блакитному романі» (1918—1919), який лишився в історико-літературних анналах «загадковим», «зашифрованим» твором, викликавши чималу критичну пресу в 20-х роках. Жанр, як і сюжет, визначити й сьогодні важко, цілком очевидно лише, що слово «роман» у заголовку зовсім не стосується до жанрового визначення. Найвірогідніше — це алегорична повість у новелах-притчах. Але в даному разі не це головне. Важливим є те, що Г. Михайличенко, звичайно, сам того не підозрюючи, цим твором продемонстрував ту ситуацію, коли форма превалює над змістом, і засвідчив, що, звернувшись до найактуальніших проблем життя (в даному разі відображення складних політичних подій, що відбувалися на Україні в 1917—1919 роках), але не знайшовши їм адекватного художнього втілення (образи-символи смуглявої єгиптянки, сфінкса, левиці, Іни, Чоловіка, Ясі переповнені всілякими умовностями, зокрема й еротичного характеру), митець в остаточному підсумку зазнає фіаско.

«Блакитний роман» переконливо підтвердив, що революційні події вимагають найперш реалістичного світосприймання, а не естетики, заснованої «на абстрактній символіці», «переплетенні дійсності з містикою, на хворобливому психологізмі» (Історія української літератури у 8-и томах, т. 6). І природно, що художній розвиток української прози рушив далі, до глибшого пізнання героїв реалістично «заземлених», а не рафінованих естетів («блакитних душ»). Хоча слід зазначити, що елементи символізму ще певний час яскраво відчувалися в молодій прозі (переходячи в форму орнаменталізму), що підтверджують і новели на сторінках «Шляхів мистецтва»: «Про що шуміло море»,

«Народження сонця» А. Прийдешнього (№ 1), новелетки Я. Мамонтова, «Гадюка» Невідомого, «Стрічка», «Жаби» О. Стодона (№ 2) та інші. Бачимо їх навіть у початкових публікаціях таких майбутніх реалістів, як А. Головко — «Діти Землі і Сонця» (№ 4), Г. Коцюба — «Будівничий Марко» (№ 1), а коли вийти за межі журналу, то подібне відзначимо і в ранній творчості М. Ірчана, П. Панча, І. Сенченка, О. Копиленка...

Незважаючи на всезагальну інтенсивність шукань нових форм, проза на сторінках «Шляхів мистецтва» щораз очевидніше віддзеркалювала ідейно-естетичні основи світобачення авторів. У зв'язку з цим згадаємо ще раз новелу Г. Михайличенка «Повія», вміщену в добірці його новел у № 2 «Шляхів мистецтва» (1921 р.). Буквально за кілька сторінок тут же бачимо й шкіц (фактично прозовий дебют) А. Головка «Рафінована проституція». У цій новелці ліричний герой теж зустрічається на вулиці з повією, вражений трагедією молодого життя. Та це викликає в атора не депресію, а прагнення переконати в тимчасовості такого становища (новела невипадково ще називалася «Момент»), в певності, що революція змусить замислитися над своїм життям кожну людину, навіть тих, хто був «на дні» суспільства. Героїня, хоча ще й лишається в оточенні сірої буденності, частіше згадуватиме тих бійців, які пройшли стрункими лавами під червоним прапором. «О, ці не можуть не побідити! — промайнуло. — Які сильні!.. Ці здобудуть Рай!».

Тема інтелігенції в революції, в творенні нового побуту активно розгортатиметься в українській прозі пізніше. Але і в цей час вона уже ставала ареною полемічних зіткнень в аспектах її художнього осмислення. Деякі письменники, грунтуючись на філософії песимізму, визнанні примату біологічного, підсвідомого над суспільним, намагалися довести безсилість людського втручання в плин історії. А звідси, зрозуміло, з'являлося скептичне сприймання соціально активної особистості і зокрема людини революції. Характерна щодо цього повість В. Підмогильного «Остап Шаптала» (№ 2, 1921).

Твір майже не згадується істориками літератури, а проте це чи не перша художня публікація в українській радянській періодиці, яка вже реально наближалася до жанрового освоєння «великої» прози. Крім того, автор умів давати психологічно переконливі характери, до чого в переважній більшості поки що лиш прагнули молоді прозаїки. Та водночас ті характери — представники нової інтелігенції — лишалися в позасуспільному вакуумі, жили вузько особистими інтересами, часто занадто егоїстичними.

Немовби відповіддю на таку позицію і автора, і його героїв в цьому ж номері журналу (вслід за повістю!) було опубліковано ліричну поему в прозі П. Тичини «Живем комуною» — сповідь життєствердності, бадьорості, віри в перемогу світлого прийдешнього, яке не можуть не здобути ті, хто палко любить рідну землю і шукає гармонії в стосунках людини і суспільства. Віра в ідеал гуманізму і справедливості не повисає абстрактно. Земна дорога до нього крута («Іще в нас музики не досить. І серце в кожного глухе»), на ній не раз може пролитися кров. Але виправданням усіляким незгодам і труднощам будуть майбутні покоління, що досягнуть «єднання тіл і душ». Це стимул до праці і боротьби. Тому «ми робим те, що робим, і світ новий — він буде наш».

Цей гімн людині нового світу в устах відомого вже на той час поета гучно пролунав у молодій українській літературі. А десь за рік своєрідну полеміку з концепцією В. Підмогильного повістю «Можу» підтримав А. Головко.

Проте найактивніше відображення в прозі «Шляхів мистецтва» знайшла тема, започаткована ще в попередньому журналі — місто і село у світлі революційних звершень, зростання нової людини. В основному це були твори про повоєнний час. В № 3 (1922 р.) Г. Косинка, уже знаний як новеліст сільської тематики, опублікував «Троєкутний бій» — картину сутички на вулицях Києва, коли туди одночасно вступили денікінці й петлюрівці, а по них «гукнула з-за Дніпра» артилерія червоноармійських частин, що йшли визволяти столицю. І хоч твір пройнятий імпресіоністичною тональністю: зміна подій динамічна, персонажі (селяни в солдатській уніформі, золотопогонні офіцери, міські обивателі) виникають і зникають фрагментарно, все це, як справедливо відзначав В. Фащенко, «не затемнює суті речей та авторської концепції».

Чітка авторська позиція проглядається і в оповіданнях А. Панова «Село» (№ 4, 1922), Г. Коцюби «Син Землі» (№ 4) та «У незнаний світ» (№ 5, 1923), І. Сенченка «Дорожнє» (№ 5). Ці твори характерні зростаючим пафосом утвердження, що набирав сили в новій прозі, поступово урівноважуючи звичний для неї тон заперечення (старого світу, страждання трудящої людини, селянської темряви). В оповіданні І. Сенченка бачимо прямий шлях незаможницьких дітей до міської науки. Хлопці йдуть, переповнені гідності, що від землі й плуга зводяться до осмислення себе господарями великих просторів і здійснення небачених задумів: «Нам шляхи і вітер, і далина — нам...». Та герої оповідання рвуться «вступити до вузів» не для того, щоб забувати своє коріння. Вони мріють, як розбудять степи голосом машин і злиденний селянин на своїй латочці поля — «сама настояща скотинка» — врешті перестане бути таким. Адже «коли мріє народ — значить, буде мент, коли він здійснить свої заміри...».

Оповідання Г. Коцюби, І. Сенченка ще теж ескізні, з відчутною нестачею професіоналізму. Але це погляд з висоти наступних творчих здобутків письменників, з нашого сьогодення. Тоді ж вони були новим, первісним осмисленням долі тих «зелених серцем» пасинків землі, які незабаром стануть героями багатьох класичних творів української прози, зокрема й повістей А. Головка.

До теми «місто — село» звертався й М. Хвильовий, який на той час почав виступати як прозаїк. Цей письменник, як відомо, складний і суперечливий у своїй творчості, значна частина якої увібрала «чи не найголовніші, найприкметніші з тих занепадницьких, ідейно ворожих тенденцій, в боротьбі з якими зростала і мужніла україн-

ська радянська проза» (Історія української літератури у 8-и томах, т. 6). Та на тій же сторінці академічного видання справедливо зауважено, що «неправильно було б розглядати Хвильового як людину, що мало не з самого початку своєї творчості була чужа радянській літературі». У дебютних новелах, що ввійшли до першої прозової збірки «Сині етюди» (1923), він справді намагався реалістично передати динаміку буднів нового побуту. Хоча вже і на той час почало виявлятися песимістичне сприймання ним радянської дійсності, те «занепадництво», що з'явилося серед певних шарів інтелігенції у зв'язку з впровадженням у країні нової економічної політики.

Цілком очевидно, що така ідейно-художня концепція лише деморалізувала читачів і не могла бути органічною для журналу, який дедалі впевніше виходив на шлях освоєння художнього реалізму. Це тільки ще раз засвідчувало нелегке становлення молодої української прози, переконувало, що водночас із художнім хистом не менш вирішальним є і вміння бачити нове в суспільних зрушеннях, виявляти світлі пагони пробудження в найпотаємніших глибинах людської душі. А зіткнення протилежних світоглядно-естетичних засад, з яких трактувалися місто і село, особливо останнє, розгорталося по всьому фронту літератури початку і середини 20-х років. За цим стояли визначальні основи взаємин літератури і життя: глибоке і всебічне відтворення дійсності, її провідного героя, типових конфліктів напруженої складної доби.

Уже не раз вище зазначалося, що «Шляхи мистецтва» активно розвивали традиції, закладені київським попередником — «Мистецтвом». Тут слід згадати й про активну роботу по залученню до літературної творчості безпосередніх виробничників, особливо робітників. Це не було якоюсь легковажною модою. В критичних виступах того часу досить гостро дебатувалося питання про творців пролетарського мистецтва. Багато хто з критиків стояв на тому, що справжнє революційне мистецтво зможуть творити лише вихідці з лав пролетаріату. Тому й кожну найменшу спробу робітника писати художній твір сприймали як підтвердження таких теорій. У «Мистецтві» аналітичні огляди творчості робітничих авторів робив В. Чумак. Закликали їх до об'єднання збірники «Вир революції», «Жовтень», журнал «Арена».

«Шляхи мистецтва» видрукували в № 3 і 4 (1922 р.) оповідання харківського робітника С. Касянюка «Кроки перші» та «Нова утопія». Хоча редакція вважала цей дебют «початком пролетарської української прози», до цього слід поставитися з розумінням тих моментів, про які щойно йшлося. Фактично це були лише спроби «літературно» розповісти про свою конкретну роботу на заводі та викласти мрію про людину майбутнього, яка буде господарем природи і техніки. Істориків літератури ці розповіді зацікавлюють як факт пробудження широких мас до творчості, прагнення самостійно висвітлити спостережене безпосередньо у виробничих колективах.

Про пошуки нових тем і форм у молодій прозі свідчило й зародження на той час політичної сатири. У «Шляхах мистецтва» публікувалися досить в'їдливі уривки з «Історії українських революцій» Костя Котка: «Петлюрія» (1922, № 2) та «Скоропадщина» (1922, № 3). Звертався журнал, хоча й надто скромно, до зарубіжного висвітлення революційної діяльності пролетаріату: образок А. Орталя (В. Еллана) «Випадок» (1921, № 1). Проте уже в № 4 (липень 1922 р.) редакція повідомляла своїх читачів про труднощі у випуску журналу: не вистачало коштів, паперу, зменшувалося число передплатників. За півроку вийшов останній, п'ятий випуск часопису (лютий 1923 р.), в якому писалося: «З огляду на перехід видавничої частини від Головполітосвіти до Наркомосу, відділ мистецтв на цім числі закінчує видання свого журналу «Шляхи мистецтва».

Але основні причини (враховуючи, звичайно, й названі) полягали в ускладненні суспільно-політичних обставин того часу на Україні. Запровадження непу загострило класову боротьбу в усіх сферах громадського життя: політичній, економічній, ідеологічній. Посилився наступ буржуазної пропаганди, активізувалося засилля контрреволюційних видань з-за кордону. Водночас в літературному житті республіки наростали помітні зміни: виникали перші письменницькі об'єднання з різними програмними настановами («Плуг», «Гарт», «Аспанфут»), пожвавлювалась книговидавнича справа, відчувався приплив творчих сил на периферії. Все це вимагало журналу, який би всебічно охоплював і висвітлював на належному рівні ці питання. «Шляхи мистецтва» (де навіть не було відділу публіцистики) таким вимогам уже не відповідали. Було прийняте рішення припинити видання журналів Головполітосвіти «Путь к коммунизму» та «Шляхи мистецтва» і замість них випускати великий обсягом громадсько-політичний та літературно-науковий щомісячник, яким і став «Червоний шлях» (1923—1936).

Та роль «Шляхів мистецтва» в історії української літератури лишилася неперебутною. Журнал одразу після закінчення громадянської війни об'єднав навколо себе митців, які прийшли в літературу з фронтових доріг (І. Кулик, В. Сосюра), з «низової» роботи на селі (А. Головко, І. Сенченко, А. Панів), від журналістики чи зі студентської лави (Г. Коцюба, Г. Косинка), був трибуною гартування нового художнього слова.

Загалом же за перше пореволюційне п'ятиріччя молода українська література заявила про себе досить відчутно. І коли на сторінках «Мистецтва» ще переважала поезія, то в «Шляхах мистецтва» вона вже поступалася перед прозою, яка активно набирала сили. Зрозуміло, це давалося не легко як в ідейно-художніх вимірах, так і в пошуках форми творчості. Адже робилися лиш перші кроки в пізнанні нового світу, людини-творця нового суспільства. Хай зрілі досягнення були ще попереду, та це вже був надійний початок дороги, обумовленої всім ходом історичних звершень, становлення і утвердження літератури соціалістичного реалізму.

СТУДІЇ
РЕЦЕНЗІЇ
ПОЛЕМІКА

ІВАН САВИЧ

...ЯК СОН НА ВЧЕНІЙ РАДІ

Коли я чую це ім'я — Юрій Івакін, на серці у мене теплішає і повніше відчувається радість буття. Таке, мабуть, може сказати кожен, хто близько знав Юрія Олексійовича. А я знав його дуже близько ще з тих далеких часів, коли він не був для знайомих ні вченим Юрієм Олексійовичем, ні письменником Юрієм Івакіним, а був просто Юрою, студентом першого курсу філологічного факультету Київського університету.

Я вже мав колись нагоду зазначити, що набір на філфак КДУ у 1935 році був особливий: сюди потрапило чимало абітурієнтів 1934-го, зокрема юних киян із давніх інтелігентних родин. Більшість з них пишалася знанням іноземних мов, знайомством з видатними людьми, тонким розумінням музики та образотворчого мистецтва. «Бути чи не бути?», «Я мислю — тобто я існую», «І ти, Брут!», «Платон мені друг...» так і спурхувало з їхніх вуст. Однак ці юні інтелектуали були людьми вихованими і не цуралися спілкування з тими, чиї батьки часом і грамоти не знали. А втім, і ми не всі, як кажуть, були шиті ликом.

До студентів-інтелектуалів належав і син відомого професора, який читав анатомію і гістологію в університеті та мединституті, Юрко Івакін. Він кохався в поезії і міг щедро цитувати Маяковського, Блока, Пастернака, знав Вороного-батька і Вороного-сина, про яких дехто з нас чи й чув. Та ще більшою була його любов до образотворчого мистецтва. Він не тільки не плутав, як дехто з його ровесників, Моне з Мане, а й знав, коли й де намальовані їхні кращі картини, знав, що було два Брюллових, два Сєрових, два Маковських... Шанував як художників Шевченка й Маяковського. І сам непогано володів пензлем. Як оформить стіннівку — очей не відірвеш.

Але був Юрко дуже й дуже скромний хлопець, ніколи не вихвалявся своєю ерудицією, не кидав принагідних реплік-дотепів, як це робили інші. Виступати прилюдно не любив, а може, просто не вмів, побоювався, адже років через тридцять, захоплюючись виступами Віталія Коротича, в листі до мене самоіронічно писав: «Сам я людина недорікувата...» У вузькому ж колі друзів-студентів був невпізнанно дотепний, веселий, компанійський.

Пародії та епіграми для курсового, факультетського вжитку чи просто тільки для себе Юрко писав уже й тоді. У 1937 році, коли я надрукував кілька перекладів з Пушкіна, Івакін склав епіграму, початок якої я пам'ятаю й досі:

Я памятник ему воздвиг нерукотворный,
Тропе к нему не дал я зарасти...

Час від часу у нас на курсі з допомогою проекційного ліхтаря виходила сатирично-гумористична світлова газета. Як правило, Юрій малював для неї карикатури та шаржі і робив дотепні підтекстівки. Сміялися всім курсом. Під час одного з переглядів народилася ідея видавати загальнофакультетську сатиричну газету. Назву придумав Івакін — «Парнасский брадобрей». Мене обрали редактором газети. Івакіна — секретарем-випусковим.

Як-бо цікаво було працювати з Юрком — душею, основним автором і художником нашої газети! Коли ми біля деканату вивішували свого «Брадобрея», в коридорі збирався цілий натовп студентів. Прибігали вони й з інших факультетів. Не встигали вщухнути розмови про свіжий номер стіннівки, а ми вже вивішували новий. Різні студенти-недбальці боялися «Парнасского брадобрея» як вогню.

Авторитет газети з часом так зріс, що ми замахнулися на самого декана. Ні, ні, не на шановного видатного вченого М. К. Грунського, не на А. О. Іщука, який перебував у довготривалій відпустці, а на товариша К..., що тимчасово був нашим начальством. Читав він античну літературу на першому курсі і полюбляв там розповідати про гріховні діла на самому Олімпі. Раніше він, казали, служив на якомусь пароплаві і тому любив вживати моряцькі слівця: «Братішка, повертай кермо на 180 градусів і кидай якір у читалці»,— казав він студентові, який просив видати затриману стипендію. «Дєвочка, обережно, я вам на ніжку наступлю»,— кидав дівчатам, що зверталися до нього з якимось проханням. І кулаком по столу любив грюкати. І голос підвищувати на студентів, старост груп, навіть на аспірантів. Ось тоді і написали Юрій Івакін та Борис Фрідман фейлетон «Братишки-боги, трепещите!». У карикатуру Юрко вклав весь свій талант худож-

ника: стукає К... кулачищем по Олімпу, тікає старий Зевс, аж борода метеляється, дряпається навкарачки перелякана Венера, упав бідний Аполлон...

Розгнівався на нас «братішка-декан», та парторганізація і ректор підтримали редколегію. Походив товариш К... з тиждень з похилою головою та й подав заяву про звільнення...

Сталося так, що не зустрічався я з Юрієм Олексійовичем аж вісімнадцять років. У 1958-му, довідавшись, що я в Києві, Юрій Олексійович з дружиною Галиною Людвігівною, теж нашою однокурсницею, запросили мене до себе в гості. І ось я, трохи хвилюючись, бентежачись,— адже йду до відомого доктора-шевченкознавця,— обережно натискую на дзвінок.

— Будь ласка! — почув голос — і впізнав Юрка. Поки я знімав біля дверей капелюха, до мене, постукуючи милицями, наближався невисокий, майже сивий чоловік. Дивлюся здивовано. Невже це Івакін? Обличчя то його, воно моложаве, риси змінилися не дуже. Але ж зріст?! Юрій Олексійович помітив моє здивування.

— Іване, це я. Одну ногу під Мемелем залишив, другу вельми покоротили хірурги.

Обнялися. Руки міцні, мабуть, натреновані милицями, та й по кімнаті Юрко ходив порівняно швидко, впевнено.

— Проходь,— запросив господар. — Зараз Галя з магазину прибіжить. Ще дехто з наших буде. Поговоримо. Це ж не жарт — вісімнадцять літ!

Простора його квартира схожа на музей образотворчого мистецтва. Невеликі картини висять на стінах, стоять на широких книжкових шафах, на буфеті тощо... Поки ми самі, Івакін знайомить мене зі своєю художньою колекцією. Звісно ж, розмовляємо не про самі картини. Здавалося, ніби ми й не розставалися, але я звернув увагу, що говорить Юрко без колишньої усмішки, жарту, іронії. Вже пізніше я пояснив це для себе тим, що надзвичайно тяжкі дні окупації, суворі будні штурмового батальйону, важке поранення, напружена робота вченого й мистецтвознавця позначилися на його характері і манері говорити. Взагалі у розмові цей енциклопедично освічений чоловік завжди був простий. Речення будував коротенькі, без складних конструкцій, без крилатих виразів. Але кожне його слово мало справжню вагу і глибокий зміст. Здавалося, Івакін заощаджував енергію, розмовляючи мало, коротко, стисло. Пригадуєте, в Леоніда Первомайського: «Я знаю, що я не оратор, але те, що сказав я,— сказав я».

...Коли прийшла Галя, а потім іще одна наша однокурсниця — Віра з чоловіком і донькою та літературознавець Микола Трохимович Чечот — наш спільний приятель, Юра пожвавішав і запитав у мене:

— А пригадуєш нашого «Парнасского брадобрея»?

— Аякже,— відповів я.

Івакін, імітуючи обивателя-буркотуна, сказав:

— Хіба тепер такі газети випускають! То до війни газети були...

— Що ні, то ні,— підробляюсь під його тон. — Кожна замітка для «Перця» годилася б.

— Що для «Перця»! Для «Крокодила».

— А тепер ти не пишеш? Не малюєш? — перейшов я на серйозний тон.

— Буває, пишу. Для інститутського вжитку. Іноді для себе, для Галі, для Гліба — сина.

Але, як довідався я пізніше, Івакін уже писав далеко не дрібнички, і тішив ними своїх інститутських колег.

— Надсилай у «Літературну Україну», в «Перець», «Вітчизну» — радили йому колеги, зокрема два Леоніди Миколайовичі — Коваленко і Новиченко.

І от одного разу Юрій Олексійович таки наважився надіслати кілька гуморесок, епіграм і пародій до журналу.

Надрукували одразу. Не могли не надрукувати, бо відчули: івакінський гумор особливий, оригінальний, зовсім нічим не схожий на гумор інших українських письменників — і дореволюційних, і двадцятих років, і сучасних. Глибокий підтекст, часто схований у тонких натяках, вдавана серйозність у викладі смішних ситуацій, велике почуття міри, інтелектуальність художнього мислення, актуальність і цікавість тем — все це за 2—3 творчі роки принесло Юрію Олексійовичу визнання гумориста, першого серед «зенітників» «Вітчизни». А пародії його! Які ж дотепні. Читаєш не начитаєшся. Яке проникнення в стиль автора! Драч, Павличко, Коротич, Головко, Первомайський, Загребельний як живі проглядають з рядків пародій Івакіна. І радісно мені, що кожну книжку Юрія Олексійовича з дарчим написом я маю у своїй бібліотеці.

На багатьох засіданнях аж трьох письменницьких з'їздів ми сиділи з Юрієм Івакіним поруч. Він уважно вслухався в кожен виступ, іноді пошепки висловлюючи коротенькі, але дуже влучні критичні зауваження, щоправда, завжди, як правило, не злі, скоріше дружньо-гумористичні. З них потім склалася чудова гумореска про з'їздівську атмосферу.

Взагалі Юрій Олексійович був доброю людиною. Тому, мабуть, в його епіграмах і пародіях нема того в'їдливо-саркастичного тону, за який можна б і образитися. Майже всі письменники, на твори яких Івакін писав пародії, дзвонили йому й дякували за увагу до їхньої творчості. Мені Юра негайно відповідав на всі листи, в яких я просив з'ясувати якесь наукове питання. Святкові листівки всі були коротенькі, але цікаві, далекі від святкового шаблону, що Юрій Олексійович підписував оригінально: «Юра + Галя».

Під час великих перерв на з'їзді він не раз говорив мені, показуючи на свою інвалідську машину:

— Може, тобі треба у видавництво чи в якусь газету, сідай — одвезу. — І доводилося мені сидіти поруч з Івакіним уже не як з письменником чи літературознавцем, а як з досить вправним, проте обережним водієм.

В 1968 році ми були разом в Ірпені, і якось під добрий настрій Юра, стукнувши костуром по своїй підкороченій, трохи зігнутій нозі, скаламбурив:

— Таж, по суті, Галя поставила мене на ноги.

І хочеться мені розшифрувати цей невеселий каламбур, ширше сказати про вірну

Юрієву подругу, точніше, про її роль в напруженому творчому житті Івакіна.

Обоє вродливі, людяні, щиросерді, вони побралися напередодні Вітчизняної війни у Станіславі (Івано-Франківську), де працювали в учительському інституті. Юра не був військовозобов'язаний, і роки фашистської окупації молодому подружжю довелося пережити в Києві...

Важкі, безпросвітні це були роки. Юрій і Галина нікому не говорили про свою освіту, щоб німці чи їхні попихачі не запропонували «інтелігентної» роботи. Галі довелося працювати навіть звичайним вантажником, а Юра підробляв тим, що розмальовував смішні іграшки для дітей...

Та чорний час минув, і Юра, худющий, виснажений, одразу ж пішов до військкомату. Лікарська комісія довго й прискіпливо дослухалася до стуку серця, до ритму дихання.

— Поправиться на солдатському пайку і буде добрий воїн,— зробив висновок старший із лікарів.

І справді, добрим воїном був спочатку сержант, а згодом молодший лейтенант Юрій Івакін. Сміливо ходив у бої, кулі довго обминали його, і вже орден Вітчизняної війни 1-го ступеня зацвів на гімнастерці молодого командира. Та ось 14 жовтня 1944 року під Мемелем тяжке осколкове поранення в обидві ноги...

Галя допомагала йому ходити, володіти ще хворою, покаліченою ногою, возила його на іспити в аспірантуру, діставала книжки, працювала на двох ставках у школі, щоб не відчувати матеріальної скрути, організовувала передрук дисертації. Юрій теж виявляв героїчну наполегливість у роботі, у тренуванні. З милицями став ходити порівняно твердо і впевнено. Кандидатську дисертацію захистив блискуче. Пізніше й докторську теж.

З початку 50-х років Юрій Олексійович віддає багато уваги й часу своїй мистецтвознавчій пристрасті. Він з захопленням вивчає і колекціонує живопис та графіку художників початку нашого століття. Петрицький, Глущенко, Гудіашвілі, Анненков, Фальк, Адліванкін, Лентулов, Мавріна... довго довелося б перелічувати імена тих митців, твори яких Юрій Олексійович придбав для свого домашнього музею. Доводилося багато листуватися, виїжджати в Москву, в Тбілісі, в інші міста країни. В цих подорожах Івакіна завжди супроводжувала дружина, носила валізи та папки з малюнками, етюдами тощо. Галина Людвігівна ніколи не нарікала на великі матеріальні витрати, була справжнім помічником свого видатного чоловіка.

Івакін-мистецтвознавець — це окрема й цікава тема. Адже Юрій Олексійович був членом художньої ради музею російського мистецтва. Часто зустрічалася з Івакіним і зважала на його думку наша народна художниця Тетяна Нилівна Яблонська. Івакін розшукав у Америці вісімдесятилітнього Давида Бурлюка, того самого художника (до речі, наш земляк — з України родом), що перший прорік велику поетичну славу Володимирові Маяковському. Бурлюк та його дружина Маруся охоче листувалися з Юрієм Олексійовичем, надсилали йому свої цікаві малюнки. Одне слово, Івакін як мистецтвознавець вів широку активну діяльність.

Та, звісна річ, в першу чергу Юрій Івакін — видатний учений-шевченкознавець. Його монографії і статті читаються з захопленням, як художні твори. Глибина аналізу, логіка наукових припущень, енциклопедичність знань, переконливість доказів просто дивує. Ось розгорніть посмертно видані «Нотатки шевченкознавця», знайдіть там статтю тринадцяту і уважно прочитайте аналіз вірша «Садок вишневий коло хати». Яка глибина, як цікаво і доказово! Зразок для кожного критика-дослідника. А яку велику користь з цього аналізу можуть взяти наші молоді поети. Та й не тільки молоді.

А втім, говорячи про Івакіна-вченого, покладуся на авторитет академіка Л. М. Новиченка, який у передмові до згаданої книжки писав: «Ю. Івакін був, без перебільшення, одним з найвидатніших радянських шевченкознавців. Весь свій непересічний хист науковця-дослідника в справжньому значенні цього слова він вклав у єдину тему, тему цілого свого життя — вивчення творчої спадщини генія української літератури». І далі: «Читати шевченкознавчі студії Ю. Івакіна — діло не тільки корисне, але й цікаве і по-своєму повчальне навіть у чисто людському розумінні. Бачиш у них автора, щиро відданого науковій істині, заради якої він наперед відкидає легкі шляхи і знадливі своєю оманливою зручністю поверхові вирішення... Як пильний «перечитувач» улюбленого поета, він володіє здібністю виявляти нові й нові грані в добре знайомому, здавалось би, предметі, відкривати невідоме в відомому».

Коли я чую це ім'я — Юрій Івакін, мені мовби світлішає білий світ і згадуються всі зустрічі з ним, які минули, немовби ті чудові сни на вченій раді. Сьогодні Юрію Олексійовичу було б сімдесят...

Старобільськ
на Ворошиловградщині

студії.
рецензії.
полеміка

МИКОЛА РЯБЧУК

СКЛАДОВІ ЛІТЕРАТУРНОГО ПРОЦЕСУ

Брюховецький В. С. Критика в сучасному літературному процесі. К., Т-во «Знання» УРСР, 1985.

Сивокінь Г. М. Художній твір і літературний процес. К., Т-во «Знання» УРСР, 1986.

Ці порівняно невеликі брошури — «Критика в сучасному літературному процесі» Вячеслава Брюховецького та «Художня творчість і літературний процес» Григорія Сивоконя, мабуть, так і залишаться недоступними для багатьох зацікавлених читачів, хоча мають, сказати б, унікальний для сьогоднішньої української критики тираж: 14 тисяч примірників. І річ не лише в авторитеті імен, зазначених на обкладинках цих книжечок, а й у самому їх «вузькоцільовому» призначенні. Випущені товариством «Знання» для лекторів, пропагандистів, викладачів вузів, учителів, студентів, обидві книжечки поширювалися головним чином по передплаті, і придбати їх у звичайних книгарнях було, на жаль, неможливо.

А тим часом бачимо досить цікаву спробу у популярній формі з'ясувати деякі характерні моменти сьогоднішнього літпроцесу — із формулюванням найнеобхідніших загальнотеоретичних положень та із залученням конкретних прикладів з повсякденної літературно-художньої та літературно-критичної практики.

За самим своїм тематичним спрямуванням праця Г. Сивоконя має ширший, «загальнометодичний» характер порівняно з працею В. Брюховецького, де головну увагу зосереджено переважно на критиці як важливому чиннику літпроцесу. Ось чому за теоретичним визначенням поняття «літературний процес» (а слово це винесено в назви обох брошур) доводиться звертатися до праці Г. Сивоконя, хоча й випущена вона пізніше. Хотілося б сподіватися, що праця Г. Сивоконя стане своєрідною літературознавчою преамбулою до низки таких популярних студій, як, наприклад, «Проза в сучасному літературному процесі», «Поезія...», «Драматургія...», або й синтетичних досліджень, присвячених проблемам літературно-мистецької періодики, читача, традицій і новаторства тощо.

Отже, що таке «літературний процес» — одне з найголовніших понять обох рецензованих тут досліджень? «Літературний процес — це рух, зміна, тривалість у часі, в історичному вимірі,— стверджує Г. Сивокінь. — Співвідношення традиційного і новаторського — лиш одна, хоч і винятково важлива, характеристика літературного процесу... Зрештою, до літературного процесу має відношення практично все — книжкові видання і журнали, де вперше з'являються на читацький суд нові твори; письменницьке взаємоспілкування у складі, приміром, творчих об'єднань і на особистісному рівні; форми заохочення творчих пошуків, як-от різні літературні премії, й інтенсивність письменницьких контактів з читацькою аудиторією...»

І далі: «Не лише історично, а й у поточному часово-просторовому вияві літературний процес виглядає як складне багатошарове, багатоплощинне утворення. Тут не тільки ідейно-художні концепції, виразні проблемно-тематичні орієнтації, а й рух жанрів та розвиток різних стильових домінант, природне зростання кожної з неперехідних письменницьких індивідуальностей, яка здатна своїм творчим прикладом, успіхом, високим і принциповим ідейним та естетичним пошуком справити на сучасників — як читачів, так і колег-письменників — помітний вплив. Напрями і течії в літературі будь-якого часу поєднуються, переплітаються, доповнюють один одного, складають те утворення, яке ми називаємо літературним процесом з його відкритими чи «прихованими» закономірностями».

Зрозуміло, що грунтовно проаналізувати це складне утворення можна лише у значній за обсягом монографії; у популярній брошурі Г. Сивокінь ставить перед собою завдання вужче: показати лише деякі ідейно-художні концепції та проблемно-тематичні напрямки сьогоднішньої літератури у їхньому зв'язку з суспільним життям. Зрозуміло також, що явища літпроцесу розглядаються в обох працях головним чином у їхньому «поточному часово-просторовому вияві»; історичні екскурси (у В. Брюховецького, зокрема, вони досить поширені) зумовлені тут лише необхідністю простежити генеалогію деяких сьогоднішніх явищ, з'ясувати їхню закономірність.

Літературно-критичні визначення й оцінки, зроблені при звертанні до історичного матеріалу, як і академічні міркування загальнотеоретичного характеру, майже завжди позначені більшою грунтовністю й точністю, аніж такі самі оцінки й визначення, зроблені на основі матеріалу актуального, злободенного, не відстояного в лагунах часу і не відфільтрованого колективним літературно-критичним та соціально-історичним досвідом.

Важко не погодитися з В. Брюховецьким, котрий вирізняє три основні функції літературно-художньої критики — пізнавальну (евристичну), естетико-аксіологічну та соціально-регулятивну, зазначаючи при тому, що «жодна з них не виступає окремо, всі вони нерозривно пов'язані між собою», і «навіть свідома спроба ігнорувати певну з них не може не відбитися на якості критичного судження». Але мені видається мало обгрунтованим твердження про те, що «якось у нашій молодій критиці, що активно звертається до проблем поетики, власне формотворчих засобів, намагається проникати в «мікрокосм» митця і водночас розглядати його твори не тільки в контексті українського письменства, а й всесоюзного, почала уневиразнюватися соціальна спрямованість

літературно-критичного мислення». В кожнім разі, кажучи про «герметичність» літературних студій молодих критиків, В. Брюховецький зразків цього «герметизму», на превеликий жаль, не наводить, хоча, з другого боку, наводить досить яскраві й промовисті зразки вульгарно-соціологічних інтерпретацій художніх творів.

«Теоретично цілком утвердилося уявлення про єдність і взаємодоповнюваність естетичного й соціологічного критеріїв аналізу, всі визнали, що обидва вони можуть застосовуватися тільки у взаємодії. Інший шлях неминуче веде або в бік естетства, або ж до вульгарного соціологізування»,— стверджує В. Брюховецький. Так теоретично. Але, на жаль, не завжди практично. І хоч свідомих, цілеспрямованих і, сказати б, концептуальних збочень у бік «естетства» як у бік «вульгарного соціологізму», наша сьогоднішня література не знає, про це, гадаю, критикові варт було сказати з більшою чіткістю і послідовністю.

Сьогодні ми визнаємо (теоретично принаймні) діалектичну єдність і взаємодоповнюваність естетичних і соціальних начал у художній літературі. Слушно пише, наприклад, Г. Сивокінь у рецензованій брошурі про те, що «заради дидактичних цілей дещо в шкільному викладанні літератури доводиться спрощувати, навіть схематизувати. І тоді зв'язок художнього твору з епохою і сучасним йому літературним процесом постає у вигляді надто прямих залежностей, на заучування яких, буває, витрачається чи не вся енергія, а сприймання самого твору як факту в цьому процесі зводиться до знання, скажімо, сюжетної схеми, у кращому разі — соціальної суті основних героїв, та ще взятих окремо від плоті твору художніх засобів».

На жаль, говорячи про «ідейно-художній розвиток літератури», про «формування ідейно-художніх концепцій» у межах літературного процесу, про «ідейно-естетичне чуття» у читацького загалу, критик, по суті, ніде цього художнього естетичного феномена не роз'яснює, а окреслений ним ідеал освіченого читача, який «дошукується в літературі відповідей на важливі соціальні питання, котрими живуть людина і світ», при всій своїй принциповій слушності і справедливості, знову ж таки відкриває (без урахування естетичного аспекту) досить широкі лазівки для нехтування художньою специфікою літератури, її естетичними функціями, а отже, й для розмаїтих утилітарно-прагматичних інтерпретацій, проти яких критик начебто виступає.

Звичайно, Г. Сивокінь — тонкий і проникливий поцінувач художньої творчості, і говорити про його цілковиту байдужість до естетичних якостей не доводиться,— це видно, зокрема, і з тих творів, що їх критик обрав для характеристики проблемно-тематичних напрямків сьогоднішнього літпроцесу: «велика» проза Ю. Мушкетика й Б. Харчука, «мала» проза А. Дімарова й молодого В. Левицького, поезія Д. Павличка та С. Чернілевського,— практично нічого випадкового, залученого лише на догоду ідейно-тематичному ілюструванню, тут немає. Але немає так само і творів складніших, творів, зв'язок яких із злободенними соціальними питаннями естетично опосередкованіший.

У цьому зв'язку можна б згадати і притчеву прозу Вал. Шевчука, і роман у віршах Ліни Костенко, і, зрештою, велетенський масив сучасної лірики.

Ця суб'єктивно неусвідомлювана, але об'єктивно досить відчутна «антиестетична» тенденція інколи приводить критика до суперечності з власними (і загальновизнаними) положеннями: «Історія радянської багатонаціональної літератури переконливо свідчить, яким активним помічником було художнє слово у здійсненні корінних суспільних перетворень, таких як індустріалізація, колективізація, «воєнізація» в роки Великої Вітчизняної, повоєнна відбудова аж до освоєння цілини, Нечорнозем'я, тюменських багатих надр, будівництва БАМу. Література начеб зрікалася свого права і прагнення говорити про «вічні істини», бути цінністю неперехідною, зате була трудівницею на полі реальному, виступала як чорноробочий у найблагороднішому розумінні цього слова».

Зайве, гадаю, доводити, що «вічні істини» і повсякденне, щохвилинне «чорноробство» в мистецтві жодною мірою одне одному не суперечать, навпаки: «вічні істини» тільки й здатні виявлятися, художньо матеріалізуватися в соціальній конкретиці, життєвій емпіриці, в зіткненні із злободенними, «минущими» проблемами, а «чорноробство», хвилинна актуальність (і дієвість!) літератури тільки й набувають естетичного сенсу у контексті «вічних істин», під кутом зору їхньої неперебутності і загальнозначущості.

Цю діалектичну залежність сам Г. Сивокінь визнає в іншому місці, високо оцінюючи опубліковані у «Дніпрі» (1985, № 5) фронтові щоденники Л. Коваленка: «Идеться про факт, здавалося б, епізодичний, досить не типовий у літературі. Але він таки значний. Значний тим, що, будучи до краю конкретним, разом з тим виходить на магістраль людських проблем, які в літературі відносяться до неперехідних. Отже, і справді художня думка звертається до тем вічних, як-от кохання, справедливість, доброта та ін. На гострих колізіях війни розкривають їх сучасні твори».

Саме так! — і нема тут жодної суперечності між «вічністю» і «злободенністю», загальнолюдським і конкретно-соціальним, «естетичним» і «чорноробським». І знаменно, що тут не просто Г. Сивокінь «спростовує» Г. Сивоконя,— сама практика, літературний і життєвий досвід показують неспроможність будь-яких інших, антидіалектичних теоретизувань. І, здається, лише певною непослідовністю можна пояснити появу у загалом цікавій праці Г. Сивоконя надто вже схематичних тверджень: «Завдання перед літературою... постають досить великі, важливі, визначені на досить тривалу перспективу. Підносити престижність праці робітника, посилювати авторитетність фаху інженера і технолога, розвивати виробничу ініціативу... Безсумнівно, художні твори про це будуть написані».

Так, твори ці будуть написані, і твори, безумовно, потрібні, але за однієї умови: і письменники, і критики мають чітко усвідомити, що ні піднести престижність праці робітника, ні посилити авторитетність фаху інженера, ні розвинути ініціативу сама

по собі література не може. Адже йдеться-бо про негативні явища в суспільній надбудові, зумовлені певними негативними явищами у виробничому базисі, без усунення яких ми жодними публіцистичними закликами, жодним образотворенням (як позитивним, так і негативним) не відірвемо молодь від торгово-економічних, медичних і тому подібних вузів і не прихилимо її до заводу, колгоспу тощо.

Сказане, звісно, не означає, що література тут зовсім безсила і непотрібна, навпаки: талановите, некон'юнктурне мистецтво може й тут зробити чимало: звернути нашу увагу на негативні явища, художньо проаналізувати їхній вплив на свідомість, помітити в житті конкретні тенденції і конкретні сили, здатні ці явища усунути, і дати їм яскраве образне відображення в художній системі, успішно розв'язуючи тим самим і проблему позитивного, соціально активного героя.

Певне зміщення уваги в бік активно-перетворювальної і особливо пізнавальної функцій художньої літератури, зокрема літературної критики, відчувається і в книжці В. Брюховецького. Естетична функція тут майже не розглядається, хоча уявити собі сучасну літературну критику без аналізу поетики твору, без літературознавчої озброєності новітніми фундаментальними працями (для мене, зокрема, це, наприклад, «Психология искусства» Л. Виготського, «Поэтика мифа» Є. Мелетинського, «Мімесіс» Е. Ауербаха), без уявлення про «внутрішню форму» слова О. Потебні чи внутрішню «діалогічність» художньої прози за М. Бахтіним, навряд чи можливо.

Переважна увага до соціологічного аспекту функціонування мистецького твору, мистецької критики у літпроцесі зумовлена, очевидно, самим характером поширюваних товариством «Знання» брошур, їхнім передусім пропагандистським спрямуванням, націленістю на найближчі і найочевидніші завдання. Тому висловлені тут зауваження варт сприймати не як докір дослідникам, а як сподівання побачити в цій же цікавій і потрібній літературно-мистецькій серії цілий ряд інших подібних книжок, де розмаїті літературно-мистецькі проблеми висвітлювались би глибше, докладніше, повніше і з естетичного боку.

В цілому ж обидві брошури головне своє завдання виконують — дають уявлення про «складові частини літературного процесу, їх бодай епізодичне «озвучення» в кількох проблемно-тематичних напрямках сучасної української літератури», привчають «бачити в художній творчості не розрізнені факти чи явища, не окремі книжки чи письменницькі постаті, а цілісність, сукупність чинників і мотивів, у системі яких вони і набирають свого справжнього змісту» (Г. Сивокінь); обстоюють «широту погляду, проникнення у найпекучіші питання свого часу» (В. Брюховецький) не лише як головну якість критики, а й як характерну рису всієї радянської літератури.

Добре продумана, композиційно збалансована брошура В. Брюховецького може служити своєрідним коротким путівником по сучасній українській критиці. Окрім визначення й характеристики найголовніших історичних етапів її розвитку — від Жовтневої революції і донині,— є у книжці В. Брюховецького й фаховий аналіз тенденцій в українській критиці двох останніх десятиліть, оцінка найважливіших літературних дискусій цього періоду, коротка характеристика сьогоднішніх провідних українських критиків і навіть бібліографія їхніх найцікавіших праць. А головне — є глибоко концептуальний, зацікавлений погляд на літературу, «бажання не просто констатувати, а й втручатися в літпроцес, формувати його», або, як каже Г. Сивокінь, бути лоцманом, «що на нього ми покладаємось, відчуваючи потребу в кваліфікованій, компетентній допомозі при спробах якнайглибше ввійти в суть літератури даного часу, в історичний зміст кожного окремого твору чи творчості письменника».

Бути лоцманом прагне і значною мірою досягає цього і Г. Сивокінь, хоча, з одного боку, широта обраної ним теми — показати літературний процес і художні твори в ньому як складну, взаємодіючу систему, а з другого — мізерний обсяг брошури зумовили певну епізодичність «озвучення» складових частин літпроцесу в його проблемно-тематичних напрямках, а якоюсь мірою і недостатню композиційну стрункість дослідження, його «мозаїчність».

В той же час є у брошурі Г. Сивоконя одна надзвичайно приваблива риса, яка дає підстави сподіватися на окрему — і надзвичайно потрібну — книжку в цій же серії, а саме: постійна увага до феномена читача як важливого чинника літпроцесу: «Ідейно-художній розвиток літератури... певною мірою залежить і від читацької уваги, а не тільки від професіонального сприймання та тлумачення літературних явищ, наприклад, критикою». І все-таки критика потрібна з огляду на того ж таки читача, а не лише літераторів. Адже, як стверджує Г. Сивокінь, «прагнення бути «в курсі» літературної сучасності, не лише «почитувати», а й глибоко розуміти, переживати прочитане, дбати, скажімо, і про читацьке виховання дітей, і про зі смаком дібрану домашню бібліотеку — не завжди поєднується в читача з належними знаннями в галузі загальнолітературного розвитку, з усвідомленням того, яке ж місце належить даній книжці, конкретному творові в масштабах усієї літератури. І хоч це не означає, що читач сприймає книжкову новинку не так, як годиться, не так, як того хотів би автор, прагнути якомога повнішого й глибшого розуміння твору, зіставляти його з іншими, а відтак — з літературним контекстом даного часу не просто бажано, а конче необхідно. Адже йдеться про культуру читання, про духовне багатство, про інтелігентність читача. Чим вони вищі, тим глибші знання й уявлення про сутність художньої творчості, про змістовність літератури як форми суспільної свідомості, про роль письменницького слова в пізнанні й перетворенні дійсності, у вихованні всебічно, гармонійно розвиненої особистості — людини нашого комуністичного завтра».

Ці слова можна вважати своєрідним лейтмотивом рецензованих тут книжок, своєрідним гаслом, під яким з'явиться, треба думати, ще не одна популярна студія В. Брюховецького, Г. Сивоконя та й багатьох інших наших неспокійних і небайдужих критиків.

ДМИТРО ЮСИП

ДОРОГА ДО ЧИТАЧА

Турелик Галина. Монолог. Поезії. К., Молодь, 1986.

Жіноча поезія в найвищому своєму гатунку існує. Це поезія жіночого серця.

Називають багато імен поетес. Вони відомі, й ще раз нагадувати їх немає потреби. Серед них чільне місце належить і поетесі з Прикарпаття Галині Турелик. В її творчому активі п'ять збірок: «Посіяний промінь», «Три зернини», «Вечірні бджоли», «Зелене багаття», «Новосілля». А ось нещодавно авторка випустила у світ нову книжку, назвавши її «Монолог».

Уже сама назва збірки ніби передає бажання поетеси розкритись у художньому слові на всю силу любові свого серця. Розкритись так, щоб його почули, зрозуміли, щоб йому повірили.

Чи досягло своєї мети бажання Галини Турелик?

Гадаю, що досягло. Її ліричний монолог знайшов дорогу до читача, полонив його своєю щирістю, відвертістю й глибиною.

Роки, що відокремили першу книжку поетеси від подальших, потвердили найважливішу якість її таланту, яку, певно, дуже важко виробити в собі свідомо,— бути в слові справжньою, не резонерствувати з різних приводів і без приводів, не імітувати переживання, а переживати по-справжньому. Цю характерну ознаку віршів Турелик підкреслювала критика ще на початку літературної біографії авторки й одностайно видавала їй щедрі аванси.

Звичайно, було б несправедливо твердити, наче все, що виходило з-під пера поетеси, являло собою взірець бездоганності й талановитості. У її книжках, особливо перших, відчувалось інколи помітне й одверте учнівство, часом вловлювались у них інтонації та ремінісценції з Л. Костенко, І. Драча, М. Вінграновського. Були тут і вірші пересічні, слабенькі. Не обійшлось без втрат і в збірці «Монолог». Та в цілому вона засвідчила творче зростання поетеси. Більшість творів книжки роблять її помітною в контексті сьогоднішнього руху поезії, яка зорієнтувала себе на зображення нового типу літературного героя, активні переміни в мисленні і вчинках якого стали наслідком дальшого суспільного поступу нашого часу.

Перечитуючи вірші Галини Турелик, одразу вловлюєш прикмети її художнього почерку: це надзвичайна ощадність у так званих «живописних засобах». Авторка спрямовує себе на пошуки слова та образу — єдиного, точного. Її твори — це поле внутрішньої боротьби, в якій виявляється характер ліричної героїні, психологія мислення, позиція, відчуття реальної конкретики життя. Якою мірою ця боротьба гостра, таким великим є вплив поетичного слова на читача. Промовистий зразок — твір «Ввійшла в це коло смерті і життя», що відкриває книжку і багато в чому визначає зміст та проблематику творчого стилю поетеси.

Ввійшла в це коло смерті і життя,
В це вічне коло, тонше волосинки.
Сама себе не знаєш до пуття,—
Чого ти хочеш в іншої, людино?
Чого косинець гострий принесла?
Щоб міряти кути падінь і злетів?
Мене ти уколола не зі зла:
Отак — не розминувшись на планеті...

Лірична героїня сприймає світ, немов оголений нерв, досягаючи максимуму відвертості й розуміння. В чому сила й привабливість поезії Галини Турелик? Виповісти власний неспокій словом містким, багатозначним — це передовсім уміти одухотворити, олюднити сказане, що вимагає від автора повного душевного розкриття в тексті.

Про що ти думаєш звідтіль,
Крізь суєту і проминання?
Що в гімнастерочці непраній
Навік твого поклали Ивана
У незнищенне лоно піль.

Так пройнятись чужим горем і так хвилююче про нього сказати може тільки жінка. І це горе ми сприймаємо як своє, близьке й болюче. Тут хочеться підкреслити: хвилювання в читача можуть викликати не лише вірші, драматичні за своїм змістом. Це можуть бути і твори «безконфліктні»: про село, старовинну амфору, поле, достиглі яблука... Твори, в яких начебто нічого не відбувається, але вони заряджені дійовою наступальною енергією, емоційною напруженістю й громадянським неспокоєм. Що й підсилює постійну готовність ліричної героїні поділитись зі світом усім, що вона здобула й втратила, чим живе, мислить і діє, нічого не приховуючи й не замовчуючи: «Поділися хлібом і водою та й безсмертям поділися теж. Навіть незбагненною журбою з другом поділися, бо впадеш. Світом поділися і землею з добрими і вірними людьми. Поділися власною душею, власними єдиними крильми»,— потверджує поетеса своє творче кредо митця, що прагне збагнути світ, перевірити на собі давні аксіоми життя, постійно шукає поетичні синоніми доброти.

Своєрідною розвідкою духовних цінностей нашого сучасника, його активної причетності до великих і малих справ на землі є всі чотири розділи збірки. Кожен її вірш звучить не так сам по собі, як у контексті всієї книжки, набуваючи щораз нових змістових значень та художніх осмислень. Моральні пошуки духовного начала власного «я» («О так, є різні мрії у житті, і серед них ми вибираєм ті, що не самі на гору вибігають, а нас впрягають у свої візки») допомагають ліричній героїні збагнути витоки утвердження в людині любові до життя, його краси, без тісного зв'язку з якою «не любиться нічого, без неї видається мертвим світ. Відкусиш хліба і не посмакує. Пригубиш воду — несмачне пиття. Отак серед багатства і звікуєш, але злиденне то буде життя». Тут — принцип. Жадання утвердити свій погляд на життя, на час, на покликання людини, в ділах і помислах якої не повинно бути

місця гонитві за власним благополуччям, душевній черствості, байдужості, коротше кажучи, всьому тому, що девальвує моральний статус особистості.

Можна цитувати багато віршів поетеси, що ними лірична героїня відкриває в собі все те краще, чим багата людина. В її духовному образі чітко «прочитується» характер. Його не сплутаєш з чиїмось іншим. Це характер підкреслено жіночий, він промовисто дивиться на нас з кожного рядка. Від душі й серця, від неспокою до віднайдення самої себе в русі часу відточується, апробується уміння ліричної героїні довіритись слову й почуттям, що й вирізняє одну з визначальних рис цього характеру (кращі твори циклів «Вічне коло», «Жіночі портрети», «Слово з вогню», «Переживи, любове, нас»). Вірші Галини Турелик живуть і лунають в суперечці, в діалозі, в роздумі, в пізнанні правди факту, правди буття, інколи навіть гіркої й прикрої. Звичайні й прості слова, потрапляючи в цей ліричний колообіг, починають нове життя, віддзеркалюючи глибинний стан душі поетеси. Найповніше він тоді виражає драматичні сили її творчого обдарування, коли драматизм спирається на психологію. Особливо це ми відчуваємо на прикладі творів циклу «Жіночі портрети» («Параска», «Олена Смеречук», «Дзінка», «Катруся» «Лікарка»). Галина Турелик створила багатогранний, духовно багатий образ жінки, яка прийшла з нашої історії, нашого побуту і нашої дійсності. Авторка шукає слова точного, виваженого, щоб дати читачеві можливість перейнятись долею героїні. Так, вірш «Віра» передає душевний стан тривоги матері, яка проводжає сина в армію. Але оте занепокоєння викликане не лише реальним фактом проводів, а й самою долею героїні. Війна забрала у неї рідних, позбавила радісного дитинства, а тому пережите й перебуте так боляче зранило серце, що воно ніколи не заспокоїться, не засне безтурботно, до того ж у наш тривожний час:

Прийшла додому з проводів...«Синочку,
чомусь такі тривожні бачу сни...»
Повісила вишивану сорочку.
«Убережи нас, доле, від війни...
Убережи від атома й нейтрона,
від голоду й пустої суєти...»

Сказано просто й лаконічно, без зайвих емоцій. Та за оцією простотою й лаконічністю постає думка, якою живуть сьогодні всі матері світу. І ми сприймаємо твір на рівні драматичного.

Хотілося б, щоб Галина Турелик й надалі розвивала драматичну силу свого таланту і таким чином притлумлювала в собі тенденцію до категоричних суджень, яка часом звужує у віршах простір для боротьби пристрастей, пригальмовує, так би мовити, роботу душі. Зокрема, це стосується творів, написаних під спонукою тематичних розрахунків або від імені такого «я», що тільки констатує певний процес чи дію, а не виходить на широти значущих художніх узагальнень. Тут, крім інших віршів, хотілося б назвати кілька з циклу «Слово з вогню», присвяченого славетним літературним іменам минулого. Що й казати, писати про Т. Шевченка, О. Пушкіна, О. Толстого, І. Франка. Лесю Українку — справа вельми відповідальна й водночас ризикована. Бо ж у радянській поезії живуть тисячі аналогічних творів. Отож небезпека повторитись може спостигнути поета на кожному кроці.

Ні, я не хочу сказати, що Турелик іде второваним шляхом. Спроби знайти свій ключ до висвітлення теми, свою дорогу до нового осмислення образу митця в циклі є. Про що свідчать поезії «Далеко ще до вранішньої зірки...» «Літопис самовидця», «Тарас Шевченко працює над офортом за картиною Б. Е. Мурільйо «Свята родина», «Два голоси». Підгрунтям виведення поетичної ідеї безсмертя подвигу митця стало у творах дослідження його тісних зв'язків з часом, з народом. Безсмертя таланту, стверджує поетеса, починається з самовідданої праці на благо свого народу, з чистих думок і почуттів, правди й чесного слова митця («Страшне воно, неначе рвана рана, Горить папір і небокрай пала»). Таким чином, уроки славних попередників — ясний орієнтир для їхніх нащадків. Ось чому так багато важить духовний досвід минулого для ліричної героїні, він частка її особистої долі, внутрішнього єства. Саме таке розуміння ідеї випливає із ліричного заклику поетеси, що лунає у творі «Далеко ще до вранішньої зірки..»: «Іди! Каменярі тебе чекають. Кобзар тобі покаже вірний шлях». Тут бачимо збіг позиції ліричної героїні та її попередників, а для читача це новий імпульс до пошуку витоків справжності в собі, в житті, в бутті.

Та, як уже було сказано вище, висвітлення ідеї безсмертя людського генія не в усіх віршах циклу на рівні. В розмові з нащадками, через яку, власне, проліг шлях інтерпретації теми, поетесі не кожен раз вдається виповісти себе по-новому, свіжо, а отже, і наново відкрити конкретний образ. Роздум, медитація про нього часом закінчується розважливістю, інколи складається враження, наче авторові забракло снаги до кінця висловити власний неспокій душі в обраному ключі осмислення теми. І тоді поетеса збивається на описовість або доводить уже відомі поетичні формули. «Франкова любов», «Яснополянський диптих», «Вмер Германн»,— відповів крізь сльози Пушкін», «Співець» — поезії просто-таки в своїй основі недовершені. В творі «Вмер Германн»,— відповів крізь сльози Пушкін» через образ великого російського поета авторка хотіла осмислити ідею безсмертя поетичного мистецтва як могутньої зброї в боротьбі зі злом, за оновлення світу. Однак вірш захоплює лише зачином. Далі пафос твору перейшов не на психологічну, драматично-настроєву хвилю, яка мала визначити хід внутрішнього розвитку думки, а на її приблизний вислів. І поглибити контекст ліричної ідеї не змогли ні злива окликів («О світе, як жорстоко ти порушив ту рівновагу... як ти світе, міг?»), ні градація смислу (убиватимуть-ламатимуть - стрілятимуть - рубатимуть), ні повторюваність слів. Поетеса так і не змогла подолати опір декларування тези, яке в прикінцевих рядках тексту прозвучало банально:

Та прапори поезії червоні
нікому не похиляться до ніг
і не збілюють для капітуляцій,
загарбнику не вичистять халяв.

Ці прапори пливуть, як сонце вранці,
через кордони років і держав.

Можна б говорити й про інші негаразди збірки Галини Турелик. Бо ще нема-нема та й подибуємо в її віршах отакі рецидиви легкопису: «А я б її на покутті садила. І зірку б їй поклала на чоло... Голівкою хита ромашка біла, що так було б... І хай би так було!» («Самотня»). Ординарно, зовсім не майстерно сказано про «віру» й у творі «Мовчать сади мовчанням солов'я»: «Благословенна віро, не умри, ти наділи його добром й любов'ю, ти дай води напитись під горою, щоб стало сил дістатися гори».— Несвіжо звучить і «вмокаю пензель у світання»: така образна модель стала в поезії вже ходульною.

Є в книжці й пересічні зразки, заримовані під лірику. Як ось: «У кафе, в «поетичнім кутку» (кажеш ти — в тупику поетичнім) п'ємо каву, нещадно гірку, не обпалені ще і не вічні» («У кафе, в «поетичнім кутку»...»). Або: «Квапишся? Ну що ж, чудове право — квапитися. (Знаєш хоч куди?). Стрінемся у «Юності» на каві, як бувало в юності завжди» («Іронічні варіації»).

Звичайно, не ці твори визначають художню цінність збірки «Монолог». Визначають ті, що пульсують силою чуття й думки. Про них хочеться продовжити розмову на основі аналізу інтимної лірики Галини Турелик. Їй присвячено розділ «Переживи, любове, нас». Він у збірці найоб'ємніший і найбагатший з огляду художньої інтерпретації теми. В сфері інтимних переживань авторка розкрилась досить цікавими гранями творчого обдарування. Людські взаємини Турелик розглядає саме з погляду жінки, що надало ліриці світлості й неповторності. Про що б поетеса не оповідала: про радість зустрічей, сум прощання, гіркоту розчарувань — думка її неминуче повертає в складні лабіринти людської душі, показуючи її навдивовиж тонку чутливість до ударів долі, складних життєвих випробувань. У годину смутку, скажімо, власну долю лірична героїня Галини Турелик може часом аж надміру драматизувати («Хлопче, вже за нами ходить осінь...», «Старієм, друже мій, старі... Пора виходити в пророки...»), а може з відстані минулих літ повертатись подумки до пам'ятних зустрічей і печалитись розумінням того, що вони ніколи уже не повторяться («Я знаю вже: не може бути чуда — мене ніколи не пригорнеш ти»). Одначе в якому б психологічному вияві не ілюструвались переживання ліричної героїні, вони завжди звернені до всього світу. А це робить поезію про любов відкритою для всіх.

Ліричній героїні властиве високе благородство, а ще глибока віра в себе, яка визначає зміст переважної більшості ліричних текстів. Авторка вірить, що зі смертю любові життя не вмирає — воно може подарувати нове кохання, й жіноче серце знову оновлюється в ньому, як фенікс у вогні. А ще любов — це найперш випробування людини на стійкість, чесність, духовну красу. Поетизація цих рис одухотворює інтимні вірші Галини Турелик, виповнює їх світлим ліризмом.

З тобою ми йдемо такі роки,
немов по рейках,— правильно і чинно.
Твоєї не торкаючись руки,
мій брате, я не плачу безпричинно.
Я просто знаю: поруч ти єси,
і як би не скінчилася дорога,
вітатимуться наші голоси
без заздрощів, жалю і остороги.

Отак через найтісніші контакти з життям пролягає дорога поезії Галини Турелик до читача. Авторка чітко усвідомлює кожен новий «рівень», до якого наближається в своєму творчому зростанні, яке є наслідком наполегливої боротьби поетеси за себе, напруженого дослідження власної тривоги, що й стало стимулом народження живого слова.

НАТАЛЯ ОКОЛІТЕНКО

НЕ СЛУХАЙТЕ «СТАРЕНЬКИХ ЩЕБЕТУХ»!

*Роздуми
після прочитання однієї поетичної збірки
й двох рецензій на неї*

Як відомо, до істини, коли справді хочуть її дошукатися, підходять з двох кінців. Але в нас надійно усталилось: ні в якому разі не ступати далі «окремих недоліків». Другий же підхід до істини, немов квітка папороті в купальську ніч, ревно оберігається... янгольськими душами, з жалісливо-обуреного хору яких, що лунає після кожного справді критичного виступу, можна вирізнити три найслушніші моменти. По-перше, поета не слід гостро критикувати, бо все ж таки він обдарований. По-друге, поета не слід гостро критикувати, бо це підітне йому крила. По-третє, поета не слід гостро критикувати, бо в нього є знахідки.

На все це хочеться відповісти так:

По-перше, пора звикнути, що обдарованість в літературі — найелементарніша її передумова: без неї ні в поезії, ні в прозі, ні в критиці робити нічого. До речі, чи трапляється у нас визначення «нездарний»? Ні — всі обдаровані. Тож давайте опустимо цей епітет у підтекст літературних дискусій як щось само собою зрозуміле...

По-друге, критика — не ворожий замах на щасливу поетову зірку, а елементарна боротьба за престиж нашої літератури й реальну оцінку справжнього стану речей, за соціальну справедливість, коли хочете. Критика необгрунтована, необ'єктивна помітна

і неозброєним оком, спростувати її неважко, а тому підітнути крил вона не здатна.

По-третє, «окремі знахідки», «хороші рядки» — не виправдання. Хай поет набереться терпіння й пише твори на рівні цих знахідок.

Після такого вступу перейдемо до конкретного явища — книжки Василя Осадчого «Духові оркестри». Є тут і «знахідки», і «рядки», і навіть цілі вірші, гідні високої оцінки, але двоє рецензентів Людмила Таран (Літ. Україна, 1986, 17 липня) та Віктор Кордун (Молода гвардія, 1986, 2 липня) проспівали авторові такі дифірамби, що до істини, яка, можливо, посередині, варто підійти й з іншого боку: застосувати прийом з «окремими прорахунками», тільки навпаки.

Пройдімося хоча б слідами рецензентів, подивімося, чим вони захоплюються і чого вперто не хочуть помічати.

«Отже, ліричний герой В. Осадчого вивіряє себе пам'яттю — родовою, соціальною, історичною. Перечитайте хоч підряд вірші «Фотографія з повоєнної вулиці», «Звучи, старий акордеоне», «Співочі села», «Дьогтярі» і далі, далі... Йдеться так чи інакше про пошуки духовного потенціалу в принципово новій ситуації, що склалася за якісь 10—15 років»,— пише Людмила Таран.

«Духовний потенціал у принципово новій ситуації...» Кого не заінтригує така постановка питання? Отож, як радить рецензент, перечитаємо.

У «Фотографії з повоєнної вулиці» є рядки:

...В людей свого села
вдивляюся — в джерела, що під сподом.
Це ті, кого не гріх назвать народом.
Хто ж ці люди? А ось...

Ця баба, кажуть, відьмою була,
за божником вона ховала гроші,
жила за дідом у добрі й розкоші...

Чи й не сповнений духовності тип! Чим цікавий інший представник «народу», що постає з вірша В. Осадчого: «А та, що зашарілася, як ружа (це «видно» на повоєнній фотокартці... — Н.О.), В житті своїм так і не знала мужа»? На цьому «матеріалі» автор і робить «соціальний» висновок:

Ти ж крапля в цім клекочучім огромі,
але велика тільки у мализні...

Якось не випадає назвати «знахідками» отой «клекочучий огром», в якому прагне зmaліти автор.

У програмному вірші «До нащадка» читаємо:

Там рище горе, нипає біда,
На гак ребром зачеплений Байдá.

Ніби ж «Бáйда» звучить у народних піснях, та й енциклопедичний словник так дає... Але ця «свіжа рима» так сподобалася В. Осадчому, що він не втримався від спокуси її повторити далі — у вірші «Принесення виноградної лози... гравюра XVII ст.»:

Як по краю гуляла біда
А той перший із пісні Байдá.

Щоправда, в цьому творі немає розділових знаків: може, це слід класифікувати як «знахідку»?

«Співочі села...» Схоже, що відбувається дія цього твору, присвяченого святу Миколи чи Миколая (яке принципове уточнення!), в наш час. Але чому тоді

...У хаті свити, свити,
І світло починає вже чадіти...

Якщо ж це картинка в стилі «ретро», то не треба б забувати про історично-побутову правду: до «вечорів святкових» худобі заготовляли корм заздалегідь — стукати тоді сікачами об дно цебра (?) мали коли не за гріх, то вже напевне за ознаку недбальства.

Вірш «Дьогтярі», хоч і не спонукає до якихось духовних пошуків, не викликає й заперечень. А ось твір «Вдовилівка»...

Вдови там на Вдовилівці пряли,
ткали килими... Знов розпускали.
Ткали килими з білих ниток...

Пенелопа колись розпускала напряне (не килим — килим не дуже розпустиш!), бо чекала живого Одіссея, бо до неї сваталися нелюби, а головне тому, що вона була царицею, мала прислужниць, й робити їй особливо було нічого. А от нащо «розпускати килими» сучасним удовам, які винесли на своїх плечах повоєнне лихоліття? Вони мали час на такі легендарні забавки? Та їм сорочку собі ніколи було розцяткувати. Скажете, символ? А чого той символ вартий, коли він не є духовною квінтесенцією реальності?

Перед тим, як піти «далі, далі», зупинимося й окреслимо авторську тенденцію, вдавшись до невеликого теоретичного відступу.

Учень молодшого класу, правильно відповівши на запитання, куди впадає Волга, може дістати п'ятірку. Але в старшокласника такого вже не питають: інтерес до багато разів повторюваної інформації катастрофічно згасає, бо вона стає прописною істиною. Але деякі поети вперто намагаються «по-своєму переосмислити» прописні істини, на зразок: «Волга впадає в Каспійське море», бо з якихось причин не бачать для свого натхнення іншої поживи. «По-своєму» часом зводиться до суто формалістичних прийомів: частину фрази можна написати великими літерами, не поставити в кінці крапку... Але за таких новацій все одно «Волга впадає в Каспійське море» матиме тільки п'ять бітів інформації. Можна б розширити її обсяг через образ. Але це і є отой камінь спотикання, який усіма способами обходить більшість наших поетів, зокрема й Василь Осадчий. З образами в нього негусто, хоч Л. Таран і твердить: «Вбачаємо в особі автора «Духових оркестрів» поета самостійно мислячого, а не «сліпого» учня, що експлуатує вироблені кимось прийоми і художницькі засади. А що реальність, дійсність у В. Осадчого жива й достеменна, реальність, яка розвивається, рухається від вірша до вірша,— факт очевидний». І ще: «Поетова пам'ять-уява вражає достовірністю того, чого не міг він пережити (і не лише в деталях, частковостях)...»

Що ж, подивимось...

Переважна більшість творів збірки пройнята мотивами й настроями повоєнних років. У таких випадках кажуть: пережите ніколи не перестане бути нам дорогим. Не слід лиш забувати, що в творчості молодшого покоління, яке вдається до переспівів того, що відомо їхнім попередникам, не повинно бути вторинності й сумнівних ситуацій, що про них кажуть: «потрапив пальцем у небо». Бо ось вірш «Дзот», можливо, й був би вартий уваги, коли б ті дзоти справді лежали сьогодні по полях, «як динозаври». Автор, мабуть, мав на увазі доти, довготривалі, а не тимчасові споруди? Дрібниця? Але ж біда в тому, що дрібниць тих забагато, вони, мов шило з мішка, виштрикуються свідченням того, що автор пише з чужого досвіду, бо сам народився у п'ятдесятих роках і не має про те достатнього уявлення.

Ось іще приклад — «Рушник баби Варталихи»:

Снувалися нитки його картаті...

Та як же може бути нитка, ще й «фарбована у буряковому квасі», картатою? Де тій карті вміститися на нитці? Читаємо далі — відповідь на запитання: «де многострадницька душа у сповитку?» —

На рушнику душа старої птиці,
Книжки мої вгорнула на полиці...

І душа в сповитку, і книжки сповила... Як осягнути отой рогатий силогізм?

І руки ті рушник не витчуть знову...

Але як можна «виткати знову» те, що вже виткане? Хіба попередньо розпустивши, мов ті килими, що їх тчуть у вірші Осадчого вдови... Чи ж можна бути поетові таким невимогливим до власної мови, а рецензентам такими поблажливими?

Або ось зразок «достовірності, що вражає»,— вірш «Крилатий Іван»:

Вежі, брами, ридвани, старі дзеркала...
Вже й село твоє рідне — лиш привид села.
Що було — загуло, наче перша машина,
З того пилу застряла в очу порошина.

Колись у порівнянні «було, та загуло, як машина» народ слово «машина» опустив у підтекст — і так усе зрозуміло. Не думаю, щоб епітет «перша» реанімував старезний штамп. Та головне не в цьому: звідки поет узяв, що для колишнього села типовими були «вежі, брами, ридвани» і що без них воно стало «привидом»? Вежі, брами для України — аж надто велика рідкість, що ж до «ридванів», то траплялися вони переважно по маєтках гоголівських Коробочок.

У подальший зміст рядків краще не вдумуватися:

Як отець Негребецький, коли стало треба —
Він готовий іти був до вищого неба.
Я так само ступив би на щерблені сходи,
Що по них аж до неба восходять народи.

Як то кажуть, і не чіпайте, і не питайте, що б усе це означало...

А що хотів сказати автор нагнітанням туманів у вірші «Біла-біла, крилата-крилата», новаторському, звичайно, бо в ньому немає розділових знаків? Після війни багато жінок і справді залишилося самотніми — то, може, цей твір соціальний, повідує про народну драму? Але ж:

Залицявся аптекар
Учитель якийсь залицявся
Міліціонер приїжджав
Ставив жовтого мотоцикла
Біля берези білої
А вона залишилась дівкою

Якщо вірити В. Осадчому, то вчинила прекрасно, бо стала «біла-біла крилата-крилата». Відомо, що за середньовіччя цнотливиць дуже цінували, бо вважали їх здатними приборкувати драконів та різну нечисть,— знову ж таки з-поміж них вербувалися черниці. Але в наш час дракони ніби й перевелися, то що автор вбачає похвального у такому збавлянні часу:

Найбілішу сорочку одягне
Вікна затулить фіранками білими
Карти потерті розкине
На бубнового туза ворожиться

Між іншим, бубновий туз, як твердять знавці картярського «мистецтва»,— це гроші. Благородне вподобання, нічого не скажеш!

Аби розібратися з іншими мотивами творчості В. Осадчого, процитуємо спочатку Віктора Кордуна: «Етичним началом книги є народні уявлення про добро та зло, народні ідеали, що витворювалися як результат історичної взаємодії народів, людини і природи, людини і слова, людини і мистецтва. Сама народність виступає тут гарантом морального здоров'я цієї поезії, справжності, вічності і непересічності».

Як бачите, другий рецензент на дріб'язок не розмінюється: одразу — вічність! Що ж, подивимось, як у Василя Осадчого справи з отим самим її підгрунтям — народністю.

На тему «між селом і містом» створено цілу літературу, і, звичайно ж, автор «Духових оркестрів» долучив сюди своє світобачення:

Скажіть, скажіть мені, поети Василі,
Де ми сьогодні всі — у місті чи в селі?
Чи можна відділить турботу цю від болю?
Чи не нагадує земля вам бараболю,
Дрібненьку — навесні, грубішу — восени?

Хоч би вже навпаки,— щоб бараболя нагадувала землю, чи що... А як збагнути, що поет міг дописатися до такого: «Невже це, мамо, ви? Невже, Галина?!.» Звертання до матері на ім'я аж ніяк не в народних традиціях. А те, що душа в поета Василя трохи поснує «туди-сюди», то це не страшно, бо ще за кілька сторінок, попри глибоку ніжність до минулого, якою перейнятий вірш «Книжка», великими «новаторськими літерами» читаємо:

УСЕ ТУТ НАДОКУЧИЛО МЕНІ!

А що робити бідному читачеві? Вірити стражданням розполовиненості, отим

зітханням, що у творах «Календар для матері», «Сільський клуб», чи орієнтуватися на новітніші настрої?

А ось іще один вельми характерний для В. Осадчого своїми тьмяними рефлексіями вірш без назви:

Щось не так,
Щось не все до пуття.
Інші пагорби топче життя.
Інші виміри, інші часи.
В безгомінні бринять голоси.

Виявляється, були друзі, коли жив у місті Калузі, «мав привітність палку Ще тоді, як служив я в Баку» і — ну, тут уже зовсім хочеться заридати:

Шанували ж і радились лисі,
Коли жив я у місті Тбілісі.

Варто утриматись від спокуси погнати симпатичного героя-перекотиполе з вірша Осадчого по інших містах. Ось по таких, наприклад:

Усміхались здалеку руді,
Коли слухав ансамбль в Вологді.
Обіймали всі, хто в окулярах,
Коли вергав я план в Чебоксарах...

Як ви розумієте, останні «перла» належать уже епігону В. Осадчого, автору цієї статті...

Але, здається, ми натрапили на мотиви, які, коли вірити Л. Таран, виникли за останні 10—15 років, а тому доречно буде спинитися на ще одному вірші — «Повторна лекція».

Професоршо, журбо моя зелена...

Професоршо, у вас вельможний клан,
А нам життя дало такий талан —
В роду ні грамотія, ні месії,
Потомствені, пробачте, гречкосії!

Цьому чесному родові, звичайно, можна пробачити, але як же виглядає під таким кутом зору той рід гречкосіїв, який таки дав месію — Тараса Шевченка? А потомственим інтелігентам — роду Симиренків,— мабуть, належить страждати від комплексу неповноцінності? На жаль, мотиви, які звучать у цих рядках, саме народним традиціям і суперечать, бо народ завжди поважав освіченість, прагнув її і сприймав духовну темряву як велике нещастя. В ім'я яких же великих істин отак негречно ведеться диспут з «професоркою»?

Важлива совість, що б там не було:
В закон возведене, не побороти зло.
Людині треба співчуття у горі...

Таж істини ці такі банальні, що навряд чи хто проти них і заперечуватиме...

«Світ душевної події дає простір для ліричного узагальнення. Поетична «матерія» не провисає, вона тримається на прикметах місця, реаліях неприкрашених»,— запевняє нас Л. Таран.

Хотілося б почути, як би вона обгрунтувала це своє твердження стосовно от хоч би й цього уривка з вірша «Бандуро багатострунна»:

Хоче померти світ мій — від щастя —
шукає оселю!
Ви чуєте, пахощі линуть?
У зоряних, чистих накрапах —
благоухання і вічності запах,
наче від сонця шумливого, золотопінного,
запах щастя п'янливого, вечора тлінного,
що співає... Цей світ — глибочінь!
...Мчить і мчить, не спиняючись, кінь.

Не будемо обридати одноманітним запитанням: що б усе це означало? Нащо шукати оселю, коли хочеться померти, й що співає «вечір тлінний»? Одне варто зауважити: подібний «модерн» іще в часи відомого автора казок Гофмана набив оскому.

А ось якими рядками вшановано пам'ять Івана Франка:

Іван Франко — то був Франко Іван...

Боян, що оживляв сонця загуслі,
Боян, що мав золотострунні гуслі...
(Не забувай, читачу, ні на мент,
що гуслі — це духовний інструмент).

Чи ж забудеться така «глибокодумність»?.. Як і схожа на неї — на честь Янки Купали:

Купали Янки неповторний глас
Зі сну сумлінням власним будить нас.
Шаноби вчить до батьківських могил,
До Батьківщини, додає нам сил.
Він той, хто вів до світла Білу Русь,
Йому пісні складаєм, не комусь.

За художнім рівнем таким творам місце хіба що на уроках версифікації, які входили до програми гімназичного курсу...

Не будемо присікуватися до зразків морального критерію, яким В. Осадчий вимірює цінність особи для народу («Якийсь Васько був учнем у Федька, Був злодієм — така була рука»), але зауважимо, що, дбаючи про «реалії», поетові не завадило б перед тим, як писати: «Поблизу від Стамбула мільйони лелек відлітають на південь понад берегом Чорного моря»,— розгорнути карту й подивитися, на якому морі стоїть Стамбул й куди пролягає пташина дорога на південь; пишучи «перга облітає з хмелю», поцікавитись, що таке перга, й переконатися, що її можна знайти тільки у бджолиних вуликах, а не в квітах, тим більше не в хмелі, бо то зовсім не те ж саме, що пилок; «з лободи» може бути вінець, корона, але не «німб»; «промінь сонця, мов перстень, пощипує пальці тонкі» — яскравий зразок нонсенсу; образ «веснянка золота» нагадує популярну пісню, навіть коли він адресований пекторалі, а не дівчині...

Та годі — коли й цього мало, лишається тільки порадити: прочитайте вірші «далі, далі», не кваплячись приймати патент на вічність, який видав Василеві Осадчому Віктор Кордун, не підтвердивши цього жодним прикладом з творчості рецензованого поета. Гадаємо, такій практиці взагалі треба покласти край.

Настала, мабуть, пора згадати про «окремі знахідки».

А вони є!

Експресивну картину створює вірш «Січкарня»; розгорнуту, перейняту виразним настроєм метафору являє собою «Смерека», точністю думки позначений безпретензійний

вірш «Наречена», багато зворушливого у замальовці «Діти»:

Маленькі лихварі зорять з-за тину.
І кожен з них на шиї мав торбину
і вишитий на тій торбині знак —
герб родовий! В одного був гусак...

Циклом м'яких пастелей є чимало віршів з розділу «Глодовий кущ», написаного верлібром. Здається, ритмічна єдність рядків, яка грунтується лише на інтонаційній подібності, найдоступніша Василеві Осадчому: вона звільняє його від потреби грішити неправильними наголосами, неоковирними збігами літер, римами типу «коло — напівколо» й тому подібними огріхами, які доводиться маскувати претензією «під модерн».

Отож, віддаючи належне знахідкам, маємо констатувати в цілому: «Духові оркестри» — передчасна, похапцем зроблена книжка, яку б авторові належало ще виношувати й виношувати, вимогливо творячи власне поетичне обличчя, проймаючись посправжньому проблемами сучасного життя...

...У програмному вірші Василя Осадчого «До нащадка» є такі рядки:

І нам про все нашіптує до вуха
Історія, старенька щебетуха.
Історія далека, не німа...

І хочеться сказати: поети, не слухайте стареньких щебетух, котрі удають із себе історію. А головне, не слухайте рецензентів, які пропонують вам лавровий вінок, надто коли на їхніх книжках стоїть (як-от у Людмили Таран) ваше прізвище...

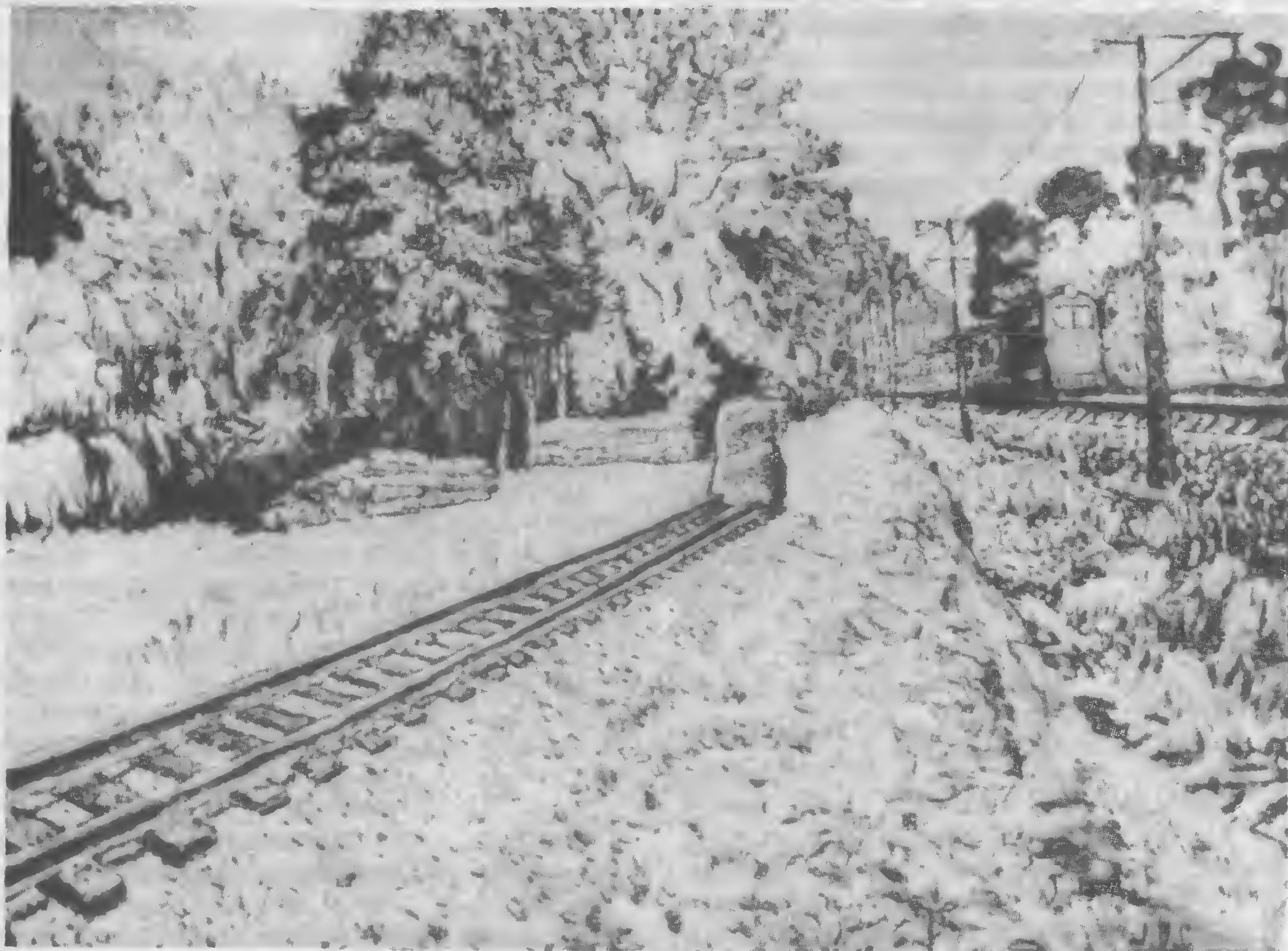

Л. Литвинов. Тут починався БАМ

БІЛЯ ЧИСТИХ ДЖЕРЕЛ

ВІН ЛЮБИВ ПИСАТИ ЛИСТИ...

З ЕПІСТОЛЯРНОЇ СПАДЩИНИ ПАВЛА ТИЧИНИ

Він любив писати листи не менше, ніж одержувати їх. Його щоденниково-епістолярні сторінки сповнені роздумів, гумору, ласки, зосередженої думки, побіжних заміток про літературу і мистецтво, про свою працю. «Листи до поета» йшли пліч-о-пліч з «листами від поета». У віршованому й прозовому стилі Павла Тичини було багато від найтоншої есеїстики, яка веде до Коцюбинського і Стефаника, Бертрана і Валері, Чехова і Горького. Його руку, в тому числі і в листах, записних книжках, щоденникових нотатках, пізнаєш одразу й легко. Прочитаєш рядок-другий і одразу ж вигукнеш: так це ж Тичина! Він і тільки він!

Траплялося, що, не маючи можливості з тієї чи іншої причини відгукнутися листом, він при нагоді в Москві чи в Києві виймав із теки аркуш, по якому під номерами його великим виразним почерком і підкресленнями різними олівцями і чорнилом (а часом і фарбами) зазначалося все те, що він мав сказати в листі, та не сказав. Потім нерідко при вас же знищував цей папір. Я намагався протестувати: «Навіщо? Залиште, це ж важливо, цікаво». Але Павло Григорович був непорушний.

Часом він, обтяжений справами й обов'язками, доручав своє написати рукою Лідії Петрівни або рукою секретаря (скажімо, Іллі Михайловича Костини). В цих листах проглядала його диктовка. Це впізнається, адже так міг сказати лише він. Стиль людини було видно навіть у чужому переказі. Такою яскравою була ця індивідуальність.

Читач, звичайно, знає, що листування (листи, поштівки, телеграми, записки) — лише частина спілкування двох людей. Це, зрозуміло, відрада. Найвище ж благо — безпосереднє спілкування, бесіда. В наш вік — по телефону, а найкраще — віч-на-віч. Життя дарувало мені довготривале спілкування з Павлом Григоровичем Тичиною. Про нього ще належить мені розповісти. Листи ж його наближають читача до цієї розмови.

Завжди цінував я увагу цієї незвичайної людини, яка так багато зробила для нашої літератури і так багато забрала з собою нездійснених задумів. «Дорогий Павле Григоровичу, адже «Сковорода» вже майже склався, продиктуйте мені, будь ласка, план поеми, порядок розділів...» Пауза. Тичина розтривожений. Ходить по кімнаті. «Так, ви праві, треба зробити, давно пора. Але ось візьмуся після письменницького пленуму, треба ще до нього підготуватися...» Життя не вистачає часом для найважливіших справ... Вклонімося ж тому, хто був серед нас, і скажемо, що він незабутній..

ЛЕВ ОЗЕРОВ

26.III 1944 р. Київ

Дорогий Лев Адольфович!

Листи Ваші всі одержав. Дякую за турботи і пробачте за те, що не відповів одразу. Життя моє — це сотні тачанок ліворуч і праворуч, а я посередині. І через те, що тачанки біжать, не зупиняються, то я й не хочу відставати.

Передмову до антології[1] *я виправив, передаю. Добре було б, якби її Ви неодмінно виправили в наборі. А то біда буде: багато чого я у Москві тоді писав одним махом, те ж саме вийшло і з цією передмовою (сьогодні увечері кінчав, бо завтра ж треба було їхати до Києва). Отже, щодо стилю — багато там у ній слів, як тих трісок, накидано безладно. Гонорар Ліда Петрівна*[2] *одержала ще в Харкові (я був тоді у Києві). Щодо збірника наймолодших укр[аїнською] мовою — треба зробити його, і, звичайно, в поширеному вигляді. Щодо збірника Вашого «Українські діти на війні» просто-таки буде пречудесно. Може б, знайшли вільну хвилинку та переписали для мене зміст цього збірника. Дуже на це мені було б цікаво поглянути.*

«Сирітку» (оригінал) передаю. Оце приблизно і все те, що на перший раз написати мені до Вас було потрібно.

«Реквием»[3] *у журналі якщо з'явиться — не забудьте через руки передати.*

Кажу «через руки», бо пошта поки що «ветренник большой» і не все до рук доносить. Ага, іще одне, особливо важливе! Напишіть, як здоров'я Катрусі?[4] *Вітайте її від нас.*

Поки бувайте здорові! Від мене й Ліди Петр(івни) та Кат(ерини) Кузьм(івни)[5] *передавайте вітання Вашій дружині.*

Скучили ми за Вами!

Ваш

П. Тичина.

P. S. Не відмовте, будь ласка, в такій люб'язності — передайте «Детгизу» три підписаних мною примірники договорів.

P.P.S.

Що цікавого із книг вийшло у Москві?

П. Г.

24.III 1945 р.

Дорогий Лев Адольфович!

Користуюся нагодою й передаю Вам цей коротенький лист, а з ним разом і свій київський привіт.

Як живеться Вам? І як Ваше здоров'я? Не гнівайтесь, що з мене такий несправний кореспондент душі. Одне скажу — ніколи, та й годі. А може ж, колись та буде й мені вільніше. Хочу Вам підкинути, Лев Адольфович, один свій вірш[6] — той, що я його читав у Софії. Може, для журн. «Славяне» чи для російської якої газети.

А втім... не в цьому моя справжня творчість. Так мене тягне написати дійсно хороше й дійсно велике! Тим часом ходжу в літературі я в рядах другому та третьому. А що ж! І це непогано буває.

Мудрість не в тому, щоб неодмінно вискакувать наперед. Мудрість у тому, щоб відчуття процесу літератури не втрачати в собі.

Та про це ми не раз із Вами говорили. Я дуже радий, що побував у Болгарії. Студіюю тепер літературу болгарську. Неповторні були моменти в Болгарії, неповторні! Жалко, що про нас вони дуже мало знають, а знати все ж таки хочуть, та ще й як!

Чи не дістали б Ви там десь у Москві своєї книжечки[7] видання «Фронт і тил» — я б її переслав до софійських редакцій.

Поки що на все добре.

Вітають Вас Ліда Петрівна й Кат(ерина) Кузьм(івна).

Окремо вітайте від усіх нас Вашу шановну дружину.

Ваш П. Тичина.

29.IX 1947 р.

Дорогий Лев Адольфович!

Тільки сьогодні зміг прочитати те, що Ви мені надіслали. Ви ж, певно, чули і про пленум письменників, і про всяке інше. А крім того ж, у мене зараз дехто із заступників у відпустці, і тому багато й багато чого самому треба проробляти.

Про назву майбутньої нашої книжки перекладної я цілком погоджуюсь. На Ваших перекладах я поробив свої позначки — почитаєте, як схочете...

Спасибі Вам за звістку про «Дружбу народов». Жаль тільки, що число газети для мене не відоме. Е, ні, це я увів Вас у оману: поглянув ось я зараз і бачу, що день і місяць там позначено. «Дружбы народов»[8], на великий жаль, не бачив ще, та думаю, що ми її дістанемо. Що ж до назви нового мого твору, то я й не знаю, як його назвати. Поперше, він ще не викінчений. По-друге, і про Ковпака в ньому там є, і про Руднева, й про Базиму. А головне, чи дасть мені змогу життя довести до кінця цей твір, не знаю.

Отже, умовно можна для редакції «Октября» дати так: «Драматические сцены (про Ковпака и Руднева)».

Знаю й усвідомлюю, як це звучить подитячому, та нічого не подієш: ніколи, ніколи, нема коли мені над цим думать. Ось зараз прийшли до мене (а ще ж дзвінки телефонні) — іду на роботу. Як поглянеш, які чисті й упорядковані листи Олексія Максимовича. А почерк який у Толстого! Не судіть, що в мене брудно написано. Спішу.

Всього доброго! Вітайте Ваших!

П. Тичина.

17.I 1951 р. Єсентуки

Дорогий Лев Адольфович!

Не знаю, як і дякувати Вам за всі Ваші турботи! Ми з Лідою Петрівною дуже часто відстаємо порівняно з іншими моїми товаришами по перу щодо «уловлення» слави. Дуже радий я, що вийшла книжка моя російською мовою.

А це ж якраз Ваша ініціатива!

Чи піде ця книжка кудись далі, ми з Лідою Петрівною вирішили зовсім не думати про це.

Бо і нічого ж я не написав за цей час такого, чим би можна було хвалитися. Тим більше що зараз же молодь іде — і її потрібно відзначати. А про те, що я в роз'їздах та й відрядженнях був, а ще й до того хворів,— ніяка «історія» цікавитись не буде, та й для чого?

Писати треба, писати!

Бюджет часу знайти, вирватись од дрібнішого, поїхати чи піти до людей, на будівництво... Це не газетні фрази моїми вустами тут говорять, ні, а просто-таки це те, про що весь час я думаю тепер, бо тільки так щось можна зробити у нашому ділі письменницькому, творчому.

Сьогодні їду до Києва. Сил ще малувато в мене. Бо Єсентуки — це курорт, який вимучує дуже (та й хвороба моя ще тільки, певно, причаїлась). Їздив звідси до Нальчика, був на могилі Марка Вовчка та в школі її імені. Нічого не написав тут. Читав багато, особливо Чернишевського.

Дорогий Лев Адольфович, все те, що я, може, що пропустив тут, напишу з Києва.

Всього доброго!

Вітання Вашим.

Ваш П. Т.

18.IV 1954 р.

Спасибі Вам, дорогий Лев Адольфович, за слова хороші про мене — це в одному з журналів[9].

Як Вам живеться? Здається, скоро знову мені до Москви прийдеться їхать. Написав би Вам більше — та невправка: сьогодні парламентська делегація, а ще ж і на завтрашні збори у Спілці письменників готуватись треба. А поему свою вчора на 15 хвилин узяв та так і залишив розкритою коло ліжка (пишу ж на маленькому низенькому стільчику, поклавши диктову дошку на ковдру. Так мені зручніше). Телефони вчора відкликали мене від поеми, від усього того, що в голові ще в мене є ненаписаного.

Ну, пробачте за такий лист нецікавий. Можливо, що це сил ще весняних я не набрався.

А можливо, що мороз на мене краще впливає, ніж тепло.

Вітайте своїх!

Ваш П. Тичина.

2.X 1956 р.

Дорогий Лев Адольфович!

Спасибі Вам за листа. Хороший він, сердечний. Спасибі за Ваші всі турботи по моїй книзі. Чим далі я думаю про свою творчість, то тим більше добре бачу, що

я тільки уламки дав і даю — уламки того, що зміг би підняти.

Одначе жодною мірою не скаржитимусь я на життя: нехай хоч і 80 відсотків іде моя енергія на громадське, я по-своєму все-таки вважаю себе щасливим.

Бо для того, щоб підняти, треба ж і життя знати. От воно мене й учить, мене, в літах моїх немолодих, мене, уважливого до народу. У мене до Вас велика просьба. Будьте ласкаві, розшукайте у себе адресу Беті Квітко[10].

Хочеться ж їй написати про Льва Мойсейовича.

Поки що всього доброго!

Наші всі вітають Вас і всю родину Вашу.

Ваш П. Тичина.

3.Х 1957 р.

Дорогий Лев Адольфович!

Спасибі за переклад: він чудесний, за винятком одного місця першої строфи (копію перекладу посилаю).

Писати хочеться багато-багато! Відповідати на листи так само! На жаль, від 9-ї ранку (а ми усі вже на ногах о 8-й) і до 12.30 чи то й до 1-ї години дня буквально все йде на стояння коло телефонів (двох), на відповіді та роз'яснення в депутатських (і особливо в житлових) справах. Не думайте про мене, що я, мовляв, жду якогось «раю» діяльності депутата в безтелефонні та тихі дачним спокоєм ранки. Ні, не так.

Можливо, що оця ж діяльність (не лише депутатська, а й всяка інша громадська) і є справжнім моїм «раєм» на сьогодні, і саме тим діючим пов'язанням з трудящими, які потрібні так письменнику. Все це можливо. Скарга ж моя на завантаженість полягає в тім, що я дію сам, без постійного, повноцінного помічника. Свого десь узяти помічника не видержить бюджет мій: іншого ж якогось мені не належиться, бо я на виборній роботі.

Ой, і заспівав же я Вам на двадцять дев'ятий глас! Мо, і зовсім непотрібно було мені Вас цим турбувати (в листі — кажу)!

Як Ваше здоров'я? Як Ваші? Як мале дівча, що вже стає ого-го яким великим! Живіть на славу, дійте в житті, не ворогуйте з телефоном.

Бо, може ж, то наше щастя якраз.

Вітання всім від Ліди Петрівни й Катерини Кузьмівни.

П. Тичина.

25.I 1960 р.

Дорогий Лев Адольфович!

Дякую, що швидко сповістили мене про можливість деяких поправок у моїх книгах. Даю Вам свою відповідь відносно цих поправок.

Перше. «Живем комуною» (III).

«Село измятежно — придется защищаться».

Треба поставити:

«Село подстрекателями взбудоражено».

Друге. «Мой друг рабочий водит меня...»

Догоняем их, догоняем,
как коня, перенятого ветром...

У цьому варіанті внутрішня рима (коня) і дальше (перенятого) надто вже близько збита докупи оцими двома «ня». Треба поставити тут так: «Как коня ветром перенятого...»

Тут внутрішня рима побудована на деякім віддаленні одного «ня» від «ня» другого. І тому натуральніше сприйматиметься вухом читача. А те, що після другого «ня» у слові «перенятого» та буде висіть іще в повітрі закінчення того,— це аніскільки не заважатиме читачеві.

Третє. Щодо матері у передмові. Я вважав би, не наголошуючи на малограмотності матері (хоч я і сам про це хотів написати), дати ось таку її характеристику.

«Мать была человеком глубоко душевным, тонко чувствующим и понимавшим природу и украинскую народную песню».

Іще раз дякуємо Вам — я і Лідія Петрівна — за Ваші турботи, за Ваші дружні поради та метке око редактора (вірніше: поета-критика-редактора), а ще й музиканта (щоправда, у музиканта на першім місці вухо, а не око): нам дуже незручно Вас турбувати в Москві, але самі Ви відгукнулися до нас, хоча й були хворі.

Вітайте всю Вашу родину.

Не гнівайтесь, що коротко пишу: у мене після Пленуму ЦК партії України зараз на черзі партконференція, на якій виступати мені треба.

Ваш П. Тичина.

4.III 1965 р.

Дорогий Лев Адольфович!

Спасибі за Ваше слово про мене. Я на полях Вашого рукопису дещо понаписував своє. Не додатки, ні,— а повороти в інший бік. Ви ж самі в листі своєму прохали мене бути строгим до написаного слова,— от я й виконав Ваше прохання. Хай краще зовсім не буде прихвалювання, аніж такі якісь місця окремі, за якії дуже люблять зачіплюватись критикмени. Редакторові нашої з Вами книги, що має вийти, мою новинку «Срібної ночі» послав уже. Велика дяка Вам за Ваші хлопоти. Вітайте шановну Маргариту Григорівну[11].

А вже весна, а вже красна,
Із стріх вода капле,
Молодому козаченьку
Мандрівочка пахне...

Як бачите, замість своїх віршів, які ще не дуже з'являються до мене,— та співаю вголос я цюю пісню старовинну, всіма голосами разом, у розкладці Кирила Григоровича Стеценка, твори якого (по літ. частині) редагую зараз.

Ліда Петрівна всіх Вас вітає.

Ваш П. Тичина.

7.Х 1965 р.

Дорогий Лев Адольфович!

Несподівано прийшла радість. В останні роки так ніхто не видавав мене в Москві, як Ви оце видали тепер. Ліда Петрівна (її ж не вдержиш) у видавництві нашому показувала Ваше видання. Показувала й багатьом гостям нашим у себе в хаті.

Прикладено з Вашого боку і з боку товаришів із видавництва «Художественная литература» безліч уваги, енергії й любові до показу книги українського поета. Яка глибока, сердечна і, основне, просякнута не тільки аналізом, а й синтезом Ваша передмова!

Одного побоююсь, що Ви в ній трохи перехвалили самого поета. Але й передмова, безперечно, на висоті, як і видання, як і праця видавців, точніше, видно, що Ви вже... ну, не буду перехвалювать, щоб не

одгонило це в листі моєму «земляцтвом» або ще чимсь іншим.

...Ви запитували нас із Лідою Петрівною: коли краще приїхати до нас. Та приїжджайте якомога швидше, ми дуже, дуже раді будемо.

Сердечне вітання Маргариті Григорівні й Лені [12].

Ліда Петрівна всіх вас вітає.

П. Тичина.

4.X 1966 р.

Дорогий Лев Адольфович!

Все думалось, що Ви будете відпочивати в Ірпені, і ми б тоді багато про що поговорили з Вами. Одначе плани, як Ваші, так і мої, змінилися і через те була така велика затримка з листуванням.

Дякую Вам за Ваше бажання допомогти мені щодо видання моєї книги в Москві. Про це я якось і зовсім уже не думав. Висилаю Вам «Срібної ночі». Як дозволить мені здоров'я (хоча, на мою думку, я зовсім здоровий уже, адже цілих два місяці у Кончі-Заспі на свіжому повітрі пробув), то, можливо, зустрінемось на з'їзді письменників у Москві.

Мені подобаються вікна Вашої творчості. Вони завжди відчинені в потрібному напрямі. А цьому ж причина лежить не тільки в слухові поетичному, а ще й у слухові громадському, політичному, народному.

Майже нічого не пропустив я із того, що Ви писали й друкували останнім часом.

Дякую за турботи.

Вітання всім Вашим поважаним як від мене, так і від Ліди Петрівни.

Всього доброго.

Ваш П. Тичина.

P.S. Я написав у цьому листі Вам, що цілих два місяці пробув у Кончі-Заспі. Хочу додати до цього: сильно вивчав Івана Франка і Руставелі. Сказати б точніше: наново вивчав.

Ото були люди — так люди!

П. Т.

Не звертайте уваги на виправки. Я сам не люблю теж отаких замазаних місць — та що подієш. Спішка.

9.XI 1966 р. Київ

Дорогий Лев Адольфович!

Ви весь час у пошуках. І часто, вже щось знайшовши на горі, ізнов спускаєтесь в долину, а потім несподівано підноситесь — як на крилах! — аж на самі верховини. Та часто й на шпилях казбекових не боїтесь стоять... Статтю Вашу «Чувство семьи единой» я читав колись іще й раніш (не пригадую де саме), але ж усю Вашу працю «О поэтической точности перевода» це тільки зараз широко собі сприйняв. Що добре, то добре (хоча нам і не належиться один одного хвалить). Одне прохав би Вас додати десь і про М. М. Асєєва слово, хоча б і коротке.

...Щодо назви вірша мого під Вашим новим заголовком «Предвесеннее» — зразу ж скажу: це правильно, хай так і зватиметься вірш.

...На сторінці ж 34-й, угорі, у вірші «До мови доторкнешся» — слово «молвлено» в новому передруку треба б перемінити на «мовлено». Та це дрібниця.

...Щодо Вашого бажання дати вірш «На майдані» в багатьох різних перекладах (вірніш, порівняти деякі місця окремі), ми з Лідою Петрівною охоче Вам тут допоможемо підбіркою самих перекладів. Але це вже буде десь туди далі, бо Ваша ж робота присвячена 50-річчю.

Поки що посилаю Вам не відомий нікому ж (як нам здається), не друкований ніде переклад Юрія Яновського вірша «На майдані».

Спасибі Вам велике за книжки, надіслані мені ласкаво Вами,— Степана Щипачова, Антанаса Дрілінга і за самий Ваш переклад «На майдані». Переклад прекрасний (по щирості кажу). Тільки кінець треба закрити закритим або ж напівзакритим звучанням. Тобто замість «Полумгла Мгла» — дати «Полумгла Ночь». Литера **о** *все-таки не настолько широко открытое звучание имеет, как литера* **а**.

Ну, пробачте за таке міркування моє.

Вам від Ліди Петрівни, як і всім Вашим, низенький уклін.

Ваш П. Тичина.

30.V 1967 р.

Дорогий Лев Адольфович!

Пишу з лікарні, куди мене помістили, щоб підготувати до другої операції. Перед цим весь час була нерівна температура, а дещо й поболювало у мене — хай йому лихо.

Дуже, дуже прошу: не беріть до свого серця те, що я так довго не писав Вам. Радістю було для мене одержати від Вас газети з Вашими статтями й зелені книжечки (мої) в російських перекладах тих поезій, які Ви одібрали. А ще ж стаття там Ваша — об'єктивно-строга й на нову творчість надихаюча.

Радію Вашим успіхам. Хай Вам ще більше сил підбавиться в житті.

Спасибі, спасибі за все.

Вітання Вашим, вітання й знайомим письменникам та композиторам («Советскую музыку» з великим інтересом читаю).

Ліда Петрівна сердечно Вас вітає.

Обіймаю.

Павло Тичина.

ПІСЛЯМОВА

В 1942 р. в №№ 9—11 журналу «Українська література» (теперішня «Вітчизна») Юрій Яновський надрукував статтю Льва Озерова «Молодий із молодих (Штрихи до портрета П. Тичини)», про яку московський автор писав раніше в Уфу поетові таке: «Сьогодні закінчив роботу (статтю для «Укр[аїнської] літ[ератури]» про Вашу творчість), яка принесла мені багато радості, оскільки я ще раз поринув у велике море Ваших невеликих книг. Для мене цілком зрозуміло, що робота Ваша полегшила нам, молодим, наші завдання. Я подумав тільки про те, що новатор двічі в житті піддається нападам: спочатку з боку літературних старовірів і пізніше від тих літературних

немовлят, які, за словами Пушкіна, починають кусати груди годувальниці, тому що зубки проросли. А коли й самі немовлята підростуть і побачать, що до чого, то і їм стане зрозумілим їхнє походження».

Цей лист Л. Озерова був початком листовного діалогу поетів, а за першою статтею були інші, але найцікавіше, що чекає читача (це видно із переднього слова до цієї публікації) — нова книжка про Павла Тичину. Усні фрагменти цієї книжки вже пощастило слухати авторові цих рядків, і можна з певністю твердити, що поет постане перед нами не так у блиску своєї слави, як у виявах найбільшої своєї людяності і простоти, у найскладніших формах реалізації свого творчого генія. Л. Озеров, здається, як ніхто (навіть із кола найближчих до поета людей), зумів побачити в його особі, а ще більше в його творчих задумах те, що дано бачити небагатьом: і складність творчої натури Тичини, і його надзвичайну людяність і простоту, які дехто міг розцінювати лише як вияви рафінованої інтелігентності, і масштаби його щоденної діяльності, і потенціальні можливості його планетарного мислення.

Говорити з Л. Озеровим про П. Тичину — це означає гортати сторінки прецікавої книжки, кожна з яких є своєрідним відкриттям. Саме відкриттям, бо його бачення образів і відчуття мелодики тичининських творів, розуміння самого поета і його вчинків за найскладніших життєвих обставин — це те, про що здебільшого не писалося або спрощено трактувалося навіть досвідченими літературознавцями. На нашу думку, однією з причин такого глибокого проникнення Л. Озерова в психологію творчості поета є те, що й сам він, як і Тичина, працює в такій же співдружності муз — поезії, музики, живопису.

Л. Озеров був чи не найактивнішим кореспондентом П. Тичини, в дивовижно багатому архіві якого збереглася не одна сотня його листів за досить тривалий відрізок часу — понад чверть віку тривав їхній епістолярний діалог. У ньому йшлося насамперед про літературу, її творців, про переклади... В листах розкриваються відверті людські взаємини, що єднали видатного майстра слова і талановитого російського поета та перекладача його творів.

Тепер шанувальники і дослідники творчості П. Тичини з великим інтересом читають у виданні «Із щоденникових записів» (К., Рад. письменник, 1981) нотатки до незавершеної книжки «Як я писав», з яких постало багато чого нового, невідомого і несподіваного навіть для досвідчених читачів. Ці своєрідні самосвідчення поета з'явилися ніби відповідь на листи Л. Озерова, який, прочитавши статті «Молоді поети заводу «Азовсталь», «Лист Петру Пугачу», «На відкриття курсів-конференції молодих письменників», «За високу поетичну майстерність», просив П. Тичину написати про те, як були створені такі його перлини, як «На майдані», «Вітер з України», «Пісня трактористки», «Похорон друга», «Я утверждаюсь», «І рости, і діяти...» Із цих спогадів мала народитися книжка про поетичну майстерність. Л. Озеров просив обов'язково відзначити в ній роль «заготовок» в поетичній праці, значення суміжних мистецтв (і взагалі знань) для поета, розвиток «почуття мови», проникнення у фольклор, співвідношення віршованого ритму і поетичного синтаксису (саме тут поет міг би зробити відкриття для дослідників), про риму як важливий момент звукової організації вірша. Саме такого плану книжка і творилася згодом для молодих літераторів.

Слухаючи цікаві розповіді П. Тичини про своє нелегке дитинство і юність, Л. Озеров у листах неодноразово нагадував, а іноді й наполягав на необхідності написання книжки і про це, адже з усних оповідей поета поставали реалістичні картини життя підлітка-бурсака і юнака-семінариста, любов якого до музики, живопису й поезії була виплекана М. Подвойським, М. Коцюбинським, М. Жуком і переросла завдяки мудрим наставникам у великий поетичний талант.

Не соромився іноді Л. Озеров не те щоб дорікнути, а й висловити своє вболівання за те, що П. Тичина занадто багато часу віддає не власній творчості, а іншій роботі, а його великі твори залишаються незавершеними, та й нові задуми чекають свого втілення. Якою була відповідь поета — про це можна частково судити із надрукованих листів.

Зі спогадів Л. Озерова, а ще більше з його листування видно, як у Павла Григоровича напровесні 1965 р. виник задум написати спільну книжку — критичний діалог у листах, до якого ввійшли б і спогади, і теоретичні суперечки, і роздуми про літературу. На жаль, цьому задумові не пощастило бути повністю втіленим, як не довелося поетові завершити безсмертну поему-симфонію «Сковорода» та ще з десяток інших великих творів, якими він жив не одне творче десятиліття.

У листі до мене Л. Озеров розповідав іще про один нездійснений задум поета: він просив у Павла Григоровича дозволу розпочати компонування його книжки про Коцюбинського або ще ширше — про Чернігів. Цю ідею П. Тичина сприйняв із захопленням, адже на той час вже існувало кілька віршів, присвячених його літературному вчителеві, накреслювалась стаття мемуарного характеру (її тези і начерки друкувалися в «Літературній Україні»), було задумане оповідання про смерть архієрея — про те, як серед ночі розбудили бурсаків, про співи панахидні, про сам похорон і про враження від нього юного Тичини. Ця книжка мала увібрати в себе і вже відомі тоді статті Павла Григоровича про М. Коцюбинського, планувалося написання і нових, адже під час багатьох зустрічей П. Тичини й Л. Озерова часто точилися розмови про М. Коцюбинського, його дивну особистість, культуру його творчого письма.

Публікувати листи П. Тичини — надто відповідальний крок перед пам'яттю поета. Адже ніякого заповіту щодо публікації навіть не друкованих за життя творів, не кажучи вже про листи, він не залишив. Таж усвідомлюємо, наскільки збідненою була б спадщина Пушкіна чи Шевченка, якби ми не мали можливості читати їхніх щоденників, листів, що дають не просто інформацію біографічного характеру, а показують велич талантів з усіма земними людськими турботами. Тепер уже важко уявити спадщину П. Тичини без творів, опублікованих після його смерті, без щоденникових записів, без

літопису мандрівки з капелою К. Г. Стеценка і, нарешті, без листів, які поки що в поодиноких публікаціях з'являлися в періодичній пресі. Найповнішу їхню добірку, починаючи з дореволюційного часу і кінчаючи останнім місяцем життя, буде подано в дванадцятому томі Зібрання творів поета, що видається «Науковою думкою». Листи до Л. Озерова — це один із цікавих розділів епістолярію П. Тичини переважно післявоєнного періоду, коли в життя людей дедалі владніше входив науково-технічний прогрес з усіма видами зв'язку, відтісняючи на другий план випробуваний століттями засіб людського спілкування.

Примітки

1. П. Г. Тичина написав тоді передмову до «Антології молодої української поезії», куди увійшли твори І. Неходи, М. Стельмаха, В. Лісняка, В. Швеця та інших поетів.

2. Лідія Петрівна — дружина П. Г. Тичини.

3. «Реквием» — поема П. Г. Тичини «Похорон друга», яка друкувалася під такою назвою в перекладі Л. А. Озерова російською мовою («Знамя», 1943, № 11—12).

4. Катруся — Катерина Дмитрівна Трощенко померла в 1944 р. Під некрологом стояло прізвище П. Г. Тичини.

5. Катерина Кузьмівна Папарук — мати Л. П. Тичини.

6. Йдеться про вірш «Болгарському народові», опублікований у день написання листа 24 березня 1945 р. в «Правде Украины». Цей вірш, як видно з помітки автора на автографі, читався 3 березня 1945 р. в Болгарії.

7. П. Г. Тичина просить Л. А. Озерова надіслати його книжечку «Павло Тичина», видану СРПУ в 1944 р. в серії «Фронт і тил».

8. В альманасі «Дружба народов» (1947, кн. 14) тоді була надрукована стаття Л. А. Озерова «Маяковский и Тычина».

9. «Советская музыка».

10. Бетя Квітко — Берта Самійлівна Квітко — дружина єврейського письменника Льва Мойсейовича Квітка.

11. Маргарита Григорівна — дружина Л. А. Озерова.

12. Лена — дочка Л. А. Озерова, про яку йдеться в поемі П. Г. Тичини «Музичний ранок в консерваторії» (1954). На окремому виданні цього твору, що вийшло у видавництві «Молодь» (К., 1955), П. Г. Тичина зробив такий напис: «Дорогій Олені Озеровій, з якою ми (та плюс іще «татусь») декілька років тому були на музичному ранку в Московській консерваторії. Тоді якраз і зародилась думка в мене написати маленьку поему цю. Чи все точно збігається із тим, що було, чи ні — не так важливо. Павло Тичина».

СЕРГІЙ ГАЛЬЧЕНКО,
секретар редколегії Зібрання творів П. Г. Тичини в 12-и томах

Л. Литвинов.
Портрет земляка

ІВАН ДЗЮБА

Я – СИН КРАЇНИ РАД

СМАК ПРАВДИ

Нафі Григорович Джусойти живе і працює в адміністративному центрі Південно-Осетинської автономної області Грузинської РСР місті Цхінвалі, що на південних схилах Кавказького хребта, на березі річки Велика Ліахві, притоки Кури. У літературних колах його добре знають як висококваліфікованого, оригінального думкою й стилем критика-літературознавця, що поєднує академічну скрупульозність з темпераментом і принциповістю бійця; як активного учасника теоретичних та історико-методологічних дискусій на сторінках «Вопросов литературы», «Дружбы народов», «Литературной газеты» тощо. Менше обізнана ширша літературна громадськість з його поетичним і прозовим доробком, хоча у себе в Осетії він уславився саме як поет і прозаїк — повістяр, романіст. А для нас він дорогий ще й тим, що є давнім і відданим другом України, популяризатором української літератури.

Друкуватися Нафі Джусойти почав зразу ж після повернення з армії в 1945 році. Осетинською мовою вийшло дев'ять книжок його поезій, 2 з них в російському перекладі: «Мой горный край» (1963), «Доброта» (1969). Не знаючи осетинської мови, важко скласти адекватне уявлення про його поетичний світ. А проте якесь загальне враження від вчитування в усе перекладене все-таки створюється, і його хотілося б висловити.

Ліричний герой поезії Нафі Джусойти — людина, яка глибоко відчуває свою землю і свій рід в усьому обсязі їхнього історичного тривання і водночас належить великому соціалістичному суспільству, належить світові, людству з його думами, сучасними і вічними.

У віршах Нафі Джусойти — фольклорна мудрість його народу, та особлива «мимовільна» філософічність, яка властива народному і поетичному слову кавказьких горян і в якій відбилися культура східної словесності з її смаком до метафори, алегорії, афоризму, нелегкий історичний та трудовий досвід, сувора велич природи і вибухова, а водночас безмежно витривала вдача горянина, що поєднує палахку емоційність з несхибним роздумом. Але є в цих віршах і неповторна, витончено інтелектуальна, громадянськи масштабна особистість автора, нашого сучасника.

Один із наскрізних мотивів лірики Нафі Джусойти — поетична дума про духовну і душевну сутність людини, про її моральну природу. Тут немовби поєднуються дві тональності — оди і медитації. «Серце людське — мов гірська верховина», — читаємо в одному з віршів; з тієї верховини далеко й багато бачиться, але як важко сягнути її, і чи колись узнаєш про все, що криється в глибині її надр? Людина уявляється поетові в непростій житейській плоті й драматичному поєднанні суперечливих імпульсів, а проте міряється і найвищою міркою — традиційних моральних заповітів народу.

Немає, як і в хліба та у полум'я,
У розуму і в правди двійників, —

каже Нафі Джусойти у вірші «Двійники».

В його інтимній ліриці панує, як і у Расула Гамзатова, культ жінки, чоловіче почуття зобов'язаності їй і вічної вини перед нею, перед її здатністю жертовно брати на себе тягар відповідальності за всю містерію кохання. Ці почуття переймають, наприклад, чудову поезію «Таємна молитва».

Мотив успадкування громадянської і моральної науки предків, їхнього кодексу честі не залишається у Нафі Джусойти декларацією, хай і полум'яною, а вбирає в себе розмаїті роздуми про конкретні життєві ситуації. З другого ж боку, він розростається в мотив історичної пам'яті, у відчуття багатовікового буття свого народу, і те, що пережили незліченні минулі покоління, стає предметом не лише зусиль уяви, а й якогось інтимного чуттєвого «підключення».

Земля мовчить, та притулися вухом —
І ти почуєш повість давніх літ,
І заговорять поколінь минулих
Жадання, і надії, і любов... —

читаємо в «Осінньому вечорі на Магському перевалі». До речі, гірський перевал, поетичні медитації «на перевалі» — частий і, звичайно, не випадковий елемент у поезії Нафі Джусойти. Тут «взаємонакладаються» конкретна ситуація особистого досвіду, стійка обставина загальнонаціонального буття і невимушена поетична символіка. Перевал стає метафорою важкодоступної духовної висоти і важливого духовного рубежу.

Велике місце в поезії Нафі Джусойти посідають роздуми про місію митця, його естетичне кредо й етичну сутність, а ще частіше — про своє особисте самопочування як поета у зв'язку з високим розумінням обов'язку перед рідним народом і, сказати б, перед людською духовністю. Діапазон тих роздумів широкий, але хотілося б відзначити два полярні моменти в діалектиці творчого самоусвідомлення. Перший — високий полюс самокритичності й відчуття малості своїх сил перед величчю мети, перед масштабом творчої міри, яку кладеш поезії. У вірші «Чим же, люди, я вас обдарую?» Нафі Джусойти згадує притчу про працьовиту мурашку:

Раз мураха на банкет богів
Добулась з билинкою своєю.
Люди, все, що я надбать зумів,
Вам несу із щирою душею...

Але є й другий полюс, такий же високий, — полюс відповідальності й покликаності. Поет у ліриці Нафі Джусойти постає як прямий спадкоємець слави, чеснот і ідеалів героїчних предків, як втілення кращих рис національного характеру і носій народної долі. У «Прощанні з предками» він, звертаючись до своїх попередників — осетинських поетів минулого, з повним правом освідчує:

Не втрачав я заповіданої честі —
Спадкоємець вашого пера!

Як доказ цього розгортається своєрідна самохарактеристика, «моральна автобіографія» у вірші «Прислів'я»:

«Тим бурка гірська волохатіша,
чим більше зазнала биття» —
В прислів'ї цьому крилатому —
чи не моє життя?
. . . .
Й непослух, і думку власну
я до сивин зберіг,
Хоч авторитетом владним
гнули в баранячий ріг.
Довбали мене цитатою,
кусючою, як бурав,
А я не хотів задкувати,
якщо на правді стояв.

Плекаючи високий ідеал місії поета, Нафі Джусойти поєднує тверезу самооцінку з максималізмом мрії та наміру, що випливають з полум'яної любові до свого народу, з самопосвяти йому як найвищій цінності. У вірші «Честолюбність» він зізнається в юнацькій ілюзії:

Я хотів Осетію уславити
Тим, що саме я її врятую.

І хоч ця юнацька ілюзія приперчена тепер доброю дозою іронії, але є в ній і та вічна святість великої мети, без якої ніколи не було і ніколи не буде справжнього поета від народу і для народу.

У «народопочуванні» Нафі Джусойти є і те, що спільне для всіх громадянськи значних поетів, є і своє особливе. Послідовно розвиває він думку про гідність і цінність «малого» народу для людства та людської історії, культури; про те, що належність його до великої сім'ї народів, об'єднаних у Союзі РСР, додає йому сили й життєвості, забезпечує історичне майбуття:

Мій рід малий, та гордий, повноправний
Не менше за народи ті великі,
Що працею одного дня спроможні
Державу годувати цілий тиждень.
Мій рід малий, та славний і сміливий
Не менше за народи ті великі,
Чий подих здатен викликати бурю
На голубих широтах океану.
Я — син малочисельного народу,
Та входить мій народ в сім'ю велику,
І в ній, як і повік ведеться в сім'ях,
Найменшого плекають над усіх.

Вірою в безсмертя свого осетинського люду, в нетлінність його історії та культури перейняте і «Слово народу», полемічно спрямоване проти волюнтаристсько-космополітичних уявлень про всесильну загладу Історії-нівелятора:

Не смійся ти, Історіє, не смійся,
На те, що зникну я зі світу,
— не надійся!

Якщо в поезії Нафі Джусойти проблематика долі народу відбивається через об'єктивний світ ліричного героя та в концентрованому вираженні його громадянського, етичного і естетичного кредо, то в прозі — більшою мірою через об'єктивні картини життя. Втім, проза Нафі Джусойти теж сугестивна, насичена «особистісним» моральним пафосом і, сказати б, дидактична в доброму значенні слова. Можливо, далася взнаки потужна дидактична традиція осетинського (як і взагалі північнокавказького) просвітительства, але багато що йде і від тих ідеологічних та виховних завдань, що їх письменник перед собою ставить.

Тематикою і мотивами проза Нафі Джусойти перегукується з його поезією, але розвиває їх в іншому обсязі й формі: докладніше, в багатшому і конкретнішому матеріалі, ідеологічно логізованіше, раціоналістично «інструментованіше».

Як правило, у його повістях змодельовано ситуації, що концентрують у собі рух народної історії через наступність поколінь, зміни світогляду, моралі, звичаїв, побуту, всього ладу життя.

Ось повість «Білий-білий сніг» (1969). У гірському селищі Притулок Орлів великим авторитетом користується стара жінка, яку називають Донька Бату. Вона не просто успадкувала ім'я свого напівлегендарного батька; вона й сама — живий носій народної мудрості та моральних заповітів предків. Але — зовсім не втілення патріархальності чи консерватизму, — і в цьому полемічний акцент її образу. Донька Бату — не репродуцент готових істин, вона живе і мислить на наших очах як особистість, що хоче зрозуміти реальну дійсність, пов'язати сучасне з минулим і майбутнім. В такому дусі і виховує своїх онуків. Головний мотив повісті — роздум про необхідність знайти гармонію (чи, може, діалектичну взаємодію?) динамізму життя з історичною пам'яттю та моральною традицією. («Людина без пам'яті, — каже Донька Бату, — що вода в калюжі»). Сьогодні такий підхід характерний для багатьох творів радянської літератури. Але не забуваймо, що повість написано майже двадцять років тому. Отже, Нафі Джусойти був одним із піонерів такої постановки питання.

Іще повніше органічне «історичне чуття» народу виражене в повісті «Повернення Урузмага» (1974).

Старий Урузмаг відпросився з лікарні перед складною операцією. Немовбито — відпочити, набратися сили. А насправді — попрощатися з людьми, з рідною землею. Він чує наближення свого останнього часу і хоче зустріти його там, де жив, використавши цю своєрідну відпустку від смерті для того, щоб востаннє порозкошувати у сердечних розмовах і мудрих думках. Повість і становить свого роду підбиття морального підсумку долі патріарха. Це його монолог-роздум про

життя, про час, про минуле і майбутнє, про те, з чим іти в це майбутнє, а що залишити в минулому. Урузмаг уміє поєднати «вічні» чесноти предків з новими поняттями і потребами, запліднити одне одним. Та чи зуміють це інші? Письменник вірить, що Урузмаг — не одинак, не рудимент, не останній з вимираючого покоління, а втілення невмирущого духу народу.

Характерно, що проблема спадкоємності поколінь постає у Нафі Джусойти не так у площині батьки — діти, як у площині діди — онуки. Може, в «середньому» поколінні він не знаходить конструктивної опори для своїх моральних концепцій? Може, середнє, діяльне покоління не такою мірою «безкорисливе» в моральному самовизначенні, як ті, хто закінчує життєвий шлях, і ті, хто його розпочинає? Чи то озвався властивий взагалі літературі, багатьом письменникам у всі часи особливий інтерес до зіставлення старості і дитинства як двох сокровенних полюсів життя?..

Але є у Нафі Джусойти й інше осмислення вікових категорій. Трохи, може, й парадоксальне, порівняно із звичним, а по суті не менш природне. Звичайно ми уявляємо, що «старість» передає свій спадок «молодості». Але ж, з другого боку, минуле — це молодість людства, і спадкоємність є процес історичного дорослішання. Як і кожній людині, так і людству в цілому дуже важливо не втратити дорогоцінного спадку свого дитинства, пам'яті дитинства, без яких немає ні людини, ні людства, не буде найкращого в них. Чи не тому Нафі Джусойти свій, може, найкращий досі прозовий твір, свої лірико-філософські роздуми про рідну землю й народ назвав так: «Пісня на два голоси» (1971)? Думка його, здається, була така: в дорослій людині завжди жива поетична пам'ять про дитинство. Продовжуючи цю думку автора, можна сказати, що так само й кожен народ несе в собі і свій сучасний стан, і своє минуле, «дитинство» — в поетичній пам'яті, переказах, у звичаях і вдачі, у традиціях і в заповітах своїх великих синів. І ця єдність минулого і теперішнього в бутті й душі народу і є повнотою його духовного образу, духовного буття.

У «Пісні про хатнє вогнище і великий світ» письменник порушує важливе питання про те, наскільки вітчизна малого народу може бути достатньою ареною для діяльності його синів і чи не є національний патріотизм самообмеженням. Питання: твоя вітчизна і світ людства.

Є люди, які протиставляють одне другому. Вважають, що прив'язаність до рідної землі звузила б їхній кругозір, обмежила б житейські чи духовні можливості. І цим виправдовують свою байдужість до рідної землі, відсутність національного почуття. Насправді ж саме байдужість, як правило, є першопричиною, а інтелектуальна чи «споживацька» аргументація — похідне.

«Я чув не раз від осетинів, дорослих і освічених людей: «рідний край», «отча земля», «Іристон» — пусті слова. П'ядь землі і жменька народу — всього лиш, а називаємо їх високими словами...

Не криюся, вважаю таких пустими людьми. Але варто порозумітися. Не так з ними, як з Бердом (юнак, умовний співрозмовник автора. — І. Д), з його ровесниками. Може бути, їм теж доведеться розв'язувати суперечку про цю п'ядь землі і батьківщину, про жменьку народу і національну гордість. Розв'язувати для себе, для свого життя. Це ж суперечка про те, як почувати і мислити, як відчувати себе в цьому величезному світі, де тобі пощастило жити хоч малий строк, але жити людиною. І мені хотілося б, щоб і мій голос був по чиємусь боці. Адже я їхній одноплемінець, і мені не все одно, як теперішні хлопчики розв'язуватимуть цю суперечку... І я хочу, щоб і мій голос був живим і щирим, а ще — почутим.

Так, жменька народу і п'ядь землі. Та хіба цього мало, якщо ти в одвіті за цю п'ядь землі і жменьку людей, якщо це твоя батьківщина, отчий край, країна батьків, якщо це народ, до долі якого ти причетний з народження, і немає в тебе іншої долі?»

Зрозуміла річ, це зовсім не означає замикання в своєму національному світі. Оперуючи матеріалом осетинського життя і поняттями, що їх виробила свідомість осетинського народу, Нафі Джусойти поступово підводить розмову до спільних усім радянським людям ідейних та моральних засад патріотизму й інтернаціоналізму. А загальнолюдські потреби завжди були в кожного народу, і кожен народ виробляв для них свої поняття, змістовні й красиві (як-от хоча б «зонди́ хата́н» у осетинів — кружляння серця, мандрівки розуму, який шукає нового, прагне духовного споріднення з далеким). Виходячи з них, автор веде читача до розуміння необхідності й високого сенсу братерства ідейного, братерства людей різних націй у нашому сучасному житті...

«...І мені здається, зійшлися всі мої живі брати-друзі, сидять коло мого вогнища і гріють руки в негоду.

Тут грузини і абхазці, росіяни і українці, білоруси й молдавани, чеченці й кабардинці, інгуші й аварці, литовці й естонці, кумики і лакці, таджики й туркмени, казахи й киргизи, балкарці й адигейці, латиші і євреї, калмики й башкири, татари й чуваші, вірмени і азербайджанці, алтайці й осетини... Мало хто з них знає мову, якою завжди говорять коло цього вогнища, мою рідну мову, але всі говорять однією прекрасною мовою — мовою дружества і братерства. Немає поміж нами кровної спорідненості, але зв'язало нас щось вище...»

Характером прямого пристрасного викладу авторських думок та мірою їхньої узагальненості «Пісня на два голоси» Нафі Джусойти наближається до морально-філософського есе. А своїм ідейним змістом та внутрішнім пафосом, концентрацією патріотичної та інтернаціоналістської духовної енергії твір споріднений з такими чудовими книжками, як «Мій Дагестан» Расула Гамзатова та «Сім пісень про Вірменію» Геворга Еміна.

Названі вище чотири повісті вийшли в російському перекладі в книжці: Нафи Джусойты. Реки вспять не текут. Повести. М., «Советский писатель», 1981. Три з них («Білий-білий сніг», «Кривда старого мисливця» та «Пісня на два голоси») щойно вийшли у видавництві «Молодь» українською мовою в перекладі Володимира Забаштанського.

Давно задумав Нафі Джусойти і цикл історичних романів та повістей, що має охоплювати величезний час від скіфської доби до XIX ст., від епосу періоду військової демократії до перших осетинських просвітителів кінця XVIII і початку XIX ст. З цього циклу вже вийшла осетинською мовою перша книжка роману «Сльози крізь віки», а ще мають вийти повість «Тюльпанний степ» та драми у віршах «Анахарсіс» і «Дочка вождя».

Іще один цикл творів, над яким письменник працює, навіяний роздумами про те, що сталося з горцем у XX столітті, починаючи з революції 1905 року й до наших часів. Поки що опубліковані два романи — «Земля-матінка» та «Дванадцять ран». Уважно придивляється письменник і до того, як живуть горці, що стали городянами, які зміни відбуваються в їхніх звичаях та психіці, складі думки. На цю тему він опублікував кілька повістей та роман «Снігопад». Зараз письменник закінчує роботу над романом про Коста Хетагурова, постать якого постійно вабить і хвилює Нафі Джусойти і як літературознавця, інтерпретатора осетинської літератури.

Головне у великому і різнобічному науковому доробку Нафі Джусойти — капітальна «Історія осетинської літератури» в чотирьох томах. Уже вийшли в світ два томи: «Нафи Джусойты. История осетинской литературы. Книга первая (XIX век). Тбилиси, 1980» та «Н. Г. Джусойты. История осетинской литературы. Книга вторая (1902—1917). Тбилиси, 1985». Третій том — у виробництві, робота над рукописом четвертого має бути закінчена цього року. Як бачимо, один чоловік зробив те, над чим у багатьох аналогічних випадках працюють цілі наукові колективи!

При цьому всьому Нафі Джусойти встигає ще дуже активно виступати як критик з питань поточної літератури — і осетинської, і російської, й інших, бере, як уже згадувалося, активну участь у літературних дискусіях, обговореннях тощо. Його критичні виступи засвідчують широчінь зацікавлень та жвавість реакції; їм властиві методологічна виваженість, культура аналізу, оригінальність думки і ваговитість узагальнень, стилістичний блиск у викладі. А ще — висота уявлення про місію літератури і звідси — сувора вимогливість і до себе, і до колег. Мабуть, це останнє не полегшувало його життя літератора. Бо в одному з полемічних звертань до друзів по ремеслу знаходимо таке пояснення, не позбавлене прихованого болю від неправильного розуміння його мотивів:

Не дух корисливості мною правив,
Коли картав ровесників своїх.
Здавалось, я померлих марно славив,
Здавалось, недолюблював живих.
Ні! В цій корисливості інша суть:
Щоб предків перевищити! З роками
І нас самих теж предками назвуть —
І чи нащадки будуть горді нами?

Так, чесність, мужність, безкомпромісність у літературі і особливо в літературній критиці нелегко даються, дорого коштують; на них може здобутися лише той, хто живе не інтересами хвилини й дня, а інтересами майбуття свого народу і своєї культури, хто підвладний високим духовним ідеалам. Зате ж винагородою буває добра репутація лицаря слова правди. Саме таку репутацію має Нафі Джусойти — не лише в Осетії, а й далеко за її межами. Славний латиш Імант Зіедоніс зворушено писав про це: «...Я вже знаю, як оберігає Нафі Джусойти в Осетії «смак правди» від несмаку» (Лит. газета, 1983, 27 квітня).

Навіть із цього побіжного огляду великого і різнобічного доробку Нафі Джусойти можна бачити, який це трудівник на літературній ниві, який подвижник і ревнитель культури. Таких скромних, але високих духом і ділами подвижників немало в усіх літературах народів СРСР, зокрема й «малих» народів. На превеликий жаль, ми мало їх знаємо, а ще менше віддячуємо їм за те, що вони роблять для нас, для нашої літератури. Бо, як правило, вони і перекладають, і популяризують наших класиків та сучасних письменників, пишуть про Україну, — а ми не завжди те й помічаємо. От і Нафі Джусойти. Він переклав осетинською чимало віршів і поему «Сон» Тараса Шевченка, низку поезій Івана Франка, Лесі Українки, Павла Тичини, Максима Рильського, Володимира Сосюри, Андрія Малишка. Уважно стежить за сучасною українською літературою — читає в оригіналі і перекладає з оригіналу...

Добре, що виходять нарешті деякі повісті Нафі Джусойти в українському перекладі. Час би вже підготувати і збірку його поезій.

Пропоновану нижче статтю письменник написав у вересні 1982 року на прохання редакції газети «Правда Украины». З огляду на завеликий як для газети обсяг, було надруковано лише два уривки з неї (Правда Украины, 1982, 2 грудня; 1983, 8 березня). Повністю стаття публікується вперше. Вона не тільки дасть уявлення про братерські почуття осетинського письменника до України, а й, напевне, зацікавить шевченкознавців. Видається, що розділ «Слово Тараса Шевченка» з цієї статті по праву може ввійти в коло найкращих матеріалів про Шевченка, написаних представниками інших народів.

Я - СИН КРАЇНИ РАД

НАФІ ДЖУСОЙТИ

ТРИ МОНОЛОГИ ПРО ЛЮБОВ ДО УКРАЇНИ

Зачин

Знаю, говорити про свою любов навіть у віршах, навіть до рідного краю, навіть на таку велику відстань, яка пролягла між моїми Кавказькими горами та українськими степами, важко й незручно. І я вимовляю ці слова ніяково, тихо, начебто про себе. Тому — монологи...

Що ж у такому разі примушує говорити? Невже не можна любити мовчки, коли відчуваєш, «що важко мовити й не мовити несила» (Коста Хетагуров)?

Так, справді, якби це почуття було лише моїм індивідуальним станом, то мовчання було б абсолютно природним. Проте коли це почуття є загальним моральним станом твого покоління — людей, вихованих на різних національних традиціях, котрі живуть на безкраїх просторах нашої спільної Батьківщини і говорять різними мовами, то його необхідно усвідомлювати як явище не лише нове, не лише особистісне, а й суспільне, соціально значуще, в історичній перспективі — всесвітнє, у культурному процесі всіх народів — творче начало. І його слід осмислити, виразити, втілити.

Гадаю, що це нове почуття, новий моральний стан Людини в нашому суспільстві найблагородніше і найлюдяніше завоювання соціалістичного світу за недовгий час його існування. І народилося, і склалося воно в інтернаціональній атмосфері нашої життєтворчості, у процесі творення нових форм людського співжиття, формування нової людини та її нової моральної і художньої культури. Йдеться про той простий і загальновідомий факт, що нині наші народи, наші національні художні культури здобули нову якість — реальну й очевидну ідейно-художню та морально-психологічну єдність.

Звичайно, це єдність самостійних, у цілому ряді випадків великих національних культур. Проте розмаїття та інтенсивне міжнаціональне спілкування допомогло їм розвинути й утвердити свою національну самобутність і водночас набути такої органічності, глибини зв'язків з іншими культурами, яку ми по праву усвідомлюємо як нашу ідеологічну, морально-психологічну та художню єдність. Єдність, котра могла скластися лише в атмосфері інтернаціоналістської практики матеріальної і духовної творчості.

Така атмосфера культурної творчості, на мою думку, означає, що діячі культури різних мов і традицій уже не можуть обходитися без глибокого знання художніх шукань творців інших національних культур. За такої атмосфери самопочуття художника в потоці багатомовного культурного руху потроху наближається до його творчої орієнтації у рідній національній стихії. Ім'я цьому самопочуттю — загальний зв'язок кожного з усіма, незважаючи на відмінність мов та культурних традицій. І цей зв'язок уже став новою невід'ємною рисою самосвідомості та реального морального стану всіх мислячих митців нашого часу.

Про це дуже правильно і точно сказав у своїй недавній статті прекрасний латиський поет Імант Зіедоніс: «Коли я читаю російські переклади віршів Паруйра Севака, Григоре Вієру, Марцелюса Мартінайтіса, Юстінаса Марцінкявічюса, Вітаутаса Бложе, Яна Каплинського, Матса Траата, Ригора Бородуліна, я відчуваю, точніше — вгадую чиюсь чудову присутність... Я ще не оцінюю, проте вже зважаю на неї. Уже вважаю їх своїми. Вони вже у мене на обліку...» (Дружба народов, 1982, № 6).

До цього признання Зіедоніса можу додати лише одне: я маю щасливу можливість знайомитися з творами українських, білоруських та грузинських поетів в оригіналі, а з творчістю інших наших поетів знайомлюсь, так само як Зіедоніс, через російські переклади. Щасливу тому, що тільки оригінал дає читачеві можливість відчути поетичне слово в його первісній чистоті, красі і силі.

Оригінал — це не лише почуття, думки, уявлення митця, а й його мова. Мова, *котра* тільки на рідній основі має естетичну цінність, яку надзвичайно проникливий Іван Франко назвав «поезією мови» і яка геть-чисто зникає в перекладному аналозі. Крім того, спілкування з поезією в оригіналі — це спілкування з найінтимнішою суттю поетичного характеру митця. Таке спілкування дає можливість в особі іншомовного поета знайти собі друга і брата — за сердечною чуйністю, добротою, шуканнями думки, за самопочуванням у цьому складному, суперечливому світі.

І якщо говорити щиро, я відчуваю як «чудову присутність» одних, так і живе дихання інших поетів у нашому багатомовному мистецькому процесі. Без них я був би не тільки набагато біднішим і в житті, і в своїй скромній праці, а й почувався б, говорячи словами Шевченка, як на «окраденій землі».

Міркуючи про нашу єдність, про наш новий моральний стан, ми формулюємо свої думки узагальнено, виходячи із спільного мистецького досвіду. І це природно. Однак усі, очевидно, помічають, що за узагальнюючими формулами і міркуваннями про найбільш зримі і важливі явища в культурному процесі зникають конкретність і розмаїття реальних фактів, почуттів, живих зв'язків. І спадає на думку, що не слід забувати і про наші окремішні, суто особисті стежини до іншомовних культур. Адже практично наша єдність, наше інтернаціоналістське самопочуття в реальному житті і в конкретній творчості складається на цих індивідуальних шляхах — з окремих фактів, зустрічей, почуттів, зв'язків, нарешті, з біографічного досвіду.

Даруйте, що наважуюсь говорити про свою стежину, котра привела мене з вершин Кавказьких гір на Україну, до її великої культури. Можливо, нескромно згадувати про неї, проте я вдячний їй — з ранніх літ пішов цією стежкою, і вона народила в моєму серці почуття синівської прихильності до українських степів, української народної пісні, до слова і мови Шевченка. І про це почуття мої тихі слова — мої монологи.

● ●

СПОЧАТКУ БУЛА ПІСНЯ

Так, спочатку була пісня, а не слово. І це не метафора, а звичайний побутовий факт. Може видатись, що в дитинстві українська пісня не могла мені й приснитися, адже виріс я у горах Кавказу, в нетрях його південних схилів. Але мій батько три роки провів, як кажуть в Осетії, на великій війні, на германській. Служив у Перемишлі, воював у Карпатах, брав участь у відомому Брусиловському прориві...

Я не знаю, що було в його солдатському речмішку, коли повернувся він у рідні гори, — це було задовго до мого народження, — але в серці він трепетно беріг одне добро, котрим пізніше щедро поділився зі мною. Це пристойне знання російської мови і пригорщ українських народних пісень.

Від нього я вперше дізнався, що є на світі Карпати — такі ж ласкаві гори, як і наші, так само вкриті ніжними буковими лісами. Від нього ж я дізнався, що є на далекій землі велике, гарне місто Київ. А ще, коли було сумно, він завжди співав одну й ту саму пісню, очевидно, вона чимось його вразила:

Ой, при лузі та ще й при березі
Червона калина.
Спородила молода дівчина
Хорошого сина.

Ця пісня від самого малку запала мені в душу. Пізніше я зрозумів, що вона складена не тільки не нашою мовою, а й не про наше горе. Проте в ній клубочився такий великий і задушевний смуток, що нелукава, довірлива людська душа відкривалася їй назустріч. І назавжди лишилася зачарованою її ласкавою зажурою, її м'яким ліризмом, якоюсь криничною глибиною і драматизмом людської долі у невлаштованому, жорстокому світі.

Тоді я наївно гадав, що пісня складена в дусі образного паралелізму наших осетинських народних пісень: береза — червона калина, дівчина — дитя, ясне сонечко. Багато років потому прочитав застереження Максима Рильського: йдеться про берег, а не про березу!.. Стало соромно за легковажність, а проте до цього часу в глибині душі не переконаний, хоча знаю, що береза як символ не частий гість у давній українській пісні, але подекуди зустрічається в карпатських народних баладах (наречена-береза: «Ой, росте явір, розростається, Та й до берези прихиляється»; калина-дитина: «Понад тобов, Марієчка, зацвіла калина, Ой, уставай, моя мила, бо плаче дитина!»). Жаль розлучатися з образним уявленням, що склалося в юнацькі роки. І заспокоюю себе не дуже переконливим — очевидно, це виняток, поодинокий факт, що не має системного ряду...

Потім було багато радісних зустрічей з українською народною піснею, і давньою, і сучасною, особливо в роки Великої Вітчизняної війни, коли солдатська доля звела мене з моїми однолітками з України — з Олесем Гарагулею, Василем Одноволом, Юрієм Лисивцем, Іваном Недвигою, Петром Солов'єм та іншими побратимами. Однак нові зустрічі лише потверджували давнє уявлення, що стало моїм довічним переконанням: чарівливість української народної пісні незрівнянна.

Зрозуміло, осетинська пісня ближча моєму серцю, рідніша моєму чуттю пісенного голосу. Але гаразд відаю, що вона жорсткіша і відвертіша у своєму трагізмі. Точніше — трагізм її напруженіший і невблаганніший. Вона стискає і мучить серце тужливою безвихіддю. Дуже правильно сказав про неї Коста Хетагуров: «Звучать болючою журбою пісні в міжгір'ях». Печаль української пісні світліша, начебто розлита в безмежній степовій широчіні. Вона не тисне на душу, а огортає її почуттям незглибимим і роздумливим. Голос її звучить у серці, то віддаляючись, то наближаючись, наче ширяє вона над землею місячної ночі в степовому роздоллі. І цей незримий, але звабливий голос, ця зачарованість українською піснею, як ластівка весною, звивають гніздо в сердечній пам'яті людини раз і назавжди, на ціле життя.

Я трохи знаю і також люблю російську і грузинську, кабардинську та абхазьку народну пісню. Кожна з них по-своєму неповторна і чарівна. Але українська пісня ввійшла в моє серце ще в дитинстві. Як перше кохання. Назавжди.

З тих пір моя уява постійно кликала мене в ще не знану, далеку, але невимовно близьку країну з романтично-ніжним йменням — Україна. І вона стала країною моєї юнацької мрії. Країною, куди мені ще треба було торувати свою стежку.

СЛОВО ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Про Тараса Шевченка сказано й написано стільки мудрих і гарних слів, правильних і значних суджень, що мені, простому читачеві, ніяково говорити про це святе ім'я. Мимоволі спадає на гадку: куди кінь з копитом, туди й рак з клешнею. Однак...

Моральне право говорити про Шевченка має, очевидно, кожний з його читачів і шанувальників. Адже він належить усьому людству. Але, окрім цього права, треба мати ще і що сказати. І тут кожен повинен засумніватися, гадаючи, що йому є що сказати. Адже часто буває так, що навіть думки, які народилися в твоїй голові, давно вже були в інтелектуальному обігу, хоча ти про це і не відав. Покладаюся лише на єдине виправдання: роздум-монолог не знає претензій.

Шевченко — явище неосяжне, складне, надзвичайно самобутнє, можливо, навіть єдине в розливному морі світової поезії. І може статися, що людське слово так ніколи і не осягне всієї суті, всієї таїни його поезії, його героїчного подвигу і дивного чару. Його образ з часом ставатиме величнішим, складнішим, багатограннішим, привертаючи до себе допитливі уми, проникливість і сприйнятливість нових і нових поколінь людського роду. І в цьому всесвітньому освоєнні феномена Шевченка будуть і мудрі відкриття, і прості читацькі сповіді. До останніх належить і мій розмисел — свідчення того, що у кожного читача Шевченка складається свій образ поета-пророка, своє уявлення про нього як про найдорожчу людину, від якої перейшло на тебе безмір добра і краси. А ще — незнищенної віри-надії, що пануватиме на землі, у вселенському товаристві людей царство Справедливості і Братерства, якщо жив на ній і нині живе Тарас Шевченко. У цій надії — його всесвітня сила і наше неперехідне щастя.

Усвідомлюю, що мені було б набагато зручніше говорити про сучасну українську поезію, зокрема про творчість моїх друзів Івана Драча, Дмитра Павличка, Бориса Олійника. Проте для глибинного осягнення їхньої поезії також слід починати з Шевченка. Всі вони (і не тільки вони!) у свій самостійний лет полинули, як зі стартового майданчика, з широкої і доброї долоні Шевченка.

Тарас Шевченко — духовне осердя, до якого йшли з глибин історії і від якого прямували в сучасне, в наше сьогодення та майбуття усі світлоносні хвилі поетичного генія українського народу.

Він, що не дожив і до п'ятдесяти років, навіки став повноправним главою великої національної культури, її старійшиною, бо він старший за всіх на цілу вічність, ні — на безмертя! І в той же час наймолодший сучасник усіх поколінь українців. У свої тридцять років він був уже генієм, автором «Кобзаря», «Гайдамаків», поеми «Сон», послання «Кавказ».

До Орської фортеці короновані кати заховали не простого бунтаря-сміливця, а вже сформованого генія. Щоправда, самі вони навряд чи це розуміли. Але владуючі підлотники та їхні лестиві підпомагачі завжди сейсмографічно тонко відчували небезпеку. І злякалися недарма.

Проте Слово Шевченка випередило їх. Воно вже линуло над російськими просторами, плакало і співало, тужило й голосило, викривало й глузувало. Гнівно і безстрашно, як глас божий на землі. Це було Слово прометеївської сили. Воно владно руйнувало мовчання «на всіх язиках» од «молдаванина до фінна», від українських степів до Кавказьких гір. Генія можна замучити в неволі, проте Слово його непідвладне коронованій покарі. Відтоді навіки Тарас Шевченко — безсмертно молодий, найхоробріший, найзіркіший лицар, найпроникливіший розум і найлагідніше серце — незмінно йде попереду свого народу в його простуванні у майбуття. Тому слово про Україну — це обов'язково слово і про Тараса Шевченка.

Кожному в пам'ятку і те, що Слово генія самою природою позначене одною принадною рисою — полонити серця людей, сіяти в них почуття любові та братерства до свого народу, до своєї землі. І говорячи сьогодні про нашу єдність, про наше інтернаціональне братерство, ми не повинні забувати, що у створення цієї єдності вклали свій геній, свій розум і своє серце наші великі попередники, зокрема Тарас Шевченко. І кожний неукраїнець, чиє серце облагороджене щирою любов'ю до України, має признатися, що це почуття збудило в його душі Слово Шевченка, що саме воно привело його на Україну, в давній і прекрасний Київ.

Вірші Шевченка ми, гірська дітлашня, вивчали у школі. Насамперед нас познайомили, ясна річ, із «Заповітом» («Як умру, то поховайте») і «Кавказом». Читали їх рідною мовою. Щоправда, у старших класах ми читали Шевченка і російською мовою. Сталося так, що вже тоді я почав розбирати по складах вірші поета в оригіналі. І дивно — полонив мене не «Кавказ», дуже складним і недоступним був він для мого розуміння. Неспогадано найбільш «своїм», найбільш «гірським» став чистий і простий, як усмішка дитини, вірш «Садок вишневий коло хати».

Тепер я розумію, що творчість поета в казематі, в Орській фортеці, на Кос-Аралі, так само як і пізніша, — двошарова: вірші про «люте горе» перемежовуються з поезіями про «младенческие сны», про далеку, любу Україну.

«Садок вишневий» написано після таких страшних, трагічних творів, як «Мені однаково, чи буду» та «Н. Костомарову», в якому поет «дякує» богові за те, що «і батько й мати в домовині» і «...я ні з ким не поділю Мою тюрму, мої кайдани!» А після мініатюри «Садок вишневий» знову гіркі роздуми — «В неволі тяжко, хоча й волі...» та «Не спалося — а ніч як море».

«Садок вишневий» у цьому оточенні виглядає маленьким зеленим острівком у безбережному морі казематної ночі та незмірного горя в'язня. Очевидно, навіть орлиним крилам Шевченка, його незборимій волі потрібні були такі острівці в його польоті у безсмертя, аби хоч на мить перевести дух, побороти своє незглибиме горе і цю довгу ніч. І такими острівками були для нього... видіння України. Недарма і сам поет признається, що в своїй уяві він часто переноситься

Хоч на годину на Вкраїну,
На неї гляну, подивлюсь,
І, мов добро кому зроблю,
Так любо серце одпочине.

Таким «видінням» є і «Садок вишневий». Змученій душі в'язня привиділась картина

омріяної гармонії, хвилинної погідності у тяжкому, суворому бутті рідного українського села.

Сьогодні я можу здогадуватися, що ці «видіння» «младенческих снов» та вірші «лютого горя» писалися в різному емоційному та стилістичному плані цілком природно. «Видіння» — начеб зумисне просто, відповідно до нелукавої природи самих «младенческих снов», ближче до поетики народнопісенної традиції. Вони надзвичайно чисті і цільні за тоном і ладом. Вірші ж про «люте горе» писалися зовсім інакше, вони складні і багатошарові як за змістом, так і за рядковою суттю. В них часом подибуєш такі емоційні перепади (від патетичної бурі до ліричного штилю), такі інтонаційні вихори і злами, таке складне поєднання політичних і філософських, історичних і легендарних, соціальних і побутових шарів, такі океанські глибини та гірські вершини, що німієш від подиву й потрясіння.

Досить послатися хоча б на «Кавказ». Що це таке? Плач за вбитими? Послання до друга? Викривальна іронія? Саркастичний сміх? Гнівна патетика? Лірична медитація?

Звичайно ж, і одне, і друге, і третє. Крім того, ще щось таке, непідвладне визначенню словом. Але все це злютовано, поєднано в єдиному сплаві, надзвичайно складному переплетінні. Це якийсь потік вогненної вулканічної лави, з якої, наче по волі божій, виліплені новоутворені гори і долини. Здається, що стихія в цьому химерному сплаві так і не перестала нуртувати за довгі роки з часів його створення. Водночас помічаєш, що все в ньому виважене, зведене «доцільно і домірно», відповідно до тонкого відчуття правди і краси. І все уклалось між дивовижно контрастними зачином та епілогом. У зачині — велично-патетичний образ Кавказу:

За горами гори, хмарою повиті,
Засіяні горем, кровію политі...

А наприкінці — найніжнішого смутку слова послання до друга:

Вітер тихий з України
Понесе з росою —
Мої думи аж до тебе...
Братньою сльозою
Ти їх, друже, привітаєш,
Тихо прочитаєш...
І могили, степи, море
І мене згадаєш.

У думах поета, в його «лютому горі» зійшлися, змішалися сльози України і кров кавказьких горців.

Усе це трохи розумію тепер, а тоді, в ті далекі часи, я був сам на сам з текстом мініатюри, написаної рукою великого майстра, «Садок вишневий коло хати...» та ще зі своєю наївністю і невіданням. Проте картина була надзвичайно схожа на ту, яку я щодень спостерігав у рідному селі літньої пори, під час косовиці, в надвечірніх сутінках. Щоправда, поверталися косарі і співали хлопці, однак це суті картини не міняло.

І я почав творити за аналогією, мимохіть підмінюючи риси українського сільського побуту деталями гірського вжитку. Цей переклад-наслідування зберігся. І коли через багато років потому я насмілився взятися за переклад деяких віршів поета і поеми «Сон», то знічено помітив: Шевченко вчив мене «віршувати», але моє недосвідчене око і нерозвинуте чуття вірша не побачили і не вгадали багато чого за його позірною простотою. А як можна було навчитися!

Шевченко компонує тут як живописець — широко і щільно, зрушуючи деталі у просторі: повернення з оранки, вечірня трапеза, сон. І все зібрано довкола образу матері: вона чекає, вона годує, вкладає спати. Усі три частини подано в супроводі музики: на початку — тихий голос пісні («співають ідучи дівчата»), затим вступає другий голос (соловей), насамкінець ці два голоси зливаються, і пісня, як вияв людської туги за волею та вічного його неспокою, водночас контрастує з нічною тишею. Складається враження ідеальної гармонії. І ще — у кожній строфі побутове поєднане з «красою вічною» природи, тим самим переведене в поетичний ряд: «садок вишневий» і хрущі, «вечірня зіронька» і голос солов'я, нічне безгоміння і дует дівчат та соловейка. Чітко дотримано дворядності романтичної антитези: земля — небо.

Усе тут просто і складно водночас... І спадає на думку, що цієї складності простоти ми не помічаємо, буває, і на схилі літ. Складність «Кавказу» видно з першого погляду. Проте і найпростіші речі у Шевченка по-своєму складні. Навіть те, що явно написане в дусі народної лірики. І в цих речах очевидним є перетворення самої природи народної пісні. Видозмінено найперш самий ліризм — він густий, піднесений, в міру індивідуалізований, а доля персонажа стає конкретнішою, внутрішньо багатшою, завершенішою. Сам персонаж перетворюється на своєрідний характер, тип.

Тому, коли спеціалісти пояснюють народність Шевченка тим, що він «мислив по-народному», в душі виникає відчуття якоїсь неправди, хоча само по собі це твердження безсумнівне. Абсолютно правильно, що Шевченко — людина з народної глибинки і мислив він, звичайно ж, по-народному. Проте хіба це і є вся правда? Чи не спрощуємо ми не лише ідеологічно, а й естетично, в плані суто поетичному? Адже самого лише покликання на боротьбу поета за народні інтереси не досить. В цьому тільки до деякої міри виявляється суть величі поета. Гадаю, це лише частка істини, і то не найголовніша.

Мислити по-народному — це було доступно багатьом, і до Шевченка, і особливо після його поетичного подвигу, коли він зумів незрівнянно збагатити, піднести на новий якісний рівень усю атмосферу духовних шукань української мистецької інтелігенції. Шевченко ж мислив не лише по-народному і не лише по-українськи та по-російськи, а ще й всесвітньо, охоплюючи світ у часі й просторі протягом усієї його історії.

Після уважного прочитання Шевченкової спадщини неминуче складається враження, що протягом усього свідомого життя його душу і думку краяли дві думи — несправедливість у людському співжитті та злодіяння в людському характері; в чому полягає причина їхнього самовідтворення в історії людської цивілізації і як віднайти засоби позбутися їх. І він шукав вирішення цих важливих проблем, звертаючись до людства, до всесвітньої історії. Історії — як минулого, сучасного і майбутнього. Однак і в цьому безберегому просторі та безмежному часові думка поета не втрачала своєї самобутності. І в цих вселенських масштабах він мислив по-шевченківськи.

І, можливо, велич Шевченка не лише в тому, що він мислив по-народному, а насамперед в тому, що він учив і учить свій народ, своїх читачів мислити по-шевченківськи. А це така вершина мислення, котра і досі приступна лише талантові й думці рідкісної сили. Шевченко ж на цій висоті почувається цілком природно, наче в стихії рідної народної пісні та невеселої селянської думи. Можливо, саме це визначає особливе значення Шевченка в духовній історії України і людства.

Зрозуміло, що вчити народ, передати його дух може далеко не кожний талановитий і навіть великий поет. На це треба мати ще й особливе моральне право, вистраждати це право як вождь, як пророк.

Тарас Шевченко якраз мав усі якості поета-пророка в ідеальній пушкінській версії — надзвичайну проникливість розуму, божественний слух, зір і мову, завжди гаряче серце. І право на місію пророка він вистраждав, як ніхто інший, усім своїм життям.

Умисел царської розправи в тому й полягав, щоб пророка перетворити на покірного підданого, котрий не відав би, що таке «духовна спрага». Але пророки такого масштабу і прометеївської сили, як Шевченко, не відступаються. Їх можна замучити в кайданах, одягти в солдатські шинелі і викинути на горючий пісок богом забутої пустелі, але перетворити на покірливих підданих — не можна, зламати волю — не можна, вбити їхнє всесильне слово — не можна.

І як не захоплюватися героїчною безстрашністю Шевченка! Він вступив у двобій з віковою несправедливістю, зі злом у царській короні. І не тільки вистояв, як біблійний Яків, «до зорі досвітньої», а й переміг. Однак сам Шевченко навряд чи розглядав це як подвиг. Для нього це було природним і єдино можливим за такої ситуації людським поводженням, шевченківським діянням, продовженням його пророчої місії, тобто творенням Людини та її моральної культури.

Правильно, звичайно, що Шевченко непримиренний борець проти зла і в суспільстві, і в самій людині. Правильно, що він ненавидів усе рабське, холопське, панське в житті людей і в духовному світі людини. Він викривав, висміював і тим самим руйнував усе те, що було отруєне в душі людини скверною рабсько-панських стосунків. Проте і це акт творчої місії пророка: треба було викоренити у свідомості, психіці, емоційному світові Людини все те, що посіяли в ній вікове рабство, холопство та прислужництво, зростила царська, панська, чиновницька тиранія. Треба було розчистити поле для засіву добра і краси, високого почуття людської гідності, правди і справедливості. І тим самим реалізувати творчу природу пророчої місії. У всіх своїх діяннях Шевченко був перш за все будівничим, сівачем і творцем.

А творив він несамовито і безутомно.

Кажуть, що відомий філіппінський поет Хосе Рісаль кращий свій вірш написав у ніч перед стратою. Шевченко твори про своє «люте горе» завжди писав саме так — наче останнє слово перед стратою. І не тільки в смислі очікування покари за своє слово. Це він знав і не сподівався на милість катів, але й не дуже боявся їхньої кари: «...кайдани собі кую (Як ці добродії дознають)». Інакше не став би всупереч царській забороні і в тюремній в'язниці, і в солдатській неволі «віршувати», сповідувати свою віру подібно до перших християн у катакомбах.

Маю на увазі другу особливість психології творчості Шевченка. Кожний твір про «люте горе» він пише, чітко усвідомлюючи, що це, можливо, остання можливість висловитись. І тому в кожний такий твір вкладає усього себе. Не одну якусь думку, почуття чи настрій, не один шар свого багатого духовного світу, а весь свій гнів, увесь біль, усю мудрість, усю любов і ненависть. Тому, як мені здається, в Шевченковій поезії ми потрапляємо в атмосферу неймовірних емоційних перевантажень. Тому-то ці поезії такі багатошарові, складні за змістом і такі незвичні за своїм поетичним складом, віршовим мистецтвом.

Дивно, але цієї майже смертельної міри творчості — творити Слово перед стратою, що вимагає від поета неймовірного напруження волі і перетворення усього духовного досвіду на один надміцний згусток, Шевченко дотримувався протягом усієї творчості. І протягом усіх цих років він творив кров'ю і сльозами серця. Воістину мав рідкісний дар «перетворювати свою кров на рубіни, свої сльози — на перла» (Луначарський про Пушкіна). І не дивно, що він так рано згорів. Незбагненно, як зносив цю смертельну муку протягом довгих років.

Поезія Шевченка тому й здатна творити в людській душі добро і красу, почуття справедливості й гідності, що сама вона круто замішана на великій любові до людей. Любові, в якій він розчинив усього себе — і свій геній, і свою пророчу мудрість, і свою мученицьку долю. І цією живою любов'ю Слово Шевченка возвеличує, облагороджує, формує наші душі, почуття і думу за особливою міркою добра, краси та справедливості. І ми, піддаючись його непереборному поетичному впливові, стаємо і лишаємося його друзями і прихильниками на все життя, або, як кажуть осетини, від чорної голови до білої голови.

Безперечно, пророча місія Шевченка триває і нині, і він обходить «моря й землі», своїм божественним словом кличе людей до добра та справедливості, до всезагального братерства і всесвітньої свободи. Але в моїй уяві він завжди стоїть на Чернечій горі, сумно дивлячись на придніпровські степи. Смуток поета зрозумілий, адже давно мовлено: багато мудрості — багато печалі. Щоправда, в його печалі багато ще і сердечного тепла, співчуття, котрих і нині так бракує людині в цьому суворому світі. І не лише це, смуток поета сповнений ще й тієї української або особливої шевченківської ніжності до людей, якій і наймення нема у людській мові.

Я відчуваю це зі своєї кавказької далини і мовчки схиляю перед ним голову, благословляючи той час, коли вперше почув голос української пісні, коли вперше прочитав по складах «За горами гори, хмарою повиті» — і затремтіло юначе серце: він знав про нас, він нас любив!

УКРАЇНО, НЕНЬКО!

Знаю, що на таке синівське звертання мають право лише рідні діти України. Але не поспішайте докоряти мені. Не всує це сказано. За марнослів'я і лестощі в моєму рідному краї людину зневажали і мали ні за

що протягом усього життя. І цю науку я всотав з молоком матері.

Завжди і скрізь пам'ятаю, що у мене є своя мати. І вона для мене якщо не найкрасивіша, то принаймні найулюбленіша на світі. Змалку рідна мати навчала мене так звертатися до незнайомої жінки: «Здрастуй, частка моєї матері!» І це означало: кожна мати на землі і тобі доводиться трохи матір'ю, перед кожною матір'ю ти маєш якусь частку синівського обов'язку. Зрозуміло, від кожної матері ти вправі чекати любові та співчуття до своєї долі. Проте твоє щастя полягає в тому, щоб щирою любов'ю, турботою, ревною працею оплатити хоча б малу дещицю свого обов'язку і перед матір'ю, яка тебе породила, і перед усіма матерями на світі.

Можливо, це риса стародавньої родової моралі, однак від того вона не стає ні застарілою, ні неприйнятною. Адже це по-людськи справедливо і тому мені до душі. Я завжди дотримуюсь цієї моральної максими, як доброї науки рідної матері в далекому дитинстві. Адже й образ України-матері ввійшов у моє серце в ті роки — з народної пісні, з віршів Шевченка, потім з української художньої та історичної літератури, з української мови.

І бачив я Україну з далеких Кавказьких гір, наче дивився на неї в перевернутий бінокль, у дивній романтичній красі, в яскравому сяянні, «торжественно и чудно». Будучи вже дорослим, я уникав очної зустрічі з українською землею. Романтичне почуття не зносить випробувань буденністю, побутовою реальністю. Проте пізніше прийшло і реалістичне розуміння речей. І я ходив по українській землі пішки, їздив поїздом, розглядав її в ілюмінатор літака. І кожного разу переконувався, що Україна нині велика соціалістична республіка. Її так змінили свобода, труд і талант народу, що розгледіти в її обличчі риси шевченківської України майже неможливо.

Розумію, яке чудове це сьогодення, однак у моїй свідомості на першому, поетичному плані залишаються й ті особливості її обличчя, характеру, які були особливо дорогі Тарасу Шевченку. І голос української народної пісні так само викликає у мене сердечний дрож. І будь-який невеличкий ставочок у степу видається мені журавлиним оком у віях із зелених верб, оком, зачарованим синявою небес над Україною. І здається, що це сама Україна дивиться на небо та й думку гадає.

Коли в моїй пам'яті осіянно народжується поетичний образ України, мені й на думку не спадає щось подібне до почуття, вираженого відомою віршованою формулою: «Какой это черт меня дернул Влюбиться в чужую страну!» Вона мені зовсім не чужа, а своя, як буває своєю мати, яка тебе не народила. І незнищенною є моя радість від того, що люблю, що маю з доброї волі взятий на себе синівський обов'язок. І тихо шепочу в далеч:

— Здрастуй і пребудь вовіки-віків, Україно, ненько!

Вересень, 1982 р.

Л. Литвинов. Київський річковий порт

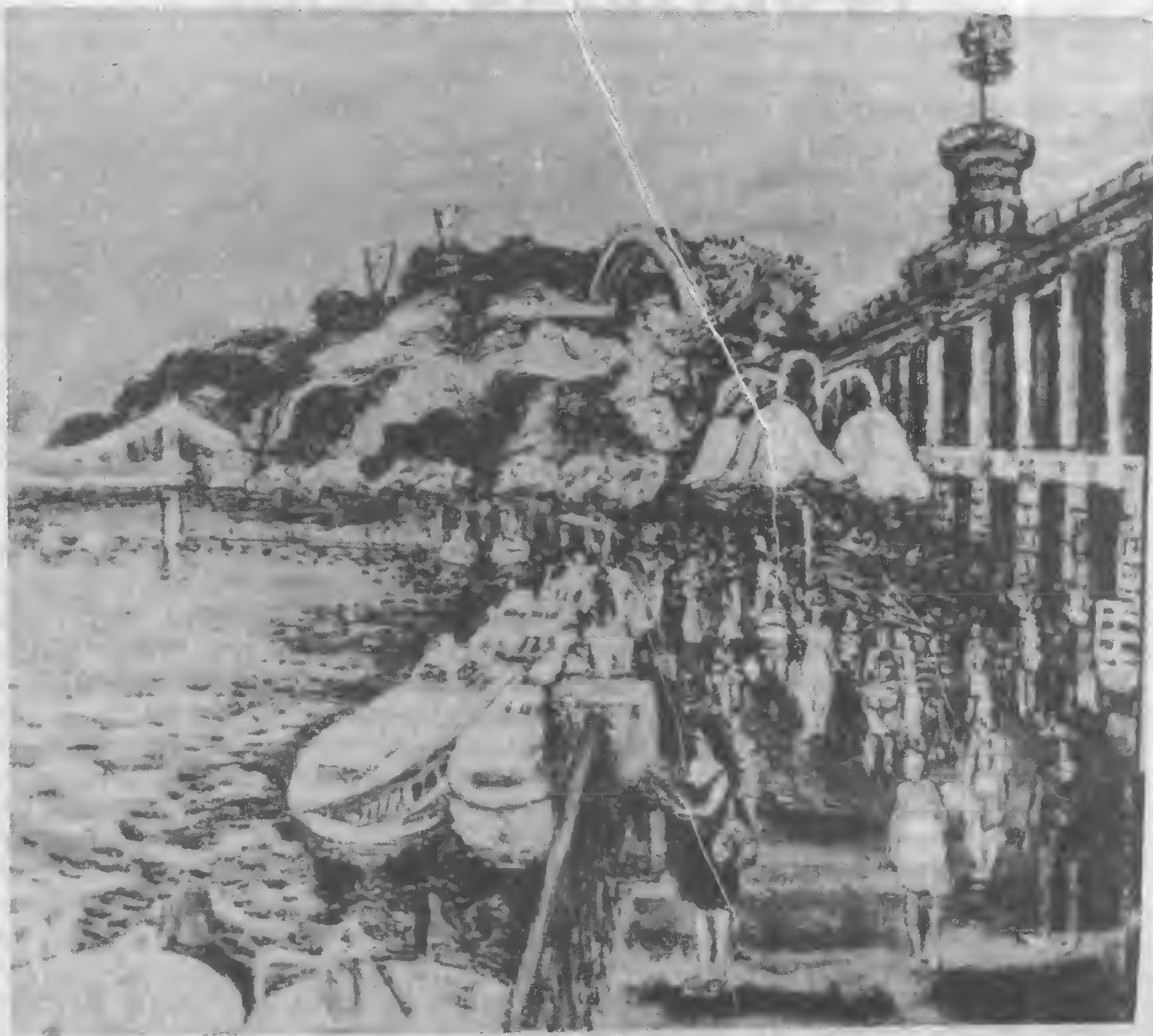

С. Федорцева, Л. Курбас, М. Куліш. Межигір'я, 1933 рік. Публікується вперше

МИСТЕЦЬКА ТРИБУНА

ЮРІЙ СМОЛИЧ: «ЩОБ, ВІДШТОВХНУВШИСЯ, ПРОСТУВАТИ ДАЛІ»

УПРОДОВЖ ЦІЛОГО ЖИТТЯ ВИДАТНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ РАДЯНСЬКИЙ ПРОЗАЇК ЮРІЙ КОРНІЙОВИЧ СМОЛИЧ ГЛИБОКО ЦІКАВИВСЯ МИСТЕЦТВОМ, НАДТО Ж ТЕАТРАЛЬНИМ ПРОЦЕСОМ. ЩЕ В 20-х—30-х РОКАХ ВІН АКТИВНО ВИСТУПАВ У ПЕРІОДИЦІ З ТЕАТРАЛЬНИМИ РЕЦЕНЗІЯМИ ТА ПРОБЛЕМНИМИ СТАТТЯМИ, В ПОЛІ ЙОГО ЗОРУ ПОСТІЙНО ПЕРЕБУВАЛА ТВОРЧІСТЬ ЦІЛОГО РЯДУ МАЙСТРІВ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ, ПОМІЖ НИХ І ЛЕСЯ КУРБАСА.

БЕЗПОСЕРЕДНІЙ УЧАСНИК ТЕАТРАЛЬНОГО ЖИТТЯ, ЮРІЙ СМОЛИЧ ПІД ПСЕВДОНІМОМ «ЖОРЖ ГУДРАН» ОПУБЛІКУВАВ НИЗКУ РЕЦЕНЗІЙ НА СПЕКТАКЛІ КЕРОВАНОГО КУРБАСОМ «БЕРЕЗОЛЯ», АЛЕ Й ЗГОДОМ, ВЖЕ ВІДІЙШОВШИ ВІД ТЕАТРУ, ПИЛЬНО ПРИДИВЛЯВСЯ ДО ТВОРЧОСТІ «ОДНОГО З ПЕРШИХ», ОСМИСЛЮВАВ ЙОГО РОЛЬ У СТАНОВЛЕННІ УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ І В 60-і РОКИ ОПУБЛІКУВАВ ЦІКАВІ СПОГАДИ ПРО НЬОГО. У ТВОРЧОМУ ДОРОБКУ ЮРІЯ КОРНІЙОВИЧА Є ЩЕ ОДНА СТАТТЯ ПРО ВИДАТНОГО РЕЖИСЕРА, ДОСІ НЕ ВІДОМА, ЯКУ Й ПРОПОНУЄМО УВАЗІ НАШИХ ЧИТАЧІВ.

ПРИНАГІДНО ЗАУВАЖИМО, ЩО ПИСАЛАСЯ ВОНА ЯК ПЕРЕДМОВА ДО ЗБІРНИКА ТВОРІВ ЛЕСЯ КУРБАСА, ТОЖ ОКРЕМІ РЯДКИ, В ЯКИХ ПОЯСНЮЄТЬСЯ ПРИНЦИП ДОБОРУ, ОРГАНІЗАЦІЇ ТА РЕДАГУВАННЯ ЗІБРАНИХ МАТЕРІАЛІВ, МИ ВВАЖАЛИ ЗА МОЖЛИВЕ ОПУСТИТИ. ЗБІРНИК, НА ДУМКУ АВТОРА ПЕРЕДМОВИ, МАВ ПОКЛАСТИ ПОЧАТОК ВЕЛИКІЙ ДОСЛІДНИЦЬКІЙ РОБОТІ ПО ВИВЧЕННЮ СПАДЩИНИ ЛЕСЯ КУРБАСА, «ДАТИ ШИРОКОМУ ЧИТАЧЕВІ ЗАГАЛЬНЕ УЯВЛЕННЯ ПРО ТВОРЧЕ ОБЛИЧЧЯ МИТЦЯ Й ГРОМАДСЬКОГО ДІЯЧА, ЙОГО ЗАМІРИ Й ПОЧИНАННЯ, ЙОГО ДОСЯГНЕННЯ Й ЗРИВИ В ТВОРЧОСТІ», А ТАКОЖ «ЗМАЛЮВАТИ БОДАЙ СХЕМАТИЧНО САМІ УМОВИ ТА ОБСТАВИНИ, ЗА ЯКИХ ЗАРОДЖУВАВСЯ НАШ ТЕАТР В ПЕРШІ ПІСЛЯЖОВТНЕВІ РОКИ».

ЗА ЧАС, ЩО МИНУВ ПІСЛЯ НАПИСАННЯ СТАТТІ, З'ЯВИЛОСЯ, ЗОКРЕМА Й У «ВІТЧИЗНІ», НЕМАЛО ПУБЛІКАЦІЙ, ПРИСВЯЧЕНИХ ЛЕСЮ КУРБАСУ Й ТОГОЧАСНОМУ ТЕАТРОВІ, АЛЕ, ЗВИЧАЙНО, ЗАЛИШАЄТЬСЯ АКТУАЛЬНИМ ПИТАННЯ ПРО ПУБЛІКАЦІЮ ТВОРЧОГО ДОРОБКУ НАШОГО ВИДАТНОГО РЕЖИСЕРА, ЯКИЙ БУВ І ДРАМАТУРГОМ, І ПЕДАГОГОМ, І ПУБЛІЦИСТОМ...

Курбас. Це ім'я для нашого сучасника повите неначе серпанком загадковості, а загадковість, «таємничість» завжди або схиляє до безоглядної романтизації, або призводить до бундючного нехтування та, кінець кінцем, несправедливого занехаяння. Та відомо, що і безоглядна романтизація, і несправедливе занехаяння мають один корінь: звичайне незнайство...

А проте критерій для визначення ролі митця може бути лише один: вага творчої діяльності в мистецькому процесі, отож і в загальному історико-культурному та ідейному житті народу. Тим-то й підстава для посмертної публікації творів теж може бути тільки одна: вага творчого доробку та його значення на шляхах дальшого розвитку мистецької творчості.

Про Курбаса, в кращому разі, знають: був такий режисер та, либонь, перед тим і актор. Мав, як ведеться, прихильників свого таланту та, як теж ведеться, й супротивників. Здійснив низку театральних постановок, які в свій час викликали бурю захоплення, та не меншою мірою і бурю осуду та гудження. Але час минув, і для теперішнього покоління митців все те залишилося «терра інкогніта»,— адже спектаклі не зафільмовано, нема й магнітозаписів: в ті часи (двадцяті роки) такого ще не робилося. Актор зійшов зі сцени — годі й відтворити його майстерство для наступних поколінь; а режисер — отой «невидимий» у свій час творець спектаклю, натхненник акторського ансамблю — і зовсім не залишив по собі сліду. Залишились на сторінках історії театру лише скупі відомості про те, що Курбас утворив був один театр, тоді другий, а потім третій, навіть чимале театральне об'єднання МОБ (Мистецьке об'єднання «Березіль»), але що то за театри, яка їхня роль, які заміри в їх утворення вкладав їхній організатор і чого досягли вони на своїй творчій путі,— про це мало що й сказано. Згадується лишень, що став Курбас творцем своєї оригінальної системи гри актора та режисерської інтерпретації театрального дійства — системи надто поширеної в двадцяті роки, яку так і найменовано: «система Курбаса». Але що то за «система», навіть у спеціальних працях театрознавців або не сказано нічого, або висловлено абстрактними загальниками. Більше говорено про те, що діяльність Курбаса викликала жваві суперечки, а інколи спричиняла справжні «бої» в мистецьких колах.

Звідки ж пізнати Курбаса прискіпливому, допитливому театрознавцеві, сучасним акторам і режисерам, що для власного зростання мусять неодмінно осягнути весь процес мистецької творчості в ретроспекції. В мистецтві не можна зробити крок уперед, не глянувши назад, не опанувавши того, що передувало твоїм мистецьким пориванням.

А Курбас був не тільки мрійник, закоханий у мистецтво театру, а і його ентузіастичний діяч, активний організатор театрального життя, сміливий новатор у мистецьких пошуках, який, експериментуючи, досяг чимало, але й хибив у своїх шуканнях.

І відбувалося все те — розгорталася й квітла його мистецька діяльність — саме в найвідповідальніший, надто плідний для мистецького майбуття час: в двадцяті роки нашого століття, при самісінькому початку нашого сучасного українського радянського театру. Тобто стояв Курбас при самій колисці пожовтневого театру революції, був одним із перших — і найперших — його діячів і родоначальників.

Тож є конечна потреба зняти отой «серпанок загадковості» — романтизації чи гудження — і повернути творця з невідомості в реальне пізнання: адже кожна прогалина, кожнісінька «біла пляма» в історії розвитку мистецтва, зокрема театру, надто в його пожовтневий період, стає гальмом в осягненні мистецького процесу, гальмом і в дальшому розвитку театрального мистецтва — затьмарює, ба й викривлює тлумачення.

Лесь Курбас був актором, режисером і драматургом, але був він також і педагогом, і публіцистом. Його творчий доробок, той, що зберігся,— надто в частині специфічно педагогічній (лекції та доповіді в навчальних театральних закладах),— величезний. Публікація його потребувала б багатотомового видання, особливо коли обійняти й режисерські розробки готованих спектаклів. До того ж ці матеріали в значній частині збереглися в стенограмах або в протокольному, так званому «живому записі», досі не скрізь до кінця розшифровані, не скрізь вивірені та засвідчені компетентними співучасниками Курбаса в педагогічній та режисерській роботі. Вони потребують ще величезної дослідницької роботи, що під силу лише чималому колективу науковців-театрознавців. Тішимо себе надією, що невдовзі це буде здійснено творчим колективом в Інституті мистецтвознавства...

Драматичні твори Курбаса (інсценізації) викликають інтерес не як літературні явища — з літературного погляду ці твори аж ніяк не шедеври, але вони промовисті документи не тільки творчої біографії режисера-новатора Курбаса та віддзеркалення етапів творчого розвитку театру «Березіль», а й якоюсь мірою є прямим відгуком на соціальні процеси того часу, виражають зміст ідейного життя тогочасної української інтелігенції. Це сторінки, яких не закреслити в історії розвитку українського, ба й взагалі радянського театрального мистецтва на шляхах шукання нового змісту і нових форм, на путях боротьби за синтез змісту й форми в мистецькій творчості. Це сторінки, котрих не обминути, коли хочеш пізнати процеси, які точилися в ті часи на ідеологічному фронті культурної революції.

Декотрі інсценізації (напр., «Джіммі Хіггінс» за Сінклером) зроблені так, що розкривають і режисерський план постановки. Це особливо цінно для сучасного театрального працівника, коли він поринає в дослідження творчого методу пожовтневого українського театру. Думаємо, що з цього можуть скористатися й сучасні актори та режисери в своїй практичній діяльності.

Інші інсценізації (наприклад, «Гайдамаки» за Шевченком) відіграли надзвичайне значення не лише як могутній агітаційний акт у роки громадянської війни (1920 рік, фронт проти білополяків), а й у справі революційного перетворення українського театру взагалі...

Ознайомлення з публіцистичними виступами Курбаса та його теоретичними викладами тим важливе для сучасного історика, теоретика й практика театральної справи, що, осягаючи весь процес становлення післяжовтневого українського театру й діалектично осмислюючи його, він зможе на відстані перейденого часу зробити для себе висновки

про те, в чому Курбас мав рацію, а де помилявся, що з його робіт пішло на користь дальшому — теперішньому — розвиткові нашого театру...

Цікаві й Курбасові зауваження щодо здійснення проблеми зв'язків з різними контингентами глядачів та міркування щодо впливу різних елементів сценічного мистецтва й таких чи інших концепцій змісту та формальних прийомів на ті чи інші групування глядачів.

І статті, і виступи на диспутах, і записи з «Режисерського щоденника», якщо переглянути їх хронологічно, демонструють, як у спостереженнях, роздумах і висновках за плином життя змінюються й погляди Курбаса: поширюється й збагачується світогляд, посилюються шукання філософських узагальнень...

Олександр Степанович Курбас народився 1887 року на західних землях України, що перебували тоді в складі Австро-Угорської імперії,— в місті Старому Скалаті на Тернопільщині, в акторській родині. Середню освіту дістав у Тернополі. Вищу — історико-філологічні факультети — у Віденському та Львівському університетах (певна річ, польською та німецькою мовами) в 1908—1910 рр.

Складне було тієї пори життя українського народу в Галичині — провінції габсбурзької «клаптевої» імперії,— під тиском реакційного цісарського урядництва, під експлуатацією великопанської, поміщицької, та дрібнобуржуазної, куркульської, стихії. Трудно велося тоді західноукраїнській інтелігенції і в соціальних обставинах, і в культурному самовизначенні: «між паном і хлопом», між заходами офіційного онімечення та польськими культурницькими впливами. Надто трудно складалося для самого Леся — в тому оточенні, з якого походив, та в тих обставинах, у яких формувалося його світосприймання: вільнодумне акторство в родинному побуті та мракобісся клерикалізму в ширших біляродинних колах. Виховуване змалку батьками прагнення до вияву демократичного українського патріотизму мусило шукати собі дороги між двома берегами суспільних тенденцій — між націоналістичним українським «народовством» та реакційним, монархічного спрямування «москвофільством», найактивнішими течіями, що в той час претендували заявляти свої права на виховання й формування світогляду української молоді.

Самий факт участі в українському культурному житті в обставинах тогочасної Галичини вважався актом поступовим — супроти режиму буржуазно-капіталістичної Австро-Угорщини. Але ж такий «поступовий» акт доконували виразники різних і надто антагоністичних соціальних категорій. В українській культурній акції брали якнайактивнішу участь і демократи, і прогресисти, і реакціонери-шовіністи, а особливо клерикали. І всі під знадливими для національно гнобленої верстви гаслами національного самовизначення, національно-культурної автономічності, національного визволення. Ці гасла писали на своїх прапорах і українець-поміщик, і українець-куркуль, і українець-ксьондз, і прогресивна, демократична інтелігенція, ба й ширший загал українських трудівників.

Як за таких умов визначити свою орієнтацію українському молодику? Надто молодику-інтелігенту, якого заздрились втягти в свій культурницький процес і німецька, і польська, і українська — на один бік реакційна, на другий демократична — думка?

Курбас-юнак ще в шкільні, гімназичні роки прагнув до літературної діяльності. Тієї пори в Галичині, де чинна була сяка-така, нехай і утиснута, культурна автономія, концентрувалося чи не все українське літературне життя — і з західних, підавстро-угорських українських земель, і з великої Східної України, гнобленої валуєвськими законами: «Украины не было, нет и быть не может». В українських журналах у Галичині друкувались і Леся Українка, і Коцюбинський та й усі інші письменники з великої України. А з галицьких письменників — Лепкий, Карманський, Пачовський — виразники тодішнього декадансу й прагнень націоналістичних, але й Кобилянська, Мартович, Черемшина, Федькович, Стефаник, Франко — виразники демократичних ідей, поборники реалізму в мистецтві.

На кого орієнтуватися літераторові-початківцеві, гімназисту сьомого класу, шістнадцятирічному Лесю?

Лесь обрав собі Івана Франка.

Франкові він надсилає свої перші оповідання («В гарячці», «Сни») — новели, що віддзеркалюють юнацьку розгубленість при перших кроках на ниві свідомого життя, сповнені суму й тривоги, але насичені протестом супроти соціальної несправедливості, проти гноблення й кривди.

Так визначив собі шлях у громадянське й мистецьке життя Лесь Курбас ще юнацької пори... Ці новели не вищі від пересічного рівня перших спроб літературного початківця. Важить інше, надто важить — з ким у серці починав свій громадянський і свій мистецький шлях Курбас. З Франком.

Та літературні спроби шістнадцятирічного юнака — то був лише вияв творчих поривань ще не усвідомлених, пошуки власного визначення на творчих шляхах ще не торованих,— поряд відбувалися спроби і на сценічному кону, в аматорських гімназичних та студентських виставах. Саме на студентській лаві, в роки навчання у Відні, Курбас і усвідомив, що пориває його не так до літератури, як до театру. В студентські роки він починає і свою артистичну діяльність...

В 1910 році Лесь вступає — вже актором-професіоналом — до театру товариства «Руська бесіда» у Львові. А в 1915-му — вже в час першої світової війни, в час трагічного стану Галичини як активного театру бойових дій між австро-угорською та російською арміями,— він у гурті товариства акторів засновує трупу «Тернопільські театральні вечори».

В ті роки й формується акторська індивідуальність Курбаса-виконавця. Кращими, за свідченням його сучасників, були в тому періоді ролі Гурмана в «Украденому щасті» Франка, Гната у «Безталанній» Карпенка-Карого, Астрова в «Дяді Вані» Чехова.

Микола Садовський мав нагоду побачити гру талановитого актора, мав можливість спізнатися з ним і відчути його оригінальну манеру гри в реалістичному репертуарі. Перейнятий тоді мрією «європеїзації» українського театру, Микола Карпович зблизився з молодим актором галицького театру, перейнятим жаданням вивести український театр з обмежених рамок побутово-етногра-

фічних традицій, і запросив його до свого театру в Києві.

У театрі Садовського в сезоні 1916 року Курбас з успіхом виконав низку ролей; серед них тодішня критика особливо відзначала Хлестакова в гоголівському «Ревізорі» та Збігнева в «Мазепі» Словацького.

Та акторська діяльність у театрі Садовського, незважаючи на успіх виступів та схвалення критики, молодого Курбаса ніяк не задовольняла.

По-перше, в талановитого актора дедалі більше давало відчути себе прагнення до іншого, ширшого й глибшого вияву своєї мистецької індивідуальності: не лише виконавця окремого образу, а організатора цілого сценічного дійства, інтерпретатора авторського задуму, самостійного митця-режисера.

По-друге, і це, мабуть, найголовніше, позиції Садовського на шляхах шукання й творення нового українського театру, його змісту, форми й стилю не були тотожні мріям і прагненням Курбаса; де в чому були навіть антагоністичні.

Ще бувши актором у театрі Садовського, виступив Курбас проти твердження Садовського, що елементи нашої культурно-національної відсталості теж можуть бути використані живлячим чинником творчого культурного процесу, бо в них наче відображаються найвиразніші риси нашого національного обличчя. Селянська стихія, селюцькі ідеали, показна етнографія, барвисті шати історичної минувшини, романтизація національної історії, таким чином, визнавалися неначе самою природою нашого мистецтва, робилися фетишем і застували світло для поступання, для шукання нових шляхів, для прилучення до загальнолюдської культури.

До речі, Садовський у своїй творчій практиці сам собі заперечував: адже то він перший здійснив на українській сцені постановки реалістичних п'єс і української драматургії, і європейського та світового репертуару.

Курбас обстоював те, що етнографізм не тільки обмежує театр, замикаючи його «в своїй хаті»,— він убиває театр: за барвистими шатами етнографії губиться людина, що є головною дійовою особою всякого мистецтва (в ім'я людини й твориться мистецтво!), губиться душа, психіка, світогляд людини. Панування в мистецтві етнографії, нехай яка вона буде гарна, принадна й мила рідному серцю,— це шори на нормальному історичному розвитку народу, найперша прикмета його упослідженого, рабського становища, отож і спосіб обмежити, спинити його культурний розвиток, суспільне буття, політичні вияви. Де етнографія найпоказніша, найбарвистіша, найбагатша? У народів відсталих, недержавних, що нидіють у колоніальній залежності від чужинців. Чорний африканський континент — негри; тубільці Америки — індійці; народи жовтої раси в Азії... І — українці в Європі. Так геть же етнографію! — проголошував Курбас. Геть примат села у мистецтві! Геть ідіотизм сільського буття! Нація не може бути тільки «сільською»: місто, робітник, інтелігент мають свої потреби, ставлять свої вимоги — самими селюцькими ідеалами їх не задовольнити. Життя для народу треба брати повно — від усіх щедрот; мистецтво може розвиватися тільки вгору — до вершин...

У колах тодішньої (дореволюційної ще пори) театральної і студентської молоді Курбас щасливо натрапив на однодумців — таких же ентузіастів на шляхах шукання й творення новітнього театру. З цією групою, ще бувши у складі театру Садовського, Курбас утворює чи то студію, чи то театр, який так і найменовано — театр-студія. Пізніше цей театр-студія прибрав собі назву «Молодий театр».

Власне, саме з цієї пори й починається справжня творча біографія Курбаса-режисера, театрального новатора, митця самостійного і самобутнього, яким і вписується він в історію українського театру...

В «Молодому театрі» Курбас виступав ще і як актор у низці ролей, залишившись у пам'яті свого покоління блискучим виконанням ролі Едіпа в «Царі Едіпі» Софокла.

Та найбільше, певна річ, виявив він себе в своїй ролі — режисера-постановника, мистецького керівника колективу й ідеолога «молодотеатрівства».

Поставив Курбас у «Молодому театрі» «Царя Едіпа», «В пущі» Лесі Українки, «Івана Гуса» та «Великий льох» за Шевченком, «Горе брехунові» Грільпарцера, «Йолю» Жулавського. Готував, та не встиг здійснити ще кілька вистав. Вдавався до постановки й інших, прохідних, «хлібних», за театральним жаргоном, п'єс, що давали змогу сяк-так існувати зовсім новому, не звичному для українського глядача мистецькому колективу.

Треба сказати, що Курбас сам наперед визнавав недоречність цих п'єс у планах творчих пошуків і картав себе за цей компроміс — допуск у репертуар «хлібних» п'єс типу псевдоромантики «Йолі» Жулавського чи псевдопсихологізму «Чорної пантери» Винниченка.

Треба також відзначити, що утворенню й діяльності «Молодого театру» чинили перешкоди не лише театральні конкуренти — з антриприз старого побутово-етнографічного українського театру, а й діючі в той час реакційні кола та сама тодішня влада на Україні (гетьманська) й німецькі окупанти.

Та були й нонсенси в діяльності Курбаса в час існування «Молодого театру» не лише в питанні репертуару, а й у спробах теоретизування. Курбас, наприклад, заперечував тоді... вплив російського театру на «Молодий театр», аргументуючи це тим, що, мовляв, група акторів, що утворила «Молодий театр», взагалі російського театру широко не знала, знайомлячись з ним лише через спектаклі київського театру Соловцова. Водночас він був схильний шукати коріння тих впливів у малярстві Сезанна й Пікассо,— так наче смаки й дочасні захоплення цієї групи акторів, а насамперед її лідера, могли переважити нехай і не усвідомлювані впливи оточення й культурні традиції, в яких члени цієї групи виховувались змалку й формували свій світогляд та смаки.

А втім, не хто інший, як сам Курбас зумів дати найглибший аналіз та найсуворішу критику «Молодому театрові»...

«Молодий театр»,— пише Курбас,— виріcши під змішаним впливом класики й модернізму, неоромантики й символізму Ведекінда й Петера Альтенберга, під впливом цього оригінального різностильового букета, що так прекрасно ілюструє культуру зарозумілого багатого буржуа при тодішній конкретній

громадській обстановці, був театром еклектики і стилізації...»

І Курбас гостро засуджує пізніших наслідувачів «Молодого театру», його епігонів, які прийняли здобуток «Молодого театру» за певний незмінний еталон і роками, з року в рік наслідують його, зупинившися тим самим на місці, а навіть фактично йдучи назад.

Бо сам Курбас ніколи не канонізував своїх звершень і не раз навіть зрікався здобутого, засуджував та заперечував те, що недавно сам же проголошував і стверджував на певному етапі своїх шукань. Як заперечив він колись старий театр естетизованого етнографізму й поринув у творчі шукання з колективом «Молодого театру», так через рік-два він заперечив принципи, на яких творив у «Молодому театрі», й виступив з декларацією МОБ (котру теж згодом піддав самокритиці), а епігони «Молодого театру» так і закостеніли на рівні «Молодого театру», сприйнявши той етап за найвище, мовляв, «остаточне» досягнення.

Хіба в мистецтві може бути таке — «остаточне»?

Адже мистецтво — неспинний процес, що відбувається водночас із околишнім життям та усіма змінами в ньому, йде слідом за ним, а інколи й забігає наперед.

У роботі Курбаса взагалі характерно, що навіть у кожному показі глядачеві нового спектаклю він знаходив щось для себе нове і в черговому показі висував його на зміну ствердженому в виставі попередній. Тим паче у своїй програмній діяльності: європеїзація — деструкція — експресіонізм — динамічний реалізм,— декларував рік у рік Курбас. Навіть такий самобутній талант, як Курбас, у ті часи не міг уникнути усіх тих поширених тоді горезвісних «ізмів».

Був Курбас завжди у русі, сам натурою був рух — постійно в неспокійній зміні: типовий шукач, слідопит, мисливець, новатор. Не з тих новаторів, що визначають собі мету, впевнено простують до неї, здобувають її та переможно стверджують. Він був з тих, що ніколи не задовольняються знайденим, приймаючи його тільки як черговий крок, тільки як етап, тільки як трамплін, щоб, відштовхнувшися, простувати далі — в перспективу, далеко не завжди виразно видиму.

«У мистецтві,— казав Курбас,— шукання не можуть припинитися. Якщо в мистецтві припинити шукання, якщо мистецьку творчість спинити на мить,— вона гине, перестає бути мистецтвом, перетворюючись у кращому разі лише в пам'ятку про певний етап у мистецькому процесі».

Інколи черговий рух був здобуток, що виводив Курбаса на вищий щабель у його творчому зростанні, іншим разом він хибив, і доводилось тупцювати на місці або й втрачати щабель здобутий.

Коли приглянемося послідовно до виступів Курбаса з року в рік, то в тому періоді (1916—1919 роки особливо) в мисленні Курбаса ще дає себе виразно відчувати ідеалістичність світогляду: Курбас мислить діалектично, але то не матеріалістична діалектика, а діалектика ідеалістична. І лише пізніше, в двадцятих роках, ми починаємо відчувати, як формується й міцнішає матеріалістичність у його світогляді, як,— цілком очевидно, під впливом глибшого обізнання з марксистською наукою,— його світогляд вияснюється, і він стає на позиції матеріалістичного бачення світу.

З цього погляду — та й з усіх поглядів — треба відзначити як епохальну постановку інсценізованих Курбасом Шевченкових «Гайдамаків».

«Молодий театр» на той час (1920 рік) вже не існував, і цю постановку здійснено в новому театрі, який утворився з молодотеатрівської молоді та колективу тодішнього театру імені Шевченка. В інтересах спектаклю це мало велике значення, бо участь у спектаклі взяли майстри значного сценічного досвіду, піднімаючи та ведучи за собою колишню молодотеатрівську молодь. Спектакль, як відзначала тогочасна критика, став справжнім мистецьким шедевром: він демонстрував і високомайстерну гру цілого ансамблю, і водночас був новаторським у всіх сценічних прийомах. Громадська думка визнала, що «Гайдамаки» Курбаса за Шевченком поклали початок українському революційному театрові.

Так, «Гайдамаки» зробили справжню революцію в українському театрі, і, власне, від постановки «Гайдамаків» слід писати історію радянського періоду в українському театральному мистецтві.

Про силу спектаклю та його високу патетичність свідчить самий факт реакції глядачів, переказуваний нині як легенда. Першими глядачами були червоноармійці, які зразу відбували на білопольський фронт,— і, захоплені високою патетикою дійства під час масової сцени освячення ножів з хоровими вигуками «кари панам, кари!», експансивні глядачі зривалися з місць, стрибали на кін і з цими вигуками прилучалися до акторської масовки. Характерно, що цей заклик: «Кари панам, кари!» — пішов за глядачами на фронт, і, кидаючися в кінну атаку з оголеними шаблями, кавалеристи Котовського гукали тепер: «Кари панам, кари!»

Історик театру, оглядаючись на початковий період українського радянського театру, не може не відзначити виняткове, перетворювальне й конструктивне значення Курбасової постановки «Гайдамаків». Поза тим, що в свій час ця постановка блискуче виконала безпосередню агітаційну функцію у фронтових умовах громадянської війни, тобто стала зразком високої ідейності мистецтва, вона ще й відіграла вирішальну роль на шляху творчих шукань: досягнуто значного успіху в домаганні синтезу змісту і форми сценічної дії; доведено також, що ідейно виразним та впливовим у нашій сучасності може бути будь-який факт історичної давнини, коли інтерпретувати його очима сучасника. А ще: покінчено з канонами старого, дореволюційного українського етнографічно-побутового театру, в якому естетизація історичної романтики була чи не наріжним каменем. Адже «Гайдамаки» Шевченка — твір історичного сюжету і високоромантичної патетики, але Курбасова постановка зовсім зреклася естетизації етнографічних елементів, а піднесена романтичність сюжету стала органічною в загальному реалістичному плані постановки, дарма що відкинуто геть будь-яку натуралістичну деталізацію (в оформленні сценічного майданчика насамперед та в аксесуарах). Глядач легко сприйняв новаторські пошуки режисера, дарма що ключ оголеної умовності в постановці був для нього зовсім незвичний, новий.

В цьому і важливе формальне досягнення вистави «Гайдамаків».

І не дивно, що слідом за Курбасом «Гайдамаки» поспішав поставити й кожний український театр у провінції, або використовуючи Курбасову інсценізацію та намагаючись скопіювати його постановку, або роблячи спроби власних інсценізацій і теж орієнтуючись на Курбасів досвід.

Так у горнилі громадянської війни народжувався український театр революції. Так обома ногами на грунт радянського театру ставав і Лесь Курбас.

У тисяча дев'ятсот двадцять другому році, коли відгриміли вже бойовища громадянської війни й було покінчено з усіма іноземними інтервенціями, Курбас заснував Мистецьке об'єднання «Березіль». Характерно, що шефство над діяльністю МОБ взяла Червона Армія — сорок п'ята стрілецька дивізія, зв'язки з якою і зароджені, власне, «Гайдамаками».

Мистецьке об'єднання «Березіль» — черговий етап творчих шукань Леся Курбаса — проіснувало лише близько п'яти років, до часу переїзду з Києва в тодішню столицю України Харків, коли від МОБ лишився тільки театр «Березіль».

Що таке МОБ?

Це були чотири акторські майстерні, що провадили навчання, тренаж і готували спектаклі переважно з мистецької молоді. П'ята майстерня (за нумерацією вона рахувалася, либонь, третьою) готувала прообраз пересувного мандрівного театрального колективу для обслуговування сільської периферії — в найбільш досконало-портативних формах і принципах ставлення кожної п'єси, а не тільки спеціально «для села» примітивізованих малих постановок. Шоста майстерня була методологічна, звалася, власне, «станція» в ряді інших подібних інстанцій, що підлягали режисерському штабові МОБ, інституції найповажнішій, що була душею Курбаса, і сам Курбас в ній також був душею. Крім того, МОБ видавало журнал «Барикади театру», друкувало сценки та інсценізації для поточної політагітаційної роботи, а також організувало перший на Україні музей, який пізніше було передано Академії наук УРСР і який — єдиний, мабуть, із березільських починань — існує фактично й досі як інституція державна.

Якщо існування МОБ та вся його творча діяльність стала одним з етапів взагалі в розвитку українського пожовтневого театру, то в творчій біографії Курбаса це основний і завершальний період у його мистецькому самовизначенні.

Окрім низки спектаклів, здійснених майстернями МОБ та пізніше керованим Курбасом театром «Березіль», з-поміж яких декотрі стали щаблями сходження вгору українського радянського театру, а інші викликали гострі дискусії, заперечення й критику,— які наслідки п'ятирічного існування МОБ?

Насамперед виховання плеяди акторів, і досі найвидатнішої групи митців в історії українського радянського сценічного мистецтва: Бучма, Гаккебуш, Крушельницький, Чистякова, Гірняк, Ужвій, Мар'яненко, Нещадименко, Сердюк, Антонович та багато інших. По-друге, виховання плеяди режисерів: за п'ять років МОБ і далі театр «Березіль» виховали (або «перевиховали») незрівнянно більшу режисерську когорту, аніж усі інші, разом узяті, українські театри: Лопатинський, Василько, Балабан, Дубовик, Бондарчук, Кудрицький, Тягно, Ігнатович, Долина, Скляренко, Бортник, Верхацький та інші. Режисерська «закваска» Бучми й Крушельницького теж з березільського почину. По-третє, висунення на арену сценічної діяльності художника в зовсім новій, нині поширеній уже, системі діяльності — не тільки як «оформлювача» вистави, а інтерпретатора її, поруч з режисером, засобами зовнішнього показу внутрішнього змісту спектаклю: Петрицький, Меллер, Елева.

І, нарешті, «система Курбаса».

«Система Курбаса», як відомо старшому поколінню, захопила в ті роки найширші кола театральної молоді, поширилась блискавично, стала навіть театральною «модою» і, здобувши на цьому шляху чимало епігонів та профанаторів, хутко себе скомпрометувала, як і всяка інша мода. Але в найталановитішому активі, що сприйняв і опанував цю систему, вона високо піднесла творчі можливості багатьох акторів і режисерів, вивела їх на високості мистецької творчості й залишилася в творчому арсеналі найвидатніших майстрів сцени — Бучми, Мар'яненка, Крушельницького, Гаккебуш, Чистякової, Антоновича, Сердюка, інших.

Була це система акторського тлумачення образу та відтворення його на кону перед глядачем; система роботи актора над собою для опанування акторською майстерністю; система режисерського аналітичного препарування драматургічного матеріалу та відповідного мистецького перетворення його в синтетичне сценічне дійство.

Для актора сенс Курбасової системи полягав у боротьбі проти мертвеччини староакторських традицій, у шуканні нових способів вияву та впливу на емоцію й рацію сучасного йому глядача; в удосконаленні способів, набутих попередніми поколіннями акторів та іншими школами сценічної майстерності після критичного їх осмислення.

Для режисера її сенс — у розкритті ідеї спектаклю в с і м а засобами сценічного виявлення і в с и н т е з і всіх елементів сценічного дійства (п'єса, актор, ансамбль, художник, композитор): спектакль-симфонія.

І від актора, і від режисера Курбас категорично вимагав точної фіксації знайденої абетки для розмови з глядачем — з метою максимального взаєморозуміння.

Курбас завжди підносив у примат і д е ю — ідею твору, ідею мистецького задуму, соціальну вагомість змісту, але категорично вимагав шукати найточнішої й найдосконалішої ф о р м и — найвідповіднішої для розкриття ідеї п'єси.

Мистецтво може бути тільки довершеним, найдовершенішим — інакше воно не мистецтво. Звідси й значення форми, тобто сили впливу на глядача в мистецькому творі. Тільки високе мистецтво має право претендувати на важливість своєї функції в соціальному житті. Звідси нещадна боротьба проти спрощенства, вульгаризації, штампу.

Всі ланки компонування спектаклю — режисер, актор, композитор, художник, навіть обслуговуючий, технічний персонал — завжди мають бути свідомі визначеної для цього спектаклю ідейно-художньої мети, тобто соціальної ваги самого задуму, жаданого політичного та естетичного ефекту. Так само

Курбас вимагав, щоб кожний актор, художник, композитор діяв з максимальним розумінням свого предмета; режисер, художник, композитор досконально вивчали обставини виконуваного драматургічного сюжету — епоху, соціальне середовище, історичну ретроспективу та перспективу; актор — у цьому ж плані — опановував образ і визначав своє ставлення до образу та інших дійових осіб. «Система Курбаса» рішуче й категорично виводила всі ланки сценічної творчості з хащ інтуїції у простори свідомості: мистецтво — акт вияву людської свідомості, а не підсвідомого імпульсивного почування,— так, либонь, і формулював своє кредо Курбас.

Отож, ідучи за «системою Курбаса», актор «Березоля» досконально володів своїм тренованим і загартованим у тій «акробатиці» тілом; так само непогано володів і виробленою на психотехнічних етюдах мімікою. Гірше опановував він слово (за винятком найталановитіших — Бучми, Крушельницького, Гірняка). Та було це не тому, що сама «система» нехтувала словом, а тому, що мистецтво слова — цей найтонший і найважливіший інструмент в акторському арсеналі — за короткий, лише кількарічний період існування театру «Березіль» ще не встиг вийти на найвищий рівень майстерності. Ідучи за Курбасовою вимогою лаконізму й виразності інтонації та жесту, актор раніше встигав опанувати міміку й жест: це виявилося простіше й легше, ніж інтонація, тобто слово, що в акторській професії найважче.

Вимагав Курбас від актора надзвичайно багато — можливо, жоден режисер і провідник театру не був такий «нещадний» у своїх претензіях до актора. Актор, який не вмів образно мислити, як мислить образами письменник, поет, художник,— такий актор для Курбаса не існував: Курбас одвертався від нього і забував про його існування в колективі. Уміння образно мислити, за Курбасовим визначенням,— основне й найперше в мистецтві художнього перетворення, і він проповідував образне «інакомислення» за допомогою асоціацій.

Не менше вимагав Курбас і від режисера, тим паче що обстоював чільну, вирішальну роль режисера в творчому процесі: він стояв за театр єдиної волі режисера.

Ця Курбасова позиція спричинила чимало суперечок. Нарікання на Курбасову режисерську «імперативність» чулися головно від акторів старшого покоління, що мали вже чималий сценічний досвід, акторська індивідуальність яких уже сформувалася. Курбасові закидали, що він пригнічує ініціативу актора, нав'язує йому своє тлумачення виконуваного образу. Головним чином з цієї причини при самому початку роботи МОБ і театру «Березіль» з нього вийшла ціла група старших майстрів. Правда, за якийсь час більшість із них повернулася до театру, щоб працювати таки разом з Курбасом. Треба думати, що відхід тієї групи старших акторів від Курбаса був спричинений не так «імперативністю», як незвичкою старших майстрів сприймати вказівки режисера, адже в старому театрі чільною постаттю в трупі був її «прем'єр», а режисер — тільки організатор спектаклю. Повернулися ж найбільш творчі індивідуальності саме тому, що збагнули: вказівка від творчо дужчої індивідуальності йде тільки на користь твоїй власній майстерності.

Аналогічні непорозуміння були в Курбаса з драматургами: у взаєминах режисер — драматург Курбас вирішальну роль залишав за режисером-постановником. Текст п'єси він завжди ламав сяк і так — інколи ставлячи сюжет з ніг на голову,— цим відштовхнув від театру декого з тогочасних драматургів.

А втім, тут Курбас раз у раз сам собі заперечував. Адже починав він свою власну драматургічну діяльність, інсценізуючи літературні твори, в часи гострої репертуарної кризи — коли п'єс, еквівалентних вимогам часу, або зовсім не було, або писалися вони за старими традиційними зразками, так би мовити, в старі міхи наливалося молодого вина. Але тільки з'явився драматург, який творчістю своєю відповідав шуканням Курбаса (Микола Куліш), Курбас зразу залишив свої інсценування, і кращі спектаклі, котрі здійснив у цей період, були саме за п'єсами Миколи Куліша.

Треба, до речі, відзначити, що чимало теоретичних міркувань, висловлених Курбасом у його статтях чи виступах у двадцятих і особливо перед двадцятими роками, сучасний читач сприйме як наївність або непорозуміння, бо самий плин розвитку мистецького життя давно вже спростував такі постулати. Але, вважаємо, саме тому й варто спинити на них тепер увагу, щоб осягнути, як же розвивався творчий процес у театрі від тих далеких років першого початку і до нашого сьогодні. Мистецтво — безперервний ланцюг шукань, знахідок або втрат, і жодної ланки з цього ланцюга не викинеш: розпадеться. І позиції того чи того митця або цілого творчого колективу — то тільки слова у дискусії, неспинній дискусії — чи в пресі, чи з трибуни диспутів, а чи й у сценічній демонстрації нового спектаклю...

Треба, проте, сказати, що до вживаної в ті часи (двадцяті роки) термінології доводиться ставитись обережно: тогочасне вживання тих чи тих термінів не скрізь відповідає нашій сучасній термінології. Ось, наприклад, у «Театральному листі» та й в інших виступах Курбас, скажімо, заперечує реалізм. Та з самого викладу й аргументацій ми розуміємо, що йдеться не про реалізм як метод чи стиль, тим паче філософську категорію, а лише про ідейно й художньо інертний, статичний у своїй традиційності театр старого, дореволюційного типу. Фактично Курбас критикує й заперечує той комплекс ідейних позицій та художніх прийомів («фотографізм», «копіїзм», шаблон, штамп), який ми нині іменуємо натуралізмом, теж, мабуть, неправильно, тільки умовно.

Курбас сам шукає уточнення термінології, і пізніше («Наш сезон 1927—1928 рр.») визначає розуміння реалізму як методу, опертого не на індивідуальний, а на соціальний досвід, уточнює, що, заперечуючи «реалізм», він має на увазі лише «натуралістичнопсихологічну» форму реалізму, тобто традиційний, ремісничий, закостенілий у штампах дореволюційний театр («синельниковщина» та «соловцовщина»).

Так само і з терміном «символізм»: приймаючи інколи філософськи правильне тлумачення й картаючи символізм як занепадницьку течію в буржуазному «мистецтві для мистецтва», Курбас інколи плутає це розуміння з комплексом сценічної символіки в акторському виконанні.

На таку невиразність для сучасного читача натрапляємо і при вживанні Курбасом політич-

ної термінології. Так, у статті «Шляхи «Березоля» й питання фактури» Курбас вживає термін «націоналізм» зовсім не в тому розумінні, з яким ми адресуємо цей термін до ідеології українського буржуазного націоналізму. Ми вживаємо нині термін «націоналізм» як термін антагоністичний до терміна «інтернаціоналізм». А Курбас при початку своєї діяльності на полі радянської культури вдавався до цього терміна як до звичного йому в побуті колишньої Австро-Угорської імперії, коли хотіли схарактеризувати образу національних почуттів українців, їхній опір реакційним, спрямованим супроти вияву українського патріотизму силам.

Вважаємо за потрібне зробити всі ці зауваження, щоб допомогти сучасному читачеві зорієнтуватись у висловлюваннях Курбаса — правильних і хибних, а також у самому мистецькому процесі мало не півстолітньої давності...

В свій час... мені доводилось висловлюватися з приводу кожної з вистав «Березоля», бо я працював тоді постійним театральним рецензентом. Тому фахівців театрознавства, котрі зацікавляться тогочасною оцінкою цих спектаклів, засилаю до першоджерел, до органів преси, в яких мені доводилося виступати,— до газети «Вісті», «Комуніст», журналів «Життя й революція» та «Червоний шлях», а також до журналу «Нове мистецтво», в якому огляди спектаклів «Березоля» я публікував під псевдонімом «Жорж Гудран». А ще до мемуарних записів під назвою «Курбас», опублікованих у журналі «Прапор» (1968, № 6).

Двадцяті роки нашого сторіччя — надто важливий період в історії українського театру, адже це був період зародження радянського театру. Обставини були надто складні — адже культурна революція в нашій країні тоді тільки-тільки починалась. Радянська країна тільки-тільки закінчила збройну боротьбу проти навали іноземних імперіалістичних загарбників та на фронтах внутрішньої громадянської війни; творити нове революційне мистецтво прийшла молодь, яка не була озброєна ні досвідом, ні спеціальними знаннями, і головним рушієм в її творчості був тільки ентузіазм, жадання віддати свої молоді сили на творення мистецтва революції; марксистська наука також тільки починала розвивати постулати, які мали зорієнтувати й організувати мистецьку творчість в її спрямуванні на служіння інтересам народу в будівництві соціалізму: покоління перших будівників радянського мистецтва тільки-тільки починало опановувати ленінізм. Умови творчої діяльності також були надміру складні: адже треба було творити не на чистому місці, а на полі, забур'яненому залишками й традиціями старого, дореволюційного мистецтва, в якому панували різні буржуазні та дрібнобуржуазні напрямки, теорійки та шкілки, і при початку доводилось не так будувати, як руйнувати, розчищаючи місце для нового будівництва. Чимало хибили в тих складних обставинах та умовах «першовідкривачі» в нашому поколінні, чимало наробленo огріхів у тодішніх запальних та непримиренних суперечках між різними групуваннями молодих митців, чимало допускалася хиб і тогочасна критика, адже й критики були теж тільки «першовідкривачами». Все це треба брати до уваги нашому сучасникові тепер, мало не через півстоліття, оглядаючись на ті часи з вершин нашого культурного сьогодні, коли й досягнення нашого мистецтва — мистецтва, просякнутого комуністичною ідеологією, що знайшло за минулий плідний час і ствердило свій творчий метод, метод соціалістичного реалізму, величезні, коли й критична думка, озброєна могутнім ленінським ученням, широко й глибоко бачить і творчу перспективу, і вміє глянути ретроспективно.

Олександр Степанович Курбас — один із тих перших, що започаткували творення українського радянського театру, і весь той перший творчий період він пройшов день у день у високій творчій активності, віддавши рідному мистецтву від свого таланту дуже багато. Були на його творчому шляху й видатні досягнення, що стали основоположними для радянського театру, були й зриви, які на час гальмували поступ керованого ним театру «Березіль»,— у творчому процесі інакше й бути не може. На жаль, Олександр Степанович зарано зійшов з творчого шляху — в розквіті своїх творчих сил, не встиг, отже, зробити сам підсумки свого творчого доробку. Тепер це належить зробити молодому — вже й третьому по ньому — поколінню митців та мистецтвознавців. Багато що з Курбасових здобутків може бути використано сучасною творчою молоддю, а що використане бути не може — буде відкинуте.

Роль Курбаса в тогочасному творчому процесі була величезна, тож і значення всіх напрямків творчої, наукової й педагогічної діяльності Курбаса важко переоцінити.

11 червня 1969 року

Публікація ОЛЕНИ СМОЛИЧ

ГАЛИНА СИЗОНЕНКО, ФЕДІР СИЗОНЕНКО

ЧЕРКАСИ І ЧЕРКЕСИ

Наше рідне місто — старовинні Черкаси — готується до свого 700-річчя.

Звідки ж походить його назва? Це питання зацікавило нас, і свою версію ми вирішили викласти в цьому листі.

В давньоруських літописах часто згадуються люди під різними назвами — **черкаси** і **черкеси**. Цікаво, що нині на території Радянського Союзу є понад 120 населених пунктів, які мають похідну назву від стародавнього слова **черкаси**. У Львівській області, зокрема, залізнична станція називається Черкаси, і населений пункт Дмитрівської сільської Ради також Черкаси.

У XVI—XVII ст. у російських офіційних документах всіх українців Середньої Наддніпрянщини називали **черкаси**. Після возз'єднання України з Росією в 1654 р. назву «черкаси» заступив термін «малоросійські козаки».

Звідки ж і коли з'явилися оці збірні назви людей чи збірні етноніми — «черкаси» і «черкеси»?

Давно відомо, що козаки-черкаси жили на дніпровських берегах задовго до навали орд Батия, а у XIII ст. побудували місто Черкаси. Існувала пряма ідентичність збірної назви людей «черкаси» і «черкеси» Середнього Подніпров'я і тих, що жили на Північному Кавказі.

В минулому назва людей «черкаси» і «черкеси» була повита темрявою невідомості. Однак за останні роки, особливо у зв'язку з підготовкою до ювілею Черкас, проведені значні наукові пошуки, внаслідок яких нам вдалося показати суть цих загадкових термінів.

Радянський учений Дж. Н. Коков переконливо довів, що суть назви «черкаси» бере свій початок від осетинської назви «черкасаги», що означає «орли». Від цього слова походять скорочені літописні слова **черкаси** і **касоги**. Давні осетини своїх сусідів-слов'ян, русинів Тмутороканського князівства та п'ятигірських русів і адигів за їхню хоробрість і відвагу у боротьбі зі східними ордами називали «орлами», тобто **черкасами**. Отже, стародавня назва міста Черкас теж, виходить, означає Орли.

Щодо другого етноніма — **черкеси**. В X ст. після походів Святослава Ігоровича під владою Київської Русі опинились у 965 р. північнокавказькі народи — касоги і яси. Для охорони земель Тмутороканського князівства Святослав у тому ж 965 році залишив там значну частину своїх воїнів-русів, яка влилась у загальну масу слов'янського населення, що проживало в районі П'ятигір'я і Тмуторокані. Ці землі межували з боспорськими греками, які називали жителів Тмутороканського князівства і П'ятигір'я, тобто давніх слов'ян, адигів, асів і ясів, **керкети** або **керкеси**, тобто **черкеси**. Пригадаймо, що у грецькому алфавіті букви «ч» немає. Вона замінюється буквою «к». Ось чому слово **керкеси** або **керкети**, яких у своїх працях згадують античні письменники Птоломей, Стробон та інші, треба читати як **черкеси**.

Грецьке слово **черкеси** перекладається російською та українською мовами як кучер волосся на голові, чуб або хвіст. Справа в тому, що воїни русів Тмутороканського князівства, як і адиги, кабардинці та яси, носили полегшену зачіску — на бритій голові залишали на маківці довгий пучок волосся (оселедець), який часто закладали за вухо. За таку зачіску стародавніх сусідів Боспорського царства греки прозвали **черкесами**. Звідси випливає, що назва «черкеси» була дана в давнину різномовному населенню Північного Кавказу як збірна (слов'янам, адигам, кабардинцям, ясам та іншим).

Декілька слів про воїнів-русинів Тмутороканського князівства і П'ятигір'я. Вони відрощували довгі вуса і голили бороду. Були озброєні кинджалами, шаблями, сагайдаками, луками. На себе вдягали панцир. Сидячи на коні, воїн накидав на себе повстяну накидку так, щоб його права рука була вільна.

Тривале проживання русинів на південному форпості Київської Русі — Тмуторокані і П'ятигір'ї — в сусідстві з адигами привело до взаємного збагачення традицій обох народів. Козаки-русини передали адигам деякі традиції одягу, сідла, будівництва житла. Від адигейців русинам передалась жагуча любов до коня, якого вони цінили понад усе.

З'ясувавши походження етнонімів **черкаси** і **черкеси**, ми не можемо згодитись з повідомленням деяких істориків минулого часу про те, що група п'ятигірських козаків-черкас, яка прибула із курських земель в 1282—1284 роках на територію прочеркаських городищ і побудувала місто-фортецю Черкаси, була адигейцями. Не враховувалось тут і те, що із Північного Кавказу неодноразово поверталися давньоруські воїни-руси на Середнє Подніпров'я і з собою приносили назви **черкаси** і **черкеси**. Деякі історики минулих століть з невідомих для нас причин не враховували того, що слова **черкаси** і **черкеси** літописці вживали як збірну назву різномовних людей, які жили на великій території — від Середнього Дніпра до Кавказьких гір (давні руси, адиги, кабардинці, осетинці, чорні клобуки та інші).

Отже, збірні назви людей або етноніми **черкаси** і **черкеси** виникли у сиву давнину на Північному Кавказі, де воїнів за відвагу називали **орли** — **черкаси**, а за їх зовнішню військову ознаку — зачіску з кучером на бритій голові — **черкеси**.

ЛИСТ ДО РЕДАКЦІЇ — ЛИСТ З РЕДАКЦІЇ

До редакції журналу «Вітчизна» надходять листи від письменників, художників, учителів, автори яких потребують тієї чи іншої консультації, роз'яснень тощо. Більшість цих листів зачіпає питання авторського права, пенсійного забезпечення, трудових спорів.

Справді, час від часу між письменниками і видавцями, художниками і організаціями-замовниками, вчителями і адміністрацією шкіл виникають, так би мовити, виробничі конфлікти, які найчастіше зумовлені тим, що одна із сторін не досить обізнана з існуючим законодавством. Оскільки ж усі ці стосунки регулюються нормами права, редакція під своєю традиційною рубрикою «Пошта «Вітчизни» віднині даватиме юридичні консультації за профілем журналу — для творчої інтелігенції.

На листи читачів відповідатимуть кваліфіковані фахівці.

Письменник К. звернувся до редакції з проханням: «Розкажіть, будь ласка, про порядок розгляду рукописів у видавництві. Цікаво, в які строки має бути розглянутий рукопис, а автора повідомлено про наслідки? Чи встановлена відповідальність видавництва за порушення цих строків?»

Друкуємо відповідь фахівця з авторського права.

Основні питання організаційно-творчої роботи видавництва з автором до укладення договору регламентуються типовим положенням про підготовку текстових оригіналів неперіодичних видань до випуску, затвердженим наказом Держкомвидаву СРСР № 479 від 9.11. 1982 р. Згідно з цим положенням кожен рукопис, що надійшов до видавництва без договору, тобто з ініціативи автора, повинен бути розглянутий при обсязі до 10 авторських аркушів у строк до трьох місяців, а при більшому обсязі — протягом трьох місяців, причому на кожні п'ять авторських аркушів понад десять додається ще по одному місяцю.

При оцінці бездоговірного рукопису видавництво, зважаючи на якість і тематику твору, може відхилити його без рецензування, якщо непридатність рукопису до видання очевидна. Видавництво може також надіслати рукопис на рецензування, а потім розглянути його на редакційній раді. При негативній оцінці рецензентів і членів редради рукопис відхиляється, а при позитивній оцінці та введенні його в план редакційної підготовки видавництво повинне повідомити автора про умови, на яких воно вважає за можливе укласти договір і прийняти рукопис до видання.

В будь-якому разі видавництво зобов'язане розглянути бездоговірний рукопис і письмово повідомити автора про наслідки в межах строків, встановлених типовим положенням. Порушення цих строків тягне за собою дисциплінарну відповідальність завідуючого редакцією і ведучого редактора.

Щодо договірних рукописів, то порядок їх розгляду визначається вимогами Цивільного кодексу УРСР і типового видавничого договору, затвердженого наказом Держкомвидаву СРСР № 88 від 24.02. 1975 р. За умовами типового договору на літературні твори автор зобов'язаний подати рукопис у домовлений з видавництвом строк, а видавництво повинне розглянути його протягом 30 днів плюс 4 дні на кожний авторський аркуш. Типовий договір надає видавництву право прийняти внаслідок розгляду рукопису одне з трьох рішень: схвалити рукопис; відхилити його та розірвати договір, якщо автор не виконав своїх зобов'язань; надіслати рукопис на доопрацювання, вказавши, які потрібні виправлення.

Повідомлення про наслідки розгляду рукопису повинне бути зроблене авторові в письмовій формі і в межах строку, встановленого типовим договором. Цей строк може бути продовжений лише в тому разі, коли рукопис треба надіслати на перегляд у відповідну організацію. Причому потрібність перегляду встановлюється відповідними нормативними актами. Час перебування рукопису на перегляді і, крім того, ще два тижні після перегляду з підрахунку строків виключаються.

Згідно із статтею 505 Цивільного кодексу УРСР і умовами типового договору в тому разі, коли письмове повідомлення про наслідки розгляду рукопису не надіслано авторові у встановлений строк, рукопис вважається схваленим. А факт схвалення рукопису зумовлює одночасно кілька правових наслідків.

По-перше, після схвалення рукопису видавництво вже не має права вимагати від автора доопрацювання твору. Навіть якщо у творі після схвалення будуть виявлені якісь недоробки, автор за них не відповідає, оскільки видавництво могло і повинно було виявити їх на стадії розгляду твору і зажадати від автора доопрацювання рукопису. Не зробивши цього та схваливши твір, видавництво тим самим підтверджує, що автор свої зобов'язання виконав цілком згідно з договором, і втрачає право пред'являти будь-які претензії щодо доопрацювання рукопису.

По-друге, з факту схвалення твору виникає зобов'язання видавництва виплатити автору 60 процентів гонорару за договором.

По-третє, з моменту схвалення починає відраховуватися строк, протягом якого видавництво зобов'язане випустити твір у світ. Для творів обсягом до 10 авторських аркушів строк на видання становить 1 рік, а для творів більшого обсягу або багатокольорових видань обсягом від 5 до 10 авторських аркушів — 2 роки. Якщо в межах цього строку твір не буде випущений, автор має право розірвати договір — зажадати виплати 40 процентів гонорару, що залишився. Тобто в цьому разі видавництво несе матеріальну відповідальність, яка виражається в зобов'язанні виплатити авторові гонорар незалежно від того, якою мірою рукопис фактично придатний до видання.

В. ОЛЕНЄВ,
начальник юридичного відділу
Українського республіканського
відділення Всесоюзного агентства
з авторських прав.

ОЛЕКСАНДР МІРОШНИЧЕНКО

«РЕМПОБУТТАРА» ПЕРЕБУДОВУЄТЬСЯ

Таким схвильованим, навіть трохи переляканим «Ремпобуттара» ще ніколи не бачила свого начальника.

Досі ремпобуттарівці вважали, що схвилювати, а тим паче налякати Семена Свербиченка може тільки виверження вулкана під вікнами їхньої славної контори.

Блідий, знервований, з тремтячими руками вихопився Семен Кирикович зі свого кабінету. Прудко мчав конторським коридором, боязко озираючись навсібіч, наче шукав безпечного прихистку. Заглядав по дорозі до службових кімнат, лякаючи своєю наглою з'явою ремпобуттарівський люд. Перечіплявся об ноги терплячих, звичних до будьяких прикрих несподіванок ремпобуттарівських відвідувачів. Навіть до друкарського бюро зазирнув, зчинивши переполох у тому жіночому царстві.

Аж на третьому поверсі перехопив Свербиченка його вірний помічник і заступник Ларивон Пересядько. Надто пізно повідомили Ларивона Леонідовича про дивну поведінку високого керівництва. Тож не встиг вчасно надати йому допомогу. Дати мудру пораду. Розраяти тихим словом. Або підсунути проект наказу про суворе покарання правих і винуватих. Не звик Пересядько до такого, так би мовити, африканського вияву почуттів у Семена Кириковича.

— Що будемо робити?! Що будемо робити?! — ще здалеку почув його жалібний стогін Ларивон Леонідович і собі захвилювався від тоскного передчуття якихось невідомих неприємностей.

— Що сталося, Семене Кириковичу? — спитав перелякано.

Свербиченко, здавалося, й не почув того запитання. Ховався у найдальшому, найтемнішому коридорному кутку і, обхопивши голову руками, розпачливо повторював:

— Що робити будемо? Що?

— Я думаю, треба скликати нараду,— про всяк випадок запропонував Пересядько.

Знав: нарада випробуваний засіб від усяких неприємностей. Вона дає змогу досить швидко й результативно перекласти неприємності з однієї голови на десяток інших, поділити які завгодно службові прикрощі на широкий загал. А в тому загалі можна й зовсім залишитися без неприємностей...

— Яка там нарада?! — аж запирскав слиною Свербиченко. — Що ти верзеш?! Не встигнемо! Півгодини лишається. Чуєш, Ларивоне! Півгодини! Велено через півгодини подати план докорінної перебудови «Ремпобуттари». Конкретний. Не так, кажуть, як у минулому році. Конкретний має бути план. Ти що-небудь розумієш? Що воно таке — конкретно? З чим його їдять?

Пересядько замислився лише на якусь мить. А може, й не мислив зовсім.

— І оце, даруйте мені, Семене Кириковичу, ви через такі дрібниці нерви собі псуєте? Та вони взагалі вашої уваги не варті. Хіба керівник вашого, так би мовити, рангу повинен сушити голову над конкретними справами? Це не ваш рівень. Тут цілком вистачить голови якого-небудь молодшого інспектора або позаштатного референта. Конкретної й докорінної перебудови вимагають? Будь ласка. Скільки завгодно. Якби нам місяць або два на роздуми виділили, тоді ще можна було б похвилюватися, подумати, нараду скликати. І не одну. Тут уже довелося б комісію створювати, штаб або в крайньому разі оперативну групу. А якщо півгодини — тут і думати не треба. Я б сказав, навіть шкідливо думати. Отже, так. Віднині ви вже не начальник «Ремпобуттари».

— А хто? — пискнув несміливо Семен Кирикович. — Ти той... Ти того... Ти б теє...

— Ви не начальник, а генеральний директор спеціалізованої контори «Ремпобуттара». Пересідаєте з другого поверху *на* третій. У зал засідань. У генерального

директора і кабінет має бути відповідних розмірів. Далі. Створюємо два... ні, краще три управління: «Ремящик», «Ремдіжка», «Ремкришка» — і один спецвідділ — «Побутпапір». Поки що в межах нашого штатного розкладу. Але не хвилюйтеся, в новому бюджетному році під оцю перебудову ми й штати виб'ємо відповідні. Дадуть. Під докорінну перебудову будь-що дадуть. Начальники управлінь і спецвідділу займають кімнати на третьому поверсі біля вашого кабінету. Тих, хто сидів на третьому, ми переганяємо на другий поверх. Усі, що сиділи на другому, сідають на першому.

— А з першого поверху куди подінуться люди? — якось зовсім недоречно поцікавився Свербиченко.

— З першого перейдуть у флігель, до майстерні. Її доведеться ліквідувати. Не ті у нас відтепер будуть масштаби. Для такої контори потрібен потужний промисловий комбінат. Бажано з імпортним обладнанням. Якихось десять-двадцять мільйонів. Дрібниці, а яка продуктивність? Отож ідіть і спокійно доповідайте. Масштабно й конкретно. А ми поки що будемо меблі переносити.

— Не дадуть нам мільйонів,— засумнівався Семен Кирикович.

— Хай не дають! — не втрачав оптимізму Пересядько. — То їхня справа. А ми вже сьогодні попересідаємо на нові місця. Хай перевіряють, хай приїздять. Кожен зможе на власні очі переконатись — «Ремпобуттара» докорінно перебудувалася.

АНТОНІНА ТОРЛЮН

ЛУЩИТЬ, АЖ СВИСТИТЬ!

В річках вода, як ревматизм, важуча.
...Із квасолиних кованих стручків
на призьбі дня внучат бабусі лущать.
Вірш «Хутір Литвини».

Любов братерська аж свистить у п'яти.
Вірш без назви.

Ось так, вусатий тату п'ятирічний:
Часи, акселерація, життя...
А очі вглиб, як опішнянський глечик...
Вірш «Опішня».

Володимир Затуливітер

В сусіда дівчина легка, струнка,
І губи в неї — стиглі вишні!
Моя ж важуча, ніби ревматизм,
А очі — глечики з Опішні!

Дівчат кохають серцем парубки,
Дітей теж любить серцем мати.
Всім почуття те в душу запада.
Мені ж воно свистить у п'яти.

Питаєте: де взявсь такий?
Що ж, в тім признатись не боюся:
Не в капустах мене знайшли,
А вилущила із стручка бабуся.

В п'ять літ я вже вусатим татом став,
Не просто босоногим шкетом.
Отож нічого дивного нема
У тім, що став поетом.

СТАНІСЛАВ МИРОНЕНКО

ВІЧНЕ СЕЛО

У Вічному місті, у древньому Римі
приїжджого люду жахливе число.
...а я запроторюсь у Вічне село.
Давненько води не носив із криниці,
дровець не рубав я для печі давно...
І в Вічному місті не кепсько, одначе
поглинуті гуркотом сум і жалі.
А тут у сусіда дитина заплаче,
і кожен почує — у Вічнім селі.

Віталій Березінський

У древньому Римі нема мені місця.
Щоправда, ніколи про це не жалів.
Як буть безробітним у Вічному місті,
То краще поетом — у Вічнім селі.

Тут Буг, старі верби, вода із криниці,
Для печі дрівця і для кашки пшоно.
А я між селян не плебей, а патрицій.
Все це зрозумів назавжди і давно.

Ну, що я забув там, у древньому Римі?
Там люду приїжджого жахне число,
А тут я сьогодні встругну щось у риму,
А завтра читає все Вічне село.

ЛАКОНІЧНІ РЯДКИ

- Критика була гостра, принципова і... взаємно узгоджена.
- Талант, талант і ще раз талант! Без нього зараз навіть до опери не влаштуєшся, а в торгівлю — поготів!

СЕРГІЙ ЛЕБІДЬ

Дніпропетровськ

ВОСКРЕСІННЯ ГЕНІЯ

Як помру я, скаже письменство:
— Рано змовкло перо молоде.
Він не ліз стрімголов у членство,
А ішов до людських сердець.
Він приносив джерельну воду
На мистецькі свої грядки,
Променисте життя народу
Освітило його рядки...

І тоді я із мертвих воскресну,
Із труни змайструю човна...

Бо чого це мені вмирати
Після того, що я почув?

Олег Головко, зі збірки «Поїзди надії».

Як помру я, скаже письменство:
— Ой, на кого ж він нас полишив?..
Сиротливим зробив наше членство,
Ще й по дірці у кожній душі.
Його творчість — то зірки спалах
Серед тьмяних лелiток-комет.
Він найперший здійснив по шпалах
Поетичний космічний свій злет.
Тож допоки є залізниці
Й семафорів сузір'я рясні —
Співатимуть рейки пісні,
Куті ним з нержавіївки-криці!
І тоді я із мертвих воскресну!
Я поставлю труну на попа —
І з трибуни тії, з піднебесся
Мовлю:
— Слухайте всі! Виступа...
Тільки цитьте,— скажу,— спокійно!
Гей ти, чуєш? Ану ж бо не вий!
...Виступа не якийсь там покійник,
А — геній, геній живий!
Я не з тих-бо, кого втішає
Слава в царстві німім небуття,
А із тих, хто за ліпше вважає
Грітися в ній за життя!
І, до неба звівши правицю,
Я лівицю на гроб
(тьху — на трибуну) покладу

І скажу:
— Нумо заткніться!
Я на квас усіх вас веду!

ОДНА ДОБА З ЖИТТЯ ПОЕТА

Нам добре вдень,
Бо наша ніч
Не розпрощалася
Із нами.

Цілу ніч не спалось. На світанку
Змолотила втомонька мене.

Сплять закохані, щастям зморені.

Я дивився на тебе. Ти солодко спала.
Невже ще далеко до ранку скінчилася наша ніч?

Минулась ніч...
Ось жінка ще в нічній сорочці...

Іще вона
У вирі снів, любові,
Які так швидко зринули, минули,
Кладе вона на плитку кавоварку
І солодко потягується з сну.

Якби все це так цнотливо-чисто
Викласти у віршах, на папір.

Я довіряв таке паперу,
Що не згоряє у вогні,
Що не виноситься у двері.

Василь Густі, зі збірки «Обличчя».

Ніч минулась наша. Пролетіла.
Втомонькою втомлений, боюсь
Ворухнутись навіть: геть все тіло
Наче помолочене в бою.
Лап-лап-лап... А де ж жона кохана?..
Надто щось швидким був ночі лет...
Напівсонний, скочуюсь з дивана
Й на автопілоті — в туалет...

В голові одразу посвітліло.
Прокидаюсь. І за мить одну
Вже на кухні: ось отут і мила —
Солодко потягується з сну.
Ще в нічній сорочці, вся в облуді
Хутко збіглих любощів нічних,
Ставить мені голову на груди,
Навертаючи й мене на них...
Й так нам добре вранці: ніч-бо наша
Нас не полишає ні на мить...
А на плитці вже парує каша
Й кавоварка, лежачи, шумить.
З насолоди очі закриваю —
Й бачу гавань іншого стола,
Де цнотливо-чисто викладаю
Ці чуття високі і діла...
Наша ніч не розпрощалась з нами,
Наша ніч триває цілий день
І з його ділами-напівснами
В нашу ніч наступну перейде.
А урвавши поміж них хвилинку,
За письмовий стіл засяду я
І нову хвилюючу сторінку
Закарбую свого житія.
І мої рядки цнотливо-чисті
Кожного зачеплять за живе,
Адже в них чуття не особисті —
Ними споконвіку люд живе!
Отже, честь-хвала тобі, папере:
Дозволяєш ти таке мені,
Що в ніякі не пролазить двері,
Що в ніякім не горить вогні.

ТУР КАРИКАТУР

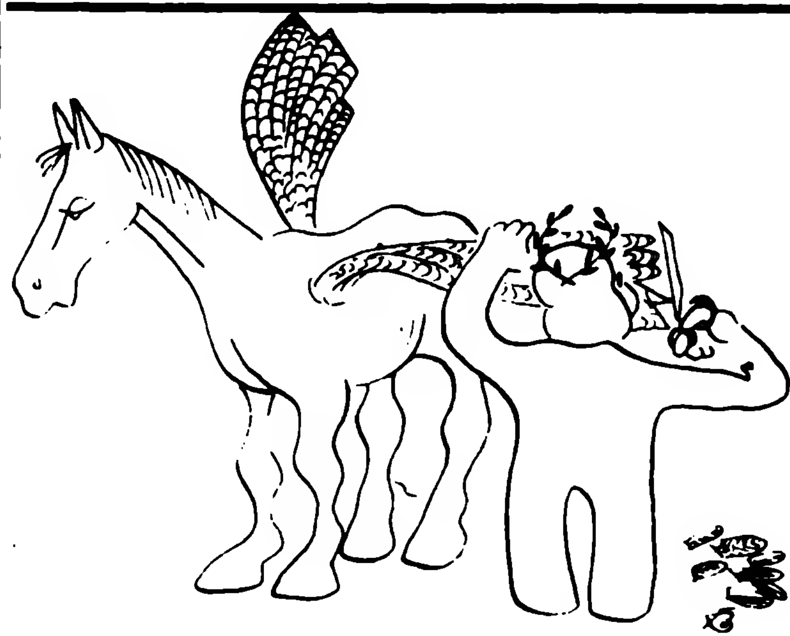

Мал. В. Тарана

ОЛЕГ СОСНИЦЬКИЙ

НАПЕРЕДОДНІ

Через кілька годин Новий рік, а я ще до нього психологічно не підготувався. У кожному разі, так вважає дружина, а вона в мене на цьому добре розуміється, аутотренінгом захоплюється, журнал «Здоровье» виписує — доводиться її слухатися.

Ось зараз, поки ще є час до виходу у гості, сідаю у крісло, за її порадою розслаблююся, заплющую очі і подумки нагадую собі те, що вона мені сьогодні казала.

По-перше: за столом я буду пити тільки шампанське... шампанське... шампанське... Навіть якщо я його ненавиджу. Коньяк, за словами дружини, для мене гірше, ніж рицина, горілка — дихлорофос, лікер — та ж сама синильна кислота. Тільки шампанське — і не більше одного келиха, одного... одного...

І ще. Не хапати і не їсти все підряд, наче мене тиждень не годували або дружина гірше готує... готує... ґотує... Лікті на стіл не класти, виделкою у зубах не колупатися. Тим паче чужою. Руки скатертиною не витирати... не витирати... не витирати...

Наївшись, за столом не позіхати... не позіхати... не позіхати... Не заплющувати очі, щоб не заснути і не впасти обличчям у салат... у салат... у салат... Тим паче неприємно, якщо це буде олів'є.

Нісенітницю за столом не молоти, не молоти... не молоти... Не лізти у розмови, в яких все одно нічого не розумієш... не розумієш... не розумієш...

Після кожного анекдоту не іржати, як кінь... як кінь... як кінь... Не впинатись поглядом у телевізор... у телевізор... Тим паче у стелю — ти не вдома. Не витріщати очі на красивих жінок та взагалі на жінок. Не витріщати... не витріщати...

Збираючись йти додому, ніяких «на коня»... «на коня»...

І, нарешті, останнє самонавіювання: повернувшись додому, подякувати дружині за добре проведене свято, на якому я веселився вже, як мені хотілося... як хотілося... як хотілося...

З УРОКІВ МИСТЕЦТВА

За античними мотивами

МАРСІЙ ТА АПОЛЛОН

Зідрали із Марсія шкіру,
на сук почепили в гаю
за те, що зухвалець над ліру
поставив сопілку свою.

Забувся, що смертний? Чи, може,
зумисне пішов навпростець
у переконанні, що боже
не завжди творіння вінець.

Та ліра була ніжнодзвонна,
звучання лила чарівне.
До того ж в руках Аполлона
лунала — і це головне!

Сопілка — тростинова гілка.
А як вона грає, ти ба!
Та в тому, що краща сопілка,
хтось визнає мовчки хіба.

А скажуть арбітри двобою,
прослухавши гру обидвох,
само, як то кажуть, собою,
що став переможником бог.

Щоб іншим уже не кортіло,
валяється десь в рівчаку
обідране Марсія тіло.
А шкіра бринить на суку.

Співає альтом сумовитим
як докір митцям, що в юрмі,
аби догодити маститим,
полізуть із шкури самі.

ЧИ ВАРТО БОЯТИСЯ КРИТИКИ!

Ладнають колеги щити або щитики,
щоб ними
відбити нападки мерщій...
Чи варто, шановні,
боятися критики?
Нехай і не все справедливе у ній.
Для чого дарма витрачати калорії?
У творчих амбіцій нема перспектив.

А Цезар наймав,
як відомо з історії,
глумильників платних.
І щедро платив.

А почесті мав же —
в піснях і у камені!
Стелився під ноги тріумф, як трава.
Тим більше жадав,
щоб огудники наймані
жбурляли у нього лайливі слова.

Вважав, що не досить
хвали величавої
(суцільна хвальба — вшанування слабке),
що слава
обернеться справжньою славою,
коли тебе доля при цьому скубе.
У творчому світі далеко
не Цезар я!
Та тільки, до речі, й мене потіша
огульна про мене стаття чи рецензія,
до того ж не варта мені
ні гроша.

НАПИС НА КНИЗІ САТИР КВІНТА ГОРАЦІЯ ФЛАККА

Горацій Флакк, далеко не без риску,
нищівно літ дві тисячі тому
критикував вельмож, розпусту римську,
а не свекруху, тещу чи куму.

Ішов сміливо підлості супроти
по кожному тернистому рядку,
а не збирав дешеві анекдоти,
щоб їх заримувати нашвидку.

Не поржавіло досі слово віще,
що справжнє зло картало без страху,
а не оті пережитки, які ще
трапляються деінде на шляху.

ТУР КАРИКАТУР

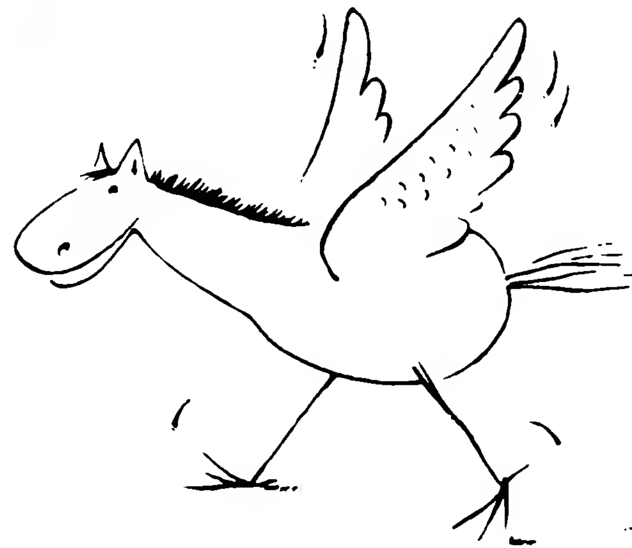

Мал. В. Семеренка

МИКОЛА ХУДАН

НЕ ЗДАМОСЯ!..

— Ну от, Петре, тепер ти матимеш уявлення про наше чудове місто. Хоч за одну мандрівку, звичайно, всього не побачиш, але ж...

Двоє вже літніх чоловіків стояли на площі.

— Довго, правда, ти збирався — вже ж більше сорока років минуло, як тут відгуркотіли бої,— але, дяка богу, завітав.

— Та воно, знаєш, Василю, все ніколи. Думаєш, ось наступного року поїду,— виправдовувався гість,— а тут то діти, то онуки, то ще якась халепа...

— Нічого, нічого,— заспокоював Василь друга,— головне, що все ж таки зібрався. Тепер, Петре, щоб ти надовго запам'ятав наш край, почастую тебе нашим знаменитим українським борщем. Ложку проковтнеш. У себе ти такого не скуштуєш. Ходімо, я тут знаю один ресторан, його кухар за борщ на міжнародному конкурсі золоту медаль одержав...

У ресторані панувала непівтемрява й тиша, як у протестантській церкві, тільки в кутку залу біліли голівки офіціанток.

— Борщу,— видихнув Василь, коли одна голівка припливла до їхнього столу. — Дві порції.

Через півгодини на столі запарували тарілки.

Гість ухопив ложку знаменитого борщу, клацнув один раз зубами, вдруге і закляк.

— Що таке? — занепокоївся Василь. — Щось у борщ попало?

— Та ні,— нарешті спромігся вимовити слово Петро,— він же... Буряк сирий, картоплю не перекусиш...

— Не може бути! — вигукнув Василь і кинув у рота велику картоплину...

Кухар випірнув з-за ширми і крадькома, мов рись на полюванні, наблизився до друзів.

— Що це ви наварили?! — накинувся на нього Василь. — Мені соромно перед товаришем. Я замовив український борщ, а це що таке?! Сирі овочі, залиті окропом?

— Ні,— тихо заперечив кухар,— це сучасний борщ.

— Це чортяче вариво, а не борщ,— не міг заспокоїтися Василь. — Та у вас же були такі смачні борщі, що увесь світ...

— Були,— сумовито підтвердив кухар. — А тепер... віяння часу... Темпи подавай. Ми змагалися з сусіднім рестораном і завжди виборювали перше місце. А тут раптом їхній кухар зварив борщ на дев'ять хвилин і тридцять чотири секунди швидше за мене. Ви ж розумієте, ми не могли поступитися місцем, і я зварив борщ на дванадцять хвилин швидше за нього...

— А якщо вони зварять узавтра борщ за п'ять хвилин?! — вигукнув здивований Василь.

— Ми не здамося! — очі кухаря спалахнули божевільним вогнем ентузіаста.

ЛАКОНІЧНІ РЯДКИ

▣ Транспортний парадокс: випив «на коня», а поїхав у загратованій машині.

БОРИС СЛЮСАР

Світловодськ

▣ Вітрини прикрашають крамниці, а підсобки — продавців.

ЙОСИП ТЕПЛИЦЬКИЙ

Могилів-Подільський

▣ Роман. З продовженням у виконавчих листах.

ВІКТОР КОНЯХІН

Москва

КОСТЬ ДЯЧЕНКО

ВСЯЧИНКИ

УДРУЖИВ

— Вікторе Андрійовичу, ви найняли екскаватора, щоб прокопати під водопровід до гуртожитку траншею?

— Так. І він це зробив за півгодини.

— Що ви накоїли! Що робитимуть тепер на суботнику двісті студентів?

УЧАСНИК

Перед сеансом у кінозалі виступав актор, що брав участь у телесеріалі «Сімнадцять миттєвостей весни». Розповідав про зйомки, цікаві моменти і про власну творчу лабораторію.

— Пробачте, але я не второпав: кого ви там грали? — запитав один глядач.

— Як це кого? — образився той. — Пам'ятаєте сцену, коли Штірліц іде довгим коридором і показує постовим перепустки? Так от, п'ятим із них був саме я!

ДО КІНЦЯ

Попросила бабуся хлопчика, щоб допоміг їй нести яблука з базару. Послухав, виконав прохання. Далі попрохала, щоб і в квартиру заніс. Допоміг. Подякувала вона, а він не йде.

— Ти щось іще хотів? — питає вона.

— Хотів запитать: може, ще допомогти? Чи ви вже їх самі їстимете?

ЛАКОНІЧНІ РЯДКИ

◘ Якби не потреби жінок, скільки б чоловіків не дізналося про свої можливості!

Кіровоград — ОЛЕКСАНДР ПЕРЛЮК

◘ Медицина всесильна. Безсилі лікарі.

◘ Об'ява: «Запрошуються на роботу нічні сторожі, хворі на грижу».

Тернопільська обл. — ПЕТРО СОРОКА

КУРС МОЛОДОГО ЗЕНІТНИКА «ПОСТРІЛ»

СКРОМНО, УНІВЕРСАЛЬНО І ГЕНІАЛЬНО...

Кажемо і пишемо: життя — це школа. А яка школа без підручника! Їх, цих підручників, не бракує і щороку стає більше. Щоправда, ідеальних нема, і налякана кількістю громадськість дедалі частіше критикує якість: не відповідають, мовляв, зрослим вимогам життя. І справді — не відповідають! Особливо підручники з літератури. То чи не краще створити один, універсальний, на останніх сторінках якого були б відповіді на всі запити й запитання, що виникають у процесі безтурботного існування в красному письменстві! Скромний проект такого підручника, здатного замінити всі існуючі (математичні, хімічні, фізичні, географічні та ін.), пропонується.

§1, абетковий.

Розв'язати задачу. З пункту А до пункту Б одночасно вирушили два поети-початківці. Хто з них прибуде перший!

Відповідь: той, у кого лікті гостріші.

§2, хімічний.

Провести дослід. Варіант перший: якою буде рецензія на роман, в якому вміст P (кількість позитивних і дуже позитивних героїв) у сто разів більший від N (число негативних)! Правильна відповідь: рецензія буде суціль позитивна, з єдиним зауваженням на адресу видавництва: «На жаль, тираж цієї гостропроблемної книжки надто мізерний, а тому вже тепер слід подбати про негайне перевидання небуденного твору стотисячним тиражем у святковому, тобто подарунковому, оформленні».

Варіант другий: якщо вміст P на 0,01 менший від N! Відповідь: правильна рецензія має бути аналітична, з позитивом і негативом, причому останнього має бути щонайменше на 0,01 більше.

Варіант третій: якщо P = N! Дуже правильна відповідь: характер рецензії залежатиме від посади романіста.

§ 3, фізичний.

Провести дослід. Варіант перший: скільки **треба докласти сил для публікації твору, написаного упівсили! Відповідь: 2 кінські сили.**

Варіант другий: скільки треба докласти сил для публікації талановитого твору, який після смерті автора назвуть нетлінною класикою, вершинним набутком літератури! Відповідь: від 50 до 60 к. с.

§ 4, алгебраїчний.

Розв'язати рівняння. Яким буде середній місячний гонорар члена обласної письменницької організації, де на обліку один повістяр-детективник (x), чотири поети (y), два новелісти (n) і один критик (k), якщо відомо, що $x = 1000$ крб.

Відповідь: $(x + 4y + 2n + k):8 = 170$ крб.

§ 5, мовно-граматичний.

Претенденткам на посаду видавничого коректора головний редактор запропонував задля іспиту коротенький диктант: «По вулиці бігло чорне собачко...»

Відповідь перша: якщо претендентка № 1 зробила одну помилку,— вона може бути коректором.

Відповідь друга: якщо симпатична молоденька претендентка № 2 зробила від п'яти до дев'яти помилок,— вона обов'язково буде зарахована на посаду коректора.

Відповідь третя: запропонований текст диктанту свідчить про те, що його автор з повним правом обіймає посаду головного редактора і в незабарному прийдешньому має надію обійняти ще й коректора № 2.

§ 6, арифметичний.

Вирішити приклад:

$3 + 3 + 3 — 3 — 12 — 70 — 58 — 108 + 1000 — 30 — 70 — 95 + 1000 — 1000 — 777 + ... + 900 + 1000 + 500 + 1500 + 1000...$

Відповідь: декларацію про видатки і прибутки відомий режисер заповнив правильно. На три гонорари по троячці купив паперу, надрукував п'єсу-ластівку, розіслав, посидів один раз із завлітом і тричі з режисером, одержав гонорар, купив паперу, розрахувався з друкаркою, двічі посидів з режисером, одержав гонорар, купив паперу, розрахувався з друкаркою, один раз посидів з режисером, одержав гонорар, купив паперу, розрахувався з друкаркою, придбав сувенір для товариша Н, одержав гонорар, виплатив зарплатню друкарці, придбав сувеніри для товариша Н і дружини товариша М, одержав гонорар, одержав премію, одержав гонорар, одержав премію, одержав гонорар, одержав премію і в даний час перебуває в черзі на іншу премію, ще не встановлену.

Гадаємо, що цей скромний універсальний **і водночас геніальний підручник заслуговує премії (не обов'язково скромної).**

У майстерні художника.

НА СВЯТІ БАРВ

Хто в Боярці не знає Леоніда Литвинова? Без його «монументальної», кремезної постаті (взимку — в старому кожусі, о будь-якій порі — з етюдником) земляки вже, мабуть, і не уявляють свого селища... Ось весна, багновище на околицях засмоктує чоботи, а він знову, як учора й позавчора, прошкує тільки йому відомою стежиною, ослизаючись на відталих скибах і, либонь, не помічаючи цього,— несе свій новий етюд, витончене поєднання кольорів холодних і гарячих.

Художник і в свої 52 роки зберіг полум'яне серце комсомольця. Він переписав у Боярці всі місця, пов'язані з Миколою Островським та його вузькоколійкою, яка ввійшла в історію. Це ціла серія картин, що, як вінок сонетів, послідовно розповідають про величний подвиг комсомольців 20-х років. Бездоганно знайдена композиція кожного полотна, багатий колорит, емоційна манера живопису допомагає зрозуміти всю велич і сувору поезію цього подвигу.

Литвинов не байдужий хронікер, і це засвідчує передусім його художницька манера. Полотна творяться пристрасною гамою кольорів, фактура фарб виказує насолоду темпом малювання, схвильовану ненатленність митця до виявів життя природи, життя кольору в ній. Фактура його картин — це своєрідна музика для очей. Червоні, оранжеві лабіринти м'язистих ліній, контрасти вишуканих переливів фіалкових, зелених, збагачених найтоншими відтінками, кольорів біжать до обрію, де губиться в попелясто-синюватому серпанку звичайний собі лісок.

Так, Литвинов — імпресіоніст, сучасний імпресіоніст у найкращому розумінні цього слова. Він увібрав кольорову культуру французьких імпресіоністів, яких довгий час вивчав у музеях Ленінграда й Москви. Він шанувальник Олександра Мурашка та Олекси Новаківського, за його плечима досвід роботи з таким відомим українським колористом, як Микола Глущенко. Але своїм головним учителем Литвинов, художник великої ерудиції, вважає натуру, природу. Пейзажі свої він пише тільки на природі, а не в майстерні, не з пам'яті. Саме так його вчили працювати в Дніпропетровському художньому училищі.

Боярська серія складається з сорока полотен великого розміру. Важко сказати, який твір кращий — чи то «Вузькоколійка Островського», чи «Пам'ятник комсомольцям», чи, може, «Червоний міст», який так припав до серця Віталію Коротичу. Монументальна і декоративна композиція полотен, пластичне вирішення, дивовижні кольори не лише відтворюють природу, а й, здається, рух її живлющих соків.

«Стара сосна» (з цього ж циклу) — це втілення роздумів художника про неви-

Л. Литвинов. Пам'ятник М. Островському у Боярці

черпні сили землі. Архітектоніка гілок викликає думку про глибинні ритми підземних надр. «Ставок у Боярці» захоплює еквілібристикою кольорів, бурхливим непоєднанням барв, відтінків. Це справжнє свято барв!

Власне, кожний тематичний пейзаж Литвинова — це постійне проникнення в глиб реальності. Художник, вважаю, має рідкісний дар бачення, і це засвідчує його київська серія пейзажів. Вони ніби переконують: Київ — це безмір чудових поетичних сюжетів, які оточують нас, наче повітря. Відомі місця (пам'ятник арсенальцям, Поділ з будинком Купріна, річковий вокзал та ін.) постають перед нами як побачені вперше. Здається, що вони до часу таїлися, ховалися від інших поглядів, щоб тільки тепер відкрити свою поетичну красу Литвинову.

Художник гостро відчуває неповторність кожного мотиву, вміє терпляче дочекатися саме тої години дня, коли той чи той пейзаж сприймається найповніше. Так, наприклад, «потрібного» заходу сонця на київському річковому вокзалі він чекав кілька тижнів, а для пейзажу з фонтаном «Самсон» необхідним виявився танок дощу.

«Світ який — мереживо казкове,
Світ який — без краю і кінця»,—

ці рядки Василя Симоненка найперше спадають на думку, коли неквапно розглядаєш пейзажі Литвинова. Своєрідно поєднані історія і сьогодення в пейзажах Литвинова, контрастуючи і взаємно доповнюючись, викликають глибокі асоціації та роздуми (він, до речі, цікавий і як портретист).

Процес творчості для Литвинова є водночас і найвищою насолодою, і найтяжчою мукою. Він перебуває в безперервному творчому горінні, і цим цікавий.

ІННА ПАРХОМЕНКО

Редакція приймає тільки перші примірники машинопису.

Художня редакція ОЛЕКСАНДРА БИЧКА
Технічна редакція СВІТЛАНИ КУЗНЕЦОВОЇ

Коректори СВІТЛАНА ГОЛУБ
ЛЮДМИЛА ПИЛИПЧУК

Здано до набору 20.10.86. Підписано до друку 11.12.86. БФ 33086. 70×108/16. Офсетний друк. 18,2 умовн. друк. арк. 21,7 умовн. фарбовідб. 22,91 обл. вид. арк. Тираж 18083 прим. Зам. 05229.

«Вітчизна» («Отчизна» — «Витчызна»). № 1, 1987 (на украинском языке). Литературно-художественный и общественно-политический ежемесячник Союза писателей Украины.

Адрес редакции: 252021, Киев, ул. Кирова, 34.
Адреса редакції: 252021, Київ, вул. Кірова, 34.
Тел. 93-28-51, 93-42-08, 93-01-73, 93-06-29, 93-26-00.

Видавництво «Радянський письменник», 252054, Київ-54, вул. Чкалова, 52.
Тел. 26-25-92.
Издательство «Радянськый пысьменнык», 252054,
Киев-54, ул. Чкалова, 52. Тел. 26-25-92.

Ордена Леніна комбінат друку видавництва «Радянська Україна», 252047, Київ-47, проспект Перемоги, 50.
Ордена Ленина комбинат печати издательства «Радянська Україна», 252047, Киев-47, проспект Победы, 50.

Текст набрано із застосуванням вітчизняного фотонабірного комплексу «Каскад».

Л. Литвинов. Поділ

Л. Литвинов. Червоний міст

ВІТЧИЗНА

Л. Литвинов. Пам'ятник арсенальцям (фрагмент)

«Вітчизна», 1987, № 1, 1—208.